T. C
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKINÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

KEÇECİZÂDE MEHMED FUAD PAŞA
(1815 – 1869)

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Emine (ATILGAN) GÜMÜŞSOY

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hale ŞIVGIN

Ankara – 2006

ONAY SAYFASI

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne
……..ait……..
……..adlı çalışma, jürimiz tarafından
……Anabilim dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

(İmza)
Başkan…….
Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

(İmza)
Danışman..……
Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

(İmza)
Üye……...
Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

(İmza)
Üye……
Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

(İmza)
Üye……
Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

ÖNSÖZ

Tarihte bazı kişiler vardır ki bir döneme damgasını vurur ve bazı dönemler vardır ki bir dönüm noktası sayılır. Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa ve Tanzimat bu tespiti doğrular nitelikte bir ikilidir. Tanzimat ve onun büyük devlet adamlarından birisi olan Fuad Paşa bugün de kendilerinden sıkça bahsettirmektedir.

Mustafa Reşit Paşa ve Âlî Paşa ile birlikte "*Tanzimatın üç rüknünden biri*" olarak kabul edilen Fuad Paşa'nın 1815 -1869 yıllarını kapsayan hayatı XIX. Yüzyılın önemli bir bölümüne de tanıklık etmektedir. Biyografi çalışmalarının revaçta olduğu günümüzde Fuad Paşa'nın biyografisinin detaylı olarak henüz çalışılmamış olmasından hareketle böyle bir çalışma içerisine girilmiştir.

Biyografi hem zevkli hem de bir o kadar zor bir çalışma türüdür. Çünkü biyografilerde sadece sınırları belli bir hayat hikâyesi değil adı geçen kişinin yaşadığı çağ, yaşanan önemli olaylar, siyasal ve sosyal değişiklikler de işin içerisine girmektedir. Dolayısıyla hem kişinin yaşadıkları hem de muhatap olduğu kişi ve olayların birlikte değerlendirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Hele sözkonusu olan kişi büyük bir devlet adamı ve sadrazam ise malzemelerin çeşitliliği, türü ve sayısı artmaktadır. Bu çalışmada da bu noktadan hareketle Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri başta olmak üzere birinci ve ikinci el kaynaklar ile süreli yayınlardan faydalanılmıştır. Fuad Paşa'nın adının geçtiği veya imzasının bulunduğu belgeler dikkate alındığında arşiv malzemesi büyük bir yekûn tutmaktadır. Biyografiler için temel kaynaklardan birisi olan "Sicill-i Ahvâl Defterleri"nde ise Fuad Paşa'ya ait bir bilgiye rastlanamamıştır. Ancak diğer belge ve defter tasnifleri taranarak ilgili olanlar alınıp değerlendirilmiştir. Fuad Paşa döneminde oynadığı aktif rolden dolayı Tanzimatla ilgili bütün kaynaklarda olduğu gibi XIX. Yüzyıldan bahseden bütün kaynaklarda da adı geçen bir kişi

olduğundan bu bilgilerin derlenip toplanması ve değerlendirilmesi bir hayli zaman almıştır. Dönemin geçerli dili olan Fransızca belgelerden ve İngilizce kaynaklardan da bir derece yararlanılmıştır.

Üç ana bölümden oluşan çalışmamızda birinci bölümde tam bir hayat hikâyesi kesintiye uğratmaksızın verilmiş, ikinci bölümde ise ayrıntılı olarak ele alınması gereken ve birinci bölümde konu bütünlüğünü bozmamak için çok kısa özetlenen önemli konular işlenmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise Fuad Paşa'nın kişiliği değerlendirilirken sahip olduğu kişisel özelliklerin yanı sıra aldığı eleştiriler ve övgülere de yer verilmiştir. Amacımız öznel nitelikleri ne kadar ağır basarsa bassın bu övgü ve eleştiriler sayesinde Fuad Paşa'ya olabildiğince farklı açılardan bakabilmek olmuştur. Fuad Paşa'nın kendi ülkesinde ve dünyada nasıl tanındığına ilişkin bilgilerin de yer aldığı bu bölümde Yeni Osmanlıların muhalefetine de ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Böylece Tanzimat döneminin ünlü devlet adamı Fuad Paşa'nın hayat hikâyesi mevcut kaynaklara dayanarak bütün yönleriyle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında yardımları, anlayışı ve desteğinden dolayı danışman hocam Sayın Prof. Dr. Hale ŞIVGIN'a teşekkür ederim. Ayrıca çalışmalarım sırasında karşılaştığım her türlü güçlükte yardımlarını esirgemeyen hocam Yrd. Doç Dr. Mehmet TOPAL ve tez konusunun belirlenmesinden itibaren sürekli görüş alışverişinde bulunduğum kendisi de Âlî Paşa'yı çalışan arkadaşım Arş Gör. Hayreddin PINAR'a da teşekkür ederim. Tezin bitmesini çok arzu eden ancak yazım aşamasında kaybettiğim en büyük destekçim babama ve desteklerinden dolayı eşime, oğluma ve ailemin diğer üyelerine de bu vesile ile teşekkür etmek isterim.

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI……
ÖNSÖZ……...i - ii
KISALTMALAR…… vi - vii
GİRİŞ…….. 1 – 8
BİRİNCİ BÖLÜM
HAYATI
I. 1. Çocukluğu ve Ailesi…….. 8 – 10
I. 2. Tahsili ve İlk Memuriyetleri…….. 10 – 11
I. 2. 1. Tercüme Odası'na Girişi ve Mütercim- i Evvelliği…… 12 – 13
I. 2. 2. İspanya ve Portekiz Elçiliği……..14 – 18
I. 3. Âmedciliği……... 18 – 20
I. 4. Sadaret Müsteşarlığı……20
I. 4. 1. Bursa Seyahati……..21 – 22
I. 4. 1. 1. Şirket-i Hayriye Nizamnamesi…… 22 – 24
I. 4. 1. 2. Kavâ'id- i Osmâniye……24 – 25
I. 4. 2 Mısır Görevi……...26 – 27
I. 4. 3. Malî Durum…… 27 – 28
I. 5. I. Hariciye Nazırlığı……28 – 29
I. 5. 1. Kutsal Yerler Meselesi……29 – 32
I. 5. 2. Hariciye Nazırlığı'ndan İstifası…… 33 – 35
I. 6. Yanya ve Tırhala Görevi…….. 35 – 38
I. 7. Meclis-i Tanzimat Başkanlığı ve II. Hariciye Nazırlığı……. 38 – 39
I. 7. 1. Paris Andlaşması ve Islahat Fermanı……39 – 41
I. 7. 2. Eflâk – Boğdan'ın İdare Şekli Sorunu ve Hariciye
Nazırlığı'ndan İstifası……41 – 44
I. 8. III. Hariciye Nazırlığı ve 1858 Paris Konferansı……45 – 48
I. 8. 1. 1858 Borçlanması……49 – 50

I. 8. 2. Cebel-i Lübnan Görevi……50 – 55
I. 9 Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye Başkanlığı ve IV. Hariciye

Nazırlığı…….. 55 – 57
I. 10. I. Sadareti……57 – 59
I. 10. 1. Maliyede Islahat……..59 – 68
I. 10. 2. Karadağ, Eflâk-Boğdan ve Sırbistan Olayları…… 68 – 70
I. 10. 3 Sadaretten İstifası……70 – 75
I. 11. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye Başkanlığı…….. 75 – 76
I. 12. Seraskerliği…….. 76 – 78
I. 12. 1. Mısır Seyahati ve Yaver-i Ekremliği……78 – 85
I. 13. II. Sadareti…… 85 – 87
I. 13. 1. Vilâyet Nizâmnâmesi…… 87 – 90
I. 13. 2. 1864 Matbuat Nizâmnâmesi……90 – 91
I. 13. 3. Mısır Veraseti Meselesi…….. 91 – 93
I. 13. 4. Sadaretten İstifası…….. 93 – 96
I. 14. V. Hariciye Nazırlığı…… 96 – 98
I. 14. 1. Avrupa Seyahati…….. 98 –111
I. 14. 2. Sadaret Kaymakamlığı ve Girit Meselesi……111 – 114
I. 14. 3. Şûrâ- yı Devlet'in Kuruluşu……114 – 116
I. 15. Vefatı ve Cenazesi……..116 – 121
I. 15. 1. Fuad Paşa Türbesi ve Camii…… 121 – 123
I. 15. 2. Varisleri…… 123 – 126
I. 15. 2. 1. Konak Meselesi…….. 126 – 127
I. 15. 3. Vasiyetnamesi……127 – 133

İKİNCİ BÖLÜM
DÖNEMİNİN ÖNEMLİ SİYASİ OLAYLARI
II. 1. Eflâk- Boğdan ve Mülteciler Meselesi……...134 – 171
II. 2. Mısır Meselesi…….. 171 – 180
II. 3. Yanya ve Tırhala Olayları……180 – 211
II. 4. Cebel- i Lübnan Meselesi……211 – 248

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİŞİLİĞİ

III. 1. Kişiliğine Ait İpuçları……248
III. 1. 1. Dış Görünüşü ve Avrupailiği…… 249 – 253
III. 1. 2. Mizâcı……... 253 – 261
III. 1. 3. Hazırcevaplılığı ve Nüktedanlığı…….. 261 – 267
III. 1. 4. Söz Söyleme ve Yazma Ustalığı…… 267 – 273
III. 1. 5. Eğitimci Kişiliği…… 273 – 277
III. 2. Çevresi ile İlişkileri……277
III. 2. 1. Padişah İle İlişkisi……... 277 – 281
III. 2. 2. Mustafa Reşit Paşa ile İlişkisi…….. 281 – 283
III. 2. 3. Âlî Paşa ile Birlikteliği……283 – 288
III. 2. 4. Devlet Adamları Arasındaki Yeri…….. 288 – 293
III. 2. 4. 1. Yabancı Devlet Adamları ile İlişkisi…… 293 – 295
III. 2. 5. Yeni Osmanlılar ile İlişkisi…… 296 – 298
III. 2. 5. 1. Namık Kemal…….. 298 – 307
III. 2. 5. 2. Ziya Paşa……308 – 312
III. 2. 5. 3. Ali Suavi……...313 – 318
III. 2. 5. 4. Şinasi……318 – 321

SONUÇ……...321 – 327
KAYNAKÇA……328 – 342
EKLER…… 343– 366
ÖZET…….. 367 – 368
ABSTRACT…… 369 – 370

KISALTMALAR

A.AMD	: Sadaret Âmedi Kalemi
A.DVN	: Sadaret Divan (Beylikçi) Kalemi
A.DVN.MHM	: Sadaret Divân-ı Hümayun Mühimme Kalemi
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
a.g.y.	: Adı geçen yer
A.MKT.MHM.	: Sadaret Mektûbi Kalemi Mühimme
A.MKT.UM.	: Sadaret Mektûbi Kalemi Nezaret
A.TŞF.	: Sadaret Teşrifat Kalemi
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DUIT	: Dosya Usulü İrade
Haz.	: Hazırlayan
HR.MKT	: Hariciye Mektûbi Kalemi
HR.SYS	: Hariciye Siyâsi
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
TA	: Tercüman-ı Ahvâl
TCTA	: Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi

TE	: Tasvir-i Efkâr
TV	: Takvim-i Vekâyi
TOEM	: Türk Tarihi Encümeni Mecmuası
OTAM	: Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Dergisi
Yay.Haz.	: Yayına Hazırlayan
Y.E.E	: Yıldız Esas Evrakı

GİRİŞ

Osmanlı Devleti tımar sisteminin bozulmasıyla başlayan süreçte Batı karşısında ilk askerî yenilgilerini de almaya başlayınca bir problem olduğu ve bunun çözülmesi gerektiği fikriyle karşı karşıya kalmıştı. Sultanlar çıkardıkları bazı fermanlar ile kötü gidişi durdurmaya ve yayınladıkları adaletnameler ile haksızlıkları ortadan kaldırmaya çalışmışlar, bazı devlet adamları ve kalem sahipleri de pratik amaçlarla risale ve layihalar hazırlamışlardı. XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyıl başında hazırlanan layihalara bakıldığında eskiye yani Kanunî devrine dönüş özlemi bulunmaktaydı. Oysa Rönesans ve Coğrafî Keşiflerle ilim ve teknolojide büyük ilerleme kaydeden Avrupa karşısında Osmanlı Devleti'nin geri kaldığını kabullenmesi gerekliydi. XVII. yüzyıl ortalarından sonra ardarda alınan askerî yenilgiler ve başarısızlıkla sonuçlanan II.Viyana Kuşatması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin ilerleyişi durduğu gibi toprak kaybetmeye de başlamıştı. Bu durumda ilk olarak askerî alanda ıslahat gündeme gelmiş, Avrupa'da gelişen ilim ve teknolojiden faydalanmak için de elçiler gönderilerek Avrupa yakından tanınmaya çalışılmıştı. Bu elçilerin gözlemleri ve raporları, batı dillerinden yapılan tercümeler ve yeni açılan askerî okullar Batı ile Osmanlı arasındaki en önemli iletişim kanalları olmuştu.[1] Ancak o zamana kadar üstünlük duygusuyla gözardı edilen dış dünyayı tanıma arzusu ilk etapta istenen sonuca ulaşamayarak taklitle sonuçlanmıştı. Örneğin 1721'de Paris'te Türk elçiliğinin başlattığı moda, İstanbul'da daha küçük bir frenk tarz ve modasıyla karşılık bulurken Fransız mobilyası ve dekorasyonları saray çevresinde bile kısa sürede yaygınlaşmış hatta III. Ahmed sarayın önüne rokoko stili bir çeşme inşa ettirmişti.[2] Aynı yıl Paris'e elçi olarak giden Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed

[1] Ekmeleddin İHSANOĞLU: "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara,1992), 339.
[2] Bernard LEWIS: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, (Ankara,1988), 47.

Efendi Avrupa'da görüp işittiklerini kaleme alarak bir sefaretnâme takdim etmiştir ki bu aynı zamanda Batı medeniyeti ile karşılaşmanın ilk yazılı belgesi olmuştu. Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed İstanbul'a döndüğünde de İbrahim Müteferrika ile birlikte Avrupa'da gördüğü matbaayı kurmak için harekete geçmişti. Bu arada İbrahim Müteferrika, İslâm ülkelerinin Avrupalılara karşı geri kalış sebeplerinden birisinin basım sanatının yokluğu olduğunu, yangınlar ve yağmalar sonucu pek çok yazma eserin yok olduğunu ve bazılarının da hattatların dikkatsizliği yüzünden yanlış yazıldığını söyleyerek kitap basılmasına izin verilmesini böylece medrese öğrencilerinin sıkıntılarının giderileceğini, ilim ve maarifin gelişeceğini dile getirdiği bir layiha kaleme alarak padişaha sunmuştu.[3] Sonuçta din kitaplarının basımı hariç olmak üzere ilk Türk matbaası İstanbul'da Sultan Selim civarında İbrahim Müteferrika'nın evinde faaliyete başlamıştı. Bu önemli gelişmeler yaşanırken bir yandan da ıslahatların önüne çeşitli engeller çıkarılmaya başlanmış ve Lâle Devri'nde girişilen ıslahat hareketleri Patrona Halil İsyanı ile sonuçlanmıştı.

1789'da başa geçen III. Selim devleti içine düştüğü zor durumdan kurtarabilmek için yeni bir ıslahat programı hazırlayarak uygulamayı düşünmüş, 1791'de cephe dönüşü henüz Silistre'de iken devrin ileri gelenlerinden 22 kişiye devletin içine düştüğü durum ve bundan kurtuluş yolları ile ilgili layihalar hazırlatmıştı.[4] "*Nizâm-ı Cedit*" adı verilen bu yeni program ile Avrupa'nın ilim, fen ve tekniğinden yararlanmak ve hemen her alanda köklü ıslahatlar gerçekleştirmek hedeflenmiş böylece bir ilke imza atılmıştı. 1773'de açılan *Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun*'un ardından III. Selim döneminde 1793'de *Mühendishane-i Berrî-i Hümayun* açılmış, bu okullarda modern bilimler okutulurken aynı zamanda batılı düşüncelerin giriş kanallarından birisi olmuştu. III. Selim dönemindeki ikinci önemli iletişim kanalı ise Avrupa'da ilk daîmi elçiliklerin kurulmasıydı. 1793'te Londra, 1796'da Paris, Viyana ve Berlin'de daîmi elçiliklerin kurulmasıyla diplomatik

[3] Selim Nüzhet GERÇEK: *Türk Matbaacılığı*, I (İstanbul,1939), 50.
[4] LEWIS: *a.g.e*, 59.

ilişkilerde Rum tercümanların aracılığına son verilirken elçiler aynı zamanda birer kültür taşıyıcısı olarak iş görmeye başlamıştı.[5] Ancak Kabakçı Mustafa İsyanı, III. Selim zamanında uygulanmaya çalışılan bu tür iyi niyetli girişimlere daha önce de örnekleri yaşandığı gibi engel olmuştu. III. Selim'den sonra tahta geçen II. Mahmud da ıslahat konusunda kararlı davranmış ve devletin başına dert haline gelen Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak oldukça önemli bir adım atmıştı. Bu dönemde *Harbiye* ve *Tıbbiye* mektepleri açıldığı gibi Avrupa'ya düzenli olarak öğrenci gönderilmeye de başlanmıştı. Bu arada diplomaside ortaya çıkan sorunları gidermek amacıyla *Tercüme Odası* kurulmuş ve burası zamanla diplomat yetiştiren bir mektep haline gelmişti. Tercüme Odası aynı zamanda yeni bir dünya görüşünün şekillendiği bir yer olmuştu. II. Mahmud zamanında ayrıca ilk Türkçe gazete de yayın hayatına başlamıştı.

III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde devletin kötüye gidişini durdurmak için atılan bu adımlar maalesef yeterli olmamış, bu arada devlet önemli iç ve dış tehditlerle karşı karşıya kalmıştı. Öte yandan Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'ni daha fazla zaafa uğratmak için gayrimüslim tebaa üzerinde tahriklere başlamışlar, bu durum yeni savaşlara ve Osmanlı Devleti'nin iyice yıpranmasına yol açmıştı. 1812 Bükreş Anlaşması ile Sırplara bazı hakların verilmesiyle diğer azınlıklar harekete geçtiği gibi Viyana Kongresi'nde "*Şark Meselesi*"[6]nin fiilen siyasi bir mesele haline getirilmesi de Osmanlı Devleti'ni çok zor durumda bırakmıştı. Bir taraftan Mora İsyanı, Navarin Olayı ve Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla sarsılan devlet, içte de fırsattan istifade etmeye çalışanlarla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bunlardan en önemlisi Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ydı ve Osmanlı Devleti isyan eden valisine karşı "*denize düşen yılana sarılır*" misali

---

[5] Erik Jan ZÜRCHER: *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi ,* Çev. Yasemin Saner Güven (İstanbul,1993), 42-43.

[6] Fransızların "*questıon d'Orıent*", İngilizlerin "*Eastern questıon*", Almanların "*qrientalische Frange"*, Rusların ise "*Vostocnıy vopros*" dedikleri "*şark meselesi*" nin kökenini Türklerin Anadolu'ya gelişine kadar götürmek mümkündür. Daha sonra Müslüman Türklerle, Hırıstiyan Avrupa'nın mücadelesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin paylaşılması şekline dönüşen bu mesele Avrupa için henüz bitmemiştir. Şark Meselesi hakkında en geniş bilgi ve kendi bakış açıları için Bkz. Edouard dé DRIAULT: *Şark Mes'elesi*, Çev. Nafiz, Yay.Haz. Emine ERDOĞAN, (Ankara, 2003).

ezelî düşmanı Rusya'dan yardım istemek zorunda kalmıştı. Osmanlı Devleti'nin Nizip'te uğradığı bozgunda donanmasını da kaybetmesi zorlukları bir kat daha arttırmıştı. Bu arada Avrupa devletleri bütün olaylara müdahil oldukları gibi sadece siyasi ve askerî sahalarda değil sosyal, hukuki ve iktisadi sahalarda da müdahale etmeye başlamışlardı.

Bu şartlarda başa geçen Sultan Abdülmecid döneminde ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nde yeni bir dönem başlarken müslim ve gayrimüslim eşitliği de gündeme gelmişti. Ferman Avrupa'da genel anlamda bir sempatiye sebep olurken bitmek tükenmek bilmeyen isteklerin önüne geçmeye yetmemişti. Tanzimat Fermanı'nın mimarı Mustafa Reşid Paşa, Osmanlı Devleti'nin geleneksel kurum ve siyasetinin artık değişmesi gerektiğini farketmesi açısından önemli bir rol oynayarak kendisinden sonraki reformcu nesiller için bir öncü olmuştu. Tanzimat ile hemen her alanda köklü değişikliklere gidilirken eski ile yeninin birarada yaşadığı bir *düalizm* (ikilik) ortaya çıkmıştı. Yeni okullar açılırken medrese de durmakta, nizamî mahkeme yanında şer'i mahkeme, yeni Tanzimat edebiyatı yanında Divan edebiyatı da varlığını sürdürmekteydi. Dışardan empoze edildiği düşünülerek en basit reform hareketlerinin bile inançlı Osmanlı halkının vicdanında nefret uyandırdığı bilindiğinden Tanzimat ilan edilirken özellikle şeriate uygunluğundan bahsedilmişti.[7]

Bu arada Tanzimat'la birlikte "*Batılılaşma*" terimi de literatüre girmiş, Batı gibi olmak, Batı'yı benimsemek konuşulur olmuştu. Ancak Batılılaşmaya pragmatik sebeplerle girildiğinden ilk etapta kuşkucu ve ihtiyatlı yaklaşılmıştı.[8] Öte yandan Tanzimat ile birlikte hemen her alanda gerçekleştirilmeye çalışılan yeniden yapılanma çalışmaları yetişmiş eleman ihtiyacını da gündeme getirmişti. Bu dönemin başarıya ulaşması ancak yeni ve çağdaş eğitim-öğretim kurumlarının açılarak mezun vermesine bağlıydı.

---

[7] Ziyaeddin Fahri FINDIKOĞLU: "Tanzimatta İçtimaî Hayat", *Tanzimat,* II (İstanbul,1999), 632.
[8] İlber ORTAYLI: *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul,1999), 24-25.

Nitekim askerî okullarda başlayan modernleşme zamanla diğer okullara da yayılmış, inişli-çıkışlı bir seyir ile yola devam edilmişti. Eğitim alanında teşkilatlanmaya başlanırken birçok yeni okulun da temeli atılmıştı.

Mustafa Reşit Paşa'nın bu yeni sistem için kendisine eşlik edecek bir kadroya duyduğu ihtiyaç ise yeni bir bürokrasi anlayışını beraberinde getirmişti. Yüzyıllardan beri mutlak otorite olan padişahın, hükümet işlerine müdahalesini engellemeye çalışan yeni Bâbıâli bürokrasisi o devir için önemli bir adımdı. Osmanlı tarihinde sadrazamların daha önce de egemen olduğu devirler görülmesine rağmen Tanzimat döneminin bunlardan farkı sadrazamın tek başına değil etrafındaki yönetici kadroyla birlikte yönetime hakim olmasıydı. Tanzimat'ın hemen öncesinden başlayarak nezaretlerin kurulmasıyla Bâbıâli'nin klasik yapısı önemli değişime uğramış, sadrazamın yetkilerinin bir kısmı nezaretlere devredilerek kabine usulüne geçilmişti. Tanzimat devlet adamları bürokrasinin içinden yetişerek gelen ve yeni bir düzen kurma çabası içinde olan kişilerdi. Klasik Osmanlı dönemindeki asker yöneticilerin yerlerini artık sivil bürokratlar almaya başlamıştı. Bunların çoğu dış temsilciliklerde, Hariciye ofislerinde veya Tercüme Odası'nda bulunmuş olan yani diplomasinin içinden gelmiş olan kişilerdi.[9] XIX. yüzyıl bir diplomasi asrıydı ve bunun gerekleri yerine getirilmeliydi. Örneğin 1834-1840 yılları arasında İngiliz dışişleri bakanlığı daha sonra da başbakanlığı yapmış olan Lord Palmerston, bir taraftan Osmanlı Devleti ile dostluk ilişkileri kurarken bir taraftan da İstanbul'da büyükelçi olan Lord Posanby'den Osmanlı topraklarındaki endüstrinin gelişmesinin önlenmesini istemekteydi.[10] Bu ve bunun gibi pek çok örneği farketmeye başlayan Osmanlı Devleti artık diplomasiye önem vermeye ve devletler arasındaki güç dengelerini gözeterek bunlardan faydalanmaya başlamıştı. Zaten Osmanlı Devleti için XIX. yüzyıldaki en hayati konu farklı uluslardan oluşan imparatorluğu ayakta tutmaktı. Tanzimat dönemi boyunca gösterilen bütün çabalar da büyük bir

[9] ORTAYLI: *a.g.e*, 89-110.
[10]Yusuf Kemal TENGİRŞEK: "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Haricî Ticaret Siyaseti", *Tanzimat,* II (İstanbul,1999), 299-300.

nüfus oranına sahip olan gayrimüslim unsurların imparatorluktan ayrılmasını önlemekti. Mustafa Reşid Paşa'nın en başarılı öğrencileri olarak kabul edilen ve daha sonra rakipleri haline gelen Fuad ve Âlî Paşalar da devleti kurtarmanın çaresinin Osmanlıcılık ve eşitlik prensibini tam anlamıyla uygulamaktan geçtiğini düşünmekteydiler. Bunun için daha da ileri giderek gayri müslimler için Islahat Fermanı'nı ilan etmişler ve bundan büyük faydalar beklemişlerdi. Islahat Fermanı ile yeni bir dönem başlarken Avrupa devletlerinin Hıristiyan tebaa üzerindeki müdahaleleri de artmıştı. Cidde, Suriye ve Eflâk-Boğdan gibi bölgelerde yeni isyanlar peşisıra gelmiş ve devletten ayrılıp bağımsız olma çabaları hız kazanmıştı. Osmanlı Devleti bir yandan Tanzimatı uygulamaya çalışırken bir yandan da bu tür isyanları bastırmaya ve devletin bütünlüğünü korumaya çalışmıştı. Bu sırada çıkan Kırım Savaşı Osmanlı Devleti'ni güç durumda bırakırken borçlanma konusunda bir dönüm noktası olmuş ve ilk dış borç alınmıştı. Bundan sonra arkası kesilmeyen dış borçlar devletin bağımlılığını arttırırken, dış müdahaleler de olabildiğince artmıştı. Sonuçta Tanzimat özü itibarıyla tepeden inme bir hareket olmakla birlikte, Osmanlı toplumunda önemli değişmelere yol açmış ve Cumhuriyet'e devredilen Batılılaşma esas olarak Tanzimat döneminde ortaya çıkmıştı. Öte yandan Tanzimat'ın istenen sonuca ulaşamaması sadece Tanzimatçılara değil içinde bulunulan iç ve dış şartlara da bağlıydı. Dolayısıyla bürokrasinin büyük önem kazandığı bu dönemde Tanzimat devlet adamlarını bu iç ve dış şartları gözönüne alarak inceleme gereği ortaya çıkmaktadır.

Tanzimat'ın Mustafa Reşid Paşa ve Âlî Paşa'dan sonra üç numaralı adamı sayılan Fuad Paşa da bu döneme tanıklığı ve müdahalesi ile incelenmeye değer önemli bir şahsiyetti. Âlî Paşa ile olan beraberliği nedeniyle "*İkinci Kuşak Tanzimatçı*" olarak da nitelenen Fuad Paşa büyük bir devlet adamı ve diplomattı. Osmanlı Devleti'nin Batılı anlamda açtığı ilk okullardan biri olan Tıbbiye'den yetişen, Tercüme Odası'nda olgunlaşan, çok iyi derecede Fransızca bilen ve konuşan Fuad Paşa önemli görevlerde bulunmuş, gerektiğinde bir komutan gerektiğinde bir diplomat olarak ülkesine

hizmet etmiştir. 1815-1869 yılları arasında geçen 54 yıllık ömründe beş kez hariciye nazırlığı ve iki kez sadrazamlık yapan Fuad Paşa'nın devletine yadsınamayacak derecede büyük hizmetleri olmuştu. İşte bu çalışma da bu büyük devlet adamının hayatını, hizmetlerini ve düşüncelerini ortaya koymak amacıyla yapılmıştır.

Üç ana bölümden meydana gelen çalışmamızda, Birinci Bölüm'de "*Hayatı*" başlığı altında Fuad Paşa'nın doğumundan ölümüne kadar tam bir hayat hikâyesi verilmekte ayrıca cenazesi, vasiyetnamesi ve varisleri üzerinde de durulmaktadır. İkinci Bölüm'de ise Birinci Bölüm'de bütünlüğü bozmamak için üzerinde kısaca durulan fakat ayrıntılı olarak ele alınması gereken "*Döneminin Önemli Siyasi Olayları*" yer almaktadır. Bunlar "Eflâk-Boğdan ve Mülteciler Meselesi" başta olmak üzere "Mısır Meselesi", "Yanya ve Tırhala Olayları" ve "Cebel-i Lübnan Meselesi" başlıkları altında incelenmektedir. Arşiv kaynaklarının ağırlıklı olarak kullanıldığı bu bölümde olaylar Fuad Paşa merkezli olarak bütün ayrıntısı ile hatta bazen günü gününe aktarılmıştır. Üçüncü Bölüm'de "*Kişiliği*" başlığı altında iki alt bölüm yer almakta, birinci alt bölümde kişiliğine ilişkin bilgiler verilirken ikinci alt bölümde çevresi ile ilişkileri bu arada aldığı eleştiriler ve övgüler yer almaktadır. Fuad Paşa'nın kişilik özellikleriyle bağlantılı olarak çevresi ile kurduğu yoğun ilişkiler dönemin sosyo-kültürel durumu açısından da önem taşımaktadır. Dönemin genel karakteristiği ve bunun içinde Fuad Paşa'nın farklılıkları ve oluşan tezatlar gözler önüne serilmektedir. Eleştiriler de bu noktada devreye girmektedir. Özellikle Yeni Osmanlılar'ın muhalefeti, eleştirilerin merkezinde yer aldığından bu bölümde bireyler tek tek ele alınmıştır. Süreli yayınların yoğun olarak kullanıldığı bu bölüm Fuad Paşa'nın bugün bile dillerde dolaşan nükteleri ve renkli kişiliğinden dolayı çalışmanın da en renkli bölümünü oluşturmaktadır. Ekler Bölümü'nde ise Fuad Paşa'nın vasiyetnamesi tam metin olarak verilirken örnek mahiyetinde bazı arşiv belgeleri ile kendisinin ve türbesinin fotoğrafları yer almaktadır. Metnin genelinde Türkçe yazım kurallarına, doğrudan belge alıntılarında ise basit transkripsiyon kurallarına dikkat edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI

I.1.Çocukluğu ve Ailesi

Tanzimat döneminin ünlü sadrazamı Fuad Paşa'nın asıl adı Mehmed Fuad olup, İstanbul'da doğmuştu. Doğum tarihi bazı kaynaklarda 1814, bazı kaynaklarda ise 1815 olarak geçmektedir[1] ki bunun nedeni doğum tarihinin ay olarak tespit edilememiş olmasıdır.[2] H.1230 tarihinde ittifak edilmekle birlikte, 1230 yılının ilk ayının 1814, diğer aylarının 1815 yılına karşılık gelmesinden dolayı böyle bir karışıklık yaşanmaktadır.

Fuad Efendi, anne ve baba tarafından tanınmış iki aileye mensuptu. Babası ulemadan ünlü şair Keçecizâde İzzet Molla, annesi Merzifonzâdelerden Hibbetullah Hanım'dı. İzzet Molla'nın;

"*Budur İzzete İmparator bağ ola şâd*
Fuadü Reşadü Muradü Sedâd" [3]

dizelerinden Fuad Efendi'nin dört erkek kardeş ve kardeşlerin en büyüğü olduğu anlaşılmaktaydı.

---

[1] Doğum tarihinin 1814 olarak geçtiği kaynaklar;
İbnülemin Mahmud Kemal İNAL : *Son Sadrazamlar*, I-IV (İstanbul,1955), 149.
Vedad OKUR : *Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları* (tarihsiz), 81.
Doğum tarihinin 1815 olarak geçtiği kaynaklar;
BOA: Y.E.E 31/31 (Fransızca evrak).
Orhan KÖPRÜLÜ : "Fuad Paşa", *İ.A,* IV, 672.
Abdurrahman ŞEREF : *Tarih Söyleşileri* (İstanbul,1980), 82.

[2] *İslam Ansiklopedisi* s. 672'de *La Grande Enclopedie*'de doğum tarihinin 17 Kanun II. 1814 olarak kaydedildiğini belirtir. Yılmaz ÖZTUNA ise yeni çıkan kitabında kaynağını belirtmemekle birlikte Fuad Paşa'nın doğum tarihi olarak 17 Ocak 1815'i göstermektedir. Bkz. Yılmaz ÖZTUNA: Tanzimat Paşaları: *Âli Ve Fuad Paşalar* (İstanbul,2006), 157.

[3] İbnülemin Mahmud Kemal İNAL: *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul,1930), 736.

Keçecizâdeler, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Konya'dan İstanbul'a göçen ve ilimle meşgul olan bir aileydi. Konya'da Toprak Sokak Camii imamı Süleyman Efendi ailenin en büyüğüydü ve meslek olarak "*keçecilik"* yapmasından dolayı aile bu ismi almıştı. Oğlu Keçecizâde Mustafa Efendi, İstanbul'a gelerek medrese eğitimi görmüş, Kudüs ve Bursa kadılıkları yapmıştı. Onun oğlu İzzet Molla'nın babası Salih Efendi de müderrislik, Selânik ve Ordu-yu Hümayun kadılıkları görevlerinde bulunmuştu.[4] İzzet Molla da müderris olup 1809'da Bursa müfettişiliğine tayin olunmuş, 1820'de Galata kadısı[5] olmuş, özellikle Sadrazam Selim Paşa'ya yönelttiği eleştirilerden dolayı 15 Cemaziyelâhir 1238 (28 Şubat 1823) de Keşan'a sürülmüştü.[6] Bu sürgünde hamisi Halet Efendi'nin idamıyla ilgili olarak söylediği beyit etkili olmuştu.[7] Bir süre sonra affedilerek rütbesi İstanbul payesine yükseltilen İzzet Molla, 4 Şaban 1243 (21 Şubat 1828) de Haremeyn Müfettişliği'ne tayin olunmuştu.[8] Haremeyn Müfettişi iken 6 Zilkâde 1243 (20 Mayıs 1828) de Rusların tecavüzlerine karşılık savaş açılıp açılmaması mecliste görüşülürken büyük bir cesaretle "*Vallah efendim, çok fenadan az iyi, iyidir*" diyerek görüşünü belirtmiş, savaş devam ederken ise memleketin felakete sürüklendiğini, bir an önce düşmanla uyuşulması gerektiğini belirten bir layiha hazırlamıştı. İzzet Molla'nın umumi meclisin kararına karşı gelen bu tutumu üzerine cezalandırılmasına karar verilmiş ve bu konuda bir irade hazırlanarak Sivas'a sürgüne gönderilmiştii. Rus savaşının felaketle sonuçlanması üzerine II.Mahmud, İzzet Molla'nın serbest bırakılmasını emrettiyse de İzzet Molla aftan faydalanamadan vefat etmişti. Bu arada İzzet Molla'nın, ileri görüşlülükle devletin içinde bulunduğu durumu ve ıslahata olan acil ihtiyacı belirten bir layiha hazırladığı da bilinmekteydi. Rüşvetin önüne geçilmesi, yeni bir nizam kurulması, Nizâm-ı Cedid askerinin

---

[4] KÖPRÜLÜ : *a.g.m,* 672.
[5] *BOA: Hatt-ı Hümayun* 16473.
[6] *BOA: Hatt-ı Hümayun* 8671.
[7] İzzet Molla adı geçen beyitte şöyle der; "Haletin canını Hak, malını aldı mîrî / Kaldı ehl-i hasede hayaler ile kîri" Bkz. İNAL: *Şairler*, a.g.e, 725.
[8] "Mahmud II'nin Bir Hattı", *Tarih Vesikaları*, I, 3 (Birinci Teşrin 1941), 162.

faydaları gibi birçok konudan bahsedilen layihada bazı sorulara da cevap verilmekteydi.[9]

Fuad Efendi'nin annesi Hibbetullah Hanım ise Mekke payeli ulemadan İsmail Mekki Bey'in kızıydı. Mekki Bey, Abdi Bey'in oğluydu. Abdi Bey'in babası Ahmed Bey, onun babası da *Maktûl-zâde* ve *Merzifon-zâde* denilen Damad Genç Ali Paşa'dır ki o da ünlü Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğluydu.[10] Hibbetullah Hanım 1822'ye doğru ölmüş dolayısıyla Fuad Efendi 7 yaşında annesiz kalmıştı. İzzet Molla daha sonra Ömer ve Sedad'ın anneleri olan ikinci eşiyle evlenmişti.

Baba ve anne tarafından büyük babaları ulema mensubu ve ilmiye sınıfının yüksek pâyelilerinden olan Fuad Efendi de diğer ulema çocukları gibi küçük yaşta Arapça ve Farsça öğrenmişti.[11] İzzet Molla'nın Sivas'ta sürgünde iken ölümü üzerine 14 yaşında da babasız kalan Fuad Efendi, genç üvey annesi ve kendisinden küçük kardeşleriyle birlikte maddi açıdan da zor durumda kalmıştı.[12] Fuad Efendi'nin babası İzzet Molla da 14 yaşında babasız kalmış, oğlunun yaşadığı zorlukları zamanında o da yaşamıştır. Bu açıdan babasıyla benzer kaderi paylaşan Fuad Efendi yılmadan karşılaştığı zorlukların üstesinden gelmeye çalışmıştı.

I.2. Tahsili ve İlk Memuriyetleri

Babasını kaybettikten sonra ailesinin bütün yükünü üzerine alan Fuad Efendi, bir taraftan da tahsiline devam etmek için Galata Sarayı'nda açılan Tıbbiye Mektebi[13]'ne kaydolmuştu. Tıbbiye'den "*doktor yüzbaşı"* olarak

---

[9] *Keçecizâde İzzet Molla Layihası* (İnkılâp Kütüphanesi K.337)'ndan naklen Hıfzı VELDET: "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat" *Tanzimat I* (İstanbul,1999), 169-170.
[10] Yılmaz ÖZTUNA: *Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa* (İstanbul,1988), 94.
[11] RIFAT, *Verd'ül Hadaik* (İstanbul, tarihsiz), 67.
[12] İzzet Molla'nın mîriye olan 193948 kuruş borcuna karşılık vefatında terekesi 36048 kuruş tutmuştur. Bkz.İNAL: *Şairler,* a.g.e, 736.
[13] II.Mahmud devrinde Osmanlı tıbbının Batılılaştırılması, ordunun sağlık ihtiyaçlarının karşılanması, Yakındoğu'ya yayılan kolera salgınları ve kontrol edilemeyen yabancı doktorların çoğalması gibi nedenlerle 1827'de ilk tıp okulu *Tıbhâne-i Amire* , bunun

mezun olan Fuad Efendi bu arada Fransızcayı da layıkıyla öğrenmiştir. Osmanlı Devleti'nde Batılı tarzda açılan ilk okullardan biri olan ve devlette Fransız etkisinin artmasına yol açan Tıbbiye, Fuad Efendi'nin üzerinde de önemli izler bırakmıştı. Burada Fransız dili ve kültürü ile tanışma imkânına kavuşan Fuad Efendi'nin batıyla ilk alışverişi de böylece başlamıştı.

Doktor Fuad Efendi, 1834'de Kapdân-ı Deryâlıktan alınarak Trablusgarb'a vali olarak gönderilen Çengeloğlu Tahir Paşa'nın maiyetinde "*alay tabibi"* olarak ilk görev yerine gitmişti. Trablusgarp'da bulundukları süre içerisinde Ordu-yu Hümayun Hekimbaşılığı da kendilerine havale edildiğinden fazla mesai harcamak zorunda kalmışlardı.[14] Fuad Efendi, Tahir Paşa'nın Tophane Müşiri olarak İstanbul'a dönüşünden sonra Bahriye Feriki Çeşmeli Hasan Paşa ve Müşir Ali Aşkar Paşa'nın valiliklerinde de orada kaldıktan sonra 1837'de İstanbul'a dönmüştü.[15]

Fuad Efendi, Trablusgarb'da Tahir Paşa ile çok güzel bir ilişki kurmuş, bu ilişki İstanbul'a dönüşünde de devam etmişti. Öyle ki bayram ve kandillerde Tahir Paşa'yı ziyarete gittiğinde, Tahir Paşa'nın kendisine "-*çocuklara götür*" diyerek külâhlar içinde altın verdiği bilinmekteydi. Fuad Efendi'nin ailesini geçindirme zorunluluğunu bilen Tahir Paşa tam anlamıyla bir hami gibi onu koruyup gözetmeye daha sonraki yıllarda da devam etmişti. Tahir Paşa kendisi Tophane Müşiri iken Fuad Efendi Tophane Müşirliğinde, Tophane'den ayrılması üzerine de Bahriye Nezareti Hekimliği'nde görevlendirilmişti.[16]

---

arkasından da 1828'de *Cerrahhane* açılmıştır. 1838'de bu iki okulun birleştirilmesiyle kurulan "Tıbbıye Mektebi"ne yerli ve yabancı öğretmenler tayin edilmiş ve Sultan II. Mahmud yaptığı açılış konuşmasında tıp öğretiminin Fransızca yapılacağını söyleyerek bunun gerekliliklerini açıklamıştır. Bkz. Niyazi BERKES: *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul,1978), 180-182.

[14] *TV* 1061 (19 Zilkâde 1285/ 4 Mart 1869) Burada Fuad Paşa'nın "Mevâd-ı Hâliye" başlığı altında kısa bir hayat hikâyesi yer almaktadır.

[15] RIFAT : *a.g.e*, 68.

[16] İbnülemin Mahmud Kemal INAL: *Son Sadrazamlar*, I-IV (İstanbul,1955) ,149.

I.2.1.Tercüme Odasına Girişi ve Mütercim-i Evvelliği

Fuad Efendi'nin hayatında bir dönüm noktası olan olay Şaban 1253 (1837)' de gerçekleşmiş ve Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın teşviki ile Tercüme Odası[17]'na girmişti. Tanzimat rejiminin kurucusu olan Reşid Paşa, yeni rejimi yürütecek yetenekli gençlerin peşindeydi. O zaman kendini yetiştirmek ve yükselmek isteyen kişiler için büyük bir fırsat olan Tercüme Odası, pek çok kişinin hayatında olduğu gibi Fuad Efendi'nin hayatında da önemli bir yer tutacaktı. Fuad Efendi'nin Tercüme Odası'na girişi Fransızcayı bildiğinden kolay olmuş ve Reşid Paşa da Fuad Efendi'ye verdiği desteğin ne kadar doğru olduğunu ilerleyen zamanlarda görmüştü. Diplomasiye ilk adımını bu şekilde atan Fuad Efendi Fransızcasını kullanma ve geliştirme imkânına kavuşurken, devletine de yeni bir alanda hizmete başlamıştı. Sivil hayata "*sâlise"*[18] rütbesi ile geçmiş, bir süre sonra Fransızca ve kitabetteki başarılarından dolayı rütbesi *hacegânlığa* yükseltilmiş ve kendisine 1500 kuruş maaş bağlanmıştı.[19] 1838'de *Umur-ı Nafia Meclisi İkinci Kâtipliği'*ne ve 1839'da *Bâbıâli Mütercim-i Evvelliği'*ne tayin olunarak diplomaside ilerleyişine devam etmişti.[20]

1840 yılında ise Londra Konferansı dolayısıyla Şekip Efendi maiyetinde *Londra Sefareti Kitabeti*'ne memur olmuştu. Böylece 25 yaşında Avrupa ile bizzat tanışan Fuad Paşa dönemin diplomasi dili Fransızcayı çok

---

[17] XVII. ve XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı devlet adamları Avrupa dillerini öğrenmeye gerek duymamışlardı. Temaslar yerli Hıristiyan tercümanlar aracılığıyla yapılmış, XVIII.yüzyılda bu iş Rum tekeline girmişti. Bu durumun devletin dış politikası üzerindeki etkisi 1821 Yunan isyanı sırasında açıkça görülmüştü. II. Mahmud bu işin önemini görerek 1833'de Bâbıali'de bir *Tercüme Odası* kurmuş, burada Avrupa dili bilen gençler yetiştirilmeye ve devletin üst makamlarına geçmeye başlamışlardı. Bkz. Cahit BİLİM: "Tercüme Odası" *OTAM***,** I, (1990), 29-44.

[18] Sâlise; mülkiye rütbelerinden birinin adıdır. "Saniye"den küçük, "Rabia"dan büyüktür. Askeri rütbelerden binbaşıya eşittir. Diğer rütbeler gibi bu da ilkin memuriyete mahsus olmak üzere H. 1248 (1832-1833) senesinde ihdas edilmiş iken sonradan memuriyet ile bağlantısı kaldırılmış yalnız rütbe olarak memurlarla beraber herkese verilmeye başlanmıştır. Zamanla bu rütbe ile beraber bir nişan da ihdas edilmiştir. Bkz. Mehmed Zeki PAKALIN: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III (İstanbul,1993), 104.

[19] *BOA: Hatt-ı Hümâyun* 23083.

[20] İNAL: *Sadrazamlar*, a.g.e, 150.

iyi derecede bildiğinden burada hiç zorluk çekmemişti. Fuad Efendi, Londra'da iken Kudüs'e İngiltere Protestan Kilisesi tarafından gönderilen papazla ilgili görüşmelerde de bulunmuştu. Papaz için Lord Obardin ile yaptığı görüşmede, adı geçen şahsın seyyah ve din adamı sıfatı ile gittiği kendisine söylenmişti. Fuad Efendi, papaz için İngiliz yetkililere bir mektup göndererek Devlet-i aliyye'de İngiliz tebaası hangi haklara sahipse, papazın da aynı muameleye tâbi olacağı, ekstra bir yetki veya muamelenin sözkonusu olamayacağını bildirmişti. Fuad Efendi ayrıca Devlet-i aliyye'nin görüşünün kabul görmesine rağmen, Dersaadet'te yeni elçiliğe atanan Stratford Canning'in yeniden bu meseleyi açıp iltimas peşinde olabileceğini belirterek uyarıda bulunmuştu.[21] Bu arada İngiltere kraliçesinin bir oğlu olmuş ve Londra Maslahatgüzârı olarak Fuad Efendi'nin bu konuyla ilgili cevabname-i hümayun yazılmasına dair bir beyanı olmuştu. [22]

Fuad Efendi, Londra'da 2 sene Şekip Efendi, 1 sene de Âlî Efendi maiyetinde *başkâtip* olarak çalıştıktan sonra İstanbul'a dönmüştü. [23] Fuad Efendi Tercüme Odası'ndan tanıdığı ve ileride ayrılmaz bir ikili olacağı Âlî Efendi ile ilk beraberliğini de bu şekilde yaşamıştı. Birkaç yıl önce de Reşid Paşa ve Âlî Efendi burada aynı şekilde birlikte çalışmışlardı.

Bu arada 22 Şevval 1259 (15 Kasım 1843) tarihli bir belgeden mütercim-i evvel Fuad Efendi'nin gece gündüz çalışmakta olduğu ve kendisine verilen 3000 kuruş maaşın masraflarına yetmediği için Viyana sefaretinde bulunan Aver Bey'in 2500 kuruş olan maaşının 2000 kuruşunun o dönünceye kadar geçiçi olarak kendisine tahsis edildiği anlaşılmaktaydı.[24]

---

[21] *BOA: İrade/ Hariciye* 805.
[22] *BOA: İrade/ Hariciye* 716.
[23] *BOA: Y.E.E* 31/31; KÖPRÜLÜ : *a.g.m*, 672.
[24] *BOA: İrade / Hariciye* 1102.

I.2.2.İspanya ve Portekiz Elçiliği

Londra'dan dönüşünde Fuad Efendi bu kez de, iki devlet arasındaki dostluk çerçevesinde İspanya Kraliçesi Elizabeth'in reşit ilan edilip, tahta geçişini tebrik etmek amacıyla *fevkalade orta elçilikle* İspanya'ya gönderilmişti. Kendisine 2000 Frank yani yaklaşık 9000 kuruş sefaret maaşı da tahsis edilmişti.[25] Ayrıca elimizde Fuad Efendi'nin 1260 senesi 27 Nisan-26 Mayıs tarihlerini kapsayan maaşının 2040 frank olduğuna dair bir belge de bulunmaktaydı.[26] Bunun 40 frangının masraflar için olması muhtemeldi. Nitekim 27 Mayıs- 26 Haziran arası da 2040 frank ödenek ayrılmış, bunun 20 frangının Paris'deki masrafı, 20 frangının da İspanya'daki masrafları için olduğu belirtilmişti. Sonuçta kendisine beheri 173 pareden 8823 ve İstanbul'daki masrafı için 387 olmak üzere toplam 9210 kuruş ödeme yapılmıştı.[27]

Fuad Efendi'nin İspanya'ya gidişinde Tercüme Odası hulefasından ve aynı zamanda akrabası olan Kâmil Bey[28] serkâtip olarak kendisine eşlik etmişti.[29] Fuad Efendi'ye bu görevinden dolayı "*saniye nişan-ı zişânı"* verilirken kendisinden boşalan salise nişan-ı âlisi ise mütercim-i sâni Emin Efendi'ye ve Emin Efendi'den kalan râbia nişanı ise Kâmil Bey'e aktarılmıştır [30].

Fuad Efendi'nin res'en ilk memuriyeti olan bu görevinde ne kadar başarılı olduğu o sırada Londra Sefareti'nde bulunan Âlî Efendi tarafından kendisine yazılan özel mektuptan açıkça anlaşılmaktaydı. Âlî Efendi, Fuad Efendi'nin bu göreviyle devletinin ve milletinin yüzünü fazlasıyla ağarttığını,

---

[25] *BOA: İrade/ Hariciye* 1170.
[26] *BOA: Cevdet/ Hariciye* 408.
[27] *BOA: Cevdet/ Hariciye* 4177.
[28] Kâmil Bey, Fuad Efendi'nin kaynı ve sonraları hariciye teşrifatçısı ve teşrifat-ı umumiye nazırı olan Kâmil Bey'dir. Bkz. MEHMED SÜREYYA:*Sicill-i Osmani*, Çev. Seyit Ali Karaman, III (İstanbul,1996).
[29] *BOA: İrade/ Hariciye* 1180.
[30] *BOA: İrade/ Hariciye* 1175.

Türkler arasından nasıl adamlar çıktığını onlara açıkca gösterdiğini söyleyerek, bundan son derece memnun olduğunu belirtmişti. Âli Efendi, Rusya'nın Londra Elçisi Baron Brunof'un kendisinin keşfi imiş gibi Fuad Efendi'nin ileride büyük adam olacağını söylemesinin *"kendisinde bir büyük akıbet-bînlik isbat etmeyeceğini"*[31]yani bunun bir öngörü olmayıp açıkça belli olduğunu söyleyerek iyi dileklerle mektubuna son vermişti. Arşivde *Yıldız Esas Evrakı* arasında yer alan Fransızca biyografisinde ise Fuad Efendi'nin farklı kişiliği, çekiciliği ve zerafeti ile İspanya sarayında büyük sempati topladığı ve çağdaşı olan büyükelçiler arasında derin bir etki bıraktığı ve o devirde Osmanlı halkı hakkında Avrupa'da oluşmuş olan olumsuz görüşlerle şaşırtıcı bir tezat oluşturduğu belirtilmişti.[32]

Bu arada *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiye* isimli eserde, Fuad Efendi'nin orada bulunduğu sırada şahsına ait bir hareketten dolayı başına bir felaket gelmek üzere olduğu ve bu zor durumdan Amedî Mümtaz Efendi aracılığıyla kurtulduğu ve bu yüzden Mümtaz Efendi'ye ömür boyu minnettar kaldığı belirtilmektedir.[33] Ancak olayın ayrıntılarına ne bu eserde ne de başka bir kaynakta rastlayamadık.

Öte yandan Fuad Efendi daha İspanya'da iken, 20 Mart 1844'de Osmanlı Devleti ile Portekiz arasında bir ticaret anlaşması imzalanmıştı. Bu anlaşmadan sonra iki devlet arasındaki iyi ilişkileri daha da arttırmak için Portekiz Kraliçesi bir elçi göndermiş ve elçi iyi niyet dilekleriyle birlikte getirdiği hediye ve nişanı da takdim etmişti. Şimdiye kadar böyle bir nişan hediye olarak kabul edilmediğinden şimdi kabul edilip edilmeyeceği ile ilgili olarak elçiye bir şey söylenmemişti. Diğer taraftan Portekiz Kraliçesi, yapılan anlaşmaya dayanarak gerek kendisine müracaat edecek Portekiz tebaasını himaye eylemek gerekse iki tarafın ticaretini desteklemek üzere Dersaadet ile İskenderiye'de iki tane konsolos bulundurulmasını talep etmişti. Konsolosluğa

[31] ALİ FUAT: *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiye* (İstanbul,1928), 143.
[32] *BOA: Y.E.E* 31/31.
[33] ALİ FUAT : *Ricâl,* a.g.e, 143.

tayin edilen kişilerden Devlet-i aliyye ile iyi ilişkiler kurmalarını istediği gibi, Devlet-i aliyye'nin de bu durumdan memnun olacağını umduğunu belirtmişti. Ancak Devlet-i aliyye için bu şekilde konsolos tayini de şimdiye kadar görülmemiş bir uygulamaydı. Bu durumda nişanın ve konsolosların kabul edilip edilemeyeceğine karar verilmesi gerekmekteydi. Sonuçta Portekiz Kraliçesi'ne teşekkür ve memnuniyetlerin bildirilerek bu meselenin kapatılmasına karar verilmişti. Bu arada iki devlet arasında soğukluk olmaması ve ilişkilerin devamı açısından Devlet-i aliyye'den geçici görevle bir elçinin gönderilmesi kararlaştırılmış, bu iş için de Fuad Efendi uygun görülmüştü. Fuad Efendi zaten İspanya'da bulunmaktaydı. İki devlet başkentlerinin birbirine yakınlığı, hazinenin ayrıca masraf yapmadan bu işi halletme düşüncesi ve göreve uygunluğu gibi nedenlerle Fuad Efendi tercih edilmişti.[34]

Fuad Efendi kararlaştırıldığı üzere İspanya'daki görevinden sonra Portekiz'e geçmişti. Bu arada Sadrazam Mustafa Reşit Paşa, Portekiz başvekiline bir tahrirat yazarak Fuad Efendi'nin *sefaret-i mahsusa ve muvakkate* ile görevlendirildiğini ve iki devlet arasındaki sevgi ve dostluğun artmasını arzuladıklarını belirtmişti (7 Recep 1260 / 26 Nisan 1844).[35] Diğer taraftan İspanya gibi Portekiz tahtına da genç bir kraliçe geçtiğinden Fuad Efendi'nin bir görevi de yeni Kraliçe Maria'yı padişah adına tebrik etmek olmuştu.[36]

Fuad Efendi'ye İspanya'dan Portekiz'e geçiş masrafı olarak 4000 frank yani yaklaşık 18000 kuruş harcırah verilmişti (8 Recep 1260 / 27 Nisan 1844).[37] Bu arada Fuad Efendi Tercüme Odası'ndan maaşını almaya devam edecek ayrıca 2000 frank da sefaret maaşı alacaktı.[38] Fuad Efendi giderken

[34] *BOA: İrade/ Mesâil-i Mühimme* 950.
[35] *BOA: Y.E.E* 91/47.
[36] *BOA: İrade/Hariciye* 1244.
[37] *BOA: İrade/Hariciye* 1235.
[38] *BOA: İrade/Hariciye* 1170.

geçici görevle gittiği ve dönüşte yerine maslahatgüzâr bırakacağı da özellikle belirtilmişti.[39]

Hariciye Nezareti'ne Portekiz Devleti Umur-ı Ecnebiye Nezareti tarafından gönderilen mektupta ise Osmanlı Devleti ile Portekiz Devleti arasındaki ilişkilerden memnuniyet duyulduğu ve Portekiz küçük elçisi hakkındaki iyi dilek ve iltifatın teşekküre layık olduğu belirtildikten sonra Fuad Efendi'nin memuriyetinden kraliçenin duyduğu mutluluk da dile getirilmişti. Fuad Efendi'ye padişaha iletilmek üzere bir mektup verildiği ve hakkındaki güzel düşüncelerinden dolayı kendisine kraliyet ailesinin "*dé la tor odopö*" nişanının rütbe-i ûlâsını ve Kâmil Bey'e de kavalyerlik nişanını uygun gördüklerini belirtmişlerdi. Mektubun devamında da Fuad Efendi'nin işinin ehli olduğu ve görevini layıkıyla yerine getirdiği, Portekiz Kraliçesi ve vükelâsının takdirlerini kazandığı belirtilmişti. Fuad Efendi'nin bu kısa ziyaretinin bitişinden üzüntü duyduklarını belirterek mektuba son vermişlerdi.[40] Fuad Efendi mektupta da belirtildiği üzere görevini layıkıyla yerine getirmiş, kraliçe ve ekibinin takdirini kazanmıştı. Bu duygularla kendisine birinci dereceden bir nişan da takdim edilmişti. Hariciye Nezareti'ne Dersaadet'te bulunan Portekiz Elçisi Mösyö Kodeba tarafından 26 Temmuz 1844'de gönderilen mektupta da Fuad Efendi'nin kraliçeyi tebrik etmek için Portekiz'e gelişinin iki devlet arasındaki iyi ilişkileri bir kat daha arttırdığına işaret edilmişti.[41]

İspanya ve Portekiz'de ki görevlerini başarıyla yerine getiren Fuad Efendi İstanbul'a dönüşünde büyük bir takdirle karşılanmıştı. Saffet Efendi'nin hariciye kitâbetine tayini üzerine onun yerine *Divan-ı Hümayun Tercümanı*[42] olmuştu (26 Cemaziyelâhir 1261 / 02 Temmuz 1845). Aynı yıl içinde mekteplerin ıslahı için Meclis-i Vâlâ kararı ile toplanan meclise üye olarak

---

[39] *BOA: İrade/Hariciye* 1244.
[40] *BOA: HR.MKT* 8/1.
[41] *a.g.y*
[42] Dîvân'da görüşmeler sırasında Türkçe bilmeyen yabancıların davalarını anlatmak ve elçilerin getirdiği itikâdnameleri tercüme etmekle görevli olan kişilere Divân-ı Hümâyun Tercümanı denirdi.Bkz. Yusuf HALAÇOĞLU: *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı* (Ankara,1995), 22, 43.

katılmıştı.[43] Halkın cehaletinin giderilmesi için mahalle mektepleri hakkında gerekli düzenlemeleri yapmak üzere toplanan geçici meclisin, işleyiş tarzının diğer meclisler gibi örneğin imar meclislerindeki gibi olacağı belirtilmişti.[44] Bir yerin imar edilmesi için başta halkın eğitilmesi gerekliliği üzerinde de durulmuştur. Fuad Efendi'nin de üye olarak katıldığı bu meclisin çalışmaları hakkında çok fazla bilgi olmamasına rağmen Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen layihalardan sıbyan mekteplerinin ıslahı, rüştiye mekteplerinin yeni bir düzene sokulması ve İstanbul'da Darülfünun kurulmasını gerçekleştirmek üzere Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin kurulmasının kararlaştırıldığı anlaşılmaktaydı.[45]

Fuad Efendi'ye bu görevlerinden sonra Rebiülevvel 1262 (Mart 1846)'de "*rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisi*", 2 Rebiülevvel 1263(18.02.1847)'de de "*rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli*" tevcih edilmişti.[46]

I.3. Âmedciliği[47]

Fuad Efendi *rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli* ile Divan-ı Hümayun âmedciliğine tayin olunmuştur. Ahmed Lütfü Efendi, Fuad Efendi'nin bu görevine şöyle bir tarih düşürmüştü;

---

[43]Sultan Abdülmecid, 1845'de Meclis-i Vâla'yı ziyaret ederek eğitimde yeni düzenlemeleri planlamak üzere her sınıf devlet adamından bir "*Meclis-i Muvakkat*" kurulmasını istemiştir. 13 Mart 1845'de Melekpaşazâde Abdülkadir Bey başkanlığında kurulan geçici komisyonun üyeliklerine Arif Hikmet Bey, Esad Efendi, Arif Efendi, Said Muhip Efendi, Ferik Emin Paşa, Fuad Efendi ve kâtipliğine Recai Efendi tayin edilmiştir. İlk olarak mahalle mekteplerinin ıslahını ele alan meclis bunun için çok miktarda paraya ihtiyaç olduğunu saptamıştır. Ayrıca meclis rüştiyelerin ıslahını, yatılı olmak üzere Dârülfünun kurulmasını ve tüm mekteplerin program ve nizâmlarını düzenlemek üzere "*Meclis-i Maarif-i Umumiye*" nin oluşturulmasını istemiştir. Bkz.Ekmeleddin İHSANOĞLU: "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı" *150.Yılında Tanzimat*, Yay.Haz. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara,1992), 361-364.

[44] *BOA: İrade/ Mesâil-i Mühimme* 46.

[45] *BOA: İrade/ Dahiliye* 6634.

[46] KÖPRÜLÜ:*a.g.m*, 673.

[47] Âmedci, Divan-ı Hümayun kalemlerinden âmedî kaleminin reisi ve aynı zamanda Reisülküttâb'ın birinci derecede maiyyeti ve özel kalem müdürü idi. Padişaha sadrazam tarafından yazılacak takrir, telhîs ile yabancı devletlerle yapılan ahidnâme ve anlaşma suretleri, ayrıca yabancı devlet başkanlarına sadrazam tarafından gönderilen mektup müsveddeleri, protokoller, elçi, tercüman ve tüccarlarına yazılan evraklar hep burada kaleme alınırdı. Bkz. HALAÇOĞLU: *a.g.e*, 22.

"*Vak'a-nüvîs-i şâdî olsun gürûh-ı küttâb*
El'ân Fuad Efendi devlette âmedîdir."[48]

Fuad Efendi âmedci iken *1848 İhtilâli* baş göstermiş, Macarlar bağımsızlık için Avusturyalılara karşı isyan ederken olay Eflâk'a da sıçramıştı. Avusturyalılara yardım bahanesiyle bir Rus ordusunun Eflâk'a girmesi üzerine Osmanlı Devleti, bölgeye önce Süleyman Paşa'yı onun yeterince başarılı olamaması üzerine de Fuad Efendi'yi göndermişti.[49] Eylül 1848'de bölgeye giden Fuad Efendi, burada bir yıldan fazla bir süre kalmış, aldığı tedbirlerle asayişi temin etmiş ve düzen bozucu kişi ve hareketlerin önüne geçmişti. Bölgenin ileri gelenleriyle görüşerek Kantakuzen'i kaymakam seçtiren Fuad Efendi halk ile yönetimin kaynaşmasını sağlarken Rus askerlerinin halkı sömürmelerine de engel olmuştu.

Fuad Efendi bölgede tam düzeni sağlamış iken Avusturya ve Rusya askerlerinin önünden kaçan Macar ve Lehlilerin Osmanlı topraklarına ilticalarıyla birlikte daha ciddî bir problem ortaya çıkmıştı. Devletin şanına yakışmayacağı için kendisine sığınanları iade etmeyen Osmanlı Devleti'ne karşı Avusturya ve Rusya siyasi ilişkilerini kesme kararı almışlardı. Bu problemi çözmek için de Bükreş'te bulunan âmedî Fuad Efendi görevlendirilmişti. Fuad Efendi Bükreş'e gelişinden tam bir yıl sonra Eylül 1849'da buradan ayrılarak önce Yaş'a, yaklaşık on gün sonra da Varşova'ya geçmişti. Fuad Efendi'nin hedefi aldığı talimatlar doğrultusunda Petersburg[50]'a giderek Rus İmparatoru ile görüşmekti. Buradaki olumsuz hava ve bütün engellemelere rağmen Fuad Efendi, sabırlı bekleyişi ve cesareti ile imparatorla bizzat görüşmeyi başarmış ve mesele Osmanlı Devleti'nin istediği şekilde sonuçlanmıştı. Kararlı tutumu ve diplomatik

[48] AHMED LÜTFÜ: *Ahmed Lütfü Efendi Tarihi* (Ankara,1989), 1240.
[49] Fuad Efendi'nin Eflâk ve Boğdan bölgesindeki görevi ve mülteciler meselesinin halli için Petersburg'a gidişi ikinci bölümde "*Eflâk- Boğdan ve Mülteciler Meselesi*" başlığı altında ayrıntılı olarak incelenecektir.
[50] Petersburg (Sen Petersburg) bugünkü Leningrad şehri olup o sırada Rus Çarlığı'nın başkenti idi.

becerisi ile meselenin çözümlenmesinde Fuad Efendi'nin büyük payı olmuştu.

Görevini başarıyla tamamlayarak yola çıkan Fuad Efendi şiddetli kış şartları nedeniyle on gün kadar yolda kalınca romatizmaya yakalanmış, yazışmalar sırasında "*mübtelâ olduğum ocağ-ı mefâsil biraz teskîn olmağa başlamış ise de daha dışarı çıkmaya muktedir olamadım*"[51] diyerek çektiği sıkıntıları dile getirmişti.

I.4. Sadaret Müsteşarlığı[52]

Fuad Efendi'ye bu zorlu görevin ardından daha İstanbul'a ulaşmadan 13 Muharrem 1266 (29 Kasım 1849) da *rütbe-i bâlâ*[53] ile *Sadaret Müsteşarlığı* görevi verilmişti. Sadaret müsteşarlığına atandığını duyan Fuad Efendi Petersburg'dan Reşid Paşa'ya gönderdiği teşekkürnamede kendisine verilen göreve ve duyulan güvene layık olmak için elinden geleni yapacağını dile getirmiş[54] ve bir süre sonra İstanbul'a gelmişti. Bu arada Fuad Efendi sadaret müsteşarı sıfatıyla 1850 yılı ortalarında açılan *Encümen-i Daniş*[55]'e dahilî üye olarak atanmıştı. Encümen-i Daniş toplantılarına katılıp üç-dört ay kadar İstanbul'da kalan Fuad Efendi daha sonra Bursa'ya gitmişti.

---

[51] AHMED REFİK: *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, (İstanbul,1926), 138.
[52] Sadaret müsteşarı; sadrazam müsteşarının ünvanıdır. Başvekâlet müsteşarlığının da eski adıdır. Bkz; PAKALIN: *a.g.e*, III, 80.
[53] Farsça yüksek, yüce, üst, boy anlamlarına gelen bu sözcük Osmanlı Devleti'nde sivil armalardan birinin adıdır.
[54] MEHMED SÜREYYA: *Nuhbet'ül-vekâyi*, I (İstanbul,1922), 311.
[55] Darülfünun'a ön hazırlık yapmak ve burada okutulacak kitapları hazırlamak amacıyla açılması düşünülen Encümen-i Daniş'in kuruluşu 15 Nisan 1851 tarihli irade ile kesinleşmiş ve 1 Haziran 1851 tarihli Takvim-i Vekâyi ile halka duyurulmuştur. 18 Temmuz 1851'de de açılışı gerçekleştirilen encümen aynı zamanda *"İlk Osmanlı Akademisi"* olarak tarihe geçmiştir. Fuad Paşa'da Encümen-i Daniş'in dahili üyeleri arasında yer almıştır. Bkz. Emine ATILGAN: Tanzimattan Sonra Kurulan İlmî Cemiyetler (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) (Sakarya Üniversitesi,1998)

I.4.1.Bursa Seyahati

Fuad Efendi, İstanbul'da birkaç ay dinlendikten sonra sonbaharda doktorların tavsiyesi üzerine Rusya dönüşünde yakalandığı romatizmasını tedavi ettirmek için Bursa'ya gitmişti. Burada dinlenerek ve sabah-akşam termal kaplıcalara girerek romatizmasını iyileştirmeye çalışırken kendisine Ahmed Cevdet Efendi de eşlik etmişti. Bu seyahat ikilinin ilk beraberliği değildir. Ahmed Cevdet daha önce de Fuad Efendi Bükreş'te iken bir ay süreyle yanında kalmıştı. Doğu ve batı medeniyetine vakıf çok yönlü bir kişi ve aynı zamanda şair de olan Ahmed Cevdet, Fuad Efendi'ye gelir gelmez "*Bahâriye Berây-i Fuad Efendi*"[56] başlıklı bir kaside söyleyerek gönlünü kazanmıştı.

Ahmed Cevdet *Tezâkir* isimli eserinde Fuad Efendi ile geçirdikleri Bursa günlerini anlatırken; Fuad Efendi'nin sabah-akşam tedavi amaçlı olarak kükürtlü suya girdiğini belirttikten sonra birlikte gezintilere çıktıklarını bazen de Gümüşsuyu ve Pınarbaşı gibi mesire yerlerine ve arasıra Ulu Cami'ye gittiklerinden bahsetmektedir. Ahmed Cevdet büyük bir zevkle anlattığı bu günlerle ilgili olarak bazen Fuad Efendi ile birlikte gazel bile söylediklerini belirtmiştir. Fuad Efendi Bursa'da kaldıkları süre içerisinde bir yandan tedavisine devam ederken bir yandan da boş durmayıp Ahmed Cevdet ile birlikte iki önemli işe imza atmıştır. Bunlardan birincisi *Şirket-i Hayriye Nizamnamesi* ikincisi de *Kavâid-i Osmâniyye'* ydi. Ahmed Cevdet bu günleri anlatmaya devam ederken, Fuad Efendi ile mesire ve diğer yerlere gittiklerinde sürekli olarak bu iki konuyu konuştuklarını ve akşam odalarına çekildiklerinde de kendisinin Kavâid-i Osmâniyye, Fuad Efendi'nin ise Şirket-i Hayriyye Nizâmnâmesi üzerinde çalıştığını söylemekteydi.[57] Bursa'da kaldıkları bir aylık süre içerisinde Fuad Efendi nizamnameyi büyük ölçüde tamamlarken, Ahmed Cevdet Efendi'de Kavâid-i Osmâniye isimli dilbilgisi

[56] Bu kaside üçüncü bölümde Fuad Efendi'nin kişilik özellikleri işlenirken incelenecektir. Kasidenin tam metni için bakınız; AHMED CEVDET: *Tezâkir 40- Tetimme* (Ankara,1991), 30-31.
[57] AHMED CEVDET: *Tezâkir 40*, a.g.e, 45.

kitabının temelini oluşturmuştu. Bu kadar kısa bir sürede bir dilbilgisi kitabı hazırlamak mümkün olmadığından İstanbul'a döndüklerinde de üzerinde çalışmaya devam etmişti. Kavâid-i Osmaniyye daha ziyade Ahmed Cevdet'in kaleminden çıkmış olmakla birlikte kapağında Fuad Efendi'nin de ismi yer almaktaydı. Ahmed Cevdet ve Fuad Efendi sürekli fikir alışverişinde bulundukları için bu iki eser ortak çalışmaları olarak kabul edilmişti.

I.4.1.1 Şirket-i Hayriye Nizamnamesi

Fuad Efendi ve Ahmed Cevdet Bükreş'te iken Tuna'da yaptıkları vapur gezintileri sırasında Boğaziçi'nde de bu tür vapurların çalışabileceğine dair bir fikir edinmişler ve Bursa'da tekrar bir araya geldiklerinde bu fikirlerini hayata koymak için harekete geçmişlerdi. Ahmed Cevdet, Avrupa'da büyük ilgi duyulan anonim şirket ortaklığına ülkemizde henüz rağbet olunmamakla birlikte halka bir örnek göstermek ve Boğaziçi'nde gidiş gelişleri kolaylaştırmak için Fuad Efendi ile birlikte bu işe kalkıştıklarını belirttikten sonra "*Esbâb-ı Mûcîbe Mazbatası*" ismiyle hazırladıkları nizamnameyi Mustafa Reşid Paşa'ya arz ederek mevcut durumu ve düşündükleri değişiklikleri şu şekilde izah etmişti; "*Boğaziçi'nde halen tersane vapurları sefer yapmakta, bu sefer sayısı sabah ve akşam olmak üzere ikiyi geçmemektedir. Bunun için de halk kayıkları tercih etmektedir. Boğaziçi'ne gidecek vapur sayısı çoğalacak olursa burada yerleşim de çoğalma imkânı bulacaktır. Boğaziçi'ne vapur çalıştırmak için bir şirket kurulması, hisselerinin ise herkese açık olması kârlı bir teşebbüstür. Şirketin kurulması kayıkçı esnafının zararına gibi görünüyorsa da Boğaziçi'nin yerleşime açılması ve buraya olan rağbetin artmasıyla da bu zarar giderilmiş olacak kayıkçılar yine iş bulabileceklerdir. Tersane vapurları, iskele olmadığından açıkta bir yerde yolcu indirip bindirmektedirler. Buna mâni olmak için şirket yeni iskeleler kuracaktır. Şirket kurulduktan sonra, artık tersane vapurları sefer yapamayacaklardır. Boğaziçi'nde vapur işleme hakkı 25 seneliğine bu şirkete verilmelidir. Vapurları almak ve yeni binaları almak için şirkete 8000 kise*

sermaye gerekmektedir".[58] Bu nizamname Mustafa Reşid Paşa tarafından da uygun görülmüş ve padişaha teklif olarak götürülmüştü. Sultan Abdülmecid'in de bu teklifi onaylamasıyla 18 Ocak 1851'de Boğaziçi'nde yolcu vapurlarını çalıştıracak olan *Şirket-i Hayriye* isimli anonim şirket kurulmuştu. Bu şirket aynı zamanda Türkiye'de kurulan ilk anonim ortaklıktır. Önce hisse senetleri basılarak satışa sunulmuştu. Tanesi 3000 kuruştan satılan hisselerden 100 tanesini Abdülmecid ve 50 tanesini annesi Bezmiâlem Valide Sultan aldıktan sonra Sadrazam Mustafa Reşid Paşa 20, Serasker Damat Mehmed Ali Paşa, Tophane Müşiri Fethi Paşa, Girit Valisi Mustafa Paşa, Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa ve eşi Zeyneb Hanım başta olmak üzere çoğu banker ve sarraf olan Ermeni, Rum ve Musevi işadamları 15'er veya 10'ar hisse alarak şirkete ortak olmuşlardı. Daha sonra ihtiyaç üzerine 500 hisse daha satışa çıkarılmıştı.[59] Avrupa'da görülen faydalı şeylerin alınıp, ülke gerçeklerine uyumlu bir şekilde adapte edilebileceğini göstermesi açısından da önemli bir adım olan bu girişim Fuad Efendi için de olumlu bir puandı. Öyle ki dinlenip, tedavi olurken bile boş durmayıp yenilikçi ve girişimci tarafıyla güzel bir işe imza atmıştı.

Bu arada en uygun şartları getiren Baltacı Manolaki isimli komisyoncu aracılığıyla Londra'ya sekiz vapur ısmarlamış, dört vapur bir yıl içinde tamamlanmış ve ilk sefer 1854'de Üsküdar'a yapılmıştı.[60] Şirket-i Hayriye vapurlarının düzenli bir şekilde çalışmasıyla Sarıyer, Beykoz gibi Boğaz'ın uzak köyleri de tanınma, gelişme ve büyüme imkânına kavuşmuşlar ve buralara yerleşim artmıştı. Şirket-i Hayriye'nin belli bir süreç sonucunda kurulması ve daha ziyade Boğaz'ın uzak köylerinde işlemesi kayıkçı esnafını da olumsuz anlamda çok etkilememişti. Nitekim Haliç içi ulaşım kayığın yanaşma kolaylığı ve gidiş gelişlerin saate bağlı olmaması gibi sebeplerle uzunca bir süre yine kayıkçılar tarafından yürütülmüştü.[61]Ancak uzun vadede

---

[58] *TV* 436 (2 Muharrem 1267/ 4 Kasım 1850) Burada mazbata yayınlanmış, şirketin kuruluş amaçları açıklandıktan sonra hissedarlar, isimler, görevleri ve hisse miktarları kaydedilmiştir.
[59] Eser TUTEL: "Şirket-i Hayriye" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* VII, 181-182.
[60] Uğur GÖKTAŞ: "Boğaziçi'nde Deniz Ulaşımı ve Şirket-i Hayriye", *Türkler*, XIV, 494.
[61] Nejdet ERTUĞ: *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,2001), 266-267.

kayıklar yerlerini yavaş yavaş sayıları ve seferleri artan vapurlara bırakmak zorunda kalmışlardı.

I.4.1.2. Kavâ'id-i Osmâniyye

Şirket-i Hayriye Nizamnamesi'nden sonra Fuad Efendi ile Ahmed Cevdet Efendi'nin Bursa'da üzerinde çalıştıkları ikinci konu bir dilbilgisi kitabı hazırlamaktı. Şirket-i Hayriye Nizamnamesi'nde Fuad Efendi'nin emeği çok iken *Kavâid-i Osmâniyye* daha çok Ahmed Cevdet Efendi'nin kaleminden çıkmıştı. Bu durumu Ahmed Cevdet , Fuad Efendi'nin çok güzel konuşan ve çok nüktedan bir kişi olmasına rağmen yazıda o kadar başarılı olmamasıyla açıklamaktadır.[62]

Bernard Lewis, Kavâ'id-i Osmâniyye'nin 1832'de Arthur Lumbey Davis'in yazdığı ve daha sonra Fransızcaya çevrilen "*Grammar of the Turkısh Language*" isimli eserden esinlendiğini savunmaktadır.[63] Ancak ikilinin böyle bir eseri gördüklerine dair mevcut bir bilgi yoktur. Üstelik Ahmed Cevdet Efendi, Türkçe'nin sadeleşmesi, okullarda öğrenilmesi, Batılılaşmayla gelen yeni terimlerin karşılanması ve Arap alfabesinde birtakım yenilikler yapılması gibi çalışmaları olan bir kişiydi. Eserde Türkçe'nin Çağatay dil grubunun bir kolu olduğu, kuralları ve düzeni olmakla birlikte kelime hazinesi çok geniş olmadığından Arapça ve Farsçadan aktarmalar yapılarak zenginleştirildiği ve Osmanlı saltanatı ile sonsuza kadar yaşayacak olduğundan *Lisân-ı Osmânî* adını aldığından bahsedilmişti.[64] Ahmed Cevdet Türkçe'nin üç ayrı dilin birleşmesinden meydana geldiğini düşündüğünden her bölümü de Türkî, Arabî ve Farsî olarak üç alt bölüme ayırmıştır. Kelime yapımı ve çekiminde Arap gramer anlayışından çok Batı gramer anlayışı esas alınmıştı. Kelime türlerinin işlenişine isimden başlanmış, Türkçe kelimeler Arap dilinde olduğu gibi üçlü, dörtlü kökler halinde

---

[62] Nevzat ÖZKAN: *Ahmed Cevdet Paşa- Fuat Paşa Kavâid-i Osmâniyye* (Ankara,2000), 25, 30.
[63] LEWIS: *a.g.e*, 343-344.
[64] ÖZKAN: *a.g.e*, 25.

gruplandırılmamış, kelime çekiminde birinci tekil şahıstan başlanmıştır.[65] Ahmed Cevdet, Kavâ'id-i Osmaniye gibi önemli işlevi olan bir kitabın Bursa'da kaldıkları bir aylık sürede bitirilmesinin mümkün olmadığını "*Bursa'da yaptığım kitab kaba taslak bir şey olmağla güzelce perdaht olunmağa muhtac idi. Nevâkısını İstanbul'da itmâm ile Kavâ'id-i Osmâniyye tesmiye ittim*"[66] diyerek açıkça belirtmişti.

Kavâ'id-i Osmâniyye tamamlandıktan sonra Mehmed Fuad ve Ahmed Cevdet imzalarıyla Eylül 1851'de yeni kurulan Encümen-i Daniş'e sunulmuş ve onun ilk eseri olarak basılmıştı. Zaten encümenin kuruluş layihası da Ahmed Cevdet Efendi'nin elinden çıkmıştı. Bu layihada Türk dilinin gelişmesi için çalışılacağı ve bunun için yeni eserler basılması, faydalı olacak eserlerin yabancı dillerden Türkçe'ye çevrilmesi, bir Türkçe gramerin hazırlanıp basılması ve herkesin anlayabileceği bir dil ile tarih yazılması gibi maddeler yer almaktaydı.[67] Kavâ'id-i Osmâniyye ile bu amaçlardan biri kısa sürede gerçekleşmiş beğenilen ve takdir edilen bu eser Encümen-i Daniş kararı ile okullarda elli yıl kadar ders kitabı olarak okutulmuştu.[68]

5 Muharrem 1268 (30 Ekim 1851) tarihinde Kavâ'id-i Osmâniyye'den iki nüsha padişaha da takdim edilmişti.[69] Eserin takdimi üzerine Sultan Abdülmecid Mustafa Reşid Paşa'ya " *Cevdet Efendi'nin de pâyesi terfî' ile taltîf olsun. Fakat kendisinin sahîhen memnûn olacağı sûrette olmalıdır. Orasını artık Şeyhülislâm Beyefendi ile müzâkere edersiniz*"[70] diyerek memnuniyetini dile getirmişti. Sultan Abdülmecid'in Fuad Efendi'nin adından bahsetmemesi eserin büyük ölçüde Ahmed Cevdet'in kaleminden çıktığını bilmesinden olsa gerektir.

---

[65] ÖZKAN: *a.g.e*, 25-26.
[66] AHMED CEVDET: *Tezâkir-40*, a.g.e, 45.
[67] AHMED CEVDET: *Tezâkir-40*, a.g.e, 57.
[68] Osman ERGİN: *Türk Maarif Tarihi*, V (İstanbul,1977), 33.
[69] *BOA: İrade/ Dahiliye* 14793.
[70] AHMED CEVDET: *Tezâkir-40*, a.g.e, 57

I.4.2. Mısır Görevi[71]

Fuad Efendi Bursa dönüşünde bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra sadaret müsteşarlığı uhdesinde olmak üzere Tanzimat'ı ilan ettirmek ve miras meselesi başta olmak üzere mevcut meseleleri çözümlemek üzere Mısır'a gönderilmişti. Bu görevinde de kendisine Bükreş'te ve Bursa'da bir süre beraber kaldığı Ahmed Cevdet'in eşlik etmesi kararlaştırılmıştı. 25 Mart'ta yola çıkan ikili deniz yoluyla 6 Mart 1852'de Mısır'a ulaşmıştı.

Bu sırada Mısır valisi olan Abbas Paşa kendilerine iyi davranmadığı gerekçesiyle Mehmed Ali Paşa'nın varisleri tarafından sürekli Dersaadet'e şikayet edilmekteydi. Batı karşıtlığıyla da tanınan Abbas Paşa Tanzimat'ın Mısır'da uygulanmasına da taraftar değildi. Mehmed Ali Paşa'nın kendisinin azline sebep olduğu düşüncesini bir türlü unutamayan Mustafa Reşid Paşa ise Tanzimat karşıtı olan Abbas Paşa'yı bir bahane ile azledebilmek için fırsat kollamaktaydı. Böyle bir durumda Mısır'a giden Fuad Efendi, Mustafa Reşid Paşa gibi kimseye kişisel düşmanlık beslemediğinden orta yolu bulmaya çalışmış ve kendisini çok nazik bir şekilde karşılayan Abbas Paşa ile meseleleri tek tek ele almaya başlamıştı.

12 Ramazan 1268 (30 Haziran 1852) tarihli bir iradeden Fuad Efendi'nin Abbas Paşa'ya götürdüğü tahrirattan ve orada yaptığı görüşmelerin sonuçlarından Mısır meselesinin büyük ölçüde halledildiği anlaşılmaktaydı. Sonuçta devlet erkânı önünde Tanzimat Fermanı okunmuş ve bir komisyon kurularak Tanzimat'ın Mısır'a adaptasyonunun sağlanmasına karar verilmişti. Kısas ve miras meseleleri yeniden düzenlenirken kısas meselesiyle ilgili olarak katle bedel küreğe konulacak kişilere ömür boyu uygulanan cezanın şimdilik 7 sene ile sınırlandırılması ve bu konunun tekrar görüşülmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca varisesi olmayan kişilerin hazineye bedel ödemeleri ve böylece devletin 57.600 kese akçe gelir elde etmesi

[71] Bu konu ikinci bölümde "*Mısır Meselesi*" başlığı altında ayrıntılı olarak incelenecektir.

öngörülmüştü. Mısır'ın yıllık vergisi de 60.000 keseden 80.000 keseye çıkarılmıştı. Vergi arttırımında özellikle Fuad Efendi etkili olmuştu. Mısır görevinin muhtemelen en bariz sonucu da bu olmuştu.

Mustafa Reşid Paşa Mısır'da yaşanan bu gelişmelerden memnun gözükmeye çalışsa da azlini düşündüğü Abbas Paşa'ya verilen haklardan son derece rahatsızdı. Fuad Efendi'ye de bu nedenle içten içe kızgınlık beslemeye başlamıştı ve ikili arasındaki ilk ayrılık işaretleri bu olayla su yüzüne çıkmıştı. Fuad Efendi'nin Mısır'daki faaliyetlerinden rahatsızlık duyan bir diğer taraf da Dersaadet'teki Mısırlılardı. Fuad Efendi'nin para alarak Abbas Paşa ile anlaştığını düşünmekteydiler. Onları böyle düşünmeye iten sebep de Fuad Efendi ve maiyetindekilere verilen pahalı hediyelerdi. Ahmed Cevdet Efendi de külliyetli bir meblağ verildiğini doğrulamaktaydı. Zaten Fuad Efendi'nin aldığı en büyük eleştirilerden birisi her zaman bu konu olmuştu. Ancak kendisi bu hediyeleri görüşmeler bittikten sonra devletin çıkarlarını zedelemeyecek bir şekilde kabul etmişti.

I.4.3. Mali Durum

Fuad Efendi ve Ahmed Cevdet 17 Haziran 1852'de üç buçuk ay kaldıkları Mısır'dan İstanbul'a dönmüşler ve Fuad Efendi'ye Mısır görevinden dolayı üçüncü rütbeden *mecîdi nişanı*[72] verilmişti.[73] Bu arada devletin mali durumunun gittikçe kötüleşmesi üzerine bir çözüm yolu bulmak için Meclis-i

[72] Mecîdi nişanı, 3 Zilhicce 1268 (17 Eylül 1852) tarihinde ihdas olunmuştur. Sultan Abdülmecid'den dolayı bu ismi almıştır. Birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci rütbeleri olduğu gibi murassa'ı da vardır. Kayd-ı hayat şartıyla verilirdi. Mecîdi nişanı iyi hizmet edenlere verilirdi. Bu nişana sahip olmak için askerlerin barış zamanında, ilmiye ve mülkiyede bulunanların da en az 20 sene devlet hizmetinde bulunmaları şarttı.Bir rütbesinden diğerine geçmek için yine iyi hizmetle beraber beşinci rütbesinde en az 2, dördüncü rütbesinde 3, üçüncü rütbesinde 3 ve ikinci rütbesinde 4 sene geçirmesi gerekmekteydi. Askerlerin savaş zamanındaki hizmetleri iki kat sayılırdı. Bununla beraber büyük hizmet görenler bu süre zarfından muaf tutulurdu. Fuad Efendi de muaf tutulanlara bir örnektir. Bkz. PAKALIN: *a.g.e*, II, 428.

[73] İbnülemin Mahmud Kemal İnal sadaret müsteşarlığı gibi önemli bir görevde bulunan Fuad Efendi'ye bundan daha yüksek bir nişanın verilmesinin gerekli olduğunu "*Öyle olmasaydı böyle olmazdı*!"diyerek belirtmiştir. Bkz. İNAL: *a.g.e*, 155. Muhtemelen bunun sebebi Mısır'da Mustafa Reşid Paşa'nın düşündüklerini yapmamasıydı.

Vâlâ dairesinde bir komisyon oluşturulmuş ve Fuad Efendi, Serasker Rüştü Paşa, Hariciye Nazırı Âlî Paşa ve Defterdar Halid Efendi ile birlikte bu meclise üye olarak katılmıştı. Meclisin çalışmaları sırasında Hazine'den defterler getirilerek gelir ve giderler incelenmiş ve devletin masraflarının gelirlerini hayli geçtiği ve malî durumun tam bir "*crise*" halini aldığı görülmüştü. Daha önce dil konusunda birlikte çalışan Fuad Efendi ve Cevdet Paşa "*crise*" kelimesine karşılık olarak "*buhran*" kelimesinin kullanılmasını teklif etmişler ve bu teklifleri kabul görmüştü. 1268 yılına gelindiğinde mÂli durum kötüleşmeye devam edince Fuad Efendi'nin tavsiyesiyle Fransa'dan borç alınması kararlaştırılmıştı. Bu arada borçlanmaya şiddetle karşı olan Damad Fethi Paşa, Sultan Abdülmecid'e "*Pederiniz iki defa Rusyalı ile muharebe etti, bu kadar seferler aşırdı. Bunca gaileler geçirdi. Haricden bir pare istikraz etmedi. Zaman-ı hümayununuz asayiş ile geçmiş olduğu halde istikraza âlem ne der?*" diyerek sitem ve uyarıda bulununca Sultan Abdülmecid de bu uyarıları da dikkate alarak ve alışık olunmayan bir durum olduğundan karşı çıkarak Fuad Efendi'ye " *Ben bu devleti selefimden nasıl buldum ise halefime öyle terk edeceğim. Eğer bu istikraz bozulmaz ise saltanattan istifa ederim*" [74] diyerek karşı çıkmıştı. Sultan Abdülmecid'in bu cevabı üzerine Fransa ile yapılan borç anlaşması da feshedilmişti.

Bu arada Âlî Paşa sadarete geçince Fuad Efendi de 21 Şevval 1268 (8 Ağustos 1852)'de Hariciye Nezareti'ne tayin olunmuştu.

I.5. I.Hariciye Nazırlığı

Fuad Efendi'nin hariciye nezaretine tayini üzerine şu hatt-ı hümayun yayınlanmıştır;

"*Benim vezîr-i meâli-semîrim*

[74] AHMED CEVDET:*Tezâkir 1-12* ,a.g.e, 21-22.

Umur-ı hariciyye, Saltanat-ı seniyyemizin mesâlih-i mûtenâsından olduğuna ve sadaret müsteşarı bulunan Fuad Efendi'nin ehliyet ve liyâkatı müsellem bulunduğuna binaen efendi-i müşarün-ileyh celb ile nezâret-i mezkûre uhdesine bi't-tevcîh Bâb-ı âlîmize izâm kılındı."[75]

8 Zilkâde 1268 (24 Ağustos 1852) tarihinde Viyana sefaretinden gelen tahriratta da Fuad Efendi'nin tayininden duyulan memnuniyet ve kendisinin görevini layıkıyla yerine getireceğine olan güven dile getirilmişti.[76]

Hariciye Nazırı Fuad Efendi'ye daha sonra da (Muharrem 1269) ikinci rütbe *mecîdi nişanı* verilmişti.[77] Bu görev Fuad Efendi için çok önemli idi. Artık devlet işlerinde "*nazır*" sıfatıyla birinci derecede sorumluluk almaya başlamış ve nazırlık-sadrazamlık arasında gidip geldiği yolda bu ilk basamak olmuştu.

I.5.1. Kutsal Yerler Meselesi

Fuad Efendi'nin I. Hariciye nazırlığı ciddî bir problemle başlamıştı. İmparator I.Nikola'nın İngiliz Elçisi Sir Hamilton Seymour'a 9 Ocak 1853 akşamı Petersburg'daki bir davet sırasında Türkiye'yi "*hasta adam*" olarak niteleyip ortaklık teklif ettiği bir ortamda "*kutsal yerler*"[78] meselesi gündeme gelmişti. Fransa'da cumhurbaşkanlığına Katolik partisinin desteğiyle gelen Louis Napolyon imparatorluğunu ilan etmeye hazırlanırken dindar kesimin de desteğini almayı hedefleyerek kutsal yerler meselesini gündeme getirmişti.

---

[75] MEHMED SÜREYYA: *a.g.e*, I, 227.
[76] *BOA: HR.MKT* 48 / 36.
[77] İNAL: *a.g.e*, 155.
[78] *"Kutsal yerler"* olarak kabul edilen yerler şunlardır; Kamame kilisesi, Hz. İsa'nın kabri, Hz. Meryem'in türbesi ve bitişiğindeki bahçe, Beytülahm'deki büyük kilise, Tahun ül-Atik isimli alan ve oradaki mahzenler, Mağaratü'l-Reate ve etrafındaki arazi, Hz. İsa'nın mezarı sanılan yer ve etrafı, Mağarat ül-Mehd, Hacer-i Mugtesil. Dinî değeri olan bu yerlerin korunması, yönetilmesi ve onarılması Hıristiyanlar için çok şerefli ve önemli bir işti. Böyle olduğu için de Ortodokslarla Latinler arasında devamlı bir rekabet sürüp gidiyordu. Osmanlı Devleti de Ortodoks kilisesinin başı bulunan Rum patriğinin başkenti İstanbul'a yerleştiği günden beri "kutsal yerler"problemini miras almıştı. Bkz. Enver Ziya KARAL: *Osmanlı Tarihi,* V (Ankara, 1989), 222-223.

Fransa'nın İstanbul'daki elçisi General Aupick 28 Mayıs 1850'de bir nota vererek Kanûni Sultan Süleyman'ın verdiği imtiyazlara ve 1740 kapitülasyon anlaşmasına dayanarak Kudüs'te bulunan kutsal yerlerin kullanım ve bakım haklarının Katoliklere verilmesini istemişti. Osmanlı Devleti ise bu istek karşısında bir komisyon kurularak meselenin ele alınacağını bildirmişti.[79] Böyle bir isteğe olumlu cevap verilmesinin olayı büyüteceği ve Rusya'nın da hemen işe karışacağı tahmin edilmekteydi. Bu yüzden mümkün olduğunca cevap geciktirilmeye çalışılmıştı. Kurulan karma komisyonda Fener Patrikhanesi'nden bir kişi bulunmasına Fransa baştan itiraz etmişti. Ayrıca "*kutsal yerlerde her iki tarafın da ortak kullanım hakkı olması*" kararını taraflar kabul etmemişti. İşin içinden çıkılamayınca Bâbıâli bu kez devlet ileri gelenlerinden bir komisyon kurmaya karar vermişti.[80] İncelenen en eski ve en yeni belgeler Rumların elinde bulunduğundan ilk bakışta Ortodokslar haklı gibi görünmüşse de Fransızların iddiaları da bir anlaşmaya dayandığından sonuçta Fransız ve Rusların hakkı olan yerlerin tek tek tesbit edilmesi gereği ortaya çıkmıştı. Fransa elçisi "*Beytülahm kilisesinin büyük kapısının anahtarlarının Katoliklere verileceğine* " dair bir madde olmadığı için fermana itiraz edince Hariciye nezareti fermana "*Beytülahm kilisesinin büyük kapısının anahtarı Latinlere verilecektir*" ibaresini eklemişti.[81] Böylece Fransa'nın isteği gerçekleşirken bu kez de İmparator I. Nikola bu hakkın Ortodokslara yani Rumlara ait olduğunu ileri sürmüştü. Bâbıâli bu durumda III. Napolyon'un isteklerini kabul edince, İmparator I. Nikola bunu bir hakaret kabul ederek Odessa bölgesinde *seferberlik* ilan ederken Bahriye Nazırı Prens Mençikof'u bazı taleplerde bulunmak üzere kalabalık bir heyetle İstanbul'a göndermeyi de ihmal etmemişti. Daha önce kendisine gönderilen name-i hümayunda statükonun muhafaza edileceği belirtilmiş iken "*Beytülahm Kilisesi'nin büyük kapısının anahtarının Latinlere verileceğinin*

[79] Bu komisyona Bâbıâli tarafından Hariciye Kâtibi Emin Efendi ile Logofet Aristarki Bey ve Fransa sefareti tarafından da Kudüs Konsolosu Botta ile sefaret tercümanı Schaefer komiser sıfatı ile tayin olunmuşlardır. Bkz. Bekir Sıtkı BAYKAL:" Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Bâbıâli ", *Belleten*, XXIII (Nisan 1959), 90.

[80] Komisyonda Afif, Rüşdi, Tahsin, Arif, Yusuf Kâmil ve Mehmet Rıfat beyler vardır. Her iki tarafın dayandıkları belgeler tek tek incelenmiştir. Bkz. BAYKAL: *a.g.m*,249.

[81] KÖPRÜLÜ: *a.g.m*, 674-675.

söylenmesi" Rus İmparatorunun, o sırada hariciye nazırı olup bu mesele ile ilgilenen Fuad Efendi hakkında "*hilekâr nazır*" tanımlaması yapmasına sebep olmuştu.[82] Bu konuyla ilgili olarak Şamel Lakor *Türkiye Ricâl-i Devleti* isimli eserinde şöyle demektedir; " *Fuad Efendi makâmât-ı mukaddeseye dâir neşr etmiş olduğu bir risâle*[83] *ve Fransa ile mevcud taahhüdâta riâyet etmek tarzındaki azm-i kavîsi ile Rusya'nın bütün bütün izhâr-ı husûmet eylemesine sebebiyet veriyordu*."[84] Lakor'un burada belirtmek istediği husus Rusya'nın istekleri karşısında Fuad Efendi'nin Fransa tarafında bir yol izleyerek Rusya'nın düşmanlığını arttırmasıydı. Kendisine *hilekâr nazır* denmesinin sebebi hem bu hem de zamanında mevcut durumun korunacağına dair söz vermesiydi. Bu sözün gereği yapılmadığı ve Fransa taraftarı bir politika izlendiği için Rusya'nın Fuad Efendi karşıtlığı son raddesine varmıştı. Rus kaynaklarında genç Rus Maslahatgüzârı Ozerov, Kudüs Rum Patriğinin itirazlarını Fuad Efendi'nin şu sözlerle reddettiğini ifade etmiştir: "-*O bizim reayamız. Yabancı bir temsilciliğin hizmetine girmeye nasıl cesaret edebiliyor!*". Ayrıca Ozerov, Fuad Efendi'nin gözü dönmüş bir maceracı ve Fransız ittifakıyla imparatorluğu riske atmak isteyen biri olduğunu ve Sultan'ın da beceriksiz ve güçsüz bir kaderci olduğunu iddia etmiş buna karşılık Fuad Efendi şöyle cevap vermişti: " *-Biliyorum, belki de sonu uçurum olan tehlikeli bir yol takip ediyorum, fakat Türkiye için hâlâ bir gelecek varsa bu yol kurtuluş için tek istikamettir.*"[85] Rus kaynaklarında yeralan ve doğruluğu tartışmalı olan bu diyaloğun Fuad Efendi'ye olan kızgınlıklarının bir sonucu olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

---

[82] İNAL: *a.g.e*, 154.

[83] Bekir Sıtkı BAYKAL, buradaki risâleden kastın Fuad Efendi'nin kaleme aldığı "*Meclis-i Vükelâ Mazbatası*" olduğu görüşündedir. Burada Kutsal yerlerin bir tarihçesi verilerek yaşanan gelişmeler ve düşünülenler açıklanmıştır. 23 Safer 1269 (5 Aralık 1852) tarihli bu mazbata da Rusların ziyaretgâhların müşterek hale konulmasıyla değil Ortodoksların elinden bazı hakların alınmasıyla ilişkileri kesebileceği ihtimali üzerinde durulmuştur Bkz. BAYKAL: *a.g.m*, 239-253. Diğer taraftan Orhan KÖPRÜLÜ, Fuad Paşa'nın "La vérité sur la questıon des lieux-saints" (Kutsal Yerler Meselesi İle İlgili Hakikat) başlıklı bir layihadan bahsetmektedir ki Lakor'un kastettiği risâlenin bu olma olasılığı daha yüksektir. Bkz. Orhan KÖPRÜLÜ: "Fuad Paşa" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XIII (İstanbul, 1996), 202.

[84] Şamel LAKOR: *Türkiye Ricâl-i Devleti* (İstanbul, 1326), 36.

[85] Davıd M. GOLDFRANK:" Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Savaşı'nın Çıkış Nedeni: Kaynaklar ve Stratejiler" , Çev. Mustafa Çufalı, *Türkler*, XI ,828.

Bu ortamda İstanbul'a gelen Prens Mençikof'a verilen talimatta; Kudüs'teki kutsal yerler üzerinde Katoliklere tanınan hakların geri alınıp bunların Ortodokslara verilmesi, Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan Ortodoksların Rusya'nın himayesinde olduğunun kabul edilmesi gibi önemli istekler vardı. İstekler arasında bu işlerin sorumlusu olarak gördükleri Hariciye Nazırı Fuad Efendi'nin azlinin temin edilmesi de bulunmaktaydı.[86] İmparator I. Nikola İstanbul ve Boğazları ele geçirecek bir fırsat kolladığı için hem Bâbıâli'nin kabul edemeyeceği isteklerde bulunmuş hem de elçi olarak gayet haşin tabiatlı bir kişi olan Prens Mençikof'u göndermişti.[87] Mençikof'un İstanbul'a gelişi elçi ziyaretinden çok bir gövde gösterisine benzemiş, kendisine prens ve yüksek rütbeli subaylar refakat etmişti. Rus heyeti İstanbul'a bir savaş gemisi ile geldikleri gibi Ortodokslar tarafından da görkemli bir törenle karşılanmışlardı. Üstelik Mençikof mevcut kuralları ihlal ederek Bâbıâli ziyaretine resmi üniforma giymeden sivil kıyafet ile gelmişti.[88] Sadrazam Âlî Paşa ile görüşmesinde paltosunu bile çıkarmadan kabul edilemez isteklerde bulunduğu gibi Hariciye Nazırı Fuad Efendi'yi de şikayet etmişti. Rus İmparatoru'nun Fuad Efendi'ye güvenmediğinden onunla ilişki kuramayacağını belirterek yerine tarafsız bir kişinin tayin edilmesini istemiştir. Mevcut diplomasi kuralları gereği sadrazamdan sonra hariciye nazırı ile görüşmesi gerekirken bu kuralı da hiçe sayarak orayı terk etmiş makamında hazır bir şekilde Mençikof'un ziyaretini bekleyen Fuad Efendi'de bu davranış üzerine istifasını vermişti.[89] Mençikof Fuad Efendi'yi "*sözünü tutmayan bir adam*" olarak niteleyip bu davranışını haklı göstermeye çalışırken[90] aslında savaşa giden yolu hızlandırmıştı.

---

[86] BAYKAL:*a.g.m*, 253.
[87] Akdes Nimet KURAT:*Türkiye ve Rusya* (Ankara, 1990), 72.
[88] KARAL: *a.g.e*,228.
[89] *VAKİT* 463 (11 Şubat 1877)
[90] KARAL: *a.g.e*, 228.

I.5.2. Hariciye Nazırlığı'ndan İstifası

Fuad Efendi istifasıyla ilgili olarak kendisi şu yorumu yapmıştı; "*Mençikof'un bana vizite etmemesiyle istîfâ etmek pek lâzım gelmez idi. Amma elçinin bu hareketi ve hakkımda vukû'a gelen şikâyeti neticesinde azlim vukû'a gelirse o sûret daha ziyâde dokunaklı olur idi. Farzı muhal olarak mansıbda kalmama gayret olunsa bundan dolayı elbette münâza'a zuhûr ederek ve Rusyalıların asıl teklif edecekleri ağır maddeler dahi bu keyfiyet ile birleşerek o halde bazıları "menfaatini muhâfaza için devletini tehlikeye düşürdü, bir hariciye nazırının azliyle ne zarar gelirdi. Eğer tebdîl olunmuş olsa Rusyalılar bu derece şiddet göstermezler ve ağır şeyler istemezlerdi*" diyerek ve türlü fesad ve entrikalar ederek Rusyalıların *kâffe-i teklîfi güyâ benim azlime muvâfakat olunmadığından neş'et etmiş şekline konularak ve eğer uyuşmak suretini ihtiyâr etsem elbette bazı mertebe fedakârlık etmek lâzım geleceğinden o halde dahi "devletin hukukunu paymâl etti" denilerek neticesinde hem yine infisâlim vukû' bulur ve hem de bir kat daha medhûl olmaklığıma sebep olurdu. İşte buralarını düşündüm, istîfâyı hayırlı gördüm*."[91] Fuad Efendi Mençikof'un hareketleri ve istekleri karşısında istifa etmeyi en akıllı çözüm olarak gördüğünü yoksa ağır şartların sorumluluğunun kendi üzerine kalacağından bahsederek devletin çıkarları için aradan çekilmeyi doğru bulduğunu belirtmiştir. Bu bir anlamda da Rusya'nın istediği gibi bir nazırı görevden alabileceği düşüncesine kapılmasının önüne set çekmek için atılmış bir adımdı.

Fuad Efendi'nin istifasından sonra yerine Rıfat Paşa tayin edilmişti.[92] Aslında Mençikof'un Fuad Efendi'nin yerine düşündüğü isim Rus taraftarı olarak tanınan ve 1833 Hünkâr İskelesi Anlaşması'nı imzalamış olan Hüsrev Paşa'ydı. Hatta bu niyetini devlete göstermek için Hüsrev Paşa'yı resmî

[91] Rıfat Paşazade Rauf Bey'in Kırım Muharebesi'ne dair yazmış olduğu gayri matbu tarihten naklen ALİ FUAT; *Ricâl,*a.g.e, 150-151
[92] *BOA: İrade/ Dahiliye* 17578.

üniformasıyla ziyaret dahi etmişti.[93] Mençikof'un ziyaretinin aslında her aşamasının önceden planlandığı anlaşıldığından ve Rıfat Paşa'nın tayiniyle bir diğer müdahale çabasının önüne geçilmeye çalışılmıştı. Ancak Ruslar nihaî hedefleri olan İstanbul ve Boğazları ele geçirmek için Osmanlı'nın iç işlerine de el atmaya ve Fuad Efendi gibi bu yolda engel olarak gördükleri kişileri ortadan kaldırma çalışmalarına bıkmadan devam etmişlerdi. Mençikof'un yanlış davranışı ile ilgili olarak Enver Ziya Karal " *Eski devirlerde olsa, Rus olağanüstü elçisi derhal Yedikule'ye hapsedilir ve Osmanlı Hükümeti Rus hakaretlerini harp ilanı ile temizlerdi. Fakat o günler artık geçmişti. Hükümet zayıflığını bildiği için , hakaretlere tahammül etmeyi de öğreniyordu. Hariciye Nazırı Fuad Efendi çekildi ve yerine Rıfat Paşa geldi. Mençikof bu başarılarından memnun oldu. İstanbul'da boy ölçüşecek ne bir devlet adamı, ne de bir diplomat bulamıyordu. En çok endişe ettiği, İngiliz ve Fransız elçileri idi*." diyerek devletin o günkü durumunu gözler önüne sermektedir. Bu durum artık gücünü kaybeden Osmanlı Devleti'nde yabancı elçilerin ağırlığı ve etkisini göstermesi açısından canlı bir örnekti.

Ali Suavi, *Vakit* gazetesinde İngiliz elçiliği tercümanının istifa ettiği akşam Fuad Efendi'nin yanına giderek ağzını aramaya ve onu kışkırtmaya çalıştığından bahsederek şunları anlatır; "Fuad Efendi fıkra ve tatlı sözlerle konuyu geçiştirmeye çalışsa da tercüman dayanamayarak "-*Efendim, nedir bu size olan hakâret? Devlet müşkîlât-ı azîme içindedir. Sizin gibi zevâtın iş başında bulunması lâzım iken bu suretle işten teb'îd olunmak ne demektir? Bu millet ve devlet batıyor*" demiş, Fuad Efendi "-*Devlet-i aliyye'ye müşkîlât zuhûr eylediğinden makâm-ı hariciyeye ehl ü erbâbı ve o makamı dolduracak bir zâtın lüzûmu tebeyyün eyledi. Devlet bizim gibi efendileri yetiştirmek murâd buyurduğundan eyyâm-ı âsâyişde öyle makâmlarla i'zâz edilebilir. Lâkin şimdiki vakit için o makama ehli lâzımdır. Devlet-i aliyye'de büyük zevât eksik değil. Bu millet ve bu devlet asla batmaz*.""[94] Fuad Efendi

[93] BAYKAL: *a.g.m*, 254.
[94] 24 Muharrem 1294 tarihli *VAKİT*'den naklen İNAL: *a.g.e*,157.

burada sorumluluğunun bilincinde bir devlet adamı olarak olaya yaklaşıp tercümana istediği fırsatı vermemiş ve konuyu kapatmıştı.

Fuad Efendi istifa etmiş ama Mençikof'un dolayısıyla Rusya'nın istekleri bitmemişti. Bu kez de *Küçük Kaynarca Anlaşması*'nın 14. maddesine[95] dayanarak Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoksların koruyuculuğunu talep etmeye başlamışlardı. Eğer bu istekleri gerçekleşirse on iki milyon kişi Rus himayesine girmiş olacaktı. Bağımsız bir devletin egemenlik haklarını hiçe sayan bu istek karşısında İngiliz ve Fransız elçileri de Osmanlı Devleti'ne destek vermişti. 17 Mayıs'ta Rus isteklerini inceleyen komisyonun bu istekleri reddetmesiyle Rusya ile ilişkiler kesilmiş ve savaş hazırlıklarına başlanmıştı. Savaş hazırlıklarına çoktan başlamış olan Rus kuvvetleri 21 Haziran 1854'de Boğdan'ı işgal etmişlerdi. Rusya'nın İstanbul ve Boğazları ele geçirme planlarından endişe eden İngiliz ve Fransızlar Türk tarafında yer almışlardı. 18 Kasım'da Rus donanmasının Sinop'daki Osmanlı donanmasını âni bir baskınla imhasından önce Fransız ve İngiliz donanmaları harekete geçerek Karadeniz'e girmişler ve savaş Eflâk-Boğdan'dan Kırım'a kaymıştı.

I.6. Yanya ve Tırhala Görevi[96]

Kırım Savaşı'nı fırsat bilen Epir ve Teselya Rumlarının Rusların da teşvikiyle çeteler kurarak harekete geçmeleri üzerine Osmanlı Devleti çeşitli tedbirler almak zorunda kalmıştı. Özellikle Yanya ve Tırhala bölgesinde etkili olan isyancılara karşı İngiltere ve Fransa da Osmanlı Devleti'nin yanında bir tutum izleyerek isyanın sona erdirilmesini istemişlerdi. Bu sırada bölgede asayişi sağlamaya çalışan Ömer Paşa'nın yeterli olmadığı düşünülerek sabık Hariciye Nazırı Fuad Efendi'nin *fevkalâde komiser* olarak bölgeye gönderilmesine karar verilmişti. Öte yandan bu görevle Mustafa Reşid

[95] Küçük Kaynarca Anlaşması'nın 14. maddesi "düvel-i saireye kıyasen kilise-i mahsuseden maada Galata tarafında Beyoğlu nam mahallenin yolunda tarik-i âmda Rusya Devleti bir kilise yaptırmak caiz ola. İşbu kilise kilise-i avam olup Dosografa Kilisesi tabir ve tesmiye ve ilelebed Rusya Devleti'nin elçisinin sıyanetinde olup her türlü taarruz ve müdahaleden emin ve berî-i hırâset ola" Bkz.KURAT: *a.g.e*, 29.

[96] Bu konu ikinci bölümde ayrıntılı olarak incelenecektir.

Paşa'nın Fuad Efendi'yi İstanbul'dan uzaklaştırmaya çalıştığı konuşulmuştu.[97] Ancak kişisel hesaplar yapılacak bir dönem değildi ve devletin bir an önce bu isyanı bastırması gerekliydi. Fuad Efendi daha önce Eflâk- Boğdan ve mülteciler meselesinde gösterdiği başarı ile bu zor görevin de üstesinden gelebilecek donanımda olduğunu herkese göstermişti.

Fuad Efendi fevkalade komiser sıfatıyla maiyetine verilen askerin gidişinden birkaç gün sonra 1 Mart 1854'de bölgeye gitmişti. Fuad Efendi'nin beklemesinin nedeni padişahla görüşüp talimatlarını almaktı.[98] Bu görevi diğerlerinden biraz farklı olan Fuad Efendi, burada bir ordu kumandanı gibi çalışarak Yunan eşkıyalarına karşı mücadele edecekti. Kendisine verilen talimatta da Yunanlıların etmedikleri hakaret ve kötülük kalmadığı halde kendilerinin insanca davranıp bu duruma son vermeye çalışmaları istenmekteydi.[99] Vali ve mutasarrıflara gönderilen şukkalarda da isyanı bastırmak üzere Fuad Efendi'nin görevlendirildiği bildirildikten sonra kendilerinin yardımlarının beklendiği belirtilmiş ve önemli gördükleri şeyleri hemen Fuad Efendi'ye bildirerek onun ihtarlarına uymaları istenmişti.[100] Bu arada Fuad Efendi'ye mevcut maaşının üzerine 20.000 kuruş ve harcırah olarak da 40.000 kuruş verilmişti.[101]

Bölgede yaptığı incelemelerden sonra 26 Mart 1854'de Preveze'ye giderek burayı merkez olarak seçen Fuad Efendi bu arada bölgedeki asker sayısının ne kadar az olduğunu görmüş ve takviye birlikler istemiştir. Dersaadet'ten gönderilen cevapta bu talebi yerinde görülerek isteklerinin karşılanmasına çalışılacağı bildirilmişti.[102] Bütün olumsuzluklara rağmen Fuad Efendi isyancılara karşı askerî harekâtı başarıyla yönetmiş ve isyancıların yuvası Pete'de isyancıların başkumandanı sayılan Tzavellas'ı

---

[97] ALİ FUAT: *Ricâl*, a.g.e, 151-152.
[98] *BOA: İrade/ Yunanistan* 18298.
[99] *BOA: İrade/ Dahiliye* 18680.
[100] *BOA: A.MKT.UM.* 153/7.
[101] *BOA: Ayniyat Defteri* 603, 33.
[102] *BOA: İrade/ Yunanistan* 215.

yenilgiye uğratmayı başarmıştı.[103] Bu galibiyetten sonra bölgedeki durumunu iyice güçlendiren Fuad Efendi, Pete'den sonra Yenişehir, Tırhala ve nihayet Yanya'da da asayişi sağlamayı başarmıştır. İsyancılardan temizlenen bölgelerde bu kez de asayişin devamı için yapılacak ıslahatlar gündeme gelmişti. Fuad Efendi özellikle sınırda alınacak tedbirler ile asayişin devamının sağlanacağı düşüncesiyle gerekirse sınıra bir duvar ile 30-40 bin kadar askerden oluşan bir hat çekilmesini istemişti.[104] İsyan sona erince bir genel af ilan edilmiş ve komisyonlar kurularak malı-mülkü yok olan kişilerin tekrar iskânlarının sağlanmasına çalışılmıştır. Bundan amaç bölgeyi tekrar şenlendirmek ve olabildiğince isyan öncesi haline getirmekti.

Yanya ve Tırhala görevini de bu şekilde başarıyla tamamlayan Fuad Efendi'ye *mîr-i mîranlık*[105] rütbesi verilmişti. Öte yandan 26 Eylül 1854'de açılan *Meclis-i Tanzimat*[106]'a üye olarak atanmış[107] ve bu konuda çıkan irade de Fuad Efendi'nin adı diğer üyelerle birlikte "*cansiperane hareket edecekleri düşünülen kişilerden biri*" olarak yer almıştı.[108] Bu arada ikinci rütbeden nail

[103] İsmail Hami DANİŞMEND: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV (İstanbul, 1955),153.
[104] *BOA: İrade/ Yunanistan* 284,
[105] Mir-i miran, mülki rütbelerden birinin adıdır ve "Beylerbeyi" demektir. Fuad Paşa'nın babası İzzet Molla'nın bu konuyla ilgili şu beyiti meşhurdur; "Kuruldum hemen mir-i miran gibi/ Ne divanlar ettim veziran gibi" Bkz. PAKALIN: *a.g.e*, II, 545.
[106] *Meclis-i Tanzimat*, Meclis-i Vâlâ'nın iş yoğunluğu karşısında reformları yürütme konusunda yetersiz kalması üzerine sırf bu iş ile igilenmek üzere kurulmuştur. Padişah yayınladığı hatt-ı hümâyûnda, Tanzimatın esaslarının bir dereceye kadar gerçekleştirilmesine rağmen ayrıntıda ve mülkî idarede henüz istenilen düzeye gelinemediğini, bunun da en büyük nedeninin irtikâb ve rüşvet olduğunu, yapılacak bir düzenleme ile bu konunun kesin bir çözüme kavuşturulmasını, vükelâ ve memurların kendi çıkarlarından ziyade toplumun menfaatlerini gözönünde bulundurmaları gerektiğini ifade ederek gerekli düzenlemeleri yapmak üzere 5-6 kişiden oluşacak bir meclisin kurulmasını emretmiştir (14 Zilhicce 1270/7 Eylül 1854). 3 Muharrem 1271(26 Eylül 1854) tarihinde resmen kurulan meclis başkanlığına Âli Paşa, müftülüğüne Rüşdü Molla Efendi, üyeliklere de Mehmed Rüşdü Paşa, Rıfat Paşa, Hıfzı Paşa, Fuad Efendi ve Edhem Paşa atanmışlardır. Kuruluş amacı, halkın durumunun düzeltilmesi, refahının arttırılması ve ülkenin mâmur bir hale getirilebilmesi için ihtiyaç duyulan kanun ve nizâmları hazırlamak olarak belirtilmiştir. Bkz. Ali AKYILDIZ: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform* (İstanbul, 1993), 250-251.
[107] *BOA: A.MKT.UM*, 179/30.
[108] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 79.

olduğu nişan birinci dereceye çevrilirken[109] kendisine birinci rütbeden bir mecîdi nişanı da verilmişti.[110]

I.7. Meclis-i Tanzimat Başkanlığı ve II. Hariciye Nazırlığı

Yanya ve Tırhala görevi sırasında yeni oluşturulan Meclis-i Tanzimat üyeliğine getirilen Fuad Efendi dönüşünde de *rütbe-i vezaretle* hariciye nezaretine ve Meclis-i Tanzimat başkanlığına atanmıştı (16 Şaban 1271 / 3 Mayıs 1855).[111] Âli Paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın yerine sadrazam olurken Fuad Efendi'de Âli Paşa'nın görevlerini üstlenmiştir.[112] Bundan sonra bu ikiliyi sık sık bu şekilde görmek mümkün olacak, sadaret ve hariciye nazırlığını dönüşümlü olarak yürüteceklerdi. Ayrıca Fuad Efendi *rütbe-i vezâret*le atandığı için bundan sonra artık Fuad Efendi değil *Fuad Paşa* olarak anılacaktı.

Fuad Paşa'nın bu memuriyetlere tayini üzerine maliye nazırına verilen talimatla " *Meclis-i Tanzimat üyeliğinden aldığı 30.000 kuruş maaştan 15.000 kuruşunun Meclis-i Vâlâ başkanlığı maaşı olan 45.000 kuruşun üzerine zammıyla 60.000 kuruşa yükseltilmesi ve kalan 15.000 kuruşunun dahi ma'zûliye maaşı olmak üzere kendisine tahsisi*" kararlaştırılmıştı (22 Şaban 1272 / 9 Mayıs 1855).[113] Ancak Fuad Paşa hariciyedeki işlerinin yoğunluğu gerekçesiyle 27 Temmuz 1855'de yaklaşık üç ay kadar sürdürdüğü Meclis-i Tanzimat başkanlığından ayrılmak zorunda kalmıştı.[114]

Bu arada Fuad Paşa'nın Kanlıca'daki yalısında Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında tarihlere *Kanlıca Muahedesi* olarak geçen bir anlaşma imzalanmıştı. Osmanlı Devleti, Yanya ve Tırhala'da yaşananlardan dolayı

---

[109] *BOA: Nişan Defteri* 11,4; *A.AMD* 64 / 89.
[110] *BOA: A.DVN* 101/ 3.
[111] *BOA: İrade/ Dahiliye* 20692.
[112] HAYREDDİN: *Vesâik-i Târîhiyye ve Siyâsiyye* (İstanbul,1326), 24 ;*TV* 523 (26 Şaban 1271/ 9 Mayıs 1855)
[113] *BOA: Ayniyat Defteri* 779.
[114] MEHMED SÜREYYA: *a.g.e*, 274.

Yunanistan'dan zararlarının karşılanması ve bir daha bu tür hareketlere girişilmemesi konusunda güvence istemeye hakkı olduğunu ifade ederken İngiltere ve Fransa Yunanistan'ın zor durumda olduğunu söyleyerek tazminat konusundan vazgeçilmesini istemişlerdi. Yunanistan'ın verdiği taslak metnin Meclis-i Vükelâ'da görüşüldükten sonra bazı değişikliklerle imzalanmasına karar verilmişti. Bu arada Yunanistan halkına deniz ticaretinde bazı ayrıcalıklar getirilmiş ve ileride kötüye kullanımını engellemek için iç ticarette geçerli olan bütün şartların bu konuda da geçerli olacağı belirtilmişti. Bu anlaşma 1897 Yunan Savaşı sonrasında yapılacak yeni ticaret anlaşmasına kadar yürürlükte kalmıştı.[115] Bu anlaşmanın imzalanma sürecinde sözde Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan İngiltere ve Fransa'nın Yunanistan'ı koruma ve kollama gayretleri dikkat çekici ve üzüntü vericiydi.

I.7.1. Paris Antlaşması ve Islahat Fermanı

Kırım Savaşı'nı sonuçlandırmak ve barış antlaşmasının şartlarını görüşmek üzere İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Piyomente'nin katılımıyla toplanan *Paris Kongresi*[116]'ne Osmanlı Devleti de davet edilmişti. Nisan 1855'de bir araya gelen İngiltere, Fransa ve Avusturya bazı kararlar almışlar ve 16 Aralık 1855'de bir anlaşmaya varılmıştı. Rusya'nın da kabul ettiği bu anlaşmaya dayanarak Bâbıâli'nin hükümranlık haklarını bozmayacak şekilde Hıristiyan tebaanın hak ve imtiyazlarını belirleyen bir fermanın çıkartılmasını istenmişti. Buna sebep olarak da Rusya'nın Osmanlı Devleti'ndeki Ortodokslar ile ilgili olarak yeni taleplerde bulunmasını engelleme isteğini göstermişlerdi. İçişlerine karışma anlamına gelen bu karara karşın Osmanlı Devleti kongreden önce fermanı hazırlayıp

[115] ALİ FUAT: *Ricâl*,a.g.e, 153-154.

[116] 25 Şubat 1856'da toplanan Paris Kongresi, 1815 Viyana Kongresi'nden sonra Avrupa devletleri arasındaki dengeyi etkileyen en önemli kongrelerden birisidir. Osmanlı Devleti bu kongreye davet üzere katılır. Daha önce sadece Hırıstiyan devletlerle sınırlandırılan Avrupa sistemi şimdi şeklen de olsa Hıristiyan topluluğun dışına çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti ilk defa Avrupalı devletlerle eşit haklara sahip olarak bu kongreye katılmıştır. Bkz. Rıfat UÇAROL: *Siyâsi Tarih* (İstanbul,1995), 204.

ilan etmeye karar vererek müdahale yolunu kapatmaya çalışmıştı. Sadrazam, hariciye nazırı, devletin ileri gelenleri ve İngiltere, Fransa, Avusturya elçilerinin bulunduğu bir komisyon kurulmuş, Fuad Paşa da hariciye nazırı olarak bu komisyona katılmıştı. Osmanlı Devleti'nin gerek duyduğu bir ferman olmaktan çok dış etkenlerle hazırlanan *Islahat Fermanı* 18 Şubat 1856'da ilan edilmişti. Müslüman ve gayri müslim arasındaki farklılıkları ortadan kaldırmayı amaçlayan ferman gayri müslimlere geniş hak ve ayrıcalıklar da getirmekteydi.

Islahat Fermanı'nın ilanından sonra Âlî Paşa başkanlığında Paris Kongresi'ne katılan Osmanlı Devleti, İngiltere ile birlikte Rusya'ya ağır koşullar ödetilmesini istemiştir. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye yaklaştığını ve Avusturya'nın da Prusya ile birlikte hareket ettiğini gören Fransa ise taraf değiştirerek Rusya'nın yanında yer almıştı. Sonuçta devletlerin çıkar ve isteklerinin belli ölçülerde uyuşturulmasıyla 30 Mart 1856'da *Paris Andlaşması* imzalanmıştı. Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünün Avrupalı devletlerce güvence altına alındığı bu antlaşma ile Eflâk ve Boğdan'ın Osmanlı Devleti'ne bağlı kalması, ancak sahip oldukları hak ve ayrıcalıkların genişletilmesi ve bunların antlaşmayı imzalayan devletlerin güvencesi altında olması kararlaştırılmıştı.[117] Âlî Paşa, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devleti olduğunun kabulünü dikkate alarak kongrenin kapitülasyonlarla ilgili kargaşayı da ortadan kaldıracak bir karar almasını istemiş ancak kongreden Bâbıâli'nin bu konuyu sözkonusu devletler ile birebir yapacağı görüşmelerle çözümlemesi kararı çıkmıştı.[118] Islahat Fermanı Paris Andlaşması'nda yer alırken 9. maddede fermanın imzacı devletlere hiçbir şekilde devletin içişlerine karışma hakkı vermediği belirtilmişti. Ancak bunun sözde kaldığı, müdahalelerin bitmediği ve bitmeyeceği kısa bir süre sonra açıkça görülecekti. Zaten Fuad ve Âlî Paşaların en çok eleştirildikleri konulardan birisi de buydu. Hem fermanın içeriği hem de fermanın antlaşma metninde

[117] UÇAROL: a.g.e, 204-205.
[118] ABDURRAHMAN ŞEREF: *Tarih Musahabeleri,* Yay.Haz. Enver Koray (İstanbul, 1885) , 76.

yer alması ile yabancı güçlerin devletin içişlerine karışmalarına bir meşruiyet kazandırıldığı ileri sürülmüştü. Fuad Paşa ise aksine fermanın anlaşmaya konulmasının yabancı müdahalesini önleyeceğini savunmuştu. Ancak bu saf ve iyi niyetli yaklaşım düşüncede kalmaktan öteye gidememişti. Mustafa Reşid Paşa padişaha sunduğu layihada bu durumun Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı açtığı savaşın sebebi olarak ileri sürdüğü isteklerin kabul edilmesi demek olduğunu ifade etmişti.[119] Daha sonra fermanın "*hainler tarafından Avrupa'ya verilen bir vâsıta-i tahrîb-i memleket*"[120] olduğunu söyleyerek kendi öğrencileri olan Fuad ve Âlî Paşa'yı vatan haini olarak niteleyecek kadar ileri gitmişti. Âlî Paşa bu müdahaleleri önlemek için özellikle şerh koydurmuş ancak etkili olamamıştı. 7 Mart 1856'da Paris'ten gönderdiği telgrafta bütün çabalarına rağmen fermanın antlaşma maddeleri arasında zikredilmesine engel olamadığından duyduğu üzüntüyü dile getirmişti.[121] Islahat Fermanı'ndan önce de dış müdahaleler yaşandığı ve bu müdahalelerin fermandan çok devletin zayıflayarak eski gücünü kaybetmesiyle ilgili olduğu unutularak bütün suç fermana yüklenmişti. Aslında bu ferman Tanzimat Fermanı'nın bir devamı niteliğinde ve belki de onun kaçınılmaz bir sonucuydu. Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa muhalefette olduğundan bu gerçeği görmezlikten gelerek bütün sorumluluğu muhalifleri haline gelen Fuad ve Âlî Paşalara yüklemişti.

I.7.2. Eflâk-Boğdan'ın İdare Şekli Sorunu ve Hariciye Nazırlığı'ndan İstifası

Osmanlı Devleti'ni bir süredir meşgul eden Eflâk ve Boğdan'ın idare şekli ile ilgili olarak değişik görüşler ileri sürülmüştü. Fransız İmparatoru Romen milliyetçilerin propagandası, Fransa kamuoyunun Romen meselesine sempatisi, kendisinin *Latin* inancına yakınlığı ve her milletin birlik içinde tek

[119] ABDURRAHMAN ŞEREF: *a.g.e*,132.
[120] AHMED CEVDET :*Tezâkir 1-12*,a.g.e, 75.
[121] HAYREDDİN:*a.g.e*, 57.

bir devlet kurma hakkına sahip olması gibi nedenlerle Romen prensliklerinin birleşmesini istemekteydi. İngiliz kraliçesi de şahsî olarak birleşme fikrini benimserken İngiliz kabinesinde farklı görüşler ileri sürülmüştü. İngiliz temsilcisi Stratford Canning de birleşme karşıtı bir politika izlemeye başlamıştı. Rusya ve Prusya Fransa'nın görüşünü desteklerken Avusturya ise birleştirilmiş bir Romen devletinin Rusların elinde tehlikeli bir araç haline gelmesinden endişe etmekteydi.[122] Bu mesele ile ilgili olarak Fuad Paşa Rus entrikaları, Yunanistan'ın yayılmacı politikası ve bunun Sırplara örnek olması dolayısıyla devletin dağılmasından duyduğu endişeleri dile getirerek prensliklerin birleşmesine karşı çıkmıştı.[123] Fuad Paşa'nın taşıdığı devletin dağılması endişesi aslında bu dönem politikasının temelini oluşturuyor ve ayrımcılığı teşvik edebilecek bütün şartları bastırmayı amaçlıyordu.

Bu arada Romen tahtlarına kimlerin getirileceği konusu gündeme gelmişti. Çünkü Rusların bölgeden çekilmesi üzerine eski görevlerine devam eden prenslerin Haziran ayında görev süreleri dolmaktaydı. Mayıs ayı sonunda Fuad Paşa'ya yabancı bir hükümdarın egemenliği altında Romen birliğinin kurulmasına taraftar olan Boğdan Prensi Grigore Gika'nın yazısı teslim edilmişti. Bunun üzerine Bâbıâli yeni kaymakamları ancak anlaşma hükümlerine göre görev süreleri tamamlandıktan sonra değiştireceğini açıklayarak Eflâk'ı şimdilik eski prens Aleksandr Gika'ya, Boğdan'ı da eski boyar Theodor Balşa'ya emanet etmişti.[124] Bâbıâli karar için Sadrazam Âli Paşa'nın dönüşünü beklediği için zaman kazanmaya çalışmaktaydı. Bu arada Âli Paşa'nın yokluğunda, Fransız karşıtı olanlar Mustafa Reşid Paşa'ya yeniden sadrazamlık yolunu açmak için çalışmalara başlamışlardı. İngiliz elçisi Stratford Canning Paris Konferansı'nda İngiliz görüşünü destekler düşüncesiyle sadarete Mustafa Reşid Paşa'nın getirilmesini ve Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın da değiştirilmesini padişahtan açıkça istemişti. Bunun üzerine Fuad Paşa yaklaşık 2 yıldır sürdürdüğü hariciye nazırlığından istifa

[122] Nicolae JORGA: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev.Nilüfer Epçeli, V (İstanbul, 2005), 408-410
[123] JORGA:*a.g.e*, 409.
[124] JORGA:*a.g.e*,411.

etmiş ancak kendisinden yeni nazır göreve başlayıncaya kadar görevine devam etmesi istenmişti. Böylece İngiltere'nin isteği gerçekleşmiş, Mustafa Reşid Paşa sadarete getirilmişti. Bu arada Fuad Paşa'dan boşalan hariciye nazırlığına Âli Paşa'nın getirilmesi düşünülmüş ancak Âli Paşa'nın hariciye nazırlığını kabul etmemekte ısrarı üzerine nazırlığa vezirlik rütbesiyle Ferik Ahmed Paşa atanmıştı.[125] Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nde sadrazam ve nazır değişikliklerinde artık yabancı devletler ve onların elçileri etkili olmaktaydı. Fuad Paşa I. Hariciye nazırlığından da benzer bir sebeple istifa etmek zorunda kalmıştı. O zaman Rusya ve Mençikof kendisinin değiştirilmesini isterken şimdi onların yerini İngiltere ve Canning almıştı. Diğer taraftan bu olay Mustafa Reşid Paşa ile Fuad ve Âli Paşalar arasındaki kutuplaşmanın bariz bir göstergesiydi. Fuad ve Âli Paşa birbirlerine sürekli destek olup ortak hareket etmeyi sürdürerek bir süre sonra sadaret ve hariciye nazırlığını tekellerine almayı başaracaklardı. Bu arada İngiliz Elçisi Stratford Canning[126]'in müdahaleleri bu dönem Osmanlı politikasını büyük ölçüde etkilemekteydi. Devletin iç ve dış bütün işlerine karışarak isteklerini yaptırmaya çalışan Canning'e kendi devleti başarılarından dolayı *Lord* ünvanını dahi vermişti. Canning'in müdahaleleri özellikle de Âli ve Fuad Paşaların yönetimde oldukları zamana denk gelmiş ve Âli Paşa sadrazamlığı sırasında Londra Elçisi Musurus Paşa[127]'ya yazdığı mektupta ondan acı acı

---

[125] ALİ FUAT: *Ricâl*, a.g.e,155.

[126]1786 yılında Londra'da doğan Canning, 1824 yılında İstanbul'a büyükelçi olarak atanmıştır. İstanbul'a gelirken Viyana'ya ve daha sonra da St. Petersburg'a uğramış ve oradan Alaska sınırı meselesi ile Rus hükümetinin, Osmanlı Devleti'ne karşı çıkartılan Yunan isyanı konusunda takınmayı düşündüğü tavır hakkında görüş yoklamalarında bulunmuştur. 1825 Ekiminde İstanbul'a hareket etmiş, işe başlar başlamaz padişah II. Mahmud'u silahlı birlikleri işe karıştırmaksızın Yunanlılara taviz vermeye ikna etmeye çalışmıştır. Navarin Vak'ası'ndan sonra ülkesine dönmüştür. 1831 sonunda Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'yi işgali üzerine Yunanistan sınırlarının çizilmesi konusunda yapılan görüşmelere katılmak üzere İstanbul'a gelmiştir. Daha sonra 1842'den 1858'e kadar büyükelçi olarak İstanbul'da bulunmuştur. Bu yıllarda Kırım Savaşı ve ardından Paris Andlaşması, Islahat Fermanı ve Paris kongreleri sırasında etkin bir rol oynamıştır. Hatta sadrazam ve nazır değişikliklerinde etkili olmuştur. 1852'de Lordluk payesi ile taltif edilerek Lord Stratford de Redcliffe adını alan ve 1858'de istifa eden Canning 1880'de ölmüştür. Ömrünün son yıllarında "*Şark Meselesi*" isimli bir risale de yayınlamıştır. Canning'in hayatı ve anıları için Bkz. Stanley Lane POOLE: *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları,* Çev. Can Yücel (Ankara, 1988)

[127] 1807'de doğan Kostaki Musurus aslen Rum olup Ortodoks mezhebindendi. 1815-1885 yılları arasında 35 sene Londra'da elçilik görevinde bulunmuştu. Vefakâr ve sadık bir Osmanlı devlet memuru olup aynı zamanda bir Osmanlı milliyetçisi idi. Musurus ismi Türk-

şikayet ederek değiştirilmesi için İngiliz hariciyesi nezdinde girişimlerde bulunulmasını istemişti.[128]

Fuad Paşa istifasından sonra 12 Kasım 1856'da *Meclis-i âlîye*'ye üye tayin edilmiş[129] daha sonra da Mustafa Reşid Paşa'nın yerine 14 Muharrem 1274 (3 Eylül 1857)de ikinci kez Meclis-i Tanzimat başkanlığına getirilmişti.[130] Fuad Paşa bir yandan da yeni *Ceza Kanunnamesi*'ni hazırlamak için kurulan komisyonun üyeliğini yürütmekteydi Ahmed Cevdet Paşa'nın öncülüğündeki bu komisyonun çalışmaları sonucu 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunnamesi örnek alınarak *1858 Ceza Kanunnamesi* hazırlanmıştı.[131] Bir süre sonra Mustafa Reşid Paşa[132] vefat etmiş (7 Ocak 1858) ve Âli Paşa üçüncü kez sadarete tayin olunmuştu. Âli Paşa'nın sadarete tayini üzerine Fuad Paşa da 12 Ocak 1858'de üçüncü kez hariciye nazırlığına getirilmişti[133]ki bu beklenen bir durumdu. Nitekim Mustafa Reşid Paşa'nın vefatından sonra sadaret ve hariciye nazırlığı istisnalar hariç ikisi arasında dönüşümlü olarak yürütülecekti.

İngiliz dostluğunu hatırlatan bir isim haline gelmiş ve Musurus ailesinin Kraliyet ailesi ile de gayet yakın ilişkileri olmuştur. Mülteciler meselesinde, 1844'de Osmanlı vatandaşlarının Yunanistan'daki mallarının istimlâki meselesinde ve 1855 borçlanmasında önemli etkileri görülen Musurus Paşa 1891'de Arnavutköy'de ölmüştür. Bkz. Sinan KUNERALP: "Kostaki Musurus Paşa" *Belleten,* XXXIV , 135 (Temmuz 1970), 421-435.

[128] ALİ FUAT: *Ricâl*, a.g.e,56.

[129] *BOA: A.MKT.UM* 261/79.

[130] *BOA: İrade/ Dahiliye* 25515. Bu arada Mehmet Seyit Danlıoğlu'nun "*Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ*" isimli kitabının ekler bölümünde Fahri Çoker'in "*Tanzimat'ın Getirdiği Hukuk Kurumları ve İşlevleri*" isimli makalesinden aktarılan "*Meclis-i Âli-i Tanzimat Başkanlıkları*" başlığı altında Fuad Paşa'nın bu ikinci dönem başkanlığına yer verilmemiş ve bu dönem Reşid Paşa'nın adı altında yer almıştır. Ancak belirttiğimiz arşiv belgesi bu durumu değiştirmektedir. Diğer pek çok kaynakta da bu dönem zikredilmemektedir.

[131] Ebulula MARDİN: *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (Ankara 1996), 45-46.

[132] Mustafa Reşid Paşa (1800-1858): Muhtelif elçilikler yanında altı kez sadrazam ve dört kez hariciye nazırı olmuştur. Tanzimat Fermanı'nı Sultan Abdülmecid'e kabul ettirmesinden dolayı kendisine "*koca*" ünvanı verilmiştir. Mustafa Reşid Paşa, Osmanlı Devleti'nin geleneksel kurum ve siyaset etme şeklinin değiştirilmesi gereğini fark eden bir devlet adamı olarak kendinden sonraki reformcu nesillerin öncüsü olmuştur. Âli ve Fuad Paşalar da bu anlamda onun yetiştirmeleridir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Reşat KAYNAR: *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat* (Ankara, 1991)

[133] MEHMED SÜREYYA: *a.g.e*, 312, KÖPRÜLÜ: *a.g.m*, 675.

I.8. III. Hariciye Nazırlığı ve 1858 Paris Konferansı

Fuad Paşa istifa etmiş, tekrar atanmış ve sonuçta Eflâk ve Boğdan'ın idare şeklini belirlemek üzere toplanan *Paris Konferansı*'na yine hariciye nazırı olarak o katılmıştı. Böylece istifasına neden olan İngiltere'nin karşısına yeniden çıkma fırsatı bulmuştu. Fuad Paşa gitmeden önce konferansa sunmak üzere bir layiha hazırlayarak bu layihada; "*eyaletlerin başına geçecek voyvodaların yerliden veya diğer Hıristiyan tebaadan olması, voyvoda namına ve müşir payesine sahip olmak üzere ömür boyu şartı ile Devlet-i aliyye tarafından seçilmeleri, memleket müdürlerinin voyvodalar tarafından tayiniyle meclislere karşı sorumlu olmaları, yapılacak kanun ve düzenlemeler için bir veya iki meclis bulunarak yapacakları nizamnameleri meclislere arz eylemeleri, memleketin gelir-gider ve vergi düzenlemelerinin bu meclislere ait olması, voyvodalar tarafından kanuna aykırı bir hareket olursa beylere ve yabancı memurlara ihtâr hakkı verilmesi, memleket idaresine karışmamak koşuluyla Devlet-i aliyye'den divan memuru ünvanıyla eyaletlere birer veya her iki eyalete bir memur tayin edilmesi ve Rusya'nın eyaletler üzerinde koruyuculuk iddia etmesinin engellenmesi*"[134] şartlarına yer verilmiştir. Sadaret, hariciye nezareti ve sefirler arasında görüşülen bu layihanın bazı değişiklik ve ilavelerle bir protokol şekline konularak konferansa arz edilmesine karar verilmiştir.[135]

Paris Antlaşması'na imza koyan devletlerin katılımıyla Paris Konferansı 22 Nisan 1858'de başlamıştı. İngiltere'nin istemeyip istifaya zorladığı Fuad Paşa şimdi Fransa tarafından desteklenmekteydi. Bunun nedeni de kutsal yerler sorunu başta olmak üzere bazı konularda Fuad Paşa'nın sanki Fransız yanlısıymış gibi bir görüntü çizmesiydi. Ancak böyle kesin bir yargıya varılamayacağı kısa bir süre sonra görülecekti. Konferansın gidişatında Osmanlı Devleti temsilcisi olarak Fuad Paşa, Fransa'nın Eflâk ve

[134] ALİ FUAT: *Mesâil*, a.g.e,177.
[135] Fuad Paşa'nın layihasında yapılan değişiklik ve ilaveler için Bkz. ALİ FUAT: *Mesâil*, a.g.e, 178-179.

Boğdan'ın birleştirilmesi düşüncesine karşı İngiltere ve Avusturya'nın görüşlerini benimsemek durumunda kalacaktı. Fuad Paşa, "*serhad boylarında yeni bir Yunanistan'ın kurulabileceğinden, tekrar başlayacak olan Rus entrikalarından, bir yıl sonra bundan kaynaklanabilecek bağımsızlıktan, Sırplar için örnek teşkil edeceğinden ve çok geçmeden ülkenin dağılacağından*"[136] endişelendiği için birlik fikrine karşıydı. Avusturya'nın da Fuad Paşa gibi endişeleri vardı ve onlar da "*serhad boylarında birleştirilmiş bir Romen devletini, Rusların elinde tehlikeli bir araç olabilecek bir İsviçre gibi ve Erdel'i, Banat'ı ve Bukovina'yı kapsayacak daha büyük bir devletin temsilcisi*"[137]olarak görüyorlardı. Fuad Paşa kendileriyle benzer görüşleri paylaştıklarını bildiği için Paris'e gitmeden önce Viyana'ya uğrayarak Avusturya devlet adamlarıyla görüşmelerde bulunmuştu. Diğer taraftan Âli Paşa da yaptığı görüşmelerle birlik projesine karşı direnişte Avusturya ve İngiltere'nin desteğini almıştı. Fuad Paşa'nın Viyana'ya uğraması Fransızları çok şaşırtmıştı. Fuad Paşa Paris görüşmeleri sırasında da Fransızların görüşlerinin aleyhinde fikirleriyle onları şaşırtmaya devam etmişti.[138] Böylece Fransa'nın kendisine bağladığı ümitlerini boşa çıkaran Fuad Paşa her zamanki gibi devletinin çıkarları doğrultusunda ve devletler arasındaki çekişmelerden yararlanarak hareket etmişti.

22 Mayıs 1858'de başlayan konferansın her üyesi kendi devletinin önerilerini tekrarlarken Başkan Kont Valevski ve Rusya delegesi Kisselev birlik ve yabancı hükümdarlardan, Fuad Paşa nizamnamenin geliştirilmesinden, Avusturya Delegesi Baron von Hübner meselenin Fransız çözümü dışında başka araçlarla çözülmesinden ve İngiliz Delegesi Cowley de idari makamların eşit hale getirilmesinden yana olduklarını belirtmişlerdi. [139] Cowley'in öncelikle mesele ile doğrudan ilgili olan devlet ve hükümet temsilcilerinin görüş belirtmelerinin uygun olduğunu söylemesi üzerine Fuad Paşa, Bâbıâli'nin Eflâk ve Boğdan ahalisinin refahını arzu ettiğini ve sahip

[136] JORGA,*a.g.e*, 409.
[137] a.g.y
[138] KÖPRÜLÜ: *a.g.m*, 675-676; İNAL: *a.g.e*, 159-160.
[139] JORGA: *a.g.e*, 421.

oldukları imtiyazları koruyarak iki taraf için ayrı ayrı iki idare kurulmasının en uygun yol olduğunu söylemişti.[140] Fuad Paşa Dersaadet'e gönderdiği 22 Mayıs tarihli bir telgrafla görüşmeler hakkında bilgi verip, Fransa temsilcisinin bir konuşma yaparak görüşlerini belirttiğini ve kendisinin de güzel bir dil ile karşılık verdiğini belirtmişti. Fuad Paşa ayrıca Avusturya ve İngiltere temsilcilerinin kendisine yardımcı olduklarını ve konferanstan iyi bir sonuç çıkacağı düşüncesinde olduğunu da ilave etmişti.[141] Fuad Paşa gönderdiği bir tahriratta da konferansın Cumartesi günü yapılacak beşinci toplantısında iki memleketin ayrı ayrı meclislerinin oluşturulması ve daha sonra ortak bir meclisin teşkil edilmesi için görüşmeler yapılacağını bildirmişti.[142]

Bu arada Fransa, İstanbul'a yeni bir öneri sunmuş ve kabul edilmediği takdirde Prusya, Rusya ve Sardunya temsilcilerinin de rızası ile diplomatik ilişkileri kesme tehdidinde bulunmuştu. Buna göre prenslikler sadece idarî anlamda birleştirilecekti. Öte yandan yeni gelişmeler üzerine İngiltere yumuşamaya başlamış ve İstanbul'un da sıcak bakmasıyla Avusturya birleşme karşıtlığında tek başına kalmıştı. Bu şartlar altında yaklaşık üç ay süren görüşmeler sonunda 19 Ağustos 1858'de Fuad Paşa'nın da imza koyduğu anlaşma ile Eflâk ve Boğdan'ın Osmanlı Devleti hakimiyeti altında *Eflâk-Boğdan Birleşik Prenslikleri* adıyla içişlerinde bağımsız birer *voyvodalık* haline getirilmesi kararlaştırılmıştı. Her ikisi de birer voyvoda ve halk tarafından seçilen birer meclis tarafından idare edilecek ve ayrı ayrı Osmanlı Devleti'ne vergi verecekti.[143] Şimdilik kesin bir birleşme olmasa da bu kararlar ile müstakbel Romanya'nın temelleri atılmıştı. Fuad Paşa'nın maiyetinden Afif Bey olayları denetlemek üzere orada bırakılmış Fuad Paşa da ayrılmadan önce basın özgürlüğünün tekrar geri getirilmesini yasaklamıştı.[144] Böylece yeni isteklerin ve ayrılıkçı çabaların mümkün olduğunca önüne geçilmeye çalışılmıştı.

---

[140] ALİ FUAT: *Mesâil*, a.g.e, 194-195.
[141] *BOA: İrade/ Hariciye* 8237.
[142] *BOA: İrade/ Hariciye* 8322.
[143] DANİŞMEND: *a.g.e*,186.
[144] *JORGA: a.g.e*, 422.

Konferans sona ermiş olmasına rağmen yankıları uzun süre devam etmişti. Daha önce de belirttiğimiz gibi Fransa, Fuad Paşa'nın tutumundan son derece rahatsızdı. Fransız Elçi Thouvenel, Fransa'nın İstanbul büyükelçisi Benedetti ile bir yazışmasında Fuad Paşa'nın, Avusturyalılara kapılarak Fransa'nın görüşüne destek vermediğini ve İstanbul'da iken vermiş olduğu sözü tutmadığını belirterek kendisini ikiyüzlülükle suçlamıştır. Benedetti ise, Fuad Paşa konferansta fikrini açıkça söyleyerek, kendisi bir teklif vermiş olsaydı sonucun daha hayırlı ve hürriyetperver olacağı yorumunu yapmıştır.[145] Bu iki kişi de Fuad Paşa'nın bir Osmanlı olduğunu ve resmen Osmanlı Devleti temsilcisi olarak konferansa katıldığı gerçeğini gözardı etmekteydiler. Avusturya Elçisi Kont Hübner ise Hatıratı'nda Fuad Paşa'dan takdirle bahsederek "*Fransızcaya olan vâkıflığı ve yarı Avrupa terbiyesi ile kıymetli devlet ricâlinden*" [146] olduğunu kaydetmiştir.

Fuad Paşa bu konferans sırasında her ne kadar Fransız görüşlerinin karşısında yer alsa da kendisine Paris'ten ayrılmadan önce birinci rütbeden *Legion d'Honnoeur nişanı* verilmişti.[147] Bu nişan Fransa'nın İstanbul elçisi Thouvenel'in teşvikiyle Fuad Paşa'yı memnun etmek ve ileriye dönük olarak onu tekrar kazanmak için verilmişti.[148] Fuad Paşa Kasım ayında İstanbul'a dönmüş ve 28 Rebiülevvel (5 Kasım)'de kendisine verilen nişanın emsallerine dayanarak kabulüne dair bir irade çıkarılmıştı.[149] Fuad Paşa nişan ve rütbe konusunda oldukça zengindi. Daha önce de İspanya ve Portekiz'den bu tür nişanlar almıştır ve bundan sonrada almaya devam edecekti.

---

[145] ALİ FUAT: *Mesâil*, a.g.e, 206.
[146] JORGA: *a.g.e*, 421.
[147] *BOA: İrade/Hariciye* 8636.
[148] KÖPRÜLÜ: *a.g.m*, 676.
[149] *BOA: İrade/Hariciye* 8636.

I.8.1. 1858 Borçlanması

Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın Paris konferansı dışında ilgilendiği bir başka konu da mali sıkıntıyı aşmak için borç bulmaktı. Daha önce gerçekleştirilen 1854 ve 1855 borçlanmalarının Kırım Savaşı'nın finansmanına harcanması ve hazinenin çıkardığı kağıt paranın giderek değer kaybetmesi sonucu yeni bir borçlanma gündeme gelmişti. Fuad Paşa bunun için Londra'ya gitmiş fakat kraliçe ve vükelâ yaz mevsimi dolayısıyla seyahatte olduğundan bir hafta beklemek zorunda kalmıştı. Sonunda Fransa'dan dönen Lord Palmerston ile görüşme fırsatı bulmuş, Palmerston kendisine Osmanlı Devleti hakkındaki görüşlerini gazetelerde de yer alan şu hikâye ile anlatmıştır; " *Fransa'da iken İstanbul'a giden İngiltereli bazı zevat ve Fransalı birkaç kişi ile bir meclisde konuşurken yanıma bir adam gelip "-cebinizde olan paranız düşecektir*" *dediğine cevaben "-eğer kimse dokunmaz ise olduğu yerde durur*" *demiştim. Aynıyla Türkistan için dahi "-kim dokunmaz ise bir şey olmaz durur" diyebilirim*." Palmerston Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü arzu ettiğini bu şekilde veciz bir şekilde anlattıktan sonra yapılan ıslahattan da memnuniyet duyduklarını dile getirmiştir.[150] Nitekim bu görüşmelerden sonra Osmanlı Devleti İngiltere ile yeni bir borç anlaşması yaparak *1858 borçlanması* gerçekleştirilmişti. Borçlanmaya İngiltere'deki Dent-Palmer şirketi aracılık etmişti. %6 faizli 5 milyon sterlinlik borcun 33 yılda ödenmesi kabul edilmişti. Borçlanılan miktar 5.500.000 lira, ele geçen miktar ise 4.056.250 liraydı. Borç için İstanbul gümrük gelirleri ve transit ticareti vergileri karşılık gösterilmiş ve borcu verecek kuruluşlara bu gelirleri denetleme yetkisi verilmişti.[151] Dış borçlanma konusunda Fuad Paşa sürekli eleştiriler almış ve bu usulü geliştiren kişi olarak suçlanmıştır. Kendisi yabancı sermayenin ülkeye girişinin Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı davranışlarını etkileyeceği ve toprak bütünlüğünü koruma noktasında kendilerine yardım edecekleri düşüncesini taşımaktaydı. Ancak durum onun düşündüğü gibi olmamış, dış borçlanma zamanla bir gelenek halini almış ve

[150] *BOA: İrade/Hariciye* 8545.
[151] Coşkun ÇAKIR: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2001), 67.

borç alınan devletlerin borçlarını kendilerinin tahsil edeceği *Düyûn-u Umumiye*[152]'ye giden süreç başlamıştı.

Bu arada Fuad Paşa Fransa Umur-ı Ecnebiye Nazırı ile de bir görüşme gerçekleştirmiş ve bu görüşmede mülteciler meselesinin çözüme kavuşmasının ardından politikanın ve maliyenin ıslahı gündeme gelmişti. Fuad Paşa, Sultanın her sınıf tebaaya iltifatları olduğunu ve eşit davranıldığını belirterek maliyede uygulanacak ıslahatla herşeyin düzeleceğini de ifade etmişti. Fuad Paşa'nın bu görüşmesi başarılı bulunarak kendisine bir *tahsinname* [153] yazılmıştı.[154]

I.8.2. Cebel-i Lübnan Görevi[155]

Lübnan'da Müslüman *Dürzîler* ile Hıristiyan *Marûniler* arasında yaşanan rekabet 1860 yılında büyük bir çatışmaya dönüşmüştü. Devletin buradan Rumeli'ye asker göndermesiyle oluşan boşluk da onlara cesaret vermişti. Altı tane Dürzînin Marûniler tarafından öldürülmesiyle iki tarafta savaş hazırlıklarına başlamış bu arada Dürzîler Hıristiyan köylerine saldırmışlardı. Vali Hurşid Paşa iki taraf ile görüşerek savaşı engellemeye çalıştıysa da bu durum kısa sürmüş, 3 Haziran 1860'da Dürzîler savaşı başlatmışlardı. Osmanlı birlikleri kumandanı Osman Bey'in arabuluculuğu da işe yaramayınca Şam Valisi Ahmed Paşa kuşatma altındaki Hıristiyanların Şam'a gönderilmesini istemişti. Ancak Dürzîler de Hıristiyanları sağ

---

[152] Tanzimat döneminde devletin iktisadî ve malî gücünün üstünde ardarda alınan dış borçlar sonunda hükümeti iflasa sürüklemiş ve Düyûn-u Umumiye (Genel Borçlar) İdaresi'nin kurulmasına yol açmıştır. Yabancı alacaklılar ve bunların bağlı oldukları devletler ile Osmanlı Hükümeti arasında yapılan 20 Aralık 1881 tarihli kararname ile Osmanlı ülkesinde ipek, balık avcılığı, damga pulu, ispirtolu içecekler , tuz ve tütün gibi kaynaklardan elde edilen devlet gelirini hükümet namına toplamak üzere bir müessese kurulmuş ve işletilmeye başlanmıştı. Tütün için bir de Reji Şirketi kurulmuştu. Düyûn-u Umumiye Nizamnamesi ile Reji Şirketi Şartnamesi hükümleri hükümeti zamanla avcunun içine almış bu duruma ancak Lozan Antlaşması ile son verilmiştir. Bkz. Hayri MUTLUÇAĞ: "Düyûn-u Umumiye ve Reji Sorunu" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 2 (Kasım 1967), 33-44.

[153] Takdirname, beğeni kağıdı.

[154] *BOA: A.AMD* 90/6.

[155] Bu konu *ikinci bölümde* ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

çıkarmamakta oldukça kararlıydı.[156] Olayların bu şekilde büyümesi ve tehlikeli bir hâl alması üzerine Osmanlı Devleti bölgeye Fuad Paşa'nın gönderilmesine karar vermiş ve Fuad Paşa Paris dönüşünde hariciye nazırlığı uhdesinde olmak üzere *fevkalâde komiser* sıfatı ile Lübnan'a gitmişti. Halim Paşa da bu görevinde kendisine refakat etmişti. Fuad Paşa burada her iki tarafı da eşit tutarak olayları bastırmaya çalışacaktı. Son durumda Marûniler savunma durumunda olduğundan Dürzîlerin saldırılarına karşı korunmaları sağlanacak ve bu olaylara son verilecekti. Fuad Paşa Arabistan Ordusu Müşiri Halim Paşa ile işbirliği yaparak askerî harekâtı yönetecekti. Kendisi Beyrut'ta kalırsa Halim Paşa Şam'a gönderilecek, eğer Şam'a giderse Halim Paşa Beyrut'ta bırakılacaktı. Sahilin asayiş ve güvenliği donanma komutanına havale edilebilecek ve asker ihtiyacı olursa arkadan gönderilecekti. Öte yandan bu mesele ile yakından ilgilenen Avrupalı devletlerinin işin dışında tutulmasına çalışılacaktı.[157]

13 Temmuz'da İstanbul'dan ayrılan Fuad Paşa, 18 Temmuz'da Beyrut'a varmıştı. Fuad Paşa bölgeden gönderdiği ilk tahriratında kendisinin memuriyetinin bölgede bir güven havası estirdiğini ve çatışmaların bir süreliğine durduğunu bildirmişti. Osmanlı askerinin en kısa sürede olayları bastıracağına olan güvenini de dile getirdiği gibi İskenderiye'ye kadar sahili dolaşarak halka teminat vermek için Vali Hurşid Paşa ve Bahriye Feriki Mustafa Paşa'yı iki koldan görevlendirmişti. Öte yandan yaralılar için bir hastane yapılması ve fakir fukaranın ihtiyaçlarının karşılanması için Beyrut ve Sayda halkından karma bir komisyon kurularak gerekli işleri yapması kararlaştırılmıştı. Bu arada Arabistan Ordusu Müşiri Ahmed Paşa'nın Cebel ve Şam olaylarında ihmali olduğu görülünce kendisinden bir an önce gelmesi istenmiş ve geldiğinde de tutuklanarak mahkemesi yapılmak üzere Dersaadet'e gönderilmişti. Bu arada hem askeri hem de mağdur olan Hıristiyanları beslemek gibi bir durum ortaya çıktığından ve burada vergi

---

[156] İrfan C.ACAR: *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu* (Ankara 1989), 7-10.
[157] *BOA: HR. SYS* 1520/3.

toplama ihtimali de kalmadığından gönderilmiş olan 5000 akçe haricinde akçe istenmişti.[158]

Fuad Paşa'nın bölgede yaptığı ilk işlerden biri de halka hitaben bir ilanname ve askere hitaben bir talimatname hazırlayarak ilan etmesiydi. Halka hitaben yaşanan olaylardan duyduğu üzüntüyü dile getiren ve herkesin eşit olduğunu vurgulayan Fuad Paşa görevinin mazlumu koruyup, zalime cezasını vermek olduğunu ve gerekli cezaların verileceğini duyurmuştu. Ayrıca herkesin gelip şikayetlerini bildirebileceği ve çözüm bulmaya çalışacaklarını da ilave etmişti. Askere seslendiği konuşmasında ise kendisinin askere arkadaşlık etmekten büyük bir onur duyduğunu, askerin *padişahın eli* olduğunu söylerek şerefli bir görev üstlendiklerini ve bunu en iyi şekilde yapacaklarına olan inancını dile getirmişti.[159] Bu arada Sayda Valisi Hurşid Paşa'nın yaşanan olaylardan sonra azline karar verilmiş ve yerine İzmir Valisi Ahmed Paşa tayin edilmişti.[160]

Fuad Paşa 29 Temmuz'da olayların ikinci ayağı Şam'a geçtiğinde hemen kaleye giderek orada muhafaza edilen ahalinin halini hatırını sorarak hasta ve yaralıların hastaneye nakli için gerekli emirleri vermişti. Burada yaşananları gördüğünde "*Şam büsbütün yakılıp yıkılsa bile bunun yeterli bir ceza olmayacağını*"[161] söyleyecek kadar etkilenmiş ve üzülmüştü. Bu sözleriyle olayların ne kadar vahim sonuçlara yol açtığını bir kez daha vurgulayan Fuad Paşa'nın sert tedbirler ile olayı yatıştırmaktan başka çaresi kalmamıştı.

Fuad Paşa Şam'a gelişinin ertesi günü meclis üyeleri ve şehrin ileri gelenleri ile bir toplantı yapmış ve burada halka hitaben bir ilanname kaleme alınmıştı. Halktan özellikle kanunlara uymaları ve memurlara itaat etmeleri istendiği gibi olayların sorumlularının bulunup en ağır cezalara

[158] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 851/3.
[159] *a.g.y*
[160] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 851.
[161] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 851/5.

çarptırılacakları duyurulmuştu. Elinde yağma edilen mallardan olanların bunları kurulacak komisyona teslim etmeleri istendiği gibi teslim etmeyenlerin cezalandırılacağı da duyurulmuştu. Bu kararları uygulayıp takip etmek üzere Şam 10 daireye bölünmüş, her daireye asker tahsis edilerek birer komisyon kurulmuştu. 15 Ağustos'da uygulanmaya başlanan kararlar ile 1 gün içinde 336 kişi tutuklanmış ve 6-7 bin hayvan yükü eşya ele geçirilmişti. Büyük bir hareketliliğin yaşandığı bu günlerde ikinci aşama olarak da tutuklanan kişilerin sorgulaması ve ardından gerekli cezalarının verilmesi gündeme gelmişti. Bunun için de muhakeme meclislerinde bulunacak kişiler tesbit edilerek cezalar kararlaştırılmıştı.[162] Asker içinden de ihmali ve suçu görülenlerin cezalandırılacağı duyurulmuştu. Böylece halk ile asker arasına giren soğukluk da ortadan kaldırılmış olacaktı.[163] Ayrıca Arabistan ordusu da şüphe altında olduğundan bünyesindeki askerin takım takım değiştirilerek yenilenmesi kararlaştırılmıştı.[164]

20 Ağustos'da muhakemeler sonucu idamına karar verilen 167 kişiden 56'sı Şam sokaklarında asılmış ve 111 kişi de kurşuna dizilmişti. Kal'abendlik cezası verilenler de cezalarını çekmek üzere vapurlarla gönderilmişti.[165] Bu şekilde şiddetli bir cezalandırma işlemi ile sükûnet sağlanmaya ve Avrupalı devletlerin müdahale isteklerinin önüne geçilmeye çalışılmaktaydı. Bu arada Dürzilerin zarar verdikleri hanelerin zararlarının tesbiti ve tazminat işlemleri için keşif memurları görevlendirilmiş ve masraflar belirlendikten sonra gerekli para Dersaadet'ten istenmişti.[166] Zararların tazmini konusunda böyle acele davranılmasının sebebi de bu konuyu bahane ederek müdaheleye kalkışacak Avrupalı devletlere bekledikleri fırsatı vermemekti.

Fuad Paşa baştan beri Şam meselesini ikiye ayırmak gerektiğine inanmaktaydı. Birincisi mevcut durum ve tedbirler, ikincisi de yapılması

---

[162] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 851/5.
[163] *BOA: HR.SYS* 1521/I.
[164] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 942/I.
[165] *BOA: HR.SYS* 917/I.
[166] *BOA: İrade/ Cebel-i Lübnan* 142.

gerekli olan ıslahattı. Olaylar bastırılıp cezalar verildikten sonra sıra ıslahata gelmişti. Baştan ayağa bir ıslahata ihtiyaç olduğunu düşünen Fuad Paşa bunun için bir komisyonun kurulması gerektiğini Dersaadet'e bildirmişti. Bu arada hem ıslahat hem de asayişin devamı için paraya olan ihtiyaç da dile getirilmiş ve aylıklarını alamayan askere ödeme yapılması gerekliliği bir kez daha belirtilmiştir. Bu isteğin ancak yarısı karşılanabilmiş kalan yarısı için de tüccarlardan borç alınmıştı.[167]

Öte yandan Fuad Paşa Avrupa devletleri tarafından kurulan komisyonun çalışmaları ve bir *davacı* gibi hareket etmesinden son derece rahatsızdı. Baştan beri onları olayların dışında tutmak ve müdahalelerini önlemeye çalışmakla uğraşırken şimdi bu şekilde rahatça hareket etmeleri kabul edilemezdi. Ama ne olursa olsun onlarla birlikte bir karara varılması gerekmekteydi. Sonuçta 6 Haziran 1861'de Cebel-i Lübnan idaresi ile ilgili bir nizamname kabul edilerek buranın Beyrut ve Şam valiliğinden tamamen bağımsız yerli olmayan tebaadan bir Hıristiyan mutasarrıf tarafından idare edilmesi ve her cemaatin mutasarrıfın yanında bir vekil bulundurması kararlaştırılmıştı. Ayrıca merkezde ve kazalarda idare meclisleri kurulacaktı. Bu kararlar doğrultusunda David isimli bir Katolik mutasarrıf olarak seçilmiş ve Lübnan'da özerk bir idare kurulmuştur.[168] Fuad Paşa'nın buradaki katkısı olayların daha da büyümesini ve Lübnan'ın tamamen elden çıkmasını engellemek olmuştu.

Fuad Paşa Suriye'de iken, Hac mahallerinin imarı ve bu bölgedeki kale ve hendeklerin muhafazası hizmetini yürüten *çöl muhafızlığı* ve *kilar eminliği*nin idaresiyle ilgili hususlar da görüşülmüştü. Bu konuyla ilgili Fuad Paşa'nın tahriratı Şam meclisinin mazbatası birlikte Dersaadet'e gönderilmişti. Meclis-i Vâlâ'da bu belgeler değerlendirilerek buranın emniyetinin sağlanması ve çöl muhafızlığına Ahmed Yusuf Ağa'nın

---

[167] *BOA: A.MKT.NZD* 377/ 80.
[168] GÖKBİLGİN: *a.g.m*, 697.

getirilmesi kararlaştırılmıştı.[169] Fuad Paşa'ya bu görevindeki başarılarından dolayı taltifi için bir *hatt-ı hümâyûn* ile bir *murassa kılıç* da gönderilmişti.[170]

Fuad Paşa Suriye'de iken Sultan Abdülmecid vefat etmiş ve yerine Sultan Abdülaziz geçmişti. Bu durum Bağdad telgraf kolu aracılığıyla 23 Zilhicce 1277(2 Temmuz 1861) gecesi saat 3'de Şam'da Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya bildirildiği gibi ertesi gün de bütün halka ve askere 21 pare top atışıyla ilan edilmişti.[171]

I.9. Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye Başkanlığı ve IV. Hariciye Nazırlığı

Fuad Paşa daha Suriye'de iken yeni padişah Abdülaziz, Meclis-i Vâlâ ile Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ı 7 Temmuz 1861(6 Muharrem 1278) tarihli hatt-ı hümayunu ile *Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye* adıyla birleştirirken, "*mecidiye ve imtiyaz nişanlarının birinci rütbelerine haiz* " Fuad Paşa'nın bu yeni meclisin başkanı olduğu ilan etmişti.[172] Bu arada Fuad Paşa'nın üçüncü hariciye nazırlığı dönemi de sona ermişti.

Fuad Paşa'nın görevlendirilmesi ile ilgili hazırlanan hatt-ı hümayunda da şöyle denilmekte idi;

"Vezîr-i me'âlî-semîrim

Gerek Meclîs-i Tanzimat gerek Meclîs-i Ahkâm-ı Adliyyemizin sûret-i teşekkülleri Devlet-i aliyyemizin ihtiyâcâtı hâzırasına kâfî olmayıp ru'yet-i mesâlîhde bi'z-zarûre bazı müşkîlât ve te'ehhurât zûhûra gelmekte olduğuna ve bu hâlin ıslâhı nezdimizde pek mültezim bulunduğuna binâ'en işbu iki meclisin riyâset-i vâhide tahtında olarak kemâkân ahkâm-ı adliyye ismiyle yâd olunmak üzere birleştirilip biri umûr-ı idâre-i mülkiye ve biri tezekkür ve tanzîm-i kavânîn ve nizâmâta ve biri dahi derdest-i ilan olan cinâyet dîvânları

---

[169] *BOA: A.AMD*, 94 / 97.
[170] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 935/6, *İrade/ Meclis-i Mahsus* 928/2, *A.MKT.NZD* 346/37.
[171] *BOA: A.MKT.UM* 480/98.
[172] *BOA: A.DVN.MHM* 33/37.

ve nizâmı iktizâsınca oraya havâlesi lâzım gelecek muhâkemâta mahsûs olmak üzere üç kısma taksîm olunması ve bu esâsa göre îcâb edecek sûret-i tesviyenin bi'l-müzâkere istîzân edilmesi tensîb olunmağın riyâset hidmet-i mühimmesi umûr-ı hâriciye-i Devlet-i aliyyemiz nâzırı Fuad Paşa'nın ma'lûmat-ı kâmile ve dirâyet-i müsellemesi iktizâsınca anın uhdesine tevcîh olunarak kendisinin avdetine kadar riyâset vekâleti dahi mecâlis-i aliyyeye me'mûr olub ehliyeti mücerreb olan Kâmil Paşa'ya ihâle kılınmağla il'an-ı keyfiyete mübâderet eyleyesin. Hakk Teâlâ hazretleri cümlemizi muvaffak buyura âmîn 6 Muharrem 1278."[173]

Hatt-ı hümayunda da belirtildiği gibi bu yeni meclis bir ihtiyaçtan doğmuştu. Meclis-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ'nın verimli çalışmaktan uzak olmaları, Islahat Fermanı'nın uygulanmasında karşılaşılan güçlükler ve buna yönelik dış baskılar böyle bir çözüm yolu bulunmasına yol açmıştı. Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye; kanun ve nizamnameleri yapacak *Kanun ve Nizamat Dairesi*, mülkî işlerle ilgilenecek *Umur-ı İdare-i Mülkiyye Dairesi* ve yüksek bir temyiz mahkemesi gibi çalışacak *Muhakemât Dairesi*'nden oluşacaktı.[174] Bu karar ile Fuad ve Âlî Paşa başta olmak üzere ikinci kuşak Tanzimatçıların egemenliğindeki Tanzimat Meclisi ile, Mustafa Reşid Paşa taraftarlarının kontrolündeki Meclis-i Vâlâ arasındaki çekişmenin de önüne geçilmek istenmişti.[175]

Bu görevde 14 Temmuz 1861'den 6 Ağustos 1861'e kadar çok kısa bir süre kalan[176] Fuad Paşa daha sonra bir kez daha bu göreve atanacaktı. Meclisin 1861-1868 yılları arasında çalışmalarını yoğun bir şekilde sürdürerek Tanzimat'ın uygulanmasında merkezî bir rol üstlendiği

[173] BOA; İrade/ Dahiliye 31803; TV 616(17 Muharrem 1278/ 25 Temmuz 1861)
[174] *TV* 616 (17 Muharrem 1278/ 25 Temmuz 1861)
[175] İkinci kuşak Tanzimatçılar, diğerlerini muhafazakâr buluyor ve daha hızlı reform yapmak için onları engel olarak görüyorlardı. Bkz.Stanford SHAW-Ezel Kural: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. Mehmet Harmancı, II (İstanbul 2000),112-113.
[176] Fahri ÇOKER: " Tanzimat'ın Getirdiği Hukuk Kurumları ve İşlevleri" *Tarih ve Toplum*, XII, 70 (Kasım 1989),16-20.

görülmüştür. Meclisin bu vasfını ve başarılarını yıllık faaliyet raporlarına bakıldığında da görmek mümkündü.[177]

Fuad Paşa aynı ayın sonlarına doğru Âlî Paşa sadrazam olunca IV. kez hariciye nazırlığına atanmış[178] ve kendisine taltifi için "*nişan-ı âlî-i osmânînin birinci rütbesinden bir nişân-ı âlî kordonuyla beraber ihsân olunmuştu*".[179] Fuad Paşa IV. hariciye nazırlığını 3 ay 17 gün sürdürdükten sonra sadarete getirilmişti. Bu atamalar ve görev değişiklikleri yaşanırken hâlâ Suriye'de olan Fuad Paşa ancak sadrazam olduktan sonra işleri toparlayarak İstanbul'a dönebilmişti.

I.10. I. Sadareti

Fuad Paşa Suriye'de iken 19 Cemâziyelevvel 1278 (23 Kasım 1861)de sadarete atanarak İstanbul'a davet edilmiştir.[180] Fuad Paşa bu haberi aldığında Âlî Paşa'nın hariciye nazırı olması şartını ileri sürmüş ve bu şartı kabul edilmişti.[181] Sadaret Fuad Paşa'ya, hariciye nazırlığı Âlî Paşa'ya tevcih edilirken Fuad Paşa dönünceye kadar ona vekâlet etmek üzere sadaret kaymakamlığına da Yusuf Kâmil Paşa getirilmişti.[182] Fuad Paşa için zorlu Suriye görevinin ardından gelen sadaret büyük bir ödül olmuş ve arkadaşı Âlî Paşa'yı da unutmayarak yola yine birlikte devam etmişlerdi.

Fuad Paşa sadarete tayininden 29 gün sonra 18 Cemaziyelahir 1278 (21 Aralık 1861)'de İstanbul'a gelebilmiş[183] ve Cuma tatili dolayısıyla kapalı olan Bâbıâli açılıp âdet olduğu üzere aşağıdaki hatt-ı hümayun sureti törenle okunarak görevine başlamıştı;

---

[177] Mehmet SEYİTDANLIOĞLU: *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868*) (Ankara, 1999), 54.
[178] *BOA: İrade/ Dahiliye 31898*; RIFAT: *a.g.e*, 69; *TA* 62 (29 Muharrem 1278 / 7 Ağustos 1861)
[179] *BOA: Nişan Defteri* 20, 13; *TA* 98 (24 Rebiülâhir 1278/ 29 Ekim 1861)
[180] *TA* 109 (21 Cemâziyelevvel 1278/ 25 Kasım 1861)
[181] ALİ FUAT: *Ricâl*, a.g.e, 159.
[182] *BOA: İrade/ Dahiliye* 32464.
[183] *TA* 124 (27 Cemaziyelevvel 1278 / 1 Aralık 1861); AHMED LÜTFÜ: a.g.e, *X*, 44.

"*Vezîr-i me'âli-semîrim Fuad Paşa*

Mukaddemce me'mûriyetiniz i'lân olunmuş ve kâffe-i mesâlih-i Devlet-i aliyyemizin merkezi matlûbda cereyânı mültezim ve bunun netîce-i sahîhaya vusûlü dahi derkâr olan fetânet ve ru'yetinden me'mûl ve muntazır bulunmuş olduğundan cümle ile bi'l-ittifâk umûr-ı me'mûrene sarf-ı ihtimâm ve dikkat eyleyesin Rabbimiz Teâlâ hazretleri tevfikâtı ilâhiyesine mazhar buyura âmîn"[184]

Fuad Paşa 26 Aralık'da Sultan Abdülaziz'in huzuruna çıkmış ve Sultan tarafından kendisine Devlet-i aliyye'ye hizmetlerinden ve sahip olduğu güzel meziyetlerden dolayı "*nişân-ı zîşân-ı osmânînin birinci rütbesinden bir kıt'a murassâsı tebdîlen it'â ve ihsân kılınmıştır (Fi evasıt-ı Şaban 1278)*."[185] Aynı beratın arkasında Fuad Paşa'ya *mecîdi nişanı* verildiği de belirtilmişti.[186]

Fuad Paşa'nın sadareti ile ilgili olarak Ebuzziya Tevfik, o sırada Mabeyn-i Hümayun üçüncü kâtibi olan Ziya Bey'in Sultan Abdülaziz'e olan yakınlığından faydalanarak muhalif olduğu Âlî Paşa'yı devirerek yerine Fuad Paşa'yı seçtirdiğini rivayet etmekteydi. Bunun ne kadar doğru olduğu bilinmemekle birlikte, doğru olsa bile Ziya Bey'in yanlış bir seçim yaptığını söyleyebiliriz. Öyle ki Fuad Paşa, kendisinin istemediği Âlî Paşa'nın en yakın arkadaşıydı ve bu görevlendirmeye kadar olduğu gibi bundan sonra da yollarına birlikte devam edeceklerdi. Yine Ebuzziya Tevfik'in rivayetine göre Ziya Bey'de bunu kısa bir zaman sonra görerek bu kez Fuad Paşa'yı değiştirmek için uğraşacak ama bu arada padişahı kızdırarak kendi işinden de olacaktı.[187]

Fuad Paşa'nın sadarete getirilişi ile ilgili olarak Hüseyin Hıfzı ise şöyle der; "*Fuad Paşa'nın sadarete gelmesi için gerek matbûat-ı Osmâniye ve*

---

[184] *BOA: İrade/ Dahiliye* 32470.
[185] *BOA: Nişan Defteri* 20, 14; *A.DVN. MHM* 35/94.
[186] *BOA: A.DVN. MHM* 35/94.
[187] EBUZZİYA TEVFİK: *Yeni Osmanlılar Tarihi* (İstanbul, 1973), 337 n.

gerek neşriyât-ı ecnebiye hayli feryâdlar kopardı ise de hiçbir faydası olmadı. Ancak İngiltere sefîrinin sarayda nüfûzunun te'sîri işe yarayabildi. Buna sebeb ise Fuad Paşa'nın sadâretinden ve melhûz olan mukavemetinden Sultan Aziz'in korkması idi."[188] Hüseyin Hıfzı, Fuad Paşa'nın sadarete gelmesine değişik bir yaklaşım getirerek İngiliz etkisinden bahsetmektedir. İlgi çekici diğer bir nokta da Sultan'ın Fuad Paşa'dan çekinmesiydi. Bu çekinme konusunun çok da yanlış olmadığı ilerleyen zamanlarda görülecek ve Fuad Paşa zaman zaman padişaha müdahalelerde bulunacaktı.

Öte yandan Fuad Paşa'nın sadrazamlığı ile yeni bir usul gündeme gelmiş ve sadaretten yazılan buyruldulara "*sahh*" yerine "*Vezîr-i a'zâm Mehmed Fuad*" yazılı mühür vurdurulmaya başlanmıştı.[189] Bu yıllardır süregelen bir gelenek değişikliğiydi fakat Fuad Paşa kararlı tutumuyla mühür uygulamasını yerleştirmeyi başaracaktı.

I.10.1. Maliyede Islahat

Fuad Paşa'nın birinci sadaretinde onu en çok meşgul eden konulardan birisi de yaşanan malî sıkıntılardı. Sultan Abdülaziz kendisine gönderdiği ve "*umûr-ı maliye her devlette mesâlihin devamı makamındadır*" diyerek başladığı hatt-ı hümayununda devletin içine düştüğü zor durumda borçlanmaya gidildiğini ve bunun bir miktarını örtmek için *kağıt para (kaime)*[190] çıkarıldığını belirttikten sonra maliyenin ıslaha ihtiyacı olduğunu vurgulamıştı. Gelir ve giderlerin bilinmesi ve harcamaların buna göre yapılması için her yıl düzenli bütçe yapılması, devlet borçlarının ödenmesi ve kaimenin zararlarından halkın korunması için Fuad Paşa'dan gerekli tedbirleri alması istenmişti. Hazinelerin denetimi ve hazâin meclisini Fuad Paşa'nın

---

[188] HÜSEYİN HIFZI: *Sultan Abdülaziz Devri* (İstanbul, 1336), 4.
[189] *RUZNAME-İ CERİDE-İ HAVADİS* 309.
[190] Belgelerde evrak-ı nakdiyye, kavaim-i nakdiyye, kavaim-i mu'tebere, kaime-i nakdiyye gibi değişik isimlerle geçen ve ilk olarak reformların finansmanı için Haziran 1840'da çıkarılan kağıt paranın Osmanlı Devleti'ndeki serüveni için Bkz. ALİ AKYILDIZ: *Para Pul Oldu* (İstanbul, 2003).

denetimine veren Sultan, ayrıca ondan ayrıntılı bir rapor hazırlayarak kendisine sunmasını da istemişti (19 Receb 1278 / 21 Ocak 1862).[191]

Fuad Paşa bu isteği ve devletin şartlarını göz önüne alarak "*Ahvâl-i Maliyeye Dair Islahat Layihası*" başlıklı bir rapor hazırlayarak Sultan Abdülaziz'e takdim etmişti. Bu rapor aynı zamanda Tanzimattan sonra uygulanan malî politikaların bir özeti şeklindeydi. Fuad Paşa'ya göre maliyenin bu vahim hali aniden ortaya çıkmamış, yaklaşık 10 senede bu duruma gelinmişti. Borçlanmaya yakın zamanda başlanıldığı ve bunun gayet masraflı Kırım Savaşı'nın bir sonucu olduğunu ancak arkasının kesilmediğini, diğer taraftan bir israf furyası içine girişildiğini kaydederek. sonuçta meselenin bir kısır döngüye dönüştüğünü belirtmişti. Bu düzeltilemeyecek bir durum değildi ve gerekli düzenlemeler yapılacaktı. Devletin 4 milyon kese akçe borcu olduğunu söyleyen Fuad Paşa bunun yarısının kullanımda olan kaimeden diğer yarısının ise çeşitli masraflar ve kişilere olan borçlardan kaynaklandığını belirtmişti. Kağıt paranın Tanzimattan sonra ortaya çıkan darlık nedeniyle çıkarılmaya başlandığını ancak zor durumlarda karşılıksız basma veya değerini indirip çıkarma gibi uygulanan yanlış politikalarla bugüne kadar gelindiğini de ifade etmişti. Ayrıca kağıt para gerçek bir değer olmadığından, hem alış-verişi hem de iç ve dış ticareti olumsuz etkilemekteydi. Yabancı devletler de kağıt paranın kullanımından rahatsız olmuşlardı. Avusturya ve Rusya halen bunun zararlarını görmekteydiler. Taşrada da kullanımı yaygın olmadığından bu para amacına ulaşamamıştı. Bütün bu sebeplerle kağıt paranın varlığından kaynaklanan bir sürü borç meydana gelmişti.[192] İkinci kısım borçlara bakıldığında 1854, 1855, 1858 ve 1860[193] tarihlerinde yapılan dış borçlanmalar göze çarpmaktaydı. Borçların

---

[191] *BOA: İrade/ Dahiliye 32695*; *A.AMD* 372.
[192] AKYILDIZ: *Para,* a.g.e, 73-77.
[193] 1860 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti daha önce 3 dış borç sözleşmesi yapmış durumdaydı. 1854 ve 1855 borçlanmalarından sağlanan 7.4 Sterlin Kırım Savaşı'nın finansmanında kullanılmış, 1858 borçlanmasından elde edilen 3.8 Sterlinin bir miktarı Cidde ve bazı ayaklanmaların bastırılmasına ve kalanı da kağıt paranın piyasadan çekilmesine ayrılmıştı. 1860 yılında kısa vadeli iç borçlar 20 milyon Sterlin ve dış borçların yıllık ödemeleri 0.8 Sterline ulaşmıştı. Osmanlı Devleti Galata bankerlerinden alınan 4 milyon

bir kısmı ise *eshâm-ı cedîde*[194] ve *hazine tahvilleri*nden kaynaklanmaktaydı ki bunların faizleri bile büyük bir yekûn tutuyordu. Hazine-i hassa ve diğer harcamalar da hesaba katıldığında devletin harcamaları 2.786.815 kese 44 kuruştu. Doğrudan alınan vergiler, emlâk-ı mîrîye hasılatı ve eyalât-ı mümtâze vergileri gibi kalemler toplandığında devletin gelirleri 2.442.368 kese 169 kuruştu. Gelir ve gider arasındaki fark yani bütçe açığı ise 344.446 kese 375 kuruştu. Fuad Paşa 1860 senesine ait bu rakamlarda devletin zor durumda kalmasında artan masrafların payı olduğunu da belirtmişti. Devletin böyle açık verdiğinde dış borçlanmaya gitmesinin aslında pek korkulacak bir şey olmadığını söyleyen Fuad Paşa Avrupalı devletlerin de bu tür uygulamaları olduğunu ifade etmişti. Devlet-i aliyye'nin açığı kapatmak için harcamaları kısıp gelirleri arttırması gerekmekte bu noktada da ilk olarak vergi zammı akla gelmekteydi. İngiltere'de kişi başına 300 kuruş, Fransa'da 250 kuruş vergi alındığını Devlet-i aliyye de ise bu rakamın 45 kuruş olduğunu belirten Fuad Paşa vergiye zam yapmaya hakları olduğunu savunuyordu. Diğer taraftan vergi toplarken aradaki mültezimlerin çıkarılarak onların aldıkları payın devlete kalması ve tuz ile tütüne uygulanan tekel usulünün kaldırılması düşünülmüştü. Tuz aslî ihtiyaçlardan olmakla birlikte kişisel tüketim miktarı çok az olduğundan ve diğer devletler tuz ticaretinden yüklü paralar aldığından böyle bir yol izlenebilirdi. Diğer bir adım da kağıt para piyasadan çekildiğinde iskonto zararlarından[195] kurtulunacağı ve her dairenin alışverişi peşin ve zamanında yapılır ise bundan da 1150 kese tasarruf olunacağı düşüncesiydi. Fuad Paşa kağıt paranın kaldırılmasında *konsolide* usulünü yani paranın karşılığının bir kısmının nakit, bir kısmının da

---

Sterlini ödemek zorunda olduğundan yine dış borçlanmaya gitmek zorunda kalmıştı. Bkz. Emine KIRAY: *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar* (İstanbul, 1995), 92-93.

[194] Esham-ı cedide aslında bir iç borçlanma aracı olarak çıkarılmıştı. Bir yandan faiz ve ana para ödemeleri, yaklaşan dış borçlar, öte yandan içinden çıkılmaz bir hâl almış ve sürekli kaldırılma teşebbüslerine maruz kalan kağıt para maliyeyi iyice çıkmaza sokunca böyle bir uygulamaya gidilmiştir. "Şimdiki halde iki milyon kîselik dahi senevî yüzde iki reisü'l-mâl-ı mahsub akçesiyle tedricen tediye olunacak ve yine yüzde altı faizi olacak eshâm-ı cedide açılarak bununla kavaim-i nakdiyye ortadan kaldırılıp bakıyyesiyle diğer düyûnun ifâ kılınması" gerekçesiyle çıkarılması planlanmıştır. Bkz. *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 457.

[195] Bir Osmanlı altın lirasının kağıt karşılığı 150 kuruş olduğunda ortaya çıkardığı iskonto zararı ortada iken yeni çıkarılan kağıt paralarla değeri daha da düşmüş ve 220 kuruşa ulaşmıştır.

eshâm-ı cedîde olarak ödenmesini önemişti. Bu usulün daha önce aynı durumda olan İngiltere, Fransa ve Amerika tarafından da uygulandığını belirten Fuad Paşa, Londra'dan borç alabileceklerini kaydetmişti. Ayrıca taşraya gönderilmiş olan 300.000 kesenin halka borçlanılması ve devlet memurlarından gerekirse altın ve gümüş evanisi alınıp 100.000 keselik borç toplanabileceğinin de teklif olarak getirmişti. Maliye hazinesinin geçmiş ve geleceği birbirinden ayrılarak eski hesaplar için bir daire oluşturulacak ve bu yılın Mart ayından itibaren de gelir ve giderlerin kaydı için yeni bir yol izlenecekti. Ayrıntılar ve gelişmeler ayrıca Sultan'a arz edilecekti. Fuad Paşa bütün bu görüşleri içeren raporunu 21 Şaban 1261(21 Şubat 1862) de Mehmed Fuad imzasıyla padişaha takdim etmişti.[196]

Fuad Paşa'nın malî sıkıntıyı aşmak için önerdiği bir diğer yol da altın ve gümüş evani[197] kullanılmasını yasaklayarak, bunların kimin elinde olursa olsun toplanarak sikke kesilmesiydi. Ancak bu noktada Sultan Abdülaziz ile karşı karşıya gelmişti. Öyle ki Sultan kendisine "*-Bu iş nasıl olur, sultanların evanisi nasıl alınır? Meselâ anların seyr yerlerinde su içtikleri gümüş tasları var bunlar alınır mı*?" diye sorduğunda Fuad Paşa "*-Hayhay efendim onları da alırız. Allah göstermesin Devlet-i aliyye'ye bir fenalık gelip de efendimiz Konya'ya doğru giderken bizler dahi rikâbınıza düşüp gidecek olduğumuz vakit sultan efendiler bu taslarla ayrılık çeşmesinden su mu içecekler? Efendimiz vâris-i saltanatsınız, lâkin bir medyûn Türkiye'ye vâris oldunuz*"[198] diyerek cevap vermişti. Fuad Paşa Sultan'a karşı oldukça cesur bir duruş sergilemiş ancak gelen muhalefet ve borçlanma fikri ön plana çıkınca bu yoldan vazgeçilmişti. Sonuçta Londra'dan borç alınması ve kağıt paranın kaldırılması kararlaştırılmış ve Londra da bu teklifi kabul etmişti. Görüşmeler

---

[196] *BOA: İrade/Dahiliye* 32866/2; TV 636 23 N 1278/ 25 Mart 1862); Fuad Paşa'nın layihasının sureti için Bkz. AHMED CEVDET :*Tezâkir 13-20*, a.g.e, 227-242.

[197] Evani; yemek, çay, sofra ve kahve takımları ile leğen, ibrik, testi, kâse, bardak gibi madenden, billurdan veya çiniden yapılmış eve ait kaplar hakkında kullanılr bir tâbirdir.Bkz. PAKALIN: *a.g.e*, I, 569.

[198] AHMED CEVDET: *Ma'rûzat*, Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu (Ankara, 1980), 40.

sonunda İngiltere'den Lord Hobart'ın yönetiminde ve Osmanlı Bankası[199] ile Devaux ve şirketinin aracılığıyla %6 faizle 8.800.000 Osmanlı lirası borç alınmıştı.[200]

Öte yandan taşra da zaten memnun olmadığı kaimenin kaldırılmasına karşılık devlete istediği miktarda borç vermeye seve seve razı olmuştu. Fuad Paşa'nın hazırladığı 26 Ramazan 1278 (28 Mart 1862) tarihli ikinci rapora göre ise kaime sahiplerine senelik %3 faizle ve 100 kuruşluğu 50 kuruş sayılmak üzere yüksek bir iskonto ile esham-ı cedide verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu yollarla elde edilecek para başka hiçbir hesaba karıştırılmayacak ve daha sonra kurulacak bir komisyon tarafından kullanılacaktı.[201] Bu arada Meclis-i Vükelâ'da Cevdet Paşa'nın başını çektiği bir grup Fuad Paşa'nın önerisine yani kaime sahiplerine hem nakit hem de esham-ı cedide verilmesine karşı çıkarak 100 kuruşluk kaimeye 50 kuruş altın verilmesini önermişlerdi. Fuad Paşa'nın teklifinin devleti kaime yükünden kurtarırken faizli eshâm-ı cedîde ile bir sürü faiz ve borç yükü altına sokacağını söylemekteydiler. Kendilerinin teklifiyle devletin biraz fazla nakit ödeyeceğini ama kaimenin olumsuzluklarından bir anda kurtulacağını savunmuşlar ancak meclis Fuad Paşa'nın önerisini kabul etmişti.[202]

Sonuçta kaimenin kaldırılışına dair bir kararname hazırlanıp çoğaltılarak taşraya gönderilmiş[203] ve kaime sahiplerine %40 nakit %60 eshâm-ı cedîde ödenmesi kararlaştırılmıştı[204] Ayrıca Dersaadet, Eyüp,

---

[199] 4 Şubat 1863 tarihinde nüvesini İngiliz sermayeli Ottoman Bank'ın oluşturduğu şirkete Fransız sermayesinin de katılımıyla "Bank-ı Osmanî-yi Şahane" adıyla kurulan Osmanlı Bankası'nın imtiyaznamesi 16 Şaban 1279 / 6 Şubat 1863 tarihinde yayınlanmıştır. Resmî açılış 1 Haziran 1863 tarihinde yapılmış ve banka Ottoman Bank'ın İstanbul, İzmir, Beyrut, Bükreş ve Galata'daki şube ve temsilciliklerini ve bu şubelerin personelini de devralmıştır. Bkz.Andre AUTHEMAN: *History of Ottoman Bank* (İstanbul 1988), 7'den naklen ÇAKIR: *a.g.e*, 92.

[200] AKYILDIZ: *Para*, a.g.e, 124.

[201] *BOA: İrade/Dahiliye* 32954/I.

[202] AHMED CEVDET: *Marûzat*, a.g.e, 48-49.

[203] *BOA: A.MKT.NZD* 426/6

[204] *TE* 26 (1Rebiülahir 1279/ 25 Eylül 1862)

Üsküdar ve Galata sakinlerinden toplanacak ianenin tahsilatına memur olanlar için 17 maddelik bir talimatname kaleme alınarak ilan edilmişti.[205]

13 Temmuz 1862'de konuyla ilgili çalışmalar başlamış ve 2 ay içinde tamamlanması planlanmıştı. Bu süre sonunda 6 ay içinde getirilen kaimelere sadece esham verilecek, 6 aydan sonra getirilenler ise kabul edilmeyecekti. Bu arada bu işlerle ilgilenmek üzere Darülfünun binasında *Tebdîl-i Kavaim İdaresi*[206] ismiyle bir komisyon kurulmuş ve komisyon 13 Temmuz 1862'den başlayarak kaimeyi piyasadan çekmeye başlamıştı. 2 ay sonunda yani 13 Eylül 1862'de kaime artık tedavülden kaldırılmış ve yerini altın gümüş *mecidiye*, *beşlik*[207] ve *altılık*[208] almıştı. Narh fiyatları da nakit usule göre yeniden düzenlenmiş ve sikke üzerinden yapılmaya başlanmıştı. Bu uygulamaların bütün ülkeye yaygınlaştırılması ve daha önce taşraya gönderilip piyasaya sürülmeyen kaime bedellerinin halktan tahsili işini sıkı tutmaları için taşra görevlileri uyarılmıştı. Halkın kaimesini kolaylıkla değiştirebilmesi için bürolar ve vezneler de kurulmuştu.[209] Fuad Paşa bu arada Osmanlı Bankası'yla görüşerek yürüttükleri uygulamaya yardımcı olmalarını istemişti.[210]

Gerek kurulan komisyon gerekse memurlar işlerini büyük bir başarıyla yerine getirmiş ve Sultan Abdülmecid zamanında çıkarılıp 23 yıl yürürlükte kalan kağıt para Fuad Paşa hükümeti döneminde kaldırılmıştı. Osmanlı hükümetinin bu uygulamasını çağdaş bir gözlemci olan P.Tchihatcheff "*İstanbul'da kaimelerin tedavülden kaldırılması Avrupa ülkelerinde*

---

[205] *BOA: İrade/ Dahiliye* 29908.

[206] Kağıt paranın kaldırılması ile ilgili işleri yürütmek üzere kurulan bu komisyonun başkanlığına Edhem Paşa, üyeliklerine Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı yapmış Franko Efendi, daha sonra Telgraf Nazırı olacak Ağaton Efendi, Osmanlı Bankası Direktörü Gilberston ve Mösyö Gavadaçino getirilmişti. Bkz. Coşkun ÇAKIR: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi* (İstanbul, 2001), 82.

[207] Beşlik, Sultan Abdülmecid devrinde çıkarılan ve bir altın liranın beşte biri kıymetinde olan gümüş mecidiyenin dörtte biri, yani beş kuruşluk gümüş paraydı. Bkz. Midhat SERTOĞLU: *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* (İstanbul, 1958), 44.

[208] Altılık, 6 kuruşluk gümüş sikkedir.

[209] AKYILDIZ: *Para*, a.g.e 125-129.

[210] ÇAKIR: *a.g.e*, 82.

duyulmamış bir hız ve başarıyla uygulandı. Kaimeleri sanki sihirli bir değnekle dokunmuş gibi kaldırıp yerine Fransa'daki gibi yeni altın ve gümüş sikkeleri geçirmek için 3 ay yetti. Türk hükümeti böyle bir başarıdan gurur duymakta haklıdır"[211] şeklinde değerlendirmiştir. Bu iş Fuad Paşa'nın kararlı ve istikrarlı tutumu ile başarılmıştı. Aldığı bütün eleştirilere rağmen işi sonuna kadar götürmeyi ve devleti büyük bir problemden daha kurtarmayı başaran Fuad Paşa böylece birinci sadaretinde unutulmayacak bir işe imza atmıştı.

Kaimenin kaldırılması üzerine Dersaadet'e pek çok *teşekkür mahzarları* gönderilmiş ve bu karardan duyulan memnuniyet dile getirilmişti.[212] O kadar ki Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi tebrik ve teşekkürlerin çokluğundan bahisle bunları Sultan'a takdim etmekten işlerin aksadığını kaydetmişti.[213] Öte yandan Sultan Abdülaziz ve Sadrazam Fuad Paşa bu olayla kasidelere konu olmuşlardır. Mühimme Odası Müdürü Senih Efendi kasidesinde şöyle demiştir;

"*Ez-cümle indifâ'ı umûm-ı kavâ'imin*
Şükr ü sipâs-ı âlemi kat kat ziyâde eder
Neşr-i nukûd-ı hâlisa fîhi sahîh ile
Kâr-ı fesâdı böyle dûçâr-ı fesâd eder
Çok öyle sîm ü zer ki ne sarraf-ı rûz-i gâr
Bir pâre baş verir ne de kimse mezâd eder
Yanmış nüfûz-ı şâh-ı cihân gördi âkıbet
Olmaz deyüp de varsa mukaddem inâd eder
Gün güne tekessür edüp intizâm-ı hâl
Her bir nefesde neş'e-i halk izdiyâd eder
Kılmaz karâr o şevkle tab'-ı medîha-sâz
Âğâz-ı vasf-ı hazret-i Sadr-ı FUAD eder"[214]

---

[211] Edhem ELDEM: *Osmanlı Bankası Tarihi* (İstanbul, 1999), 106-107.
[212] BOA; İrade/ Dahiliye 33851.
[213] AHMED LÜTFÜ: a.g.e, X, 74.
[214] *CERÎDE-İ HAVÂDİS* 1114 (25 Rebiülahir 1279 / 19 Ekim 1862).

Masarıfat muhasebesi halifelerinden Hacı Nüzhet Efendi'de bu olaya şu şekilde tarih düşmüştür;

"*Helâl ettik kavâ'imin kavmini tığ-ı nizâmınla*
Çıkardık çektik İslâm'ın içinden fî-sebîlillâh

Yazıldı tahta-i îmâna Nüzhet işbu târîhim
FUAD Paşa şifâ-yâb eyledin sadrı bi-hamdillâh (1279)."[215]

Kaimenin 22 yıl sonunda tedavülden kaldırılması bu şekilde büyük sevinçle karşılanmış ve Fuad Paşa da halkın gözündeki itibarını bir kat daha arttırmıştı. Bundan sonra da maliyenin ıslahı için gerekli parayı sağlamak için çalışmalarını sürdüren Fuad Paşa savaş gemilerinden bazılarını çamurluğa çekerek aylık 120.000 kese olan masraflarını yarıya indirmeyi de düşünmüştü. Bunun için Sultan Abdülaziz'e "-*Efendim! arzû-yı hümâyûnunuz vechile kuvve-i berriyye ve bahriyyenin ikmâli vakt u nakde mevkûftur. İbtidâ umûr-ı mülkiyye ve maliyemizi ıslâh edelim de, hâsıl olacak vâridât ile onları yapalım. Hem de donanma-yı hümâyûnu saksılar gibi yazın Beşiktaş pîşgâhına dizip kışın da Tersane'ye çekmekle bir şey hâsıl olmaz. Süfün-ü harbiyye denizlerde dolaşarak sevâhil i cezâir-i şâhânede mehâbet göstermek ve tayfaları umûr-ı bahriyyede kesb-i meleke ve mehâret eylemek lâzımdır. Halbuki mevcûd olan süfün-ü hümâyûnu idare edecek kadar ümerâ-yı bahriyyeniz yoktur. Matlûb derecede ümerâ-yı bahriyye yetişinceye dek istediğiniz kadar gemi yaparız ve ol vakte dek Tersane ve Tophane'yi dahi dil-hâh-ı âlîye muvâfık olacak vechile ıslâh ederiz*."[216] demiştir. Ancak itirazlar üzerine Fuad Paşa'nın bu düşüncesi uygulamaya konulamamıştır. İtirazların sebebi de "*başka konulara, kadınların sefahatine o kadar para harcanır, ve bunlar için borç alınır iken, devletin donanması için böyle bir yola neden başvurulmadığıdır*." İtirazlarda haklı olunan noktalar olduğunu gören Fuad

[215] *CERÎDE-İ HAVÂDİS* 1117 (19 Cemaziyelevvel 1279 / 8 Kasım 1862).
[216] AHMED CEVDET: *Ma'rûzât*,a.g.e, 53-54.

Paşa elinden bir şey gelmediği için bu düşüncesinden vazgeçmek zorunda kalmıştı.

Fuad Paşa maliyede bazı düzenlemeler yaparak işleri düzeltmeye kararlı olduğundan çalışmalarına devam etmiş ve bu dönemde önemli bazı değişikliklere imza atılmıştı. İlk kez gerçek bir yıllık bütçe düzeni getirildiği gibi bakanlıkların bütçe tahminleri de her yılın gelir tahminleri ve hazine indirimleri gözönünde bulundurularak sıkı bir incelemeye alınmıştı. Vergi tahsildarları için *Tahrir-i Emlâk Nezareti* kurulmuş, üründen alınan aşar vergisi dışında yeni bir arazi ve musakkafat[217] vergisi konulurken ticaret ve sanayi ile uğraşanlara 1860'da %3 ve daha sonraki yıllarda %4 ve 5 oranında temettuat vergisi getirilmişti. Madencilik ilk kez Temmuz 1861'de yasalaştırılarak yeni düzenlemeler yapılmıştı. Fuad Paşa, 2 Eylül 1861'de *Resm-i Damga Nizamnamesi*'ni çıkarmış ve mahkeme belgelerinin bağışıklığı kaldırılarak soğuk damga mühürlü kağıtlar çeşitli değerlerde özel damga pullarına dönüştürülmüştü. Böylece hazine için büyük bir gelir kaynağı elde edilmişti. Fuad Paşa'nın devlet gelirlerini arttırma çabasının bir ürünü de Emtia Gümrük İdaresi'nin *Rüsûmat Emaneti* olarak yeniden düzenlenmesiydi. Böylece gümrük ve resim gelirlerini mültezimlere dağıtmak işi sona ermiş ve bu gelirler aylıklı memurlar tarafından toplanmaya başlanmıştı. Fuad Paşa'nın layihasında da değindiği tuz konusunda da yeni düzenlemeler getirilmişti. Buna göre tuz madeni sahipliği, üretimi ve satışı hükümet tekeli haline getirilmiş ve ülkeye tuz ithali yasaklanmıştı. Ayrıca üretimi denetlemek ve tuzu büyük partiler halinde aracılara satmak için tuz müdürlükleri kurulmuştu. 1860 yılında ayrıca yabancı tütün yaprağı ithali yasaklanarak tütünün perakende satışı üzerinde hükümet tekeli kurulmuş ve ürünlerini pazara getiren üreticiden ek bir *transit ücreti(mürûriye resmi)* alınmaya başlanmıştı.[218]

[217] Üstü örtülü tavanlı ev, dükkan ve emsali gayri menkuller hakkında kullanılır bir tabirdir.
[218] SHAW: *a.g.e*, 133-140.

Fuad Paşa tütün tekeli ile ilgili olarak da şu görüşleri ileri sürmekteydi; "*Tütün zarûri ihtiyaçlardan değildir. Tamamen sefahatle alâkalı bir maddedir. Her devlette bundan önemli gelir sağlandığı gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da ziraate zararı dokunmayacak surette iç sarfiyatından memleketin kudret ve tahammülü nisbetinde vergi alınarak ilk sırada diğer devletlerin elde ettiği derecede olmaz ise yine önemli bir varidat sağlanacaktır*."[219] Bütçe açığı kağıt para basmadan kapatılırsa, kambiyonun yükselmesinin önleneceğini ve böylece yabancı paralar hesabı ile borçların yükselmeyeceğini savunan[220] Fuad Paşa vergi reformu, yeni gelir elde etme ve mevcut gelirleri arttırma çabaları ile maliyede bir rahatlama düşünmüş ancak bu çabalar giderler ve borç ödemeleri karşısında yetersiz kalmıştı.

I.10.2. Karadağ, Eflâk-Boğdan ve Sırbistan Olayları

Fuad Paşa'nın birinci sadaretinde malî sıkıntılar yanında Balkanlarda da çeşitli karışıklıklar yaşanmaktaydı. Fuad Paşa'nın daha sonra istifa açıklamasında da belirteceği gibi bu karışıklıklar *devletten kopma çabaları* olarak karşımıza çıkmaktaydı.

Sırpların Belgrad'da Müslüman halka gösterdikleri düşmanca tavırlar üzerine kaleden top atılmak zorunda kalınmış ve mesele giderek büyümüştü. Rusya ve Fransa'nın ısrarlarıyla İstanbul'da görüşülen bu meselede Sırpların asıl amacı mevcut kalelerin ve Belgrad'ın ellerine geçmesi ve Osmanlı askerlerinin buralardan uzaklaştırılmasıydı. Bu amaçlarına ulaşmak için yardım istemeyi de ihmal etmemişlerdi. İstanbul'da görüşülüp 8 Eylül 1862 *İstanbul Protokolü*[221] ile sorun halledildikten sonra dahi Rusya Eflâk ve

---

[219] *MUHARRERAT-I NADİRE*, 120-143.

[220] Haydar KAZGAN: "Fuad Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e Sunduğu Şubat 1862 tarihli 1861 Yılı Bütçe Gelir Ve Giderleri Gerekçesi Ve Yorumu", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 3 (Nisan 1992), 183.

[221] Bu protokole göre; Belgrad varoşunda yani kale surları dışında Türkler oturamayacak, Müslüman halk kale içine alınacaktı. Şehrin dış istihkâmları Osmanlı Devleti'ne bağlı Sırp Prensliği'ne terkediliyor, kale Osmanlı askerinin yönetiminde kalıyordu. Belgrad şehrindeki Türk karakolları kaldırıldığı gibi, Sokod ve Eskice kaleleri de Sırbistan Prensliği'ne terkediliyordu. Belgrad ve Böğürdelen, Semendire, Feth-ül-İslâm kaleleri Osmanlı

Boğdan yoluyla büyük miktarda savaş malzemesi göndermişti. Bu konuda Bâbıâli'nin uyarıları hiçbir şekilde dikkate alınmamıştı. Nitekim bu tür istek ve isyanlar bir süre sonra Hersek ve Karadağ'a da sıçrayacaktı.

Beylerin kendilerine yaptıkları zulmü ileri sürerek 1861'de Bâbıâli'ye karşı isyan eden Hersek Hıristiyanlarını Karadağ da desteklemişti. Karadağ'ın bir yandan da Osmanlı Devleti'ne karşı silahlanması üzerine Ömer Paşa bölgeye gönderilmiş ve bu tür faaliyetlerin durdurulması istenmişti. Papa'nın Karadağ'ı destekler açıklamaları üzerine Türklere karşı bir cephe oluşmuş fakat bölgeye gönderilen Derviş Paşa, Abdi Paşa ve Hüseyin Avni Paşa, Ömer Paşa'nın emrinde çalışarak bu harekâtı önlemişlerdi. Ömer Paşa, Bâbıâli'ye gönderdiği telgrafta "*Karadağ, Karadağ olalıdan beri Karadağlılar hiç böyle dayak yememiştir*" diyerek kazandıkları zaferi müjdelemişti.[222] Karadağ ile 31 Ağustos 1862'de yapılan *İşkodra Barış Anlaşması* [223] ile Karadağ'ın iç idaresinin isyandan önceki haliyle kalması, Karadağ'ın sınırları dışında akın yapamayacağı ve asileri desteklemeyeceği şartları kabul edilmişti.[224] Ancak Karadağ Prensi'nin Ömer Paşa'ya dağın içinden geçen Hersek caddesinin ve askerî istihkâmların açılışına dair verdiği senet üzerine Rusya hemen harekete geçmişti. Rusya'ya red cevabı verilmişse de Fransa İmparatoru'nun ısrarı ile büyük fedakârlıklarla sağlanan bu karar feshedilmiş ve açılan yola inşa ettirilen kuleler de yıkılmıştı. [225]

---

egemenliğinde kalıyor ve bu 4 kaleye Sırp asıllı halkın girmesi yasaklanıyordu. Bkz. DANİŞMEND: *a.g.e*, IV, 202-203.

[222] *MUHARRERAT-I NADİRE*, 203; KARAL: *a.g.e*, 5.

[223] Bu anlaşmaya göre; Karadağ'ın dahîli idaresi ve sınır eski şeklini muhafaza edecekti. Karadağ Prensi Nicolas Petroviç'in son savaşlarda askere başkumandanlık eden babası Mirko Karadağ'dan çıkarılacak ve bir daha da dönmeyecekti. Karadağ'a silah ve mühimmat ithÂli yapılmayacaktı. Karadağlıların bir daha Türk topraklarına saldırmayacakları konusunda bütün Karadağ ileri gelenleri Serdar-ı Ekrem'e senet vereceklerdi. Karadağ ile sınır komşusu olan devletler arasındaki ihtilaflar kendi aralarında halledilemezse Bâbıâli tek yetkili mercii olacaktı. Karadağ, Arnavutluk ve Bosna-Hersek sınırlarında hiçbir tahkimat yapamayacaktı. Türk pasaportu olmadan Karadağ'a hiçbir aile girmeyecek eğer girerse hemen çıkartılacaktı. Hersek-İşkodra yolunun Karadağ'dan geçen kısmında birçok noktalar Türk askeri tarafından işgal edileck ve buralarda blockhavzlar kurulacaktı. Bkz. DANİŞMEND: *a.g.e*, IV,201-202.

[224] RIFAT: *a.g.e*, 77.

[225] MAHMUD CELALEDDİN: *Mir'at-ı Hakikat* (İstanbul:Tercüman 1001 Temel Eser, 1979), 44-45.

Diğer taraftan Eflâk ve Boğdan ahalisi Memleketeyn Prensi Aleksandre Cuzo'yu uzaklaştırarak yerine Prusya Kral hanedanından Prens Charles'i tayin etmişlerdi. Böylece prensliğin Osmanlı Devleti'ne tâbiyeti biraz daha azalmıştı.[226] Yaşanan bütün bu karışıklıklar malî durumunu düzeltmeye çalışan Osmanlı Devleti'nin üzerine her geçen gün ağır yükler getirmekteydi.

I.10.3.Sadaretten İstifası

Daha önce genelde dış görevlerde başarılarına tanık olduğumuz Fuad Paşa sadrazam olarak daha ziyade içişleri ve maliyeyle ilgilenmişti. Fakat bu durum pek uzun sürmemiş ve 1 sene 1 ay 10 gün sonunda sadaretten istifa etmişti. Fuad Paşa bu kararı ekibiyle birlikte almış ve Âlî Paşa'nın hariciye nazırlığından, Mütercim Rüştü Paşa'nın seraskerlikten ve Kâmil Paşa'nın Meclis-i Vâlâ başkanlığından istifa etmesi kararlaştırılmıştı. Bu kararın alınışına kadar yaşananları Ahmed Cevdet Paşa şu şekilde anlatmaktaydı; "Birçok işler geri kaldı. Fuad Paşa âtîsinden me'yûs oldu. Ve hemen Âlî, Rüştü ve Kâmil Paşalar ile lede'l-müzakere dördü birden istifa edip, kabul olunursa fe-bihâ[227], olunmadığı takdirde *"elbette niçin istifa ediyorsunuz"* deyu vârid olacak sual-i padişahiye cevaben *"tutulan usul çıkar yol değildir. Çıkar yol ancak şu ve bu suretlerden ibarettir. Başkasına akıllarımız ermiyor"* denilmek re'yini Rüştü Paşa dermiyan edince, cümlesi bu rey'i tasvib etmişler. Recebin onuncu Çarrşamba gecesi Fuad Paşa'nın konağında bi'l-içtimâ *"el-hayru lâ yuahhuru"* [228] kâidesince bu kararın icrası te'kid olundukda Rüştü Paşa, *"hele ben bir kerre kapudan paşayı göreyim .O da bu niyette olmalıdır"gibi sözler ile yan çizmeye kalkmıştır*"[229] Cevdet Paşa'nın hikayeleştirerek anlattığı bu gece sonunda istifa kararı alınmış ve Fuad Paşa istifa mektubunu hazırlamıştı.

---

[226] MAHMUD CELALEDDİN:*a.g.e*, 45.
[227] "ne âlâ, ne güzel, öyle olsun"
[228] "Hayır olan bir iş te'hir edilmez" Eski metinlerde kullanılan bir kelâm-ı kibârdır.
[229] AHMED CEVDET: *Mâ'rûzât*,a.g.e, 55.

Fuad Paşa istifa mektubunda Avrupa'da gelişen milliyet fikirlerinin Rumeli'de bulunan gayri müslim tebaayı etkilemesi sonucunda Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ, Bosna-Hersek ve Yanya- Tırhala taraflarında ortaya çıkabilecek problemlere dikkat çekerek, Avrupa devletlerinin ayrılıkçı hareketlerin destekçisi olmasının ve devletin içinde bulunduğu malî sıkıntıların durumu daha da ağırlaştırdığını belirtmişti. Bu şekilde durum daha da kötüye giderse iflasa kadar gidileceği ve kendisinin bunları baştan söylemek mecburiyetinde olduğunu da ilave etmişti.[230] Aslında istifanın belki de gerçek sebebi Sultan Abdülaziz'in kötü giden mâli duruma rağmen askerî masraflar için daha fazla tahsisat ayrılmasını istemesi ve bu suretle sarayın hükümet işlerine müdahale etmesi üzerine Fuad Paşa'nın artık "*itimad-ı tâm*"dan mahrum kalmasıydı.[231] Fuad Paşa kendisine muhalefet olark gördüğü bu istekten sonra işleri istediği gibi yürütemeyeceğini ve alacağı tedbirlerin işe yaramayacağını düşünerek istifa etmişti. Fuad Paşa açısından olaya bakıldığında kendisi malî durumu düzeltmek için saraydan altın-gümüş evani isterken Sultan Abdülaziz ona masraf çıkarmakta dolayısıyla kendisi bir anlamda hiçe sayılmaktaydı.

Ahmed Cevdet Paşa da bu tesbiti doğrular niteklikte şunları söylemektedir; "Fuad Paşa Recebin 12'sinde istifasını Mabeyn-i Hümayuna takdim eder. Akşamdan sonra Mabeynci Hasan Efendi gelip istifasının sebebini sorduğunda *"Ayniyle istifanâmemde arz ettiğim gibi işin ilerisi ağırdır. Edilecek tedâbir-i cesîme itimâd-ı tâmm-ı mülûkâneye mevkuftur. Ben ise bir vakitten beri hakkımda anın sükût-ı zevâl-âsârını görüyorum çaresiz istifa ettim*" diye cevap vermişti. Hasan Efendi gidip keyfiyeti padişaha arz ile derhal aldığı emir üzerine gelip Fuad Paşa'dan mühr-i hümâyûnu istirdâd eyledi." [232] Fuad Paşa bugünlerde iç ve dış zorluklardan dolayı yıprandığından ve çevreden gelen itirazlardan dolayı daha fazla yıpranmak istemediğinden istifa yolunu seçmiş olmalıdır. İçinde bulundukları zor

[230] ALİ FUAT: *Ricâl*, a.g.e,163-164.
[231] DANİŞMEND: *a.g.e*, 203.
[232] AHMED CEVDET: *Mâ'rûzât*, a.g.e, 55.

şartlarda Sultan tarafından bir de büyük ve gereksiz tevcihatların verilmesi Fuad Paşa'yı iyice zor durumda bırakmıştı. Sözünün geçmediğini düşündüğü bu ortamdan çıkmak için Fuad Paşa'nın istifadan başka çaresi kalmamıştı.

Fuad Paşa istifa etmiş ancak istifasıyla da eleştiriler almıştır. İçinde bulunulan durumun zorluğuna ve üstelik kendilerinden başka devleti idare edebilecek donanımda kimse bulunmamasına rağmen aldıkları bu istifa kararı ile devleti daha kötü bir duruma soktukları söylenmişti. Ayrıca istifanın aslında mevcut olup Âlî Paşa tarafından çıkarıldığını iddia ettikleri "*meslek ve usûlü mûtemed ve makbûl olmadığı halde yine devam edip*" cümlesini de buna delil olarak göstermişlerdi.[233] Bu iddiaya göre Paşalar gerçek sebebi söylememekteydiler. Âlî Paşa'nın çıkardığını söyledikleri cümle doğru ise gerçekten istifanın kaderi belirleyecek bir cümleydi. Fuad Paşa sorumluluktan kurtulma düşüncesiyle durumu Sultan'a arz edip bu şartlarda göreve devam edip etmeyecekleri ile ilgili güven tazelemek için böyle bir yola başvurmuş olabilir. Yoksa Fuad Paşa zorluklar karşısında kaçıp kenara çekilecek karakterde bir kişi değildir.

İstifayla ilgili olarak, sarayın müdahalesi ve Bâbıâli'nin nüfuzunun azaltılmaya çalışılmasını sebep olarak gösteren Hüseyin Hıfzı da şu yorumu yapmaktadır; *"...uzun müddet devam edemeyen zaman-ı sadâretinde Fuad Paşa sarayın Bâbıâli'ye daha doğrusu idâre-i devlete te'sîr-i nüfûz edememesi esbâbının istikmâline çalıştı ve ebedî bir Bâbıâli istiklâli kazandırmak için teşebbüsâtta bulundu ise de sarayın müdahelât-ı keyf3iyesine mâni olmak muvaffâkiyetini hâsıl edemedi*." Fuad Paşa'nın kişiliğine baktığımızda bu istifa sebebi daha mantıklı görünmekteydi. Çünkü Fuad Paşa işine karışılmasını istemeyen bir şahsiyetti. Bu dönemde Mabeyn'de işlerin yürütülmesini üzerine alan Bahriye miralaylarından Beşiktaşlı Muhtar 'ın Sultan Abdülaziz'i Bâbıâli'nin icraatlarına karşı kışkırttığı görülmüştü. Sultan Abdülaziz şimdiye kadar etrafındakilerin sadakatinden ve

[233] ALİ FUAT: *Ricâl*, a.g.e, 164-165.

bağlılıklarından şüphe etmediğinden istifa meselesi gündeme gelince ister istemez şüpheye düşerek olanları incelemeye almıştı.[234]

İstifa olayı ile ilgili olarak ileri sürülen bir başka görüş de toplu istifa ile padişahı zor durumda bırakmak ve kıymetlerinin bilinmesini sağlamaktı. Ziya Paşa'nın *Veraset Mektupları*'nda yer verdiği bu görüşe, Ebuzziya Tevfik karşı çıkmıştır. Bu görüşlerin Ziya Paşa'nın gerçek görüşleri olmadığını ve muhalefet etmek için yazdığını savunan Ebuzziya Tevfik'e göre Fuad Paşa istifasında haklıdır fakat arkadaşları "*döneklik*" etmiştir.[235] Ebuzziya Tevfik'in döneklik olarak nitelediği olay Âli Paşa'nın hariciye nazırlığında kalması ve Kâmil Paşa[236]'nın da sadareti kabul etmesidir. Ortak hareket etmeyi planlayıp istifa eden gruptan görevinden ayrılan sadece Fuad Paşa olmuş, Âlî Paşa ve Rüştü Paşa[237] ısrarlar üzerine görevlerine devam etmiş, Kâmil Paşa da sadrazam olmuştu.[238] Kâmil Paşa'nın da sadareti başlangıçta kabul etmek istemediği fakat Sultan'ın hiddetlenerek "-*Sadareti siz kabul etmediğiniz takdirde Ahmed Vefik'i sadrazam yaparım , cümlenizi İstanbul'dan def ettiririm*" cevabı üzerine kabul etmek zorunda kaldığı rivayet edilmişti.[239]

Ebuzziya Tevfik'in deyimiyle ise bu bir "*danışıklı döğüş*"tür ve Âlî ile Rüştü Paşaların görevlerine devam etmeleri bunun bir parçasıdır. Böylece

---

[234] EBUZZİYA TEVFİK: *a.g.e*, I, 206-207.
[235] EBUZZİYA TEVFİK: *a.g.e*, 206.
[236] Asıl adı Yusuf Kâmil Paşa olup, 1805'de İstanbul'da doğmuştur. Bir süre İstanbul'da kalıp Mısır'a gitmiş ve Mehmed Ali Paşa'nın maiyet kâtibi ve daha sonra da damadı olmuştur. Valilik değişiminde İstanbul'a gelmiştir. Meclis-i Vâlâ azası, Ticaret Nazırı, Meclis-i Vâlâ reisi, Mecâlis-i Âliye azalığı görevlerinde bulunduktan sonra Suriye'de bulunan Fuad Paşa dönünceye kadar Sadaret Kaymakamı ve Fuad Paşa sadaretten istifa edince onun yerine sadrazam olmuştur. Daha sonra Şûrâ-yı Devlet azası ve reisi ve Adliye Nazırı olan Kâmil Paşa 11 Ekim 1876'da vefat etmiştir. MEHMED SÜREYYA: *Sicil*,a.g.e, 863-864.
[237] Asıl adı Mehmed Rüştü olup "Mütercim Rüştü Paşa" olarak tanınmaktadır. 1811'de Sinop'da doğmuştur. Nizâmiye ordusuna asker sonra binbaşı sonra da Bâb-ı Seraskerî mütercimi olup kaymakam ve miralay olmuştur. Dâr-ı Şûrâ azası ve reisi, hassa müşiri, Serasker, Meclis-i Tanzimat azası, Tophane Müşiri, Mecâlis-i Âliye azası, Meclis-i Tanzimat reisi, Meclis-i Hazâin reisi, Meclis-i Vâlâ reisi, Adliye Nazırı görevlerinde bulunan Rüştü Paşa 5 defa da sadrazam olmuştur. Nisan 1882'de vefat etmiştir. Bkz. MEHMED SÜREYYA: *Sicil*, a.g.e, 1407.
[238] *TE* 55 (16 Receb 1279 / 6 Ocak 1863).
[239] *İNAL*: a.g.e, 216.

Mabeyn'in sözü geçer kimselerine büyük bir darbe indirmişlerdir.[240] Ahmed Cevdet Paşa'da *Ma'rûzât*'ta "*râbıtasız biri ser-i kâra geçüp de kendilerini sıtmaya uğratmak ihtimalini ve Kâmil Paşa kalıp da sadarete geçerse mümkün mertebe kendilerini muhafaza edeceği mülâhazasını der-piş ederek ana istifa etmemesi hususunu tavsiye etmişlerdir*"[241] diyerek benzer şeyler söylemiştir. Gerçekten de sonuçlarına baktığımızda aynı grubun egemenliğini sürdürdüğü görülmekteydi. Sultan isteseydi çok alakasız birini sadrazam yapabilir ve hepsini idareden uzaklaştırabilirdi. Ancak yıllardır idareyi ele almış olan bu grubu tamamen uzaklaştırmak kolay değildi. Bu açıdan düşünüldüğünde yaşananlar Bâbıâli'nin Sultan'a karşı gücünü arttırdığına dair bir işaret olarak kabul edilebilir.

Ahmed Cevdet Paşa'nın naklettiğine göre Sultan Abdülaziz Fuad Paşa'nın istifasına gücenip Maliye Nazırı Nevres Paşa'ya "*ben bu işi seninle de idare ederim*" demiş ve Nevres Paşa sadrazam olduğunu zannetmiştir[242]. Bu dönemde Fuad Paşa'dan boşalan sadrazamlık için Nevres Paşa'dan başka Bursalı Said Paşa ve Musa Safveti Paşa'nın da isimlerinin geçtiği rivayet edilmiştir.[243] Ahmed Cevdet Paşa'nın konuyla ilgili olarak yaptığı son yorumda Fuad, Âlî ve Kâmil Paşalar arasındaki dostluğun istifa olayı ile bir rekabete dönüştüğüydü.[244] İlk etapta akla gelebilecek olan böyle bir rekabetin sözkonusu olmadığı daha sonra görülecekti. Adı geçen üç kişi daha sonra da birlikte çalışmaya devam edecek sadece rolleri değişecekti ki bunda Fuad Paşa'nın büyük rolü vardı. Kendisini yalnız ve zor durumda bırakan arkadaşlarına karşı kin gütmeyen bir yapısı olduğundan asla yüz çevirmemişti. İstifa sebepleri her ne olursa olsun ortak alınan bir kararı sonuna kadar götürmeleri gerekliydi. Eğer amaçları Bâbıâli'nin gücünü kanıtlamak ise bunu ancak tek vücut olarak gerçekleştirebilirlerdi. Bu açıdan

[240] EBUZZİYA TEVFİK: *a.g.e*, 207.
[241] AHMED CEVDET: *Ma'rûzât*, a.g.e, 55.
[242] AHMED CEVDET:*Tezâkir 13-20*, a.g.e, 260-261.
[243] İNAL: *a.g.e*, 169.
[244] AHMED CEVDET:*Ma'rûzât*, a.g.e, 56.

içlerinden sadece Fuad Paşa'nın kararlı davranıp böyle bir amacı gerçekleştirme inancını taşıdığı söylenebilir.

I.11. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye Başkanlığı

Fuad Paşa daha sonra kişisel özelliklerinde de değineceğimiz gibi kin gütmeyen ve kendisine verilen işleri büyük küçük demeden kabul edebilen bir kişiydi. Nitekim sadaretten istifasından 1 hafta sonra 22 Receb 1279 (12 Ocak 1863)da *Meclis-i Vâlâ-yı Âhkâm-ı Adliyye* başkanlığını kabul etmiştir.[245] Ahmed Cevdet Paşa *Tezâkir*'de, "Baş mabeynci Yaver Bey'in Fuad Paşa'ya gelip "-*Sizi Hasan Efendi davete gelecek. Sakın istinkaf etmeyiniz*"dediğinde Fuad Paşa'nın "-*ben davetçi ile gitmem. Fakat mademki padişahımız beni istemiş giderim*" diyerek Sultan'ın huzuruna çıktığını ve "-mübaşirden kaçıp Efendimize sığındım"sözlerini sarfettiğini belirtmiştir. Devamında Sultan Abdülaziz "*-bir iştir oldu. Artık benim hastalığıma merhamet ediniz de memuriyet kabulünden istinkaf etmeyiniz. Hem seni yalnız ben istemiyorum devlet ve millet dahi istiyor. Şimdi meydanda riyaset var. O da size küçük gelir. Ona diğer bazı memuriyetler ilave edelim*" buyurmuş ancak Fuad Paşa riyaseti kabul edeceğini ve öyle ilave kabul edemeyeceğini ve davul zurna ile kapıya gitmek istemediğini, yani hatt-ı hümayun ile gitmeyip âdi bir irade-i seniyye ile gitmek istediğini arz ve beyan etmişti."[246] Fuad Paşa sadrazamlıktan sonra Sultan Abdülaziz'in de değindiği gibi küçük bir görev olan Meclis-i Vâlâ başkanlığını kabul ederken ilave görev ve davul zurnalı merasim istemeyerek makam mevki düşkünü olmadığını herkese göstermişti. Bu aynı zamanda istifadan dönen arkadaşlarına bir mesaj olarak da kabul edilebilir.

Öte yandan Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın Fuad Paşa'nın açıkta kalmasını istemeyip birkaç kez Âli Paşa ile birlikte yalısına giderek Meclis-i

---

[245] *TA* 284 (23 Receb 1279 / 13 Ocak 1863); *TE* 58 (25 Receb 1279 /15 Ocak 1863)
[246] AHMED CEVDET: *Tezâkir 13-20*, a.g.e, 262.

Vâlâ başkanlığını kabule razı ettiklerine dair söylentiler vardır.[247] Bu konuyla ilgili olarak Mabeyn-i Hümayun eski baş kâtibi Atıf Bey'in naklettiği şu olay hayli ilginç ve önemlidir. "Fuad Paşa başkanlığı kabul edip göreve başladıktan sonra Meclis-i Vâlâ azâsından ve Mütercim Rüştü Paşa'nın adamlarından Mecd Efendi'ye "-*Sadrazam Paşa ilhah etti, riyaseti kabule mecbur oldum. İttifaka muhalif görünen şu hareketimden dolayı Paşa hazretleri beni mazur görsünler*" diyerek Rüştü Paşa'ya haber göndermişti."[248] Fuad Paşa bütün bu yaşananlardan sonra kasıtlı olarak "*ittifak*"tan bahsederek diğerlerinin yaptıkları yanlışa vurgu yapmakta ve kendi bağlılığını ortaya koymaktaydı. Bu istifa olayı muhtemelen Fuad Paşa'nın vefatına kadar aklından çıkmamış fakat kin gütmediğinden ve her şeyi dert edinmemeye çalışan bir yapısı olduğundan hiçbir şey olmamış gibi davranmaya devam etmişti.

I.12. Seraskerliği[249]

Meclis-i Vâlâ başkanlığını yürüten Fuad Paşa Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahati gündeme gelince ona refakat etmesi düşünülerek 14 Şubat 1863'de *Seraskerliğe* nakledilmiş ve selefi Raşid Paşa'dan görevi devralmıştı.[250] Fuad Paşa'nın Seraskerliğe tayini münasebetiyle yayınlanan hatt-ı hümayunda şöyle denilmekteydi;

---

[247] İNAL, *a.g.e*,169.
[248] *a.g.y*
[249] Serasker, eskiden Milli Müdafaa Vekili (Savunma Bakanı) yerinde kullanılan bir tâbirdir. Yeniçeri Ocağı kaldırılarak yerine Nizamiye teşkilatı yapılırken ocak gibi ağalık ünvanı da lağvedilmiş ve "Umur-ı Berriye-i Askeriye Nezareti"nde bulunan zâta "serasker" denilmiştir. Bir ara 1842'de seraskerlik lağvedilerek "Asakir-i Mansure Müşiri" ünvanı verilmiş, 1843'de tekrar seraskerliğe geri dönülmüştür. Başlangıçta zabıta işleri ve yangına karşı tedbir alma işleri de seraskerin görevleri iken 1846'da zabıta işleri ayrılmıştır. 1879'da Seraskerlik tekrar lağvedilerek "Harbiye Nezareti" kurulmuş ancak bir iki sene sonra tekrar Seraskerliğe dönüştürülmüştür. 1908 İnkılâbı'na kadar Seraskerlik olarak devam etmiş bu tarihten sonra yerini "Harbiye Nezareti"ne bırakmıştır. Bkz. PAKALIN: *a.g.e*, III, 176-177. Seraskerlik makamının Osmanlı Devleti'ndeki yeri ve önemi Tanzimat döneminde artmıştır. 1850'lerde Seraskerlik devlet yönetiminde yaşadığı 82 yıl içinde (1826-1908) en yüksek yeri almıştır. 1266(1849-1850) tarihli devlet salnâmesinde bu durum açıkça görülmektedir. Salnâmede Serasker, Sadrazam ve Şeyhülislâmdan sonra gelmektedir. Sultan Abdülaziz döneminde de Seraskerlik önemini devam ettirmiştir. Bkz. Veli ŞİRİN: *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ve Seraskerlik* (İstanbul, 2002), 6-67.
[250] *BOA: İrade/ Dahiliye* 34246; *TA* 298 (27 Şaban 1279 / 16 Şubat 1863).

"*Vezir-i meâli-semîrim*

İdâre-i devletimizin münkasım olduğu dairelerin an be-an kesb-i intizâm ve inzibât etmesi ehass-ı âmâlimizdir. Mâmâfih devâ'ir-i mevcûdenin en mu'tenâlarından biri dahi umûr-ı askeriyye olup asâkirimizin nizâmât ve âdâb-ı inzibâtının muhâfaza ve ikmâliyle beraber tasarrufât-ı mâliyesine dahi ziyâde dikkat olunması indimizde be-gâyet mültezim olduğuna ve meclis-i ahkâm-ı adliyyemiz re'isi bulunan Fuad Paşa devlet-i aliyyemizin kâffe-i umûr ve mesâlihine vâkıf ve zaten mücerrebü'l-ahvâl ve dirâyet ve ru'yeti müsellem olduğundan başka bi'd-defe'ât ve bi'l-fi'il kumanda ve idâre-i askeriyyede dahi sahîhen isbât-ı liyâkat ve ehliyet eylemiş idüğüne binâ'en bu kerre hidmet-i celîle-i seraskerînin uhde-i istihsâline ihâlesi nezdimizde bi't-tensîb kendisi celb ile me'mûriyeti icrâ olunarak Bâb-ı âlimize gönderilmiş olmağla i'lân-ı keyfiyeti ibtidâr eyleyesin. Hakk Tealâ hazretleri cümleyi muvaffak buyura âmîn. 24 Şaban 1279." [251]

Seraskerlik fiilen ordunun başıdır ve bu makama bir sivilin getirilmesi istisnadır. Hatt-ı hümayunda yeralan "*bi'l fi'il kumanda ve idâre-i askeriyyede dahi sahîhan isbâtı liyâkat ve ehliyet eylemiş*" ifadeleri de bu konuya açıklık getirmektedir. Fuad Paşa asker değildi ama Eflâk-Boğdan, Yanya-Tırhala ve özellikle de Suriye'de askeri harekâtları başarıyla yönetmiş ve zaferler kazanmıştı. Verilen her görevi hakkıyla yerine getirme konusunda kendisini defalarca ispatlamış olan Fuad Paşa Seraskerliğe de bu nedenle getirilmişti.

Fuad Paşa'nın Seraskerliğe getirilişi ile ilgili olarak değişik hikâyeler anlatılmaktadır. Baş kitâbette görevli eski Evkâf Nazırı Mustafa Paşa'nın anlattığına göre; "*Sultan Aziz Fuad Paşa'ya seraskerliği teklif etmiş, Fuad Paşa kabul etmemiştir. Bu olay birkaç kez tekrar edince Sultan kızarak Seraskerliği kabul etmezse Meclis-i Vâlâ riyasetini de alacağını söylemiştir. Bunun üzerine Fuad Paşa saraya gelerek kabul ettiğini bildirmiş fakat Sultan*

[251] İNAL: *a.g.e*, 170-171.

Aziz o gün harem dairesinden çıkmadığından ve Mustafa Paşa da bu kararın kesin olduğunu bildiğinden işgüzarlık yaparak Bâbıâli'ye telgraf çekerek alay tertibatı hazırlanmasını istemiş ve hatt-ı hümayûn suretini de takdim etmiştir. Sultan'ın durumdan haberdar olması ancak akşam saatlerinde gerçekleşmiş ve hiddetle "ol" diyerek hattı vermiştir. Sultanı kızdıran Fuad Paşa'nın kabulünün kendisine arz edilmeden Bâbıâli'ye bildirilip hazırlıkların yapılması olmuştur."[252] Bu tür kural ihlâllerinin Sultan'ı kızdırması doğaldır ama Fuad Paşa'nın seraskerliği bu şekilde zorla kabul ettiğine dair başka herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Fuad Paşa'nın seraskerliği asker olan Hüseyin Avni Paşa[253] ve Abdülkerim Nadir Paşa'nın yardımlarıyla yürütmüş ve Hüseyin Avni Paşa Aralık 1865'e kadar serasker vekilliği yapmıştı.[254] Ahmed Cevdet Paşa'nın ifadesiyle Fuad Paşa "*serasker olarak evvelkinden ziyade mukbîl ve makbûl olmuştur.*"[255] Serasker sıfatıyla her hafta Cuma selamlığında Sultan ile görüşen Fuad Paşa itibarını giderek arttırmıştı.[256]

I.12.1.Mısır Seyahati ve Yaver-i Ekremliği

Eski Mısır valilerinden Mehmed Ali Paşa'nın damadı olan Kâmil Paşa'nın sadareti döneminde Mısır hidivliği ile İstanbul arasında bir

---

[252] ALİ FUAT: *a.g.e*, 165 n

[253] Isparta'da doğan Hüseyin Avni, 1837'de Harbiye Mektebi'ne girmiştir. 1852'de binbaşılığa terfi ettirilmiş daha sonra da kaymakam ünvanı verilerek Şumnu'ya gönderilmiştir. Kırım Savaşı sırasındaki başarılarıyla ismini duyurarak 1854'de Erkân-ı Harbiyye Başkanlığı'na getirilmiştir. 1857'de Mekteb-i Harbiye Nazırı, 1862'de Dâr-ı Şûra-yı Askerî Başkanı ve Hassa Ordusu Müşiri ve Kaymakamı olan Hüseyin Avni Paşa Girit İsyanı üzerine Girit Kumandanlığı'na tayin olunmuştur. 1869'da Serasker olan Hüseyin Avni Paşa bir süre Aydın Valiliği ve Bahriye Nazırlığı yaptıktan sonra 1874'de de Sadrazam olmuştur. 1875'de Talebe-i Ulûm Hareketi ve Abdülaziz'in halli olaylarına karışan Hüseyin Avni Paşa, Kolağası Çerkes Hasan tarafından 1876'da öldürülmüştür. Bkz. Ali İhsan GENCER: "Hüseyin Avni Paşa", *DİA*, XVIII, 526-527.

[254] B. Abu MANNEH: "The Roots of The Ascendancy of Âli And Fuad Paşa's At The Porte (1856-1871), *Tanzimatın 150. Yılı Uluslararası Sempozyumu* (Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989), 143-144.

[255] AHMED CEVDET : *Ma'rûzât*,a.g.e, 56.

[256] MEHMED MEMDUH: *Mir'at-ı Şuunat* (İzmir, 1328), 32.

yakınlaşma gerçekleşmişti. O sırada Mısır Valisi olan İsmail Paşa[257] İstanbul'a geldiğinde Sultan Abdülaziz'i Mısır'a davet etmişti. Abdülaziz saltanatının ilk yıllarından itibaren İzmit tersanelerini, Gemlik ve Bursa'yı gezmiş seyahatten hoşlanan bir kişiydi. Ayrıca pek çok alanda ilerlediğini işittiği Mısır'ı yakından görmek arzusundaydı. Sonuçta Kâmil, Âlî ve Fuad Paşa'ların da teşvikleriyle Sultan Abdülaziz Mısır'a seyahat etmeye karar vermişti.[258] Böylece Yavuz Sultan Selim'den sonra ilk defa bir Osmanlı padişahı Mısır'a ayak basacaktı.

Sultan'a bu seyahat sırasında şehzadeler Murad, Abdülhamid, Mehmed Reşad, Kaptan-ı Derya Mehmed Paşa, Hace-i Sultani Hasan Fehmi, Başkâtip Mustafa Efendi, Başhekim Marko Paşa ve Serasker Fuad Paşa eşlik edecekti. Âlî Paşa'ya göre Sultan'a refakat için en uygun şahıs Fuad Paşa'ydı. Çünkü Fuad Paşa metin, sabırlı, tedbirli ve herkesin nabzına göre şerbet vermesini, usul ve merasimi bilen bir kişiydi. Fuad Paşa daha önce de Tanzimatı tatbik ve veraset meselesinin çözümü için müfettiş olarak Mısır'da bulunmuştu. Mısır'a bu ikinci gelişinde Sultan'a eşlik etmek üzere maiyetinde yer almaktaydı. Ayrıca Fuad Paşa bu seyahat sırasında sonradan üçü de tahta geçecek şehzadeleri yakından tanıma imkânı bulacaktı.

---

[257] İsmail Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın torunu, İbrahim Paşa'nın oğludur. 31 Aralık 1830'da Kahire'de doğmuştur. Paris'te modern ilimler ve mühendislik tahsili yapmıştır. Amcası Said Paşa'nın ölümü üzerine 18 Ocak 1863'de Mısır Valisi olmuştur. İsmail Paşa, Mısır'ı Bâbıâli hakimiyetinden kurtarmak veya hiç olmazsa geniş muhtariyetler elde etmek için iki yol belirler. Birincisi, Osmanlı devlet adamlarına menfaatler sağlayarak imtiyaz fermanının sınırlarını genişletmek, ikincisi de Avrupalılara hoş görünerek onların desteğini sağlamaktır. Vali olur olmaz İstanbul'a gelerek padişahı ziyaret eder ve özel yatını hediye eder. Diğer devlet erkânına da hediyeler dağıtır ve padişahı Mısır'a davet eder. Abdülaziz'in Mısır seyahati sırasında da göze girmeyi ve veraset usulünü değiştirmeyi başarır. 2 Haziran 1866'da "hidiv"ünvanını alır. 1869'da Avrupa seyahatine çıkan İsmail Paşa Sadrazam Âli Paşa tarafından uyarılmıştır. Bir ara imtiyazlarına kısıtlamalar getirilmiş fakat sonra kaldırılmıştır. İsmail Paşa Mısır için düşündüklerini gerçekleştirebilmek için Avrupa'dan borç para da almıştır. Ancak bu işin içinden çıkamayınca Mısır'da 1876 yılında Düyûn-u Umumiye İdaresi kurulmuş ve Mısır İngiltere ve Fransa'nın kontrolüne girmiştir. Avrupa devletlerinin baskıları ve Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın ısrarıyla 26 Haziran 1876'da İsmail Paşa azledilmiş, 2 Mart 1895'de de İstanbul Emirgân'daki köşkünde vefat etmiştir. Bkz. Atilla ÇETİN: "İsmâil Paşa" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XXIII, 117-118.

[258] Bu Paşalar dolayısıyla Bâbıâli, Mısır seyahatinin politika açısından faydalı olacağını, Mısır halkı üzerinde kuvvetli bir etki bırakacağı ve unutulmaya yüz tutmuş sadakat hislerini kuvvetlendireceği görüşündedirler. Ayrıca İsmail Paşa'nın sadece Osmanlı Devleti'ne bağlı bir bir vali olduğunun halka gösterilmesi gerekmekteydi. Bkz. Ali Kemali AKSÜT: *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati* (İstanbul 1944), 4-5.

Hüseyin Hıfzı *Sultan Aziz Devri* isimli eserinde "*Sultan'ı etkisinde kaldığı adamlardan bir müddet uzak bulundurmak, kendisi Serasker olduğu cihetle ona yol arkadaşı olmak ve seyahat sırasında kendisiyle uzun uzadıya konuşmak ve yakın olabilmek için Sultan Abdülaziz'i bu seyahate pek ziyade teşvik eylemiştir*"[259] diyerek hemen hemen bütün sorumluluğu Fuad Paşa'nın üzerine yüklemiştir. Fuad Paşa bunların birkaçını veya hepsini düşünmüş olabilir ama asıl önemli olan Sultan Abdülaziz'in de bu işe meyilli olmasıydı. Yoksa sırf Fuad Paşa istiyor diye böyle bir seyahate çıkılmamıştı.

Bazı yabancı sefirlerin[260] engelleme çabalarına rağmen Sultan Abdülaziz ve beraberindekiler 3 Nisan 1863'de Mısır'a gitmek üzere *Feyz-i Cihad* isimli vapurla Mısır'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmışlar ve 7 Nisan'da İskenderiye'ye ulaşmışlardı. Karşılama töreni sırasında Sultan Aziz İsmail Paşa'nın özel olarak hazırlattığı ve padişaha mahsus bir çeşit taht ile süslenen filikaya binerek İsmail Paşa'nın da binmesini söyledikten sonra biraz düşünerek Fuad Paşa'ya;

"-Benim için hazırlamış olduğu kayığa benimle birlikte binmek meserretini validen esirgemeyeceğim. Fakat şehzade Murad ve Reşad'ı da kayığa alarak sizinle valinin karşısına oturtacağım. Bu surette ikinizde hiç değilse hanedan azası ile bir seviyede bulunmuş olacaksınız"[261] dediği rivayet edilmiştir. Sultan valiye gücünü göstermek isterken bir taraftan da onu gücendirmemeye çalışmaktaydı.

---

[259] HÜSEYİN HIFZI: *a.g.e*, 5; AHMED SAİB: a.g.e, 34.

[260] İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Bulver, Abdülaziz'in Süveyş Kanalı'yla ilgileneceğini düşünüp çeşitli sebepler ileri sürerek bu seyahati engellemeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Padişahı vazgeçirebilmek için İstanbul'da ve Bulgaristan'da bir ihtilâl vukua gelebileceğini, Eflâk ve Boğdan beyliklerinin buhranlı bir vaziyette bulunduklarını, hazinenin borçla dolu olduğunu ve mevsimin elverişsizliği gibi bir sürü sebep ileri sürmüştür. Bunları söylediğinde Sultan Abdülaziz birçok açıdan ilerlediği söylenen Mısır'ı yakından görmek için gittiğini ve kararından dönemeyeceğini belirtmiştir. Fransa Hükümeti ise derin bir sessizlik içinde "acaba darlık içinde olan hazinenin masraflarını Mısır hükümetine yüklemeye mi çalışıyorlar?"düşüncesi içine girmişti. Bkz. AKSÜT: *a.g.e*, 4-5.

[261] AKSÜT: *a.g.e*, 13.

Fuad Paşa Mısır'a geldiklerinde ilk iş olarak sadarete bir telgraf çekerek sağlık ve esenlik içinde geldiklerini belirtmiş ve Valide Sultan'a da bu haberin hemen ulaştırılarak endişesinin giderilmesini istemişti.[262]

Sultan Abdülaziz'in gelişi Mısır'da büyük bir sevinçle karşılanmış, İskenderiye'de iki gün kalındıktan sonra tren ile Kahire'ye geçilmişti. Sultan ilk olarak kendisine hazırlanmış süslü bir at ile Kahire'yi dolaşarak halkı selamlamıştı. Vali İsmail Paşa kendisi ve Fuad Paşa için de daha az süslü iki at hazırlatmıştı. Fakat Fuad Paşa'nın ata binmeyip padişahın atının yanında yürümeye başlaması üzerine İsmail Paşa da canı sıkılmasına rağmen ona uymak zorunda kalmıştı[263]. Fuad Paşa bu hareketi ile İsmail Paşa'ya sadece bir vali olduğunu hatırlatarak, Sultan'ın dolayısıyla devletin gücünü göstermek istemişti. Bu olay ile daha önce aktardığımız filika olayı büyük benzerlik göstermektedir ve verilmek istenen mesaj ikisinde de aynıydı. Osmanlı Devleti ve padişahı karşısında Mısır bir eyalet, İsmail Paşa da bir valiydi. Padişahın ılımlı tutumuna karşılık Fuad Paşa daha katı bir tutum sergileyerek bunu göstermeye çalışmıştı.

10 Nisan Cuma günü Mehmed Ali Paşa Camii'nde ki selâmlık töreninden sonra sarayda da resmî bir kabul töreni yapılmıştı. Mısır mollası, Müftü efendi, ulema, miralaylar, saniye rütbesine kadar askerî ve mülkî memurlar ve çeşitli millet reisleri sırasıyla huzura girerlerken Sultan Abdülaziz, cemaat reislerine Fuad Paşa aracılığıyla "*milletlerin saadetine çalışmak mukaddes bir vazifedir. Bu vazifeyi ifâ için herkes elinden geldiği kadar çalışmalıdır*"[264] mesajını vermişti. Fuad Paşa seyahat sırasında gerektiğinde tercümanlık yaparken çoğunlukla da hoş sohbeti ile seyahate renk katmıştı. Sultan Abdülaziz ile Mısır'da gördükleri yenilikleri konuşmuşlar

[262] Valide Sultan gemiyle uzun bir yolculuğa çıkıldığı için endişelidir. Bkz. AKSÜT: *a.g.e*, 14.
[263] ALİ FUAT:*a.g.e*,166. Ancak Ali Kemali Aksüt bu hikâyenin doğru olmadığını, padişahın bu şekilde ata binmediğini, İskenderiye'de kayığa daha sonraları da arabalara binildiğini kaydetmektedir. Bkz. AKSÜT: *a.g.e*, 22.
[264] AKSÜT: *a.g.e*, 25.

ve yakınlaşma fırsatı da bulmuşlardı. Bu arada Dersaadet'e bilgi vermek de Paşa'nın sorumluluğundaydı.

Fuad Paşa Bâbıâli'ye telgraf çekerek 16 Nisan Perşembe günü Kahire'den ayrıldıklarını, ertesi Cuma günü İskenderiye'de selamlık töreni yaparak yollarına devam edeceklerini bildirmişti.[265] 18 ve 19 Nisan yolda geçtikten sonra 20 Nisan'da Çeşme koyuna gelinmiş, Sultan Rodos'a uğramak istemediğinden İzmir'e çıkılmıştı. İzmir'e yapılan bu sürpriz ziyarette Fuad Paşa padişahın rahat etmesi için elinden geleni yapmıştı. Fuad Paşa'nın yaptığı diğer bir iş de 20 Nisan Pazartesi günü saat yediyi çeyrek geçe İzmir'e geldiklerini İstanbul'a bildirmekti.[266]

İzmirliler Sultan Abdülaziz'in ziyaretinden son derece mutlu olmuşlar ve hemen şehirlerini süsleme telaşına girişmişlerdi. İzmir'de demiryolu işi ile de ilgilenilmiş ve bu işle uğraşan İngiliz yetkililer bir tören düzenlemişlerdi. Bir el arabası, bir kürek ve bu arabanın üzerinden kayacağı bir tahta hazırlanmış araba ile küreğin el değeceği yerler kadife ile kaplanmıştı. Padişahın bu arabanın içine birkaç kürek atarak arabayı birkaç adım öteye itmesi böylece sembolik bir *temel atma töreni* gerçekleştirilmesi düşünülmüştü. Ancak Fuad Paşa padişahtan bu istenen işleri kendisinin yapması için izin istemiş, padişah bu teklifi kabul ettiği gibi büyük bir zevkle Paşa'yı izlemişti. Fuad Paşa büyük bir incelikle talip olduğu bu işi bitirince çevreden de büyük alkış almıştı.[267] Fuad Paşa Mısır'da olduğu gibi İzmir'de de padişahı yüceltmek için bu şekilde elinden geleni yapmış, padişahın ikilemde kalacağı olaylara fırsat vermemeye çalışmıştı. İzmir'e geldiklerinin ikinci günü bir deprem yaşanmış, Fuad Paşa bunun endişesini gidermek için de hayli gayret sarfetmişti. Padişahın Fuad Paşa'ya itimadını bilen İzmir halkı da ihtiyaçlarını ve isteklerini ona bildirerek padişaha duyurmasını istemişlerdi. Fuad Paşa da "*Mısır'da padişahın lütfundan hiç kimse mahrum kalmamıştır siz de o lütfa*

[265] AKSÜT: *a.g.e*, 36.
[266] AKSÜT: *a.g.e*, 43.
[267] AKSÜT: *a.g.e*, 45-46.

nail olacaksınız emin olun ”diyerek onları memnun etmişti. Padişahın yabancı konsoloslar ve ruhani reislerle konuşmasında tercümanlığı da yine Fuad Paşa yapmıştı. Bu arada kendisi devletin politikasını herkese anlatmak, içeriden ve dışarıdan yapılan propagandalara cevap olmak üzere padişahın ağzından bir nutuk hazırlamış ve Sultan Abdülaziz bunu büyük bir kalabalık karşısında okumuştu. Fuad Paşa'nın kaleminden çıkan nutuk şöyleydi;

“Dâ'ima efkârımız her sûretle memleketimizin tezâyüd-i ma'mûriyetine ve her sınıf teba'amızın mütesâviyen istikmâli hüsn-i hâl ve istirahâtına masrûftur. Böyle memâlikimizi seyâhat ve sunûf-ı teba'a-ı sâdıkamızı bi'z-zât ru'yetten murâdım, ancak bu emniyye-i hayriyyede olduğumu iraedir. Cenâb-ı vâhibül-âmâle teşekkür ederim ki memleketimiz her gûne terakkiyâta müsâ'id ve ahâlîsi ise sıdk-ı taviyyet ve hüsn-i kâbiliyetle her şeye müsâ'id olmağla Devlet-i aliyyemizin mesâi-i masrûfe ve himem-i ma'tûfesinin az vakit içinde netîce-i âsâr-ı hayriyyet-disârını göreceğimi eltâf-ı ilâhîyyeden me'mûl ve temennî etmekteyim. İzmir şehri memleketimizin bir büyük ticâretgâhı olup, mahsûsan buraya gelerek görmüş olduğum âsâr-ı ma'mûriyetinden ne kadar memnûn oldum ise gerek sunûf-ı teb'amızın ve gerek dostumuz olan devletler tüccar ve teb'asının izhâr ettikleri eser-i hulûstan dahi o mertebede mahzûz oldum. Burada yapılmış ve daha yapılması musammem bulunmuş olan tarîklerin tevsîi emri ticâret ve zirâata pek büyük medâr olacağından, bunun gibi daha sâ'ir menâfi-i umûmiyeyi mûcib şeylerin icrâsına bi'z-zât tarafımızdan dahi bakılacaktır. Terbiye-i âmme madde-i mühimmesi devletimizce pek mültezem ve menfa'at ve hayrı âm olması ile burada mekâtibin hüsn-i intizâmını gördüğüm etfâlin ahvâl ile istidlâl ederek memnûn oldum. Bu eyâletin mahsûlâtı kadirli şeyler olup, husûsan pamuk zirâ'atı ahalice tezyîd-i servet ve tevsî-i dâ'ire-i ticârete bâ'is olduğundan bunun ilerlemesi için eyaletçe sarfolunan ikdâm ve ihtimâm mûcib-i mahzûziyetimiz olup, bu babda Devlet-i aliyyemiz tarafından dahi teshîlât-ı lâzime icrâsında devâm olunur. Her sınıf erkân ve muteberân-ı memleket gördüğümden mahzûz oldum. Cümlesi efkârımıza tevfîk-i hareket ve kâ'ide-i ittihâd ve yek-

cihetiyle riâyetle vatan ve hemşehrilerinin hayrına çalışacaklarını ümîd ederim."[268]

Padişahın prestijini yükselten bu nutuktan sonra Bornova'ya geçilmiş ve seyahatin 23. günü İzmir'den hareket edilmişti. Mısır ve İzmir'de kendisine gösterilen sevgi gösterilerinden son derece memnun kalan padişah, bu memnuniyetini "*Mısır ve İzmir ahalisinden gördüğümüz âsâr-ı meyl ü muhabbeti İstanbul ahalisinden dahi görmedik*"[269]diyerek ifade etmiştir. Ancak Fuad Paşa'nın da katkılarıyla İstanbul halkı fazlasını yaparak bunun doğru olmadığını Sultan Abdülaziz'e ispatlamışlardı.

İzmir'den sonra yola devam edilerek 28 Nisan Salı günü Çanakkale'ye çıkılıp kale ve tabyalar teftiş edilmişti. Fuad Paşa buradan ayrılmadan Bâbıâli'ye uzun bir telgraf yazarak seyahat programında yaşanan değişiklikleri bildirmiş ve karşılama programı ile ilgili düşüncelerini söylemişti. Yol üzerinde bulunan Gelibolu gibi yerler ahalisinin de padişahı görmek istemeleri üzerine İstanbul'a dönüşlerinin birkaç gün geciktiğini ancak Cuma günü geleceklerini bildirdikten sonra Tophane-i amire'deki camide Cuma namazını kılarak alay ile saraya gidileceğini ve vükelâ heyetinin de Büyükçekmece önlerine gelmesini istemişti.[270] Fuad Paşa karşılama merasimine ve hazırlıklara özel bir önem vermekte bu işin altından da yüzünün akıyla çıkarak görevini tamamlamak istemekteydi. Telgrafta da belirtildiği üzere Çanakkale'den Gelibolu'ya oradan da Bolayır'a geçilmişti. Fuad Paşa 11 Zilkâde 1279 (29 Nisan 1863)'da Gelibolu'da Yazıcı-zade ve Bolayır'da Gazi Süleyman Paşa türbelerinin ziyaret edildiğini ve Cuma günü namaz vaktinde orada olacaklarını bildirirken bir karışıklığa meydan verilmemesi üzerinde bir kez daha durmuştu. Planlandığı üzere Cuma günü İstanbul'a dönülmüş ve çok güzel bir tören ile karşılanmışlardı. Sultan Abdülaziz; "-*Seyahatimden memnunum, sizden memnunum, yaptığınız*

[268] *TA* 331(17 Zilkâde 1279/ 5 Mayıs 1863).
[269] AHMED CEVDET: *Ma'rûzât*, a.g.e, 58.
[270] AKSÜT: *a.g.e*, 53-56.

karşılama ile kalbimi sevinçle dolduran milletime kavuşmaktan bahtiyarım" diyerek duygularını dile getirmişti.[271] Üç gün boyunca gecelerde dahil olmak üzere şehirde şenlikler düzenlenmiş bunları gören Ahmed Cevdet Paşa "*Fuad Paşa, padişah-perest ve kuvve-i icâd u ihtirâ'a mâlik bir zât olup bu azîmet ü avdet-i hümâyûnda emsalsiz şenlikler icrâ ettirdi, hem de padişahı cümle nâsa sevdirdi*"[272] demiştir. Fuad Paşa'nın padişah taraftarlığı ve yeni bir şeyler yapma düşkünlüğü ile karşılama törenine ayrı bir önem verdiğini söyleyen Ahmed Cevdet aslında kendisini takdir etmektedir. Fuad Paşa seyahat sırasında ata binmemekle, temel atma işini kendisi yapmakla ve padişah adına nutuk hazırlamakla takdir edilecek birçok işe imza atmıştı. Hepsinde de Cevdet Paşa'nın deyimiyle padişah-perestlik ve arkasında devlet sevgisi ve bağlılığı bulunmaktaydı. İzmir'de kendisinin hazırlayıp padişahın okuduğu nutuk halkı çok memnun etmiş ve padişah sevgilerini arttırmıştı. Padişahın halkın gözündeki prestijini yükselten Fuad Paşa bu arada padişah ile yakınlaşmak ve ona kendisini daha yakından tanıtmak fırsatını da bulmuştu.

Fuad Paşa'ya bu seyahat sonrasında güzel hizmetleri dolayısıyla Osmanlı tarihinde ilk defa olarak "*yâver-i ekrem*" ünvanı verilmişti (21 Zilkâde 1279/9 Mayıs 1863).[273] Böylece moral bozukluğunu atan ve sarsılan imajını düzelten Fuad Paşa çok memnun olmuştu.

I.13. II.Sadareti

Fuad Paşa 15 Zilhicce 1279 (2 Haziran 1863)de seraskerlik de uhdesinde kalmak üzere ikinci kez sadarete getirilmişti. Böylece Osmanlı tarihinde ilk defa seraskerlik ile sadrazamlık bir kişide toplanmıştı ki Fuad Paşa bu sadaretinde ünvan bakımından hayli zengindi. Aynı zamanda yâver-i

[271] AKSÜT: *a.g.e*, 60.
[272] AHMED CEVDET: *Ma'rûzât*, a.g.e, 60.
[273] KÖPRÜLÜ:*a.g.m*, 677.

ekrem ünvanını da taşımaktaydı.[274] Fuad Paşa'ya yazılan hatt-ı hümayun suretinde;

"*Vezîr-i me'âlî-semîrim Fuad Paşa*

Malûm-ı hamiyyet melzûmun olduğu üzere nuhbe-i âmal-i efkârım, kâffe-i ıslâhâtın mercii' olan ma'mûriyet-i memâlik ve servet-i ahâlî ve her sınıf teba'a-i devletimizin nâ'il-i refah ve âsâyiş olmaları ve her gûne intizâmâtın ve tezyîd-i kuvvet ve miknet-i devlete aid husûsâtın hayyiz-i husûle gelmesi ve umûr-ı maliyece teşebbüs olunmuş ve şimdiye kadar pek çok eseri görülmüş olan ıslâhâtın bir kat daha ilerlemesi esbâbının dâ'ima istihsâli kaziyesi olup senin bu husûslarda vâkı' olan ikdâm ve gayretin ve her nev' umûr-ı devletimizde meşhûd ve müsellemimiz olan fart-ı sıdk-ı hamiyetin nezdimizde bi't-takdîr bu kere dahi hidmet-i sadâret uhde-i istihsâline tefvîz kılınmış olmağla âmâl-i mezkûremizin sür'at-i husûlüne ez ser-i nev sarf-ı sa'y-i iktidâr eylemek matlûb-ı kat'îmizdir. Makâm-ı sadâret her dâ'irenin mercii ise de ıslâhât-ı mesâlih ve te'yîd-i nizâmât-ı askeriye hakkında vukû' bulan teşebbüsâtın ve ittihâz eylediğin usûlün devâm-ı ceryân ile netîce-i mükemmelesinin husûlü dahi mültezem ve senin bi'z-zât mesâii' ru'yet kârânenden me'mûl ve muntazır bulunduğuna binâ'en zâtına mahsûs olmak üzere seraskerlik hidmet-i celîlesi sadârete ilhâkan kemâkân uhde-i istihkâkında ibkâ kılınmış olup ancak mesâlih-i askeriyye umûr-ı cesîmeden olmak hasebiyle umûr-ı câriyesini ru'yetle sana mu'âvenet etmek üzere bir me'mûr-ı mahsûsun lüzûmu olduğundan Tophane Müşiri Halil Paşa'nın ikdâm ve gayreti müsellem ve umûr-ı askeriyece ma'lûmâtı derkâr olduğundan Tophane-i âmirenin mesâlih-i müteferri'ası dahi uhdesinde olmak üzere Harbiye Nezareti ünvanı ile me'mriyet-i mezkûrenin müşarün-ileyhe tevcîhi nezdimizde tensîb ve icâbı icrâ kılınmış olmağla kâffe-i vükelâmız ile

[274] Âli Paşa'nın, Fuad Paşa'nın sadarete yaver kordonu ile gelmesini uygun görmeyerek yakınlarına "makam-ı sadaretin haysiyetini ihlâl ediyor"dediği söylenmektedir.Bkz. İNAL: *a.g.e*,171 n

bi'l-ittifak nuhbe-i efkârımız olan mevadd-ı hayriyyenin vücûda getirilmesine bezl-i mesâ'i eyleyesin. Cenâb-ı Hakk cümleyi muvaffak buyura âmîn"[275]

Fuad Paşa'ya devletin ilerlemesi ve maliyedeki ıslahatta sahip olduğu donanımlardan dolayı sadarete getirildiği ve seraskerliğin de şahsına mahsus olarak sadarete ilave edildiği bu şekilde bildirilmişti. Ayrıca askerî işlerin önemi ve yoğunluğundan dolayı kendisine yardımcı olmak üzere *Harbiye Nezareti'*nin teşkil edilerek Tophane Müşiri Halil Paşa'nın bu göreve getirildiği de belirtilmişti. Seraskerliğin genel sevk ve idaresi Fuad Paşa'da, günlük işleri ise nazır tayin edilen Halil Paşa'da olacaktı. Bu arada Harbiye nezareti bir makam olarak teşkilatlandırılmamış, sadece bir kişi tayin edilmiş ve Fuad Paşa'nın sadaretten azliyle eski şekle geri dönülmüştü.[276] Burada sivil bir kişi olarak uhdesinde seraskerliği barındıran Fuad Paşa'ya askeriyeden bir yardımcı tayin edilerek yükü hafifletilmeye çalışılmıştı. Sadrazam olduğunda seraskerliği alınabilecek iken onu onurlandırmak adına olsa gerek alınmamış ve böyle bir çözüm yolu getirilmişti.

Fuad Paşa'nın bu sadaretinin "*gecenin sabah olması gibi*"[277] mutluluk verdiği ve "*iki hatîb-i mühîmi idare etmekte bulunmasıyla ikinci sadareti evvelkinden parlak çıktı*"[278] yorumu da yapılmıştır. Burada "iki hatîb-i mühîm"den kasıt sadrazamlık ve seraskerliğin birlikte yürütülmesidir.

I.13.1.Vilayet Nizamnamesi

Fuad Paşa'nın sadrazam olarak önem verdiği konulardan birisi de mülkî idarenin düzenlenmesiydi. Lübnan ve Suriye'de bulunduğu sırada bunun önemini daha iyi anlamıştı. Fuad Paşa, Osmanlı Devleti'nin mülkî idaresinin iyi işlemesi için ilk şartın nitelikli memurlarla çalışmak olduğunu bilmekteydi. Eyaletler ve sancakların büyütülerek valiliklerine tecrübeli ve

[275] *BOA: İrade/ Dahiliye* 34615.
[276] ŞİRİN: *a.g.e*, 67.
[277] *BOA: A.MKT.UM* 498/42.
[278] MEHMED MEMDUH: *a.g.e*, 33.

iktidarlı kişilerin seçilmesi ve bunların yetkilerinin genişletilerek sadece önemli işlerde İstanbul'a danışmalarının sağlanması ile diğer işlerle devleti meşgul etmelerinin önüne geçilmiş olacaktı. Fuad Paşa'nın bu düşüncesinin gerçekleşmesi halinde Osmanlı eyalet yönetiminde yeni bir dönem başlarken, Tanzimat reformlarının eyaletlere yaygınlaştırılması da sağlanmış olacaktı.

Yeni düzenlemeye vakit kaybetmeden geçilmesini isteyen Sadrazam Fuad Paşa bunun için Niş eyaletindeki başarılı çalışmalarını bildiği Midhat Paşa[279]'yı İstanbul'a çağırmıştı. Midhat Paşa İstanbul'a geldiğinde Silistre, Vidin ve Niş eyaletlerinin birleştirilerek *Tuna Vilayeti* adıyla bir vilayet teşkil olunması ve bunun için özel nizamlar getirilerek tecrübe ve eksikleri tamamlandıktan sonra, diğer eyaletlerde de uygulanması kararlaştırılmıştı. Meclis-i Vükelâ'da Tuna valiliğine Midhat Paşa'nın getirilmesi kararı alınmış ve sıra nizamnamelerin yapılmasına gelmiştir. Fuad Paşa ve Midhat Paşa geceleri başbaşa vererek bir Nizamname[280] hazırlamışlar ve Sultan Abdülaziz'in iradesini de alarak yürürlüğe koymuşlardı.[281] Yeni sisteme göre Osmanlı toprakları idare dairelerine ayrılarak en büyüğüne vilayet adı verilmiş, vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da köylere bölünmüştür. Bunlar sırasıyla vali, mutasarrıf, kaymakam ve muhtarlar

---

[279] Asıl adı Ahmed Şefik olup 1822'de İstanbul'da doğmuştur. Divan-ı Hümayun Kalemi'nde kendisine "Midhat" mahlası verilmiş bundan sonra da bu isimle anılır olmuştur. Arabî ilimler, mantık, nahiv, fıkıh ve hikmet okumuş, 1842'de ise ilk memuriyeti olan Şam Tahrirat Kâtipliği'ne gönderilmiştir. 1849'da Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası'na girmiş daha sonra buraya ser-halife olmuştur. Bu arada Arabistan Ordusu Müşiri Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın icraatlarını teftişe gönderilmiş ve bu işi başarıyla yerine getirmiştir. Daha sonra Anadolu ikinci kâtibi olmuş, Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın sadaretinde İstanbul'dan uzaklaştırılarak Rumeli'ye gönderilmiş, 1861'de Niş valiliğine getirilmiştir. Niş'de çok başarılı bir valilik yapan Midhat Paşa daha sonra Fuad Paşa döneminde yeni oluşturulan Tuna Vilayeti'nin başına getirilmiştir.Midhat Paşa daha sonra iki defa sadarete gelmiş ve Kanun-ı Esasi'nin mimarı olmuştur. Ancak Kanun-ı Esasi'ye dayanılarak sürgün edilmekten de kurtulamamıştır. Affedilerek Girit'te oturmasına izin verilen Midhat Paşa daha sonra önce Suriye sonra da Aydın valiliğine tayin edilmiştir. Sultan Abdülaziz'in ölümünde parmağı olduğu gerekçesiyle hakkında idam kararı alınan Midhat Paşa'nın cezası padişah tarafından sürgüne çevrilerek Taif'e gönderilmiştir. 8 Mayıs 1884'de Taif'de boğularak öldürülmüştür. Bkz. Tayyip GÖKBİLGİN: "Midhat Paşa" , İ.A, VIII, 270-282.

[280] Nizamnamenin tam metni için Bkz. Hüdai ŞENTÜRK: *Bulgar Meselesi* (Ankara, 1992), 253-271.

[281] MİDHAT PAŞA: *Tabsıra-i İbret*, I, (İstanbul, 1997), 44. Nizamnamenin neşr tarihi 13 Ekim 1864'dür. Bkz. İsmail Hami DANİŞMEND: *İzahlı Osmanlı Kronolojisi,* IV, (İstanbul, 1955), 226.

tarafından yönetilecekti. Vilayetin idaresi valiye ait iken malî işleri defterdar, siyâsi işleri hariciye nezaretinden tayin edilen bir memur, nafia işlerini nafia müdürü, ticaret ve ziraat işlerini de ziraat müdürü yürütecekti. Zaptiye işleri de valinin idaresinde olacaktı. Ayrıca valinin başkanlığında toplanacak bir idare meclisi ile sancaklarda gelen temsilcilerin de katılacağı daha geniş katılımlı bir *Vilayet Umumi Meclisi* toplanacaktı.[282] Bu meclislerde halk tarafından seçilen temsilciler bulunacak ve böylece halkın memleket işlerine katılımı gerçekleşecekti ki bu da arzu edilen bir durumdu. Yeni sistemle hem birtakım yargısal görevler idareden ayrılmış, hem de yeni kurulan idarî birimlerle işlerin merkezî bir sisteme bağlanarak güçlendirilmesi, asayiş, imar ve kalkınma işlerinin düzene sokulması planlanmıştır.[283]

Fuad Paşa ve Midhat Paşa'nın birlikte hazırladığı Nizamnamede dönemin pek çok icraatında olduğu gibi Fransız mülkî teşkilâtı örnek alınmıştı.[284] Bu arada zamanın şeyhülislâmı Sadeddin Efendi kişisel düşmanlık beslediği Fuad Paşa'nın bu icraatına karşı çıkarak engellemeye çalışmıştı. Vükelâdan bazı kişiler de fiilen icrasını ve beklenen sonucun alınmasını mümkün görmediklerinden çeşitli itirazlar yöneltmişlerdi. Ancak Fuad Paşa'yı kararından döndürmek mümkün olmamış, Midhat Paşa da büyük bir kararlılıkla ve bütün mesuliyeti üzerine alarak Nizamnameyi yürürlüğe koymak üzere Tuna'ya gitmişti.[285]

Gece gündüz çalışarak bu zor görevin üstesinden gelmeyi başaran Midhat Paşa bir taraftan da icraatlarını engellemeye çalışan insanlarla uğraşmak zorunda kalmıştı. Sonuçta vilayet idare meclisi ve diğer işler istenilen düzeyde gerçekleştirilmiş ve Tuna vilayeti bir örnek teşkil edecek hale gelmişti.[286] Vilayet idare usulünün yeniden düzenlenmesindeki asıl amaç, memleketin kalkınması ve halkın refah seviyesinin yükseltilerek saadet

---

[282] KARAL: *a.g.e*, 153-154.
[283] DANİŞMEND: *a.g.e*, IV, 226.
[284] KARAL: *a.g.e*, 154.
[285] MİDHAT PAŞA: *a.g.e*, 45.
[286] Slavka DRAGANOVA: " Tanzimat Reformlarının Tuna Vilayetinde Uygulanması*", XIII. Türk Tarih Kogresi,* III, II, 191-192.

içinde yaşamasıydı. Midhat Paşa 3,5 yıl içinde Tuna Vilayeti'nde bunu gerçekleştirmeyi başarmış ve hazinenin gelirlerini de yüzde elli arttırmıştı.[287] Ayrıca vilayetlerde oluşturulan temsilci meclisleri halkın yönetime yerel düzeyden daha üst düzeyde katılımı için bir adım olmuştu. Fuad Paşa'nın sadareti döneminde yapılan ve Tuna vilayetinde başarıyla uygulanan bu Nizamnameyi esas alarak 1867'de Âlî Paşa'nın sadaretinde bütün vilayetleri kapsayan bir Nizamname yapılarak bu yola devam edilecekti.[288] Fuad ve Âlî Paşaların bu şekilde birbirini tamamlayan icraatları ve benzer düşünceleri devlet için büyük faydalar getirmişti.

I.13.2. 1864 Matbuat Nizamnamesi[289]

Fuad Paşa'nın ikinci sadaretinin önemli olaylarından birisi de basınla ilgili bir nizamname çıkarılmasıydı. Özel Türkçe basının gelişmesi ve hükümeti eleştirmeye başlaması üzerine böyle bir nizamnameye gerek duyulmuştu. 35 madde[290]den oluşan ve *Fransız Basın Yasası* örnek alınarak hazırlanan nizamname ile gazetelere bazı yasak ve kısıtlamalar getirilmişti. Böylece hükümet gazeteleri geçici yada sürekli kapatma yetkisi aldığı gibi cezaların temyiz ve gazete sahibinin kendini müdafaa hakkı da yoktur. [291] Bir taraftan keyfîlikten yasallığa geçildiği için güzel görünen nizamname diğer taraftan da içeriğindeki maddeler ile endişe ve tepkilere sebep olmuştur.

---

[287] MİDHAT PAŞA: *a.g.e*, 46-47.
[288] KARAL: *a.g.e*, 156.
[289] Düstur'daki nizamname metninin altında 31 Aralık 1864 tarihi bulunduğu için 1864 Matbuat Nizamnamesi olarak anılan nizamname için 1 Ocak 1865 tarihi de verilmekte ve bazı kaynaklarda 1865 Matbuat Nizamnamesi olarak anılmaktadır. Bkz.Hasan Refik ERTUĞ: *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi* (İstanbul, 1970), 234.
[290] Gazetelerin nasıl izin alıp kurulabilecekleri (md. 1,4), her sayının sahip yada müdürünce imzalanıp nasıl İstanbul'daki Matbuat Müdürlüğü'ne, taşrada Valiye sunulacağı (md.4), Osmanlıya düşmanlık gösteren, ülke dışında yayınlanmış gazete ve benzerlerinin ülkeye sokulamayacağı (md.9), gibi maddlerden sonra ceza maddeleri sıralanmaktadır. Mahkemeler üst sınırı belirtilmiş para yada para cezalarından birini verebilecekti. Devletin iç güvenliği ile ilgili suçlar işlenmesini teşvik ve tahrik eden gazeteler ise hem suç ortağı sayılacak hem de hükümet tarafından geçici yada yabancı devletlerle ilgili kimi suçlarda hapis yada para cezası istemek yerine en fazla 1 ay süreyle kapatılacaktı (md. 27).2 yıl içinde 3 kez ceza alan gazete ise hükümet tarafından geçici veya sürekli kapatma cezası alabilecekti (md. 29). Nizamnamenin tam metni için Bkz. *DÜSTUR* II, 220-226.
[291] Sina AKŞİN: "1864 Matbuat Nizamnamesi Basın Özgürlüğünü Kısıtladı mı, Geliştirdi mi?",*XIII. Türk Tarih Kongresi* (4-8 Ekim 1999), III-II, 982.

Hatta nizamname "*matbuat tarlasına sansür tohumları atmak*"la itham edilmişti.[292] Bu arada İstanbul'daki İngilizce, Fransızca, Rumca ve Ermenice basın yayın organları gibi özgürce yazı yazma hakkına kavuştuklarını söyleyen *Tercüman-ı Ahvâl* ise yasayı olumlu bir adım olarak kabul etmişti. [293] *Tercüman-ı Ahvâl*'in bunları inanarak mı? yoksa farklı bir düşünce ile mi? söylediği bilinmemekle birlikte şaşırtıcı olduğu bir gerçektir. Zaten yasa çıktığında resmi ve yarı resmi gazeteyi saymazsak 2 tane özel gazete vardır. Bunlardan birincisi aldığı 15 günlük kapatma cezasından sonra suya sabuna pek dokunmayan *Tercüman-ı Ahvâl* diğeri de *Tasvir-i Efkâr* idi. Ciddiyeti ve yazıları ile millet ve idareciler üzerinde etkili olabilen *Tasvir-i Efkâr* yasanın en büyük muhatabı gibi görünmekteydi. Aslında hükümetin hedefi de bu kadar küçük değildi. İstanbul ve İzmir'de bulunan 10 Fransızca, 5 İtalyanca, birkaç Rumca, Ermenice, Yahudice, Bulgarca, Sırpça azınlık gazeteleri vardı ki hükümeti asıl korkutan bunlardı. Bunların başıboş, denetimsiz ve istedikleri gibi yayın yapmaları ve devlet aleyhinde muzır faaliyetlere önayak olmaları haklı olarak hükümeti rahatsız etmekteydi. Fuad Paşa nizamnameyle yabancı basını da denetim altına almayı düşünmüş ayrıca kurulan *ihtisas mahkemesi* ile Sultan'ın keyfî uygulamalarının da önüne geçmek istemişti.[294]Ancak Sultan'ı engellemek kolay iş değildi ve beklenen olmamıştı. Ne olursa olsun 1864 Matbuat Nizamnamesi bir ilk olması açısından önemliydi ve 1867'de Âlî Paşa'nın çıkardığı *Âlî Kararnamesi*'nin yanında oldukça olumluydu.

I.13.3. Mısır Veraseti Meselesi

Fuad Paşa'nın ikinci sadaretinde gündeme gelen konulardan birisi de Mısır'ın veraset meselesiydi. İsmail Paşa, mevcud veraset sistemini yani ailenin en büyüğünün başa geçmesi usulünü değiştirerek valiliğin "*babadan*

---

[292] Bahri ULAŞ: "Tarihimizde Kitap ve Gazete Sansürü" *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XV, I (Ankara, 1996), 29.
[293] Orhan KOLOĞLU: "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *TCTA*, I (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 79-80.
[294] ZİYAD EBUZZİYA: *Şinasi*, Yay. Haz. Hüseyin Çelik (İstanbul, 1997), 230.

oğula“ geçmesini istemekteydi. Böylece ölümünden sonra Mustafa Fazıl ve Halim Paşalar değil kendi oğulları başa geçebilecekti.

İsmail Paşa amacına ulaşmak için Sultan Abdülaziz ve Sadrazam Fuad Paşa başta olmak üzere devlet ileri gelenlerine çeşitli hediyeler vermiş, Mısır seyahatinde de padişah ve beraberindekileri çok güzel ağırlamıştı. Ayrıca 1864-1865 Hicaz isyanını bastırmak için 4500, 1866 Eflâk ve Boğdan olaylarını bastırmak için de 8000 kişilik askerî birlik göndermişti. Bir yandan da *kapı yoldaşı hediyesi* adı altında para dağıtmaya da devam etmekteydi. Bunları yaparken İsmail Paşa'nın tek istediği veraset sisteminin babadan oğula geçişi sağlayacak şekilde değiştirilmesiydi. Bâbıâli İsmail Paşa'nın bu isteğine, daha önce Sırbistan ile Eflâk ve Boğdan beylerinin fermanlarında da bu tür değişiklikler yapıldığı için sıcak bakmaktaydı. Üstelik bunlar yabancı devletlerin isteği ile yapılan değişikliklerdi.[295]

Öte yandan bu sırada Meclis-i Hazâin[296] başkanlığı yapan ve Mısır'ın mevcut varislerinden biri olan Mustafa Fazıl[297] gelişmelerden ve Fuad Paşa'nın İsmail Paşa ile yakınlığından rahatsız olmakta ve fırsat buldukça Fuad Paşa'yı Sultan Abdülaziz'e şikayet etmekteydi. Ancak beklediği tepkiyi alamadığı gibi Fuad Paşa'nın da etkisiyle yurtdışına sürgüne gönderilmişti.[298]

---

[295] KARAL: *a.g.e*, 41-42.

[296] Maliye işlerini yoluna koymak üzere 1864 yılında Mustafa Fazıl'ın başkanlığında kurulan meclisin üyeliklerine Fransa sefiri sabık Reşit Paşazade Cemil Paşa, Kabuli Paşa, Cevdet Efendi, Baltacı Aristidi ve baş kitâbetine Postahane Müdürü Kadri Bey tayin olunmuşlardır. Mustafa Fazıl'ın Avrupa'ya gidişiyle yerine sadr-ı esbak Mehmed Paşa getirilmiş fakat çok geçmeden beklenen fayda elde edilemediğinden kapatılmıştır. Bkz. PAKALIN: *a.g.e*, II, 429.

[297] Mısırlı İbrahim Paşa'nın oğlu olup, 1829'da Mısır'da doğan Mustafa Fazıl 1846'da İstanbul'a gelerek Mektubi-i Sadr-ı Âli Kalemi'ne çırak olarak girmiştir. 1851'de Meclis-i Vâlâ üyeliğine getirilmiş, 1858'de vezir, 1859'da Tanzimat Meclisi üyesi, 1861'de tekrar Meclis-i Vâlâ üyesi olmuştur. 1862'de Maarif Nazırı, 1863'de Maliye Nazırı olan Mustafa Fazıl 1864'de istifa ederek Mecâlis-i Âliye'ye memur olmuştur. 1865'de Meclis-i Hazâin başkanlığına getirilmiş, 1866'da ise azledilerek memleketten uzaklaştırılmıştır. 1867'de tekrar İstanbul'a dönmüş, 1870'de Maliye Nazırı, 1871'de Adliye Nazırı olmuştur. 1872'de azledilen Mustafa Fazıl Paşa 1875'de de vefat etmiştir. Bkz. Mehmed Zeki PAKALIN: *Tanzimat Maliye Nazırları II* (İstanbul: Kanaat Kitabevi),4-8.

[298] Fuad Paşa, Mustafa Fazıl'ın kendisini padişaha şikayet ettiğini öğrenince “Cenâb-ı Hak, insana iki göz vermiştir. Biri iyi, diğeri kötü şeyleri görmek içindir. Mustafa Paşa'ya iyiliği görmek için göz verilmemiş olduğundan tek gözüyle iyi şeyleri de kötü görür” yorumun getirmiştir.Bkz. İNAL: *a.g.e*, 173.

Bu açıdan bakıldığında İsmail Paşa'nın isteği kabul edilmesi halinde Mustafa Fazıl gibi bir muhalifin Mısır'ın başına geçmesi ihtimali de ortadan kalkmış olacaktı.

Bütün bu düşünce ve gelişmelerden sonra İsmail Paşa'nın isteğinin kabulüne karar verilmiş ve 27 Mayıs 1866'da çıkarılan ferman ile; Mısır'ın yıllık vergisinin 80.000 keseden 150.000 keseye çıkarılması, boşalan Mısır valiliğine eski valinin büyük oğlu, oğulları yoksa kardeşi, kardeşi de yoksa en büyük yeğenin geçmesi , Mısır askerinin 30.000'e çıkarılması ve Mısır parası ile Osmanlı parasının aynı ayarda olması kabul edilmişti.[299] Böylece İsmail Paşa'nın çabaları sonuç verirken yeni düzenleme ile Osmanlı Devleti de malî bir kazanç sağlamıştı. Fuad Paşa daha önce müfettiş olarak gittiği dönemde de Mısır'ın yıllık vergisini arttırmayı başarmıştı.

I.13.4. Sadaretten İstifası

İsmail Paşa İstanbul'a gelmiş ve veraset usulünü değiştirmeyi başararak amacına ulaşmıştı. Ancak İsmail Paşa dosyası burada kapanmamış ve bu kez farklı bir durumla, Sultan ve Fuad Paşa ile karşı karşıya gelmişti. Şöyle ki İsmail Paşa'nın kızı Tevhide Hanım'ı görüp beğenen Sultan Abdülaziz onunla evlenmek istemiş ve bu konu ile ilgili görüşlerini öğrenmek üzere Başmabeynci Ali Bey'i Sadrazam Fuad Paşa'ya göndermişti. Fuad Paşa uygun görmediği bu evlilikle ilgili olarak "*söz belki dökülür*" diyerek küçük bir kağıda yazdığı şu cevabı vermişti;

"*Kullarında iki hâl vardır. Birisi sadece Fuadlık, öbürü sadrazamlıktır. Fuadlık, efendimizin rahatı ve gönlü neyi isterse onu yapmaktır. Sadrazamlık, çaresiz bazı mütâla'a dermiyân etmeğe mecbûr eder. Bu mütâla'a ise sed çekmek değil, sed var mı yok mu onu aramak ve sed var ise def'i çâresine bakmaktır. Bu dahi düşünmeye ve efendimizle beraber bir kolay tarîkını*

[299] KARAL: *a.g.e*, VII, 42.

bulmaya çalışmaya muhtaçtır. Onun için bu akşam senin Mısır Vâlîsine gitmeni tensîb edemem ve bu ifademi velî-yi ni'metin ayakları bastığı yerlere yüz bin kere yüz sürerek arz etmeni yine sadrazamlıkla sana teklîf ederim. Yine her halde fermân velî-yi ni'metimizindir."[300] Fuad Paşa ifadelerinden de anlaşıldığı üzere bu kağıdı Ali Bey'e hitaben yazmıştır. "Bu akşam senin Mısır valisine gitmeni tensib edemem" derken Ali Bey'in Sultan'ın teklifini bildirmesini kastetmektedir. "Bu ifademi velî-yi nimetin ayakları bastığı yerlere yüz bin kere yüz sürerek arz etmeni" derken yine Ali Bey'e seslenmektedir. Fuad Paşa, Ali Bey'e bu kağıdı verirken yazdıklarını Sultan'a okuyacağını düşünmüştür. Ancak Ali Bey cevabı okumayıp, bizzat kağıdı Sultan'a vermişti.[301] Bu durumda Sultan Abdülaziz hem cevabın olumsuz oluşuna hem de cevabın veriliş şekline sinirlenmişti. Onu en çok kızdıran ise Fuad Paşa'nın gösterdiği cür'et olmuştu. Cevap olumlu olsaydı muhtemelen cevabın veriliş şekli önemli olmayacaktı. Ancak Fuad Paşa bir devlet adamı sorumluluğu içinde hareket ettiğinden Sultan'ın şahsî ve keyfî uygulamasına hiç tereddüt etmeden karşı çıkmıştı. Cevabı kağıda yazmasının nedeni de verdiği şiir gibi cevabın özelliğini kaybetmeden aktarılmasıydı. Yoksa böyle küçük bir kağıda yazıp Sultan'a arz edilemeyeceğini ondan daha iyi kimse bilemezdi. Burada kural hatası Ali Bey'e aitti. Muhtemelen Sultan'ın gözüne girebilmek ve Fuad Paşa'ya karşı diğer tarafta yer alabilmek için böyle davranma yolunu seçmişti.

Fuad Paşa bu cevabı verirken azledileceğini zaten tahmin etmişti. Nitekim Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa'nın zevcesi Adile Sultan'ın Kuruçeşme'deki yalısında İsmail Paşa'nın onuruna verilen davete böyle bir beklentiyle gitmişti. Etrafı gözetlemesini istediği uşağı, başmabeyncinin kayığının geldiğini söyleyince Âli Paşa'ya yavaşça "*sadaretinizi tebrik ederim*"

[300] İbnülemin Mahmud Kemal İnal bu sözleri içeren varakayı kendisine veren Fuad Paşa'nın torunu Reşad Bey'in şu sözleri söylediğini de nakleder; "Padişah, Ali Bey'in getirdiği muhalif cevab üzerine o gece birbirini müteakiben Sermusahib ile Başkâtip Emin Bey'i Paşa'ya gönderdi, yine rûy-ı rızâ göstermedi. Ertesi gün seraskerlikten infisal etti. Birkaç gün sonra Paşa , saraya davet olundu. Bu işe dair padişah ile görüştüler. Hidmetten affını niyaz etti" İNAL: *a.g.e*, 174.
[301] MEHMED MEMDUH: *a.g.e*, 37.

diyerek aşağı inmişti. Ali Bey'e de "*neden geldiğinizi biliyorum*" diyerek çıkarıp sadaret mührünü vermişti.[302]

Böylece Fuad Paşa'nın ikinci sadareti son bulurken Sultan Abdülaziz de Tevhide Hanım ile evlenmekten vazgeçmişti. Devletin menfaatleri için sadrazamlıktan ve İsmail Paşa'nın dostluğundan vazgeçen Fuad Paşa, Sultan'ı da isteğinden vazgeçirmeyi başarmıştı. Kendisinden boşalan sadarete tahmin ettiği gibi Âli Paşa değil, hoşlanmadığı Mütercim Rüştü Paşa getirilmişti.[303] Bu Fuad Paşa'ya çok sinirlenen Sultan'ın kasıtlı olarak yaptığı bir atamaydı. Fuad ve Âli birlikteliğini bilen Sultan Fuad Paşa'nın adamı olduğu için bu kez Âli Paşa'yı da atamamıştı. Ancak paşaların kendilerine olan güvenleri bazen kafa tutar gibi karşı çıkmalarından da anlaşılacağı üzere tamdı.

Fuad Paşa'nın istifasıyla ilgili olarak Ahmet Lütfü ise çok farklı bir olay anlatmaktadır. Buna göre; Padişah istifadan birkaç gün önce Fuad Paşa'yı huzuruna çağırtarak " *-Be hey adam sen Allah'tan korkmaz mısın. Dört senedir her suretle sana teslim oldum. Ne sual edersem hep işler yolunda dersin. Devletimizin bu hâli nedir? Hazinelerde bir akçe kalmamış, müzâyaka kemâle ermiş, halkı bana inkisar ettirmeye sebep olmuşsun" yollu muamelenin üzerine bazı mazeretler bastiyle " -müzâyakaya konsolitelerin faizleri" der demez " - işte bu da senin eserindir. Beyhûde halk söylemiyordu. Kâimeyi kaldırdın da, güyâ yerine bir hayırlısını mı yaptın. Bütün bütün fenâ ettin. Bir de şimdiye kadar Memleketeyn' e niçin asker gönderilmedi. Tamam bıçak kemiğe dayanınca asker hazır değildir, daha iktizâsı yoktur diyorsun*"

---

[302] Başkâtip, mührün açık olarak teslim edilmesinin usûle aykırı olduğunu ve zarfa konulup üstü mühürlendikten sonra tesliminin uygun olduğunu söyleyince Fuad Paşa "bu da bizim ihdas ettiğimiz usûl olsun" diyerek karşılık vermiştir. Bkz. İNAL: *a.g.e*, 174-175; ALİ FUAT: *Ricâl*, a.g.e, 169-170.

[303] Mehmet Rüştü Paşa, Reşid, Âli ve Fuad Paşalardan birinin sadaret makamında bulunmasının uygun görülmediği ara dönemlerde iktidara getirilen bir kişi olmuştur. Askerî kökenli, mareşallikten mülkiye sınıfına geçmiş bir devlet adamıdır. Çekingen tavırlarından dolayı Fuad Paşa'nın sevmediği Rüştü Paşa da Fuad Paşa'nın sivil bir kişi olarak 3 yıl seraskerlik yapmasından rahatsız olmuştur. Seraskerlik, mareşallerden birine verilmediği için hem padişaha hem de Fuad Paşa'ya büyük bir kızgınlık beslemektedir. Bkz. ÖZTUNA: *a.g.e*, 45-46.

gibi ağır sözler sarfetmiştir."[304] Sadece Ahmet Lütfü Tarihi'nde yeralan bu olayın sebebi ise Serasker Rıza Paşa ile Kapudan Mehmed Ali Paşa'nın anlaşarak Fuad Paşa'yı padişaha kötülemeleriydi. Nitekim Rüştü Paşa, Fuad Paşa'nın yerine sadrazam olduğunda maaşları veremediklerinden Galata bankerleri[305]nden borç alarak Fuad Paşa'nın "*bu devlet istikrazsız yaşayamaz*" sözünü doğrulayacaktı. Bu hikâye doğru olsa bile Sultan Abdülaziz'in böyle davranmasının ve söylenenlere kulak vermesinin asıl sebebi Fuad Paşa'nın kendisine karşı çıkmasıydı. Çünkü iki günde şartlar değişmemişti ve şimdiye kadar Fuad Paşa'nın arkasında dururken bir anda karşısına geçmesi normal bir durum değildi. İki görüşü birleştirerek "*padişahın zaten hakkında şikayetler olan Fuad Paşa'yı düşündüğü evliliğe rıza göstermemesi üzerine azletmiştir*", demek daha doğru olur düşüncesindeyiz.

Fuad Paşa'nın ikinci sadareti birincisinden çok daha uzun 3 yıl 4 gün sürmüştü. Fuad Paşa birinci sadaretinde kendisi istifa etmiş, ikinci de ise azledildiğini duymak istemeden mührü teslim etmişti. Öte yandan Haziran 1866 tarihi itibarıyla Fuad Paşa'nın seraskerliği de son bularak eski şekle dönülmüştü.[306] Fuad Paşa bütün bu yaşanlardan sonra bir müddet Kanlıca'daki yalısına dinlenmeye çekilmişti.

I.14. V. Hariciye Nazırlığı

Fuad Paşa 8 ay kadar devlet işlerinden uzak kalıp dinlendikten sonra Âli Paşa'nın sadrazam olmasıyla 6 Şevval 1283(11 Şubat 1867) de beşinci kez hariciye nazırı olarak işe başlamıştı.[307]

---

[304] AHMET LÜTFÜ:*a.g.e*, XII, 131-132.
[305] *Morning Post* gazetesi muhabirinin "başkalarının sermayesiyle iş yapan spekülatif tüccar" lar olarak tanımladığı, Galata'da üstlenmiş olan bu banker ve sarraflar önceleri saray ve çevresiyle sınırlı tuttukları ilişkilerini XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra daha alt düzeylere, vükelâ ve valilere kadar indirmişlerdir. Batı sermaye çevreleriyle de sağlam olan ilişkileri sayesinde devletin maliyesini denetim altına almışlar ve önemli kârlar elde etmişlerdir. Bkz. AKYILDIZ: *Para*, a.g.e, 135-136.
[306] ŞİRİN: *a.g.e*, 83.
[307] *BOA: DUIT* 87/9.

Fuad Paşa bu son hariciye nazırlığı döneminde sadarete takdim ettiği bir tezkirede önemli noktalara işaret ederek şunları söylemiştir; "*Devlet-i aliyye'nin içine düştüğü hâl bir süredir devam eden şartların bir sonucudur. Görünürde Girit meselesinden başka bir neden yokmuş gibi gözükse de başka sebeplerin olduğu bir gerçektir. Bunun içinde biraz gerilere gitmek gerekir. Edirne Anlaşması'ndan sonra Rusya Avrupalı devletlerin, Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılmasına izin vermeyeceklerini bildiğinden kendince bir yol tutarak Osmanlı'yı tahakküm altında tutmaya çalışmıştır. Bu yolda Mısır vak'asında fiilen hizmet ve yardım etmiştir. Ancak mülteciler ve Kudüs meseleleri başta olmak üzere Rusya'nın haksızlığı ve istilâ isteğini gören İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak Rusya'ya savaş açmışlardı. Sonuçta hepsi Hıristiyan olan devletlerin bu şekilde karşı karşıya gelmeleri ve bir tarafta da Osmanlı Devleti'nin olması üzerine farklı bir çözüm yolu bulunmuştur. Buna göre Hıristiyanların hakları korunarak bazı ıslahatların yapılması ve bunların Paris Anlaşması hükümleri arasında da yer alan bir ferman şekline getirilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat Rusya gururuna dokunan savaşın da etkisiyle Hıristiyanların eskisinden daha mağdur ve mazlum oldukları iddiasında bulunmaya başlamıştır. Bunu yaparken amacı hem Devlet-i aliyye'nin ıslahatını Avrupa'nın gözünde çürütmek hem de kendi davasında haklı olduğunu ispatlamaktır. Diğer devletler de verilen hakların istedikleri şekilde olmadığı, kısa sürede uygulanmadığı ve yeterli olmadığı yolundaki şikayetlerini sürekli bildirmişlerdir. Bu durumda Devlet-i aliyye hem başındaki büyük gailelerle uğraşmak hem de bu ıslahat meselesiyle ilgilenmek zorunda kalmıştır. Bu arada Prusya'nın güçlenmesi Fransa'yı telaşa düşürmüş ve Fransa bu yüzden Rusya'ya meyl etmeye başlamıştır. Avusturya ise rakibi olan Prusya'ya karşı hem Rusya hem de Fransa'ya karşı çıkmaktan başka çare bulamamıştır. Girit meselesi bu şartlarda ortaya çıkmıştır. Konuyla ilgili olarak Rusya ve Fransa hariciye nezaretlerinin layihaları ele geçirilmiştir. Hep ileri sürdükleri ıslahat maddesi ile ilgili olarak onlara verilecek cevap Devlet-i aliyye'nin vaktiyle kabul ve va'ad ettiği şeylerin zamanını kendisi belirleyecektir. Islahat Fermanı'nın Paris*

Anlaşması'nda yer alması bu devletlere Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma hakkı vermez. Yabancıların emlâk sahibi olmalarıyla ilgili sefaretlerle görüşmler yapılmış ancak şimdilik bir sonuç alınamamıştır. Hariciye nezareti olarak Avrupa'ca ve politikaca cereyan eden gelişmeleri takip edip bildirmek kendilerinin görevidir. Belirtilmesi gereken bir husus da istekler karşılandığında bile bunların arkasının kesilmediğidir. Verdikçe istenilmek artmaktadır ama ne çare ki Devlet-i aliyye iki yüz seneden beri mülken ve beş on senedir malên fedakârlıklarla yaşamaktadır. Güçlü bir devlet olmadıkça da bunlara dur demek mümkün olmayacaktır. Bu dertten kurtulmak için zaman kazanmaya ihtiyacımız vardır. Şu anda Paris'te bulunan Rusya İmparatoru'nun Osmanlı Devleti aleyhine oluturduğu kötü havayı dağıtmak için Padişahın da Paris'e gitmesi önemli bir adım olacaktır."[308]

Fuad Paşa devletin içine düştüğü durumu açıkça gözler önüne seren bu tezkiresinde yaşanan gelişmeleri özetlerken, Avrupa seyahati için de padişahı da desteklemiştir.

I.14.1. Avrupa Seyahati

Fransa İmparatoru III. Napolyon'un Sultan Abdülaziz'i 1867 Paris Uluslararası Sergisi[309]'ne onur konuğu olarak davet etmesiyle gündeme gelen bu seyahat aynı zamanda bir Osmanlı padişahının Avrupa başkentlerine yaptığı ilk seyahat olacaktı. Ancak içte ve dışta zor günler

[308] Bu tezkire Ali Fuad Bey'in büyük oğlu Ali Türkgeldi tarafından Orhan Köprülü'ye verilmiş ve onun tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Orhan KÖPRÜLÜ: "Fuad Paşa'nın Sadarete Yazılmış Bir Tezkiresi" *Türk Kültürü*, XIV,161(1976),280-290.

[309] 1867 Paris Uluslararası Sergisi , III. Napolyon'un politikada uğradığı başarısızlıkları örtmek ve Fransa kamuoyunu bir süre oyalamak için genel ve büyük bir sergi düzenleme düşüncesiyle oluşturulmuştu. Şanzelize'de kurulan ve 687.000 metrekarelik bir yer kaplayan sergiye milyonlarca frank harcanmıştır ve sergiyi 42.000 kişi gezmiştir. Osmanlı Devleti de sergiye tarım ve sanayi ürünleri ile tarih ve sanat değeri olan birçok eşya ile katılmıştır. En çok ilgi çeken Osmanlı ürünleri ise el sanatı işleme ve dokumalar olmuştur. Daha geniş bilgi için Bkz. Abdurrahman SİLER, "1867 Paris Milletlerarası Sergisi ve Osmanlı İmparatorluğu" *Türk Kültürü*, 330 (1990), 622-634; Daha önce de 1863 yılında İstanbul'da bir uluslararası sergi düzenlenmiş, açılışına Fuad Paşa da serasker olarak katılmıştır. Bkz. Rıfat ÖNSOY: *Osmanlı İmparatorluğu' nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani,* Belleten, XLVIII, 185-188 (1984), 210.

yaşanırken alınan bu karar büyük tepki çekmişti. Mısır seyahatinde olduğu gibi Abdülaziz'i bu seyahate teşvik eden Fuad ve Âlî Paşalar olmuş ve Batılılaşmada örnek alınan Fransa'ya gerçekleştirilecek bu seyahatin faydalı olacağı düşünülmüştü. Abdülaziz seyahat öncesinde Fransız elçisine " *Çocukluğundan beri Avrupa'yı ve modern uygarlığın harikalarını görmek arzusunda olduğunu*"[310] söylese de yabancılar tarafından "*Türklerin Avrupa başkentlerinde Girit olayları ile sarsılmış olan itibarını geri kazanmak ve Girit isyanları lehine gelişebilecek bir Fransa-Rusya işbirliğini önlemeye çalışma*"[311] çabası olarak algılanmıştı. Fuad ve Âlî Paşaların eski müttefik olan İngiltere ve Fransa ile iyi geçinme düşüncesinde oldukları da bilinen bir gerçekti. Osmanlı vükelâsı ise bu seyahatten şu faydaları umuyordu; "*Liberal düşüncelerle medeniyetin Türkiye'de ne kadar ilerlediğini Avrupa devletlerine göstermek, Rusya'nın beslediği emeller ve tasarladığı korkunç projeler hakkında Avrupa başkentlerinde destek sağlamak,Türkiye'deki Hıristiyanlarla hükümet politikalarından tatmin olmayan kimselere (gayri memnunlar) Hıristiyan hükümdarlar karşısında padişahın haysiyetinin ne kadar büyük olduğunu göstererek onları sindirmek, nakdî bir yardım istemek başka bir deyişle borç para bulabilmek.*"[312]

Yerli ve yabancı basın da Abdülaziz'in Avrupa seyahatine yer vermişti. 25 Haziran tarihli *Takvim-i Vekâyi*'de Sultan Abdülaziz ve beraberindekilerin Sultaniye vapuru ve maiyetindeki vapurlarla birlikte İstanbul'dan hareket ettikleri ve Padişahın yolcu edilmesine devlet görevlileriyle halkın büyük ilgi gösterdiği belirtilmişti.[313] Bir başka gazete *Tasvir-i Efkâr* ise İngiltere kraliçesinin, padişahı sergiyi gezdikten sonra Londra'ya davet edeceğine dair İngiliz gazetelerinde yeralan bir rivayete yer vermişti.[314] Daha sonra da haber alındıkça seyahatte yaşananlar aktarılmaya devam etmişti.

---

[310] Taner TİMUR, " Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati II ", *Tarih ve Toplum*, II, 12 (Aralık 1984), 377.
[311] Roderic DAVISON: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, II (İstanbul, 1997), 8.
[312] Frederick MILINGUEN: *La Turquiesous Le Rénge D'Abdul-Aziz(1862-1867)* (Paris, 1868), 377-378.
[313] TV 884 (22 Safer 1284 / 25 Haziran 1867)
[314] TE 488, (30 Muharrem 1284 / 3 Haziran 1867)

Mısır seyahatinde olduğu gibi Avrupa seyahatinde de Sultan Abdülaziz'e Fuad Paşa'nın refakat etmesi kararlaştırılmıştı. Fuad Paşa bu kez hariciye nazırı olarak Sultan'a eşlik etmekteydi. 21 Haziran Cuma günü İstanbul'dan ayrılan seyahat ekibinde Fuad Paşa gibi Mısır seyahatine katılmış olan şehzadeler Murad ve Abdülhamid'in yanısıra Sultan Abdülaziz'in büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendi ve kalabalık bir devlet erkânı bulunmaktaydı. 11 yaşında olan Yusuf İzzeddin Efendi'ye eşlik etmek üzere Fuad Paşa'nın iyi derecede Fransızca bilen 14 yaşındaki torunu İzzed Fuad Efendi de götürülmüştü.[315]

Fuad Paşa, bu seyahat sırasında da yazdığı telgraflar ile haberleşmeyi sağlayan kişi olmuştu. 25 Haziran'da yazdığı telgrafta kömür almak için Mesina'da durduklarını ve padişahın iyi olduğunu bildirmiş, 26 Haziran Çarşamba günü ise "*Tulon'a doğru şimdi hareket ediyoruz*" diyerek yolculuğun seyrini bildirmişti. Ertesi gün İtalyan karasularına girilmiş kısa bir süre Napoli'de kalındıktan sonra yola devam edilmiş ve 29 Haziran Cumartesi sabahı Tulon'a varılmıştı. Kendileri için büyük bir karşılama töreni hazırlandığı gibi Napolyon'un gösteriş merakıyla topladığı yüz parça gemiden atılan toplarla padişah selamlanmıştı.[316]

Fuad Paşa seyahat boyunca hariciye nazırı olarak resmî görevinin yanısıra Sultan'ı gerektiğinde sakinleştirerek, gerektiğinde akıl hocalığı yaparak adeta idare etmişti. Örneğin Tulon'a varmadan bir gün önce büyük bir fırtına ile karşılaşınca padişah dönmek için emir verirken Fuad Paşa kabul eder gibi görünüp yola devam edilmesini sağlamıştı. Bir başka olay Tulon'a vardıklarında atılan yüzlerce toptan sarsılan padişahın sinirlenerek geri dönmek istemesi üzerine yaşanmıştı. Fuad Paşa şahsi ricalarla padişahı ikna edemeyince "*Büyük atalarınızın ne kadar güçlük ve tehlike içinde buralara*

[315] Nihat KARAER: *Paris, Londra ve Viyana: Abdülaziz'in Avrupa Seyahati* (Ankara, 2003), 54.
[316] AKSÜT: *a.g.e*, 105-109.

geldiklerini bir düşünün. Şimdi siz güçlük çekmeden geliyor ve sevgi ve muhabbetle selamlanıyorsunuz. Dönüş emrini ancak beni semen direğine astırdıktan sonra verebilirsiniz" diyerek vazgeçirmeyi başarmıştır. Padişah emrini geri almış fakat "*İstanbul'a gidince ben ona gösteririm!*" [317] gibi bir ifade kullanarak Fuad Paşa'ya olan kızgınlığını dile getirmiştir.

Tulon'da Sultan Abdülaziz'i karşılayanlar arasında Mustafa Fazıl ve İsmail Paşa'da bulunmaktaydı. Sultan'ı en çok duygulandıran ise Güney Fransa'da oturan Osmanlıların gösterdikleri ilgi ve sevgi olmuştu. Gösterilen yakın ilgiden çok memnun olan Sultan, Fuad Paşa'dan duygularını ve memnuniyetini Fransız yetkililere anlatmasını istemişti. İlk olarak Fransız İmparator ve İmparatoriçesi ile Prensine seslenen Fuad Paşa'ya, General dö Bevil Sultan Abdülaziz'in sağlığına kadeh kaldırarak cevap vermişti. Fuad Paşa daha sonra Sultan'a göz kamaştırıcı bir tören hazırlayan orduya, bahriyeye ve Tulon halkına hitap etmiş kendisine bu kez de General Kont dö Klonar ile Tuğamiral Geydon ve Tulon Belediye Başkanı kadeh kaldırarak cevap vermişlerdi.[318]

Fuad Paşa Bâbıâli'ye gönderdiği telgrafta "*Donanma-yı hümayun bu sabah Tulon limanına girmiştir. Padişahın sağlığı yerindedir. Tulon limanında büyük bir karşılama töreni düzenlenmiştir. Tulon'da birkaç saat dinlenildikten sonra bugün saat 17.10'da hareket edilecek ve yarın yani Haziran'ın otuzunda saat 16.20'de Paris'e ulaşılacaktır.*"[319] Diyerek bilgi vermişti. Padişah Paris'e giderken Paris'de bulunan muhalefet üyeleri Namık Kemal, Ziya Bey ve arkadaşları oradan çıkarılmışlardı.[320] Fuad Paşa Paris'den gönderdiği telgrafta ise "*Zât-ı şâhâne kemâl-i sıhhatle Paris'e muvâsalat buyurdular. İmparator bütün maiyetleriyle istasyonda karşıladılar. Halk son derece alkışladı. Zât-ı şâhâne doğruca Tüileri Sarayı'na gittiler. Orada*

[317] AKSÜT: *a.g.e*, 109-110.
[318] AKSÜT: *a.g.e*, 112.
[319] *TV* 885 (Gurre-i Rebiülevvel 1284 / 3 Temmuz 1867); *TE* 496 (28 Safer 1284 / 1 Temmuz 1867).
[320] Bu grubun üyesi olan Mustafa Fazıl padişaha sınırsız bağlılığını bildirmek üzere Tulon'da olduğundan durumdan haberdar değildir. EBUZZİYA TEVFİK: *a.g.e*, III, 137.

imparatoriçe tarafından karşılandılar. Takdim merasiminden sonra zât-ı şâhâne ve İmparator Elize Sarayı'na gittiler. İmparator oradan ayrılmıştır."[321] diyerek yaşadıklarını anlatmıştı.

Osmanlı heyeti Elize sarayında kalmakta ve Fuad Paşa buradan yapılacak işleri Paris Sefiri Cemil Paşa'ya bildirmekteydi. Fuad Paşa 1 Temmuz'da gönderdiği bir telgrafta da Sultan'ın imparator ve imparatoriçe ile birlikte sergiye eşya getirenler için düzenlenen ödül töreninde hazır bulunduğunu, kendisine gösterilen ilgiden hoşnut kaldığını ve sağlığının iyi olduğunu bildirmişti.[322] Yine Fuad Paşa'dan alınan bir bilgiye göre 3 Temmuz'da Sultan Abdülaziz Paris'te bulunan yabancı elçilerlerle Londra Belediye Başkanı Lord Maire'yi kabul etmiş ve Paris yakınlarındaki Buloyn ormanında gezintiye çıkmıştı.[323] Sultan Abdülaziz Paris'te ayrıca Paris ileri gelenleri, eğitimciler, Osmanlı vatandaşları ve Osmanlı Bankası yetkililerini de kabul etmişti. 4 Temmuz'da ise Tüiyeri Sarayı'nda III. Napolyon ile bir görüşme gerçekleştirilmiş ve görüşme sırasında Girit meselesi gündeme gelmişti. Napolyon'un *"–Girit'i kaça verirsiniz?* " sorusuna Sultan'ın duyacağı azab ve gazabı tahmin eden Fuad Paşa hemen araya girerek hiç düşünmeden "-*Aldığımız fiyata!*" cevabını vermişti.[324] Fuad Paşa devletine ve milletine laf söylenmesini, böyle bir konuda dalga geçilmesini sindirememiş ve bu küstâhlığı hazırcevaplılığıyla kapatmaya çalışmıştır. Bu olaydan sonra Sultan Abdülaziz "-*Misafirlik hukukuna aykırı olan bu gibi talep ve iddialara maruz kalacağımı bilmiş olsaydım Paris'e ayak bile basmazdım*"[325] diyerek kederini belirtmişti. 27 yıllık büyük ve zorlu bir kuşatma sonucu ele geçirilen Girit'in adının bu şekilde anılması Sultan'ı ve Fuad Paşa'yı adeta patlama noktasına getirmişti.

---

[321] *TV* 885 (Gurre-i Rebiülevvel 1284 / 3 Temmuz 1867)
[322] *a.g.y*
[323] KARAER: *a.g.e*, 80.
[324] AKSÜT: *a.g.e*, 133.
[325] Bedii ŞEHSUVAROĞLU: "Abdülaziz'in Avrupa Seyahati" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*,1, (İstanbul, 1967), 47; AKSÜT: *a.g.e*, 133.

Seyahate devamla Sultan Abdülaziz 5 Temmuz'da muhteşem bir törenle karşılandığı Invalide kışlasını gezdikten sonra Fuad Paşa ve General Bövil eşliğinde botanik bahçesine geçmişti. Fuad Paşa ve General Bövil, gezi boyunca Sultan'ın dikkatini çeken veya gözüne takılan her şey hakkında kendisini bilgilendirmişlerdi.[326] Sultan Abdülaziz ve beraberindekiler daha sonra sergiye gidip ilk önce Türk pavyonunu[327] gezmişlerdi. Ertesi gün Papa'nın temsilcisi kabul edildikten sonra akşam da operaya gidilmişti.[328]

Fuad Paşa bir iki gün telgraf göndermeyi ihmal edince İstanbul'dan bir telgraf gönderilerek merak içinde olunduğu belirtilmişti. Fuad Paşa da 6 Temmuz'da "*Zât-ı şâhâne bugün istirahat ettiler ve yalnız akşam üstü mutad teferrüçlerini (gezinti) yapmak üzere çıktılar*"[329] diyerek cevap vermiş ayrıca Valide Sultan'ı rahatlatmak için Sultan'ın sağlığının mükemmel olduğunu da ilave etmişti.[330] 7 Temmuz akşamı Marki Dö Mutiye Fuad Paşa onuruna Dışişleri konutunda bir akşam yemeği vermiş ve özellikle Türklerle ilgili güzel sözleri nedeniyle Fuad Paşa ve Cemil Paşa'nın takdirlerini kazanmıştı.[331]

Bu arada Sultan Abdülaziz'e Fransa'nın en büyük nişanı olan *Lejyon Donör* nişanı takdim edilmiş ve 8 Temmuz'daki resmî geçit törenine de bu nişan ile katılmıştı.[332] Sultan'a düzenlenen bu muhteşem geçit törenini Fuad Paşa 9 Temmuz'da İstanbul'a bildirmişti.[333] Aynı gün akşamı Osmanlı Bankası komitesi Fuad Paşa onuruna görkemli bir akşam yemeği düzenlemiş ve yemekte Osmanlı Devleti'nin ilerlemesine dair konuşmalar yapılarak Sultan'ın ziyeretinin de hayırlı ve faydalı olduğu belirtilmişti.[334] Fuad Paşa 9 Temmuz'da gönderdiği diğer bir telgrafta Sultan'ın Sen-Sir Harp Okulu'nu

---

[326] KARAER: *a.g.e*, 81-82.
[327] Pavyondan kasıt bugünkü manadaki "stand"dır. Burada Türk eşya ve silahları sergilenmektedir.
[328] KARAER:*a.g.e*, 83-84.
[329] AKSÜT: *a.g.e*, 135.
[330] KARAER: *a.g.e*, 85.
[331] AKSÜT: *a.g.e*, 135.
[332] Cemal KUTAY: *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati* (İstanbul ,1991), 44.
[333] *TV* 886 (9 Rebiülevvel 1284 / 11 Temmuz 1867).
[334] AHMET LÜTFÜ: *a.g.e*, 110.

gezdiğini, dönüşte Versay Sarayı'na uğradığını ve gezileri sırasında Fransız vatandaşlarının Sultan'a büyük sevgi gösterilerinde bulunduğunu belirtmişti.[335] Fuad Paşa'nın 10 Temmuz tarihli telgrafından da Sultan'ın sergiye gittiği Osmanlı galerilerini gezdikten sonra İtalyan, Belçika ve Fransa sergilerini de dolaştığı öğrenilmektedir.[336] Nihayet 11 Temmuz'da yolculuk hazırlıklarına başlanmış ve Sultan, imparatoriçe ile vedalaşmıştır. Bu arada tam bir tarih belirtilmese de Sultan ile imparator ve imparatoriçe arasında geçen bir konuşmada imparatoriçe Karadağlılara şefaat istemiş ve Fuad Paşa bu isteği tercüme ettiğinde Sultan "-*Mülkünden bir karış toprak vermenin bir hükümdar için ne kadar güç olduğunu imparatoriçe hazretleri bilmeseler de Napolyon hazretleri pek güzel anlarlar!*" diyerek cevap vermiştir. Fuad Paşa Sultan'ın cevabını tercüme ettiğinde Napolyon onaylamış, imparatoriçe ise söylediğine bin pişman olmuştur.[337]

Sultan Abdülaziz ve beraberindekilere Paris'e gelişlerinde olduğu gibi gidişlerinde de büyük bir tören düzenlenmişti. Fransa'nın meşhur gazetesi *Figoro*, "*Osmanlı Sultanı Fransızların kalbini de beraberinde götürüyor*" [338] şeklinde bir başlık atmıştı. İki taraf da birbirinden memnun bir şekilde ayrılmış ve böylece Avrupa seyahatinin ilk etabı tamamlanmıştı.

11 Temmuz akşamı 19.00'da Paris'ten trenle ayrılan Sultan Abdülaziz ve beraberindekiler geceyi Buloyn şehrinde geçirdikten sonra sabah 07.00'da deniz yoluyla Londra'ya hareket etmişlerdi. Manş, denizden hiç hoşlanmayan padişahı bir kez daha korkutmuş onu sakinleştirmek yine Fuad Paşa'ya düşmüştü.[339] Seyahatin İngiltere bölümünde Sultan'a Fransa, Amerika

---

[335] *TV* 886 (9 Rebiülevvel 1284 /11 Temmuz 1867).
[336] *TE* 500 (12 Rebiülevvel 1284 / 14 Temmuz 1867).
[337] HAYREDDİN: *a.g.e* , 58-59.
[338] KUTAY: *a.g.e*, 46.
[339] Sultan bir ara İngiltere'ye gitmekten vazgeçilmesi için Fuad Paşa'ya emir vermiştir. Fuad Paşa, Bahriye erkânından Rasim Paşa'yı çağırarak değil vazgeçmek , programda en ufak bir değişiklik yapmanın bile mümkün olmadığını söyleyerek Sultan'ı ikna etmesini istemiştir. Rasim Paşa'da Manş Denizi'nde defalarca seyr ü sefer ettiğini, fırtına denen şeyin bir miktar çırpıntıdan ibaret olduğunu, İngiltere'de milyonlarca insanın kendilerini beklemekte olduğunu ve geri dönmelerinin siyaseten kötü bir etki bırakacağını söyleyerek Sultan'ı ikna etmiştir.

Birleşik Devletleri ve İtalya sefirleri ile Mustafa Fazıl Paşa da eşlik edeceklerdi. 12 Temmuz sabah saat 11.00'da Dower limanında yapılan karşılama töreninde de Kraliçe adına velihat Gall Prensi, Cambridge Dükü ve asilzâdeler hazır bulunmuştur. Öğle yemeği için Lord Varden Hotel'e gidilmiş burada Sultan, Fuad Paşa aracılığıyla memnuniyetini ifade etmiş ve kraliçeye gösterdiği ilgiden dolayı teşekkür etmişti.[340] Yemekten sonra tren ile Londra'ya hareket edilmiş ve saat 15.00 sularında Londra'ya gelinmişti. Türk Marşı eşliğinde karşılanan Sultan, daha sonra ikâmetine ayrılan Bakingam Sarayı'na geçmiş ve 12 Temmuz akşamını dinlenerek geçirmişti. Ertesi gün kraliçeyi ziyaret etmek üzere Windsor Şatosu'na gidilmiş ve takdim töreninden sonra kraliçe ile Sultan samimi bir sohbete başlamışlardı. Kraliçe bir ara küpelerini göstererek bunların Sultan Abdülmecid'in hediye ettiği bir broşun elmaslarından saray kuyumcusu tarafından yapıldığını söylemiş ve bu hatıranın bozulmasından dolayı Sultan'ın gücenip gücenmediğini sormuştu. Sultan'ın cevabı meçhuldür fakat Fuad Paşa İngilizce olarak "-*Bilakis Haşmetmeâb! Türkiye'den gelen şeylere kulak vermekte olduğunuzu isbat ettiği için padişahım buna çok memnun oldular*" [341] şeklinde çok ince ve anlam yüklü bir cevap vermişti. Öte yandan Fuad Paşa bu cevap ile soru karşısında ne diyeceğini kestiremeyen Sultan Abdülaziz'i araya girerek rahatlatmıştı. Politik ve içi dolu olan bu sözler klasik bir Fuad Paşa cevabı olarak tarihte yerini almıştır.

Fuad Paşa 14 Temmuz'da gönderdiği telgrafta kraliçeyle gerçekleştirilen bu görüşmeyi ve akşam Prens dö Gal'in Sultan onuruna verdiği akşam yemeğine katılışlarını haber vermişti.[342] 15 Temmuz'da Sultan, Assocation de Manchester Şirketi yetkililerini kabul etmişti. Sultan'a pamuk yetiştiriciliğinin ülkesinde uygulanması ve geliştirilmesi konusunda alınan

---

Sultan yere minder koydurup bağdaş kurarak oturmuş ve karşısında el pençe divan duranları da bu şekilde oturtarak yolculuğu tamamlamıştır. Bu arada Londra'ya geldiklerinde yapılan muhteşem karşılama törenini gören Sultan, Rasim Paşa'ya Londra'ya gelmelerinin isabetli olduğunu söylemiştir. Bkz. ABDURRAHMAN ŞEREF:*a.g.e*, 85.

[340] AKSÜT: *a.g.e*, 156-157; ŞEHSUVAROĞLU: *a.g.m*, 48.

[341] ŞEHSUVAROĞLU: *a.g.m*, 49.

[342] *TV* 887 (19 Rebiülevvel 1284 / 21 Temmuz 1867)

tedbirlerle, şirket ile çalışma isteğinden dolayı teşekkürlerini sunmuşlardı. Şirket başkanı, başkan yardımcısı ve yönetim kurulu Hayd Clark tarafından Fuad Paşa'ya takdim edilmişti. Fuad Paşa da kendilerine teşekkür ettikten sonra heyeti ve Hayd Clark'ı Sultan'a takdim ile Clark'ın İstanbul ve İzmir'de demiryolları ve pek çok resmî işlerde hizmetleri olduğunu ifade etmişti. Sultan, Hayd Clark'a Türkçe teşekkür ettikten sonra Fuad Paşa'nın aracılığıyla şirket adına söylenen sözlerden ve gösterilen ilgiden duygulandığını belirtmiş ve pamuk endüstrisinin her iki ülkenin zenginliğine olan katkısından bahsetmişti.[343]Aynı gün Sultan elçiler topluluğunu, Londra'daki Osmanlı tebaası temsilcilerini ve Ermeni tüccarlarından bir heyeti de kabul etmiş ve akşam da İtalyan Operası'na gitmişti.[344] Bu arada Sultan'ın Londra'da Paris'ten daha rahat davrandığı görülmüştü ki bunda Fuad Paşa'nın büyük etkisi vardı. Avrupa muhitlerinde nasıl davranılacağı konusunda Sultan'a sürekli bilgiler vermeye devam eden Fuad Paşa zor durumda kaldığını hissettiğinde de hemen müdahil olmaktaydı.

Fuad Paşa 15 Temmuz'da gönderdiği telgrafta İngiltere Yahudi temsilcilerinin de Sultan'ı ziyarete geldiğini ve Sultan'ın sağlık ve afiyetinin yerinde olduğunu bildirirken, 16 Temmuz'da da Prens dö Gal ile Woolvich tersanesini ziyaret ettiğini ve akşam Kristal Saray'da onuruna düzenlenen bir eğlenceye katıldığını belirtmişti.[345] 16 Temmuz'da askerî tesisleri gezen Sultan, 17 Temmuz'da da donanmanın onuruna düzenlediği tatbikatı izlemiş, tatbikat devam ederken kraliçe kendisine *Jartiyer Nişanı*'nı takdim etmişti.[346] Mavi kurdeladan yapılmış bir *dizbağı* olup, altın bir halka ile sol dizin altına takılan[347]nişanın halkasının üzerindeki sözlerin ne anlama geldiğini Fuad Paşa'ya sormuş fakat nişanın kaynağı hakkında rivayetler çeşitli olduğundan

[343] KARAER: *a.g.e*, 105.
[344] AHMED LÜTFÜ: *a.g.e*, XI, 111; ŞEHSUVAROĞLU: *a.g.m*, 49.
[345] *TV* 887 (19 Rebiülevvel 1284 /21 Temmuz 1867)
[346] *BOA: İrade/ Hariciye* 13505 Sultana İngiltere Kraliçe tarafından verilen Jartiyer nişanının, elbise ve eşyanın muhafazası İngiltere Sefirine teslim edilmiş, sefirde bunu bir sandık içerisinde anahtarıyla birlikte teslim etmiştir. Ayrıca bu eşyaları getiren görevliye de kıymetli bir kutu hediye edilmiştir. Bu düzeydeki memurlara nişan verilmesi uygun görülmediğinden böyle bir hediye verilmesi yoluna gidilmiştir. Bkz. *BOA: İrade/ Hariciye* 13449.
[347] Kısa pantolon giymediği için bu nişan kraliçe tarafından Sultan'ın sol omuzuna takılmıştır.

kesin bir cevap alamamıştı.[348] 18 Temmuz'da Sultan dünyanın ve Londra'nın önemli ticaret merkezlerinden biri olan City'i gezmiş gece de onuruna düzenlenen baloya katılmıştı. 19 Temmuz'da Thames nehri üzerinde bir gezintiye çıkılmış ayrıca Londra kalesi, bankalar ve postahane gezilmişti. Bu arada Muzurus Paşa'nın eşinin ani ölümü üzerine 20 Temmuz'da Bakingam Sarayı'nda taziyeler kabul edilmiş, öğleden sonra da resmî program çerçevesinde Londra çevresi ve Wimbledon gezilmişti. 21 Temmuz'da da Westminster Sarayı ve Parlamento gezilmiş böylece program tamamlanmıştı.[349] Sultan'ın parlamento gezisi özellikle toplantı saatine denk getirilmiş böylece kendisinin parlamentonun işleyişini görmesi istenmişti. 22 Temmuz veda ziyaretleriyle geçtikten sonra 23 Temmuz Salı günü Sultan ve beraberindekilerin Londra'dan ayrılması planlanmıştı. Ayrılmalarından önce Osmanlı Bankası bir ziyafet vermiş bu ziyafet sırasında Fuad Paşa Osmanlı politikasının zaferini ilan etmek için bir konuşma yapmıştı. Osmanlı-İngiliz dostluğu ve dayanışmasından bahsettiği konuşmasında özetle şunları söylemiştir; " *Türkler bazı borç anlaşmaları yapmıştır ve bunları birgün ödeyecektir. Fakat Sultan İngiltere'yi ziyaretinden sonra öyle bir şükran borcu altında kalmıştır ki bunun ödenmesi güçtür. Doğu, şimdiye kadar kendisine ait bir erdem olarak gördüğü konukseverliğin, bugün bu münasebetle Batı'ya geçtiğini kabul etmek zorundadır. M.Layard'ın bahsettiği büyük ticari ilişkilere bakarak Türkler kendilerinin İngiliz fabrikalarına hammadde sağlayan bir çiftçi ve İngiliz ürünlerinin en seçkin alıcılarından birisi sanmaktadır. Şark meselesi siyâsi olmaktan çok ekonomiktir. Ticari faaliyetler ve gelişmeler az zamanda Doğu işlerinin içinden çıkılmaz karmakarışık havasına başka bir görünüm vereceklerdir. Sultan, İngilizlerin candan, samimi karşılayışları ile büyülendi ve bunu hayatlarının en mutlu anlarından biri olarak hatıralarında ebediyen yaşatacaklardır. Zât-ı şâhâneleri, her bir ferdi devletin yaptığı işlerde ve görevlerde tüm sorumlulukların bilincinde olan bir halk tarafından karşılandıklarını görmüşler ve kraliçe ile halkını takdir etmişlerdir.*"[350] Fuad

[348] Rivayetler için Bkz. KARAER: *a.g.e*, 111.
[349] ŞEHSUVAROĞLU: *a.g.m*, 50.
[350] La Turquie, 174 (2 Ağustos 1867) den naklen KARAER: *a.g.e*, 120-121.

Paşa bu konuşmasıyla geziden son derece memnun kaldıklarını abartılı olarak dile getirmiş ve İngiltere'ye övgüler yağdırmıştı. Ancak bunu siyaset gereği yapılan bir konuşma olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Dönüş yolculuğuna başlayan Sultan ve beraberindekiler yol güzergâhları üzerinde Liyej şehrinde Belçika Kralı tarafından karşılanmışlar ve kendilerine bir ziyafet tertib edilmişti. Daha sonra Prusya'ya doğru yola çıkılmış ve 24 Temmuz'da Koblenz Garı'na ulaşılmıştı. Buradan şatoya geçilerek Prens Şarl ve kraliçenin verdiği ziyafete katılmışlardı. Sultan diğer yerlerde olduğu gibi Prens Şarl ile Fuad Paşa'nın aracılığıyla konuşmuş ve Ren nehrinde bir gezinti yapılmıştı. Gece orada kalındıktan sonra sabah saat 10.00'da yola devam etmek üzere gara gidilmişti. Bu arada Kral, Fuad Paşa'ya *Kara Kartal (Aigle Noir)* nişanının büyük kordonunu ve Sultan'ın maiyetinde bulunan pek çok kişiye de *Kızıl Kartal (Aigle Rouge)* nişanının birinci derecesi başta olmak üzere değişik nişanlar vermişti.[351] Yola çıkan kafile 25 Temmuz gecesini Nünberg'de geçirdikten sonra Passo'ya ve nihayet 27 Temmuz sabahı Viyana'ya ulaşmıştı. İmparator Fransuva Joseph tarafından karşılanan Sultan Abdülaziz, beraberinde Yusuf İzzeddin Efendi ve Fuad Paşa olduğu halde imparatorun yazlık ikâmetgâhı olan Schoenbrunn Sarayı'na geçmişlerdi. Akşam Sultan'ın onuruna büyük bir ziyafet verilmiş, bu ziyafete imparator ile bütün arşidük ve prensler de katılmıştı. 28 Temmuz Pazar günü Sultan yanında oğlu ve Fuad Paşa olduğu halde Viyana Belediye Başkanı'nı, elçileri ve askerî erkânı kabul etmişti. 29 Temmuz'da dünyanın en zengin askerî koleksiyonunun bulunduğu *Ambraser Sammlung* gezilirken Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın silahları da görülmüştü.[352] Ayrıca Viyana kalesi ve surları gezilmiş, topçu manevraları izlenmiş, akşam da tiyatroya gidilmişti. Aynı gün Fuad Paşa ayrıca Avusturya Başbakanı Kont dö Beust ile görüşmüştü. Viyana'da geçirilecek son gün olan 30 Temmuz'da istihkam birliklerinin tatbikatı izlenmiş ve 31 Temmuz Çarşamba günü de Viyana'dan ayrılmışlardı. Viyana'dan ayrılırken Fuad Paşa'ya elmastan *Saint Etienne*

[351] KARAER: *a.g.e*, 127-128.
[352] TİMUR: *a.g.m*, 382.

Büyük Haç Nişanı verilmişti.[353] Fuad Paşa Avrupa seyahati sırasında bu nişan da dahil olmak üzere ülkelere has çeşitli nişanlar ve hediyeler alırken hem onore edilmiş hem de nişan koleksiyonunu zenginleştirmiştir.

Viyana'dan sonraki durak Peşte'ydi. Peşte'de kendilerini karşılamak üzere kurulan komisyon tarafından Türkçe "*Hoşgeldiniz*" denilerek karşılanmışlardı. Burada 1849'da Macar mültecilerine gösterilen güzel muamelenin etkisiyle büyük bir çoşku ve misafirperverlikle karşılanan Osmanlı heyeti, şehrin bazı yerlerini ziyaret edip, bazı kabullerde bulunduktan sonra 1 Ağustos'da buradan ayrılmıştı. Bu arada Sultan'ı karşılamak üzere Saltanat Nâibi Âli Paşa, Serasker Mütercim Rüştü Paşa ve bazı erkân Varna'ya hareket etmişti.[354]

3 Ağustos akşamı Vidin Kalesi önüne dolayısıyla Osmanlı topraklarına varılmıştı. Vidin'de de çoşkuyla karşılanan Sultan ertesi gün Midhat Paşa'dan Vidin hakkında bilgi almış ve mektep çocukları ile yoksullara dağıtılmak üzere 100.000 kuruş vermişti. Akşam saatlerinde Vidin'den ayrılarak Rusçuk'a doğru yola çıkılmış, Sadrazam Âli Paşa ve devlet erkânı Sultan Abdülaziz ve beraberindekileri burada karşılamışlardı. 5 Ağustos'da toplanan divanın ardından konsoloslar, devlet memurları ve bir Bulgar heyeti ile Memleketeyn Prensi Charles kabul edilmişti. 6 Ağustos'da Varna'ya geçilmiş ve 7 Ağustos'da da nihayet İstanbul Boğazı'na varılmıştır. İstanbul'da da büyük bir karşılama töreni hazırlanmış ve üç gün üç gece şenlikler yapılmıştı. Sultan'ın içte ve dışta büyük yankılar uyandıran 47 günlük Avrupa seyahati böylece sona ermişti. Seyahatte Sultan Abdülaziz Avrupalılara göre "*muhteşem dilsizliğiyle*" dikkat çekmişti. Burada dilsizlikten kasıt Sultan'ın sessiz kalmayı tercih edip sürekli Fuad Paşa'nın konuşmasıydı. Sultan'ın yabancı dil bilmemesi, Fuad Paşa'nın da işler bir şekilde konuşabilmesi ve ataklığı buna sebep olarak gösterilebilir. Sultan Abdülaziz sadece 18 Temmuz'da

[353] KARAER: *a.g.e*, 137.
[354] KARAER: *a.g.e*, 138.

Londra'da City'i ziyaret ettiğinde bir teşekkür konuşması yapmış ve bu konuşmayı Muzurus Paşa İngilizce'ye çevirmiştir. [355]

Osmanlı Devleti bu seyahat sırasında Avrupalı devletlerle iyi ilişkiler kurmaya çalışırken, Kredi Mobilier Şirketi'nden de 53 milyon dolarlık bir borç almıştı. Diğer taraftan eğitim, maliye, ordu ve bayındırlık alanlarında Avrupa'da bizzat görülen örnekler Fuad ve Âli Paşaların döneminde gerçekleştirilmeye çalışılacaktı. Seyahatin etkileri sayılırken en büyük etkiyi Fuad Paşa'ya yaptığını da unutmamak gerekir. Nitekim Fuad Paşa İstanbul'a geldiklerinde Âli Paşa'ya " -*İşte efendimizi salimen getirip lalasına teslim ediyorum; fakat ben de bittim*" [356]diyerek zor günler geçirdiğini ve çok yıprandığını ifade etmişti. Seyahat boyunca Sultanı idare etmek zorunda kalan ve bir açık vermemeleri için çalışan Fuad Paşa seyahatin bütün yükünü üzerine almıştı. Bu stres içinde mevcut kalp rahatsızlığı nüksetmeye başladığından bir süre Yakacık'ta Yusuf Kâmil Paşa'nın köşkünde dinlenmeye çekilmişti.

Bu arada arşivde *Hariciye Siyâsî* evrakı içinde bulunan Rusça *Odesa Haberleri* isimli bir gazete küpüründen Fuad Paşa'nın 8 Ağustos'da *Sultaniye* yatıyla Yalta'ya gittiğine dair bir bilgiye rastlanmıştır. Habere göre, Fuad Paşa imparatorun gönderdiği yetkililer tarafından karşılanmış ve şehrin en güzel evinde misafir edilmişti. 9 Ağustos'da da Livada'da imparator ile tanışma fırsatına kavuşmuş ve bölge müdürü Kotseb'le görüşmüştü. Ertesi günde knezler Vladimir Aleksandroviç ve Sergey Aleksandroviç, imparatoriçe ve bazı ileri gelenlerle Sultaniye yatında bir akşam yemeği yenilmişti. 10 Ağustos'da Fuad Paşa'ya yüce knezleri olarak kabul ettikleri Aleksandr Newsky adına düzenlenmiş şeref nişanı verilmiş ve veda ziyaretlerinden sonra İstanbul'a dönülmüştü.[357] Fuad Paşa'nın yorucu Avrupa seyahatinin hemen ertesi günü Yalta'ya gitmesi ve Livada'da Rus İmparatoru ile

[355] TİMUR: *a.g.m*, 382.
[356] AKSÜT: *a.g.e*, 235.
[357] *BOA: HR.SYS* 1875/5.

görüşmesi ilk etapta "*Rusya ile gizli bir ittifak mı yapıldı?*" sorusunu akla getirmekteydi. Mevcut durum ve gelişmeler gözönüne alındığında bu sırada Rusya ile görüşülebilecek tek konu Girit'ti. Bu meselede Rusya'nın tavrı belliydi. Avrupa ile yakın ilişkiler kurulduğu bir ortamda Rusya'yı ısrarından vazgeçirmek için böyle bir görüşme gerçekleştirilmiş olabilir. Ancak *Mir'at-ı Şuûnat*'ta "*Rus İmparatoru Kırım'daki sayfiyesine geldiği esnada, fevkalâde elçilikle Kırım'a giden Fuad Paşa'yla Fransa İmparatorunun sözlerini te'yîd sûretinde konuşmuş askerî harekâtın durdurulmasını şiddetle lüzûmlu görmüştür*"[358] şeklinde bir bilgiye rastlanmıştır. Görüldüğü üzere Fransa'nın Girit'in Yunanistan'a bırakılması veya hiç olmazsa müstakil bir beylik haline konulması teklifi Rusya tarafından açıkça ve ısrarla desteklenmektedir. Bu arada gözardı edilmemesi gereken bir nokta devlet geleneklerinde sınıra gelen bir imparatoru ziyaret ederek, memnuniyetin belirtilmesinin olağan bir durum olmasıdır. Dolayısıyla kaynakların çoğunda bahsedilmeyen bu Kırım ziyareti ile ilgili olarak Fuad Paşa'nın aslında olağan bir ziyaret gerçekleştirdiği ve bu arada gündemde olan Girit meselesini de konuştuğu şeklinde bir açıklama getirmek mümkündür.

I.14.2. Sadaret Kaymakamlığı[359] ve Girit Meselesi[360]

[358] MAHMUD CELALEDDİN: *a.g.e*, 47.

[359] Sadrazamların sefere memur oldukları zamanlarda devlet merkezindeki işleri görmek üzere vezirlerden bıraktıkları vekil hakkında kullandıkları bir tabirdir. Sadrazamın bütün sorumluluklarına haiz olan sadaret kaymakamı Çarşamba divanına başkanlık edebilir,kol gezip eşya fiyatlarını tetkik edebildiği gibi Tersane'ye giderek bahriye işlerini de teftiş ederdi. Bkz. PAKALIN: a.g.e, III, 79-80.

[360] Girit, Doğu Akdeniz'in Kıbrıs'dan sonra ikinci büyük adasıdır ve Doğu Akdeniz ile Ege'yi kontrol edebilecek stratejik bir üstünlüğe sahiptir. 1204'de Venedik hakimiyetine geçtikten sonra Levant ticaretinin merkezi olan Girit, Uzakdoğu ve Hindistan mallarının Avrupa'ya aktarılmasında en önemli ara istasyon olmuştur. Fatih Sultan Mehmet zamanından itibaren Doğu Akdeniz'deki adlara birer birer hâkim olan Osmanlı Devleti Girit'i ele geçirmek için uygun zamanı kollamaya başlamıştır. Sultan İbrahim zamanında gelişen Sünbül Ağa Hadisesi sebebiyle 1645'de Girit üzerine sefer düzenlenmiştir. 1645'de başlayan Girit savaşları 1669'da Kandiye'nin alınmasına kadar uzun yıllar devam etmiştir. Fazıl Ahmet Paşa'nın 1669'da şehri almasına kadar geçen süre içerisinde lağım savaşları ve adaya gönderilmeye çalışılan zahire ve mühimmat savaşları ile ünlü bir dönem yaşanmıştır.Daha geniş bilgi için Bkz. Ersin GÜLSOY: *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)* (İstanbul, 2004)

Zorlu Avrupa seyahati ve hemen arkasından Kırım'a gitmek zorunda kalan Fuad Paşa iyice yorulmuştu. Daha önce de planladığı üzere Yakacık'ta dinlenmeye çekilen Fuad Paşa'nın hariciye nazırlığı devam etmekteydi. Öte yandan Âlî Paşa'nın Girit'e gitmesi üzerine kendisine teklif edilen sadaret kaymakamlığını da kabul etmek zorunda kalmış ve 3 Cemâziyelahir 1284 (1 Ekim 1867) de Meclis-i Vâlâ tarafından yeni görevinden dolayı tebrik edilmişti.[361] Hariciye nazırlığına ek olarak gelen bu görev Fuad Paşa'nın üzerine yeni yükler getirecek ve daha fazla yorulmasına sebep olacaktı..

Girit meselesi bir süredir devleti meşgul etmekte olduğundan Sadrazam Âlî Paşa bizzat gidip meseleyi çözmeye karar vermişti. [362] Bu arada Girit meselesiyle ilgili olarak Fuad Paşa'nın hazırladığı layiha dikkat çekici olup kendisinin "*en kıymetli asâr-ı kalemiyesi*"[363]nden kabul edilmişti. Layihada Edirne Anlaşması'ndan beri devletin maruz bulunduğu zorluklar ve Avrupa'nın siyaseti tetkik edildikten sonra *Şark meselesi*nin yeniden ne şekilde ortaya çıkmış olduğu üzerinde durulmuştur. Fuad Paşa Girit'de çıkan ayaklanmayla güya devletteki bütün gayri müslimlerin idareden hoşnut olmadıkları imajının verilmeye çalışıldığından bahisle gündeme getirilen

[361] *BOA: A.TŞF* 36/22.
[362] Daha önce de birkaç kez isyana kalkışan Girit halkı, Epitropiya'da toplanan delegelerin 26 Mayıs 1866 tarihli dilekçeleriyle Bâbıâli'den şu isteklerde bulunmuştu; Vergilerin azaltılması, vergi usullerinin ıslahı, yol ve köprü yapılmak suretiyle ulaşımın kolaylaştırılması, Müslümanlar karşısında hırıstiyanlara hiçbir garanti sağlamayan adalet mekanizmasının ıslahı, şahsi hürriyetlerin garanti edilmesi, nahiyelerde okul ve hastana açılması. Bâbıâli okul, hastane ve yol yapımı dışındaki isteklerini reddedince silaha sarılacaklarını açıklamışlar ve 23 Ağustos 1867'de Girit isyanı resmen başlamıştı. Hacı Mihail isyana öncülük ederek tehditlerle 12.000 kişiyi isyana dahil etmişti. 2 Eylül'de Türk hakimiyetini tanımadıklarını ve adanın Yunanistan'a ilhakını ilan etmişlerdi. Rusya, Girit isyanında asilerin yanında yeralırken Fransa'da Girit'in Yunanistan'a verilmesini savunmaktaydı. İngiltere ise büyük bir Yunanistan yerine Osmanlı Devleti'nin yanında yer almayı tercih etmişti. Yunanistan Girit asilerini var gücüyle desteklemeye çalışırken Yunan basınında da Avrupa'yı tahrik edici yazılar çıkmaktaydı. Bâbıâli'de bir yandan kuvvetleriyle isyanı bastırmaya çalışırken bir yandan da diplomasi yoluyla bunu başarmaya çalışmıştı. Başlangıçta Vali İsmail Paşa kumandasında büyük bir ordu kurulmuş iken daha sonra olağanüstü yetkilerle Mustafa Naili Paşa valiliğe getirilmişti. Bâbıâli bir taraftan da Girit'te hırıstiyanların değil Müslümanların zulme uğradıklarını anlatmaya çalışmaktaydı. İsyanı sona erdirmek için daha sert hareket etmenin zorunlu olduğu görülünce Mustafa Naili Paşa İstanbul'a çağrılmış ve yerine Ömer Paşa gönderilmişti. Ömer Paşa kısmen de olsa asayişi sağlamayı başarmıştı Ancak Girit'te bulunan konsoloslar vasıtasıyla Avrupalı devletler bir plebisit yapılmasını istemişlerdi. Âli Paşa'da bütün bu karışıklıklara bir son vermek için bizzat Girit'e gitmeye karar vermişti. Bkz. KARAL: *a.g.e*, 19-27.
[363] ALİ FUAT: *Ricâl*, a.g.e, 171.

ıslahat maddesiyle ilgili olarak Fransa'nın teklif ve İngiltere'nin teyid ettiği bazı reformların yapılması üzerinde durmuştur. Girit'in Yunanistan'a terkini sağlamak için buraya ortak bir teftiş heyeti gönderilmesini teklifine "*Girit'in Yunanistan'a terki ikinci bir Navarin vak'ası olacaktır*" cevabını veren Fuad Paşa bu konudaki kesin kararlılığını göstermiştir.[364]

Öte yandan özellikle Fransa Girit'in Yunanistan'a bırakılması için İstanbul'da ısrarlı teşebbüslerde bulunmaktaydı. Bu konuyla ilgili olarak Hariciye Nazırı sıfatıyla Fuad Paşa ve Fransa Elçisi Mösyö Bourrée arasında bir görüşme gerçekleşmiş ve aralarında ilginç bir diyalog geçmişti. Mösyö Bourrée Fuad Paşa'yı ikna edeceğini düşünerek; "*-Paşa hazretleri, pekâla bilirsiniz ki kangren olan uzvun kesilmesinden başka çare yoktur.*" dediğinde Fuad Paşa; "*-Hayır Mösyö Bourrée , Girit kangren olmamıştır. Bu âdi bir sivilcedir ki Osmanlıların muttasıf olduğu kuvve-i unsuriye ile anı behemehal teşfiyeye muktedir olduğunu ispata hazırdır. Bununla beraber siz de pekâla bilmelisiniz ki Girit bizim başımızdır. Baş hiçbir vakit kesilemez. Başımızı kurtarmak için icabettiği vakit bütün vücudumuzu feda etmek hem hakkımız hem de vazifemizdir. Biz hak ve vazifemize istinad ederek encamı ne olursa olsun her fedakârlığı göze aldırmaya mecburuz.*" [365] diyerek inançlı ve kararlı bir üslupla cevap vermişti. Bu durum devletinin aslî ihtiyaçları sözkonusu olduğu zaman Fuad Paşa'nın nasıl güçlü bir duruş sergilediğinin de açık bir göstergesi olmuştu.

Âli Paşa Girit'te umûmi af ilan etmiş, Girit'in muhtarlık ile idaresini sağlayan bir ferman yayınlamış ve yabancı devletlerin müdahalesini önlemeyi başarmıştı. Bunları yaptıktan sonra da İstanbul'a dönmek istediğini bildirmişti. Meclis-i Vükelâ isyanın tam olarak bitmediğini söyleyerek biraz daha kalmasını istemişse de Âli Paşa gerekirse istifa edeceğini söyleyerek dönüş iznini almayı başarmıştı. 24 Şubat 1868'de yerine Hüseyin Avni Paşa'yı bırakarak İstanbul'a döndüğünde de Yunanistan'a sert bir ültimatom vererek

[364] ALİ FUAT:*Ricâl*, a.g.e, 170-171.
[365] KARAL: *a.g.e*, 26.

Girit'e müdahale konusunda uyarmıştı. 8 günlük sürede belli bir cevap verilmeyince Yunanistan ile diplomatik ve ticari ilişkiler kesilmiş ve ablukaya başlanmıştı.. Bu gerginlik üzerine Avrupalı devletler olaya müdahale ederek Ocak 1869'da Paris Konferansı'nı toplamışlardı. Burada verilen ültimatom görüşülürek Türk tarafının haklı olduğuna karar verilmiş böylece Girit isyanının sebep olduğu Türk-Yunan anlaşmazlığı sona erdirilmişti.

Âli Paşa döndüğünde dinlenmek istedikçe üzerindeki yük artmış olan Fuad Paşa'yı iyice yorulmuş ve hastalığı da artmış bir şekilde bulmuştu. Bu arada daha önce yanan konağının yerine yaptırdığı yeni konağa Maliye Hazinesi olduğu gerekçesiyle el konulması da Fuad Paşa'yı çok üzmüştü. Hatta bu yüzden istifa etmek istediği ancak kabul edilmediğine dair söylentiler de çıkmıştı. *Muhbir* gazetesine göre Fuad Paşa'ya yapılan bu muamelenin haksızlığına dair Avrupa gazetelerinde de padişah aleyhine yazılar çıkmıştır.[366] Fuad Paşa için artık gerçek mânâda dinlenmek ve ortamdan uzaklaşmaktan başka çare kalmamıştı.

I.14.3. Şûrâ-yı Devlet'in Kuruluşu

Bugünkü *Danıştay*'ın temeli sayılan ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin geçirdiği değişimlerin son halkası olan *Şûrâ-yı Devlet* Âlî ve Fuad Paşaların gayretleriyle 1868 yılında kurulmuştu.[367] 1864 Vilâyet Nizamnamesi çerçevesinde vilayetlerde uygulanan vilayet meclisleri sisteminin başarılı olması üzerine merkezde de yeni düzenleme ihtiyacı ile Şûrâ-yı Devlet'in kuruluşu gündeme gelmişti.[368] Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinin de bu meclisin kuruluşunda etkisi olduğu bilinmekteydi. Avrupa'da bu tür organların çalışma biçimine bizzat tanıklık eden Sultan Abdülaziz, bunların kendi devletinde meşrûti veya temsilî hükümeti veya gerekiyorsa mutlakiyeti yeniden yerleştirecek birer araç olabileceklerini

[366] *MUHBİR* 26 , (7 Mart 1868).
[367] SEYİTDANLIOĞLU: *a.g.e*, 55-56.
[368] *TV* 963 (2 Muharrem 1285/ 25 Nisan 1868).

düşünmeye başlamıştı. Abdülaziz ayrıca Tuna vilayetinde gördüğü Midhat Paşa'nın çalışmalarından da etkilenmişti.[369] Meclis-i Vâlâ'da açılacak olan bu meclis için yapılan görüşmelere, Sultan Abdülaziz ile Girit'de bulunan Âlî Paşa'ya vekalet eden Fuad Paşa başkanlık yapmıştı. Toplantılara Tuna'dan çağrılan Midhat Paşa, Halep'den çağrılan Ahmed Cevdet Paşa ve Fransa büyükelçisi Nicolas-Prosper Bourée başta olmak üzere yabancı ülke temsilcileri ve ileri gelen devlet adamları da katılmıştı.[370]Âlî Paşa ise kurulması planlanan yeni sisteme Girit'ten gönderdiği mektuplarla katkı sağlamıştı.[371] Sonuçta; bütün kanun ve nizamname tasarılarını incelemek ve hazırlamak, genel yönetime ilişkin "yetkisi dahilindeki" tüm konuları araştırmak, incelemek ve fikir beyan etmek, yasama, idari ve adli organlar içinde veya birbirleri arasında çıkan tartışmalarda kararı vermek, yürürlükteki yasa ve nizamlara ilişkin idareci kadroların gönderdiği rapor ve belgelere danışmanlık yapmak, olağan ceza kanunları yada Sultan'ın özel iradesiyle kendisine iletilen, suistimalle suçlanan devlet memurlarını yargılamak, Sultan yada bakanların kendisine devrettiği bütün konularda danışmanlık yapmak ve yerel konseyler, memurlar ve özel şahısların tavsiyelerini dikkate almak ve kabul edilebilirse yasalaştırmak üzere 2 Nisan 1868'de Şûrâ-yı Devlet resmen kurulmuştur. 50 üyeden oluşan Şûrâ-yı Devlet, her biri onar üyelik İçişleri/Savaş, Maliye/Evkaf, Adalet/Kanun, Bayındırlık/Ticaret/Tarım ve Eğitim'den oluşan 5 daireye ayrılmış ve yürütmeye karışmaması özellikle tenbih edilmiştir. Böylece Şûrâ-yı Devlet seleflerinin daha gelişkin ve uzmanlık dallarına ayrılmış bir versiyonu olarak kurulmuştur.[372] 10 Mayıs 1868'de ilk toplantısında Şûrâ-yı Devlet'in açılış konuşmasını yapan Sultan Abdülaziz bir hükümetin en önemli görevinin tebaanın refah, mutluluk ve özgürlüğünü sağlamak olduğunu, zulüm, zorbalık ve keyfîliğin kaldırılması gerektiğini, din ve mezhep ayrılıklarının gözetilmediğini vurgulamıştır. Başkanlığına Midhat Paşa'nın getirildiği meclisin her Salı ve Cumartesi

[369] SHAW: *a.g.m*,II, 43; DAVISON:*a.g.e*, 178.
[370] SHAW: *a.g.m*, II, 44.
[371] Âli Paşa'nın mektupları için bkz. Ahmed LÜTFÜ:*a.g.e*, XI, 126-38.
[372] SHAW: *a.g.e*, II, 44.

günleri toplanması da kararlaştırılmıştır.[373] Öte yandan yargı görevini üstlenmek ve yüksek bir temyiz mahkemesi gibi iş görmek üzere "*Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye*"[374] kurularak başkanlığına Ahmed Cevdet Paşa getirilmişti.[375] Seçimle gelen üyelerden oluşan vilayet genel meclisleriyle uyum içinde çalışan Şûrâ-yı Devlet meclisli ve anayasalı rejim arayışlarının ilk denemelerinden biri olması açısından da önem taşımaktaydı.[376] Güçler birliğinden güçler ayrılığına geçiş açısından da bir ilk olan bu meclis aynı zamanda Türkiye'de demokrasiye geçişin temel taşlarından birisi olmuştur.[377] Fuad ve Âlî Paşalar da kuruluşuna öncülük ettikleri Şûrâ-yı Devlet'in hayatta oldukları sürece destekçisi ve hamisi olmuşlardı.

I.15. Vefatı ve Cenazesi

Fuad Paşa İstanbul'da yeterince dinlenemediğinden kışı geçirmek üzere padişahın izniyle Fransa'nın Nice şehrine gitmeye karar vermişti. Fuad Paşa Nice'e giderken 9 Cemâziyelahir 1285 (26 Eylül 1868)'de uhdesinde bulunan hariciye nazırlığına Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın vekâlet etmesi kararlaştırılmıştı.[378]

Fuad Paşa'nın Nice'da geçirdiği zamana ait elimizde belge bulunmamakla birlikte *Ruzname-i Ceride-i Havadis* gazetesinde şu bilgiye rastlanmaktadır; "*Nice'de hasta, hatta ihtizar halinde yatarken Yunan ile münasebetlerin kesildiğini duyunca hamiyet ve gayret-i zâtiyesi ile dert ve elemini unutup beş saat çalışarak Paris sefaret-i seniyyesine hitaben bir*

---

[373] SHAW:a..g.e, II, 45.
[374] Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin ikiye ayrılmasıyla 11 Zilkâde 1284 (5 Mart 1868) tarihinde kurulmuştur. Görev alanına giren hukuk ve ceza davalarını temyizen inceleyen ilk mahkeme olan Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye başkanlığına da Ahmed Cevdet Paşa getirilmiştir. Mahkemelere intikal eden hukuki problemlerin sayı ve türünün artması, karma ticaret ve nizamiye mahkemelerinin kurulmuş olması ve bunları denetleyecek bir mahkemeye duyulan ihtiyaç ile Batılı devletlerin baskıları sonucu kurulan bu temyiz mahkemesi daha sonra bazı değişiklikler geçirerek 1920 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.Bkz. M.Akif AYDIN: "Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, IX, 337-338.
[375] SEYİTDANLIOĞLU:*a.g.e*, 58.
[376] Bülent TANÖR: *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, (İstanbul,1992), 80.
[377] DANİŞMEND: *a.g.e*, 227.
[378] *BOA: İrade/ Dahiliye* 40453, 40457.

talimat kaleme almış ve bu mesai hastalığının artmasına sebep olmuştur."[379] Genel anlamda bu süre zarfında hastalığının ilerlediğini ve 29 Şevval 1285 (12 Şubat 1869) tarihinde vefat ettiğini bilmekteyiz.[380] Fransa'nın tanınmış dergilerinden *Illustration*'da Xavier Eyma imzasıyla çıkan bir yazıda Fuad Paşa'nın, 10 Şubat 1869 Çarşamba günü Promenade des Anglais caddesi üzerinde Villa Avigor'da gazete okurken kalp krizi sonucu vefat ettiği belirtilmiştir. Yazıda ayrıca cenaze işlemleriyle Rüstem Bey'in ilgilendiği ve 19 Şubat Cuma günün Paris'te ileri gelenlerin katılımıyla büyük bir tören yapıldığı bilgisi de yer almaktadır.[381] Bu kaynağın da doğruladığı üzere Fuad Paşa'nın naaşı Paris elçiliğinde görevli Hoca Tahsin Efendi[382] tarafından gasl ve tekfin edildikten sonra Fransa hükümetinin *Lé Renard* isimli beylik vapuru ile 16 Zilkâde 1285 (1 Mart 1869)'de İstanbul'a getirilmişti.[383] Ahmet Lütfü Efendi'nin verdiği bilgilere göre, Sardunya Adası önlerinde Fuad Paşa'nın naaşı taşıyan beylik vapuru bir Fransız gemisi ile çarpışmış ve vapurda zedelenme olduğundan naaş bir başka vapura nakledilerek İstanbul'a ulaştırılmıştı.[384]16 Şubat Pazar günü İstanbul'a gelerek Tophane önünde demirleyen gemiyi Bahriye Nazırı Mahmud Nedim Paşa, Ticaret Nazırı Kabûli Paşa ve Kâmil Bey ile Saip Efendi karşılamış ve Yenicami'de cenaze namazı kılındıktan sonra Sultanahmet'teki mezarına götürülmüştü. Fuad Paşa'nın ölümü ve cenazesine geniş yer ayıran *Ruzname-i Ceride-i Havadis*'in verdiği bilgilere göre cenazeye abartısız ikiyüz bine yakın kişi katılmış ve kendisinin vasiyeti üzerine Fazlıpaşa civarında yapılması düşünülen cami civarına

---

[379] *RUZNAME-İ CERİDE-İ HAVADİS* 1103 (19 Zilkâde 1285/4 Mart 1869), 4411.
[380] TV, 797; TE,504.
[381] Semavi EYİCE: "Tarihi Mezarlardan Notlar IV-Keçecizâde Fuad Paşa'nın Mezarı", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5 (Ağustos 1973-1974), 306.
[382] Hoca Tahsin Efendi Yanyalı olup, bilimsel konulara meraklı bir kişiydi. Fen ve felsefe dünyasında yayılmaya başlayan Alman doğacılarının "*tabiatta hiçbir şey yokken ne var olur ne yok olur*" düsturunun Fransızcasını diline dolamakla meşhur olmuştu. Bu prensibe değinen veya uyan hükümleri bulmak için kütüphaneleri dolaşarak Arapça kitapları incelemişti. Tahsin Efendi'yi meşhur yapan bir diğer konu da Fuad Paşa'nın cenazesini İstanbul'a getirmekti. Daha sonrada bir gönüllü taburu kurarak Rus Savaşı'na katılmıştı. Bir ara Darülfünun müdürlüğü de yapmış olan Hoca Tahsin Efendi azlolunca İran elçiliğinin alt tarafında bulunan Taş Mektep de isteyenlere matematik ve astronomi , fransızca elsefe ve hayat dersleri vermiştir. Bkz. ABDURRAHMAN ŞEREF: *a.g.e*, 145-147; ERGİN: *a.g.e*, 562 n.
[383] İNAL: *a.g.e*, 177-178.
[384] AHMET LÜTFÜ: *a.g.e*, XII, 40.

defnedilmişti.[385] Fransız *Illustration* dergisinde İstanbul'daki törene de yer verilerek, cenazenin yeni bir tabuta konulduğu ve şehrin doğuya bakan bir yamacında Marmara Denizi ile adaları gören bir yere gömüldüğü belirtilmekteydi. Bu bilgilere ek olarak cenazeye ilişkin bir de gravür yayınlamıştı.[386]

Nice'da 55 yaşında vefat eden Fuad Paşa'nın vefatı ve cenazesi ile ilgili olarak çok sayıda söylenti de çıkmıştır. Şarl Mismer, "*Fuad Paşa elinde bir Kur'an-ı Kerim olduğu halde vefat etmiştir*" derken *Hürriyet* gazetesinde Fuad Paşa'ya ölüm döşeğinde bir katolik ayini icra edildiği anlatıldıktan sonra " *müşarün-ileyhin itikadı hakkında acayib acayib rivayetler var idi. Hele millet-i İslamiye ve ümmet-i Osmaniye onun yüzünden pek çok rahnelere uğradı. Mamafih biz yine "hasenâtını ihtâr ve Hudâ mazhârını gufrân eyleye"duasını tekrar ile beraber hitâm-ı hayatına müteallik olarak bâlâda ihbâr olunan vukû'atın zuhûra gelmesinden dolayı beyân-ı te'essüf ederiz*"[387] denilmektedir. *Hürriyet* gazetesinin ileri sürdüğü katolik ayini yapıldığı iddiasının hiçbir dayanağı olmamakla birlikte, Fuad Paşa'nın Hoca Tahsin Efendi tarafından İslâm usullerine göre gasl ve tekvin edildiği bir gerçektir.

Öte yandan kendisinin Nice'de vefatına tarih olarak "*ehl-i imân ruhûna geçme oku bir fatihâ*" dediği rivayet edilmektedir.[388] Fuad Paşa'nın vefatı ile ilgili olarak çeşitli manzumeler de söylenmiştir ki bunların en ünlüleri şunlardır;

Abdurrahman Sami Paşa şöyle der;

"Ey zâ'ir-i sâhib-i nefes Hubb-i sivâdan meyli kes

---

[385] *RUZNAME-İ CERİDE-İ HAVADİS* 1103 (19 Zilkâde 1285/ 4 Mart 1869) ; Takvim-i Vekâyi'de de cenazede abartısız iki yüz bin kişinin olduğu belirtilmiştir. *TV* 1061(19 Zilkâde 1285/ 4 Mart 1869)

[386] EYİCE: *a.g.m*, 308.

[387] *HÜRRİYET* 35 (10 Zilkâde 1285/ 23 Şubat 1869)

[388] Bu mısranın Fuad Paşa'nın Nice'den getirilen eşyaları arasında bulunduğu, 29 Mart 1869 tarihli *Hürriyet* gazetesinde *Terakki* gazetesinden nakledilerek yazılmıştır. Ancak hicri tarihe göre bir harf eksiktir. Bkz. İNAL: *a.g.e*, 178.

Dünyada kalmaz hiç kes *Allah bes bâki heves*
Her ten biter bir derd ile *Geh germ ile geh serd ile*
Uğraşmaya bir ferd ile *Değmez bu dünyayı abes*
Ben de Fuad-ı asr idim Fass-ı nigîn-i sadr idim
Nakş-i hümâyûn satr idim *Gösterdi İmparator ruy-i abes*
Dil hasta oldum bir zaman *Tedric ile bitti tüvân*
Uçdı nihayet mürg-i can *Çünki harâb oldu kafes*
Söndü çerâğ-ı âfiyet *Zulmette kaldı şeş cihet*
Açıldı subh-i âhiret Envâr-ı Hakdan mukteseb
Buldum o dem sübhânımı Arz eyledim isyânımı
Matlûb idüb gufrânımı *Rahmetle oldum dâd-res*
Yarab bu abd-i rû-siyah *İtdimse de yüz bin günah*
Dergâhını kıldım penâh *Afvındır ancak mültemes*
Târîhdir ism-i gafûr *Lâbud eder sırr-ı zuhûr*
Afv olunur her bir kusûr *Allah bes bâki heves*" [389]

Bir başka manzumede Yusuf Kâmil Paşa'ya aittir;

"*Kırk yıl oldu gideli cennete İzzet Molla*
Yadigârı idi mahdûmu me'ârif- vâye
Kâr-bendi nasâfet yani Fuad Paşa'nın
Ah çok gördi felek rağbetini dünyaya
Devletü millete hidmette himem-kâr idi ol
Vükelâ meclisine re'yi olup semâye
Söylemiş sanki kehânetle mukaddem pederi
Niçe kıydın a felek acımadan paşaye
Yaşı elli beşe ermişti henüz itdi vefat
İttisâl eyledi ruhi babası Mollaye
Oldu zâhir burada
Dar-ı gurbette revân oldu re'bi me'vae

[389] İNAL: *a.g.e*, 179-180. Bu manzume aynı zamanda levha halinde sandukasının önüne konulmuştur.

Lezzet-i sohbeti hayranı idi ahbâbı
Dar-ı nutkiyle alur dar-ı bekâda pâye
Emr-i dünya ile meşgul iken Allah deyüb
İntisâb etmiş idi Hazreti Mevlânaye
On bin âdem var idi piş-ü pesü na'şinde
Açdılar dest-i du'â mağfireti mevlâye
Bağ-ı cennette içüp dest-i Âlîden kevser
Nahl-i tûbâ kad-i vâlâsına salsun sâye
Müfred-i hey'et idi gitdi denildi târîh
Sadr-ı firdevs makâm oldu Fuad Paşaya [390]

Yusuf Kâmil Paşa bu mısralarla arkadaşı olan Fuad Paşa'nın ne kadar kıymetli bir insan olduğunu anlatmaya çalışmış ve makamının cennet olacağını belirterek manzumesine son vermiştir.

Tırnakçızâde Ziver Molla da Fuad Paşa'nın ölümüne tarih düşenler arasındadır;

Bir felâtun-i zemândan bizi dûr etdi felek
Ağlasak ah-ı tahassürle becâdır her gâh
Matem- engiz-i cihân olsa sezâ târîhi
İrtihâl eyledi ukbâya Fuad Paşa ah.[391]

Takvim-i Vekâyi'de ise

"*Nasıl kalb-i nusûfet, celb-i devlet ağlamasın!*
Nasıl dîde-i millet ağlamasın!
Ne vechile adem siyah pûş-u matem olmasın! " gibi ifadelerle Fuad Paşa'nın vefatından duyulan üzüntü ifade edilmiştir.[392] Öte yandan Prusya

[390] İNAL: *a.g.e*, 179.
[391] İNAL: *a.g.e*, 181.
[392] *TV* 1061 (19 Zilkâde 1285/ 19 Şubat 1869)

Prensi Şarl ile Prensesi gönderdikleri telgrafta "*sahih ve samîmi mübtelâ-yı hüzn ve esef olmuşuzdur*" diyerek Fuad Paşa'nın vefatından duydukları üzüntüyü dile getirmişlerdi. Rüstem Bey eliyle kendilerine yazılan cevapta gösterilen hassasiyetten hissedar olunduğu belirtilerek teşekkür edilmişti.[393] Öte yandan Fuad Paşa'nın vefatının "*Osmanlı Devleti için bir vilayetin kaybı kadar uğursuz bir hadise*"[394] olduğu da söylenir olmuştur. Devlet en büyük reform taraftarlarından birisini kaybederken Âlî Paşa da yalnız kalmıştır.

I.15.1. Fuad Paşa Türbesi ve Camii[395]

İslâm Ansiklopedisi ve bazı kaynaklarda Fuad Paşa'nın daha önce Peykhane Caddesi'nde yaptırdığı türbeye defnedildiğine dair bir bilgi yer almaktaysa da Semavi Eyice'nin daha sonra bulduğu belgelerle bu bilgi geçersiz kalmıştır. Eski ve yeni her iki bilgide de ortak olan nokta Fuad Paşa'nın Sultanahmet'e defnedildiğiydi. Ancak doğru olan Fuad Paşa'nın eski adıyla Fazlı Paşa Mahallesi'nde Uzun Şüca Camii yakınında boş bir arsaya gömüldüğü ve üzerine daha sonra türbe yapıldığıydı. Sağlığında böyle bir düşüncesinin olduğu bilindiğinden böylece vasiyeti de yerine getirilmişti. Daha sonra buraya aile mensupları tarafından Fuad Paşa adına tek kubbeli ve minareli bir camii ile türbesi yaptırılarak bugünkü şekline kavuşturulmuştu. Osmanlı devri Türk sanatının son yıllarında ortaya çıkan karma (eklektik) üslubla yapılan 8 köşeli ve kubbeli türbenin hangi mimar veya kalfa tarafından yapıldığı ise tesbit edilememiştir.[396] Türbe ilk bakışta kademeli kaidesi, çokgen planlı kütlesi ve mekânı örten kubbesiyle Osmanlı türbe geleneğinin tipik örneklerinden birisi gibi gözükmektedir. Ancak yakından bakıldığında bezemelerinin özgün olduğu görülmektedir. Kapı ve pencerelerde soğan biçimli, kemerli Mağrip kemerleriyle, kademelendirilmiş gotik silmeler dengeli bir beraberlik içindedir. Köşe sütunları yine Mağrip mimarisinde karşılaşılan moresk başlıklar ile son bulmaktadır. Ana yapıda

[393] *BOA: İrade/ Hariciye* 13939.
[394] ENGELHARDT: *Tanzimat Ve Türkiye*, Çev. Ali Reşad (İstanbul,1999), 263.
[395] Türbe ve caminin fotoğrafları tarafımızdan çekilerek ekler bölümüne konulmuştur.
[396] EYİCE: *a.g.m*, 312-313.

uygulanan bezemeler ise Endülüs'teki Elhamra Sarayı'nın dekorasyonu için tasarlanan örneklere benzemektedir. Türbenin tasarımında esas alınan Osmanlı geleneğine yabancı ilkeler, külliyenin diğer yapılarında, cami ile meşrutada, hatta ana giriş kapısı ve abdest musluklarında da gözlenmektedir. Bu açıdan mimarideki oryantalizm modasının uygulandığı 19.yüzyıl Osmanlı mimarisinin ilginç örneklerinden birisi olarak kabul edilmektedir.[397]

Türbenin üzerine asılmış olan levha da da şu bilgiler yer almaktadır; "Türbe 1868 yılında inşa edilmiştir. Sekizgen planlı olan yapının dış yüzeyindeki mermer süslemelerde Mağrib ve Endülüs mimarisinin tesirleri görülür. At nalı kemerli pencereleri, ince bir işçilikle işlenmiş duvarları ve mağribi üsluptaki bezemeleri ile Osmanlı mimarisine yabancı bir etki bırakır. Taş kaide üzerine tuğladan örülmüş duvarlar uzun bir revnak ile sonlanır. Türbenin dışında rûmi ve halmet gibi stilize ve kıvrık dallar gibi naturalist nakışlar ile baklava ve üçgen gibi geometrik motifler kullanılmıştır. Türbeye doğuda yer alan nal kemerleri içinde olan kapıdan girilir. Kapı kanatları ahşaptandır.Türbenin içine iki basamaklı merdivenden çıkılarak girilir. Türbenin içi son derece sadedir. Türbede Keçecizâde Fuad Paşa ve kimliği bilinmeyen iki bayana ait toplam üç sanduka bulunmaktadır."

Türbenin hemen yanında yeralan cami, kubbeyle örtülü sekizgen bir ana ibadet mekânı ile buna bağlı, sekizgenin üç kenarını içine alan kapalı bir son cemaat yerinden oluşmaktadır. Bu bölümün hemen önünde de tek birimlik bir portiko, girişi belirlemektedir. Portiko ve son cemaat yeri, ana mekândan daha alçaktır. Böylece sekizgen plan, bütünlüğü bozulmadan algılanabilmektedir. Türbede oladuğu gibi camide de oryantalist izler görülmektedir. Dış cephede, at nalı kemerli ikiz pencereler ve bunların üzerindeki yuvarlak pencereler, girişteki büyük at nalı kemer oryantalist izler taşıyan elemanlardır. İç cephede ise Magrip etkili oryantalizm uyarınca sarı,

[397] Turgut SANER: "Fuad Paşa Türbesi" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, 341-342.

kırmızı ve mavi renklerin hakim olduğu kalem işi bezemler bulunmaktadır. Minberde aynı anlayışla tasarlanmıştır.[398]

I.15.2. Varisleri

Fuad Paşa iki evlilik yapmıştır. İlk eşi İkbâl Hanım, *Mahşer Midillisi* lakâplı hariciye teşrifatçısı Kâmil Bey ile Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'nın eşi Nafia Hanım'ın kardeşidir. İkinci eşi Emine Behiye Hanım ise Mevlevî Ahmed Efendi'nin kızıdır. Fuad Paşa'nın üç oğlu olmuş, birisi çocuk yaşta, Ahmed Nazım ve Kâzım isimli diğer iki oğlu da genç yaşlarda, kendisinin sağlığında vefat etmiştir. Fuad Paşa bu kayıplardan çok etkilenmiş, manen çökmüştür. Hatta büyük oğlu Ahmed Nazım'ın yalı iskelesinden vükela vapuruna binerken bir kalp krizi sonucu vefatı üzerine yalısından ayrılarak Bebek'teki Hekimbaşı Yalısı'na taşınmıştır.[399]

Büyük oğlu Ahmed Nazım Bey'in amedî hulefasından[400] ve Meclis-i Vâlâ üyesi[401] olduğu maaşının Sayda emvalinden ödeneceğine dair 14 Mayıs 1861 tarihli Maliye Nezareti'ne ait bir belgeden de açıkça anlaşılmaktadır.[402] Fuad Paşa'nın küçük oğlu Kâzım Bey'in ise binbaşı rütbesiyle Mecidiye Nişanı aldığı[403] ve Beyoğlu Kışlası'nda öldüğü bilinmektedir.[404] Eşi Emine Behiye Hanım'ın ise 1873 yılında vefat ettiği ve bankada kendi adına bulunan emanet senedinin çocukları Mustafa Hikmet ve Yahya Reşad'a geçtiği yine bir arşiv belgesinden anlaşılmaktadır.[405] Burada sözkonusu olan Mustafa Hikmet ve Yahya Reşad, Emine Behiye Hanım'ın ilk eşinden olan çocukları olmalıdır. Fuad Paşa'nın kendi çocukları hayatta olmadığından onlara intikal etmiştir.

---

[398] Turgut SANER: "Fuad Paşa Camii" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, 341.
[399] "Fuad Paşa Yalısı" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VIII, 161.
[400] *BOA: İrade/ Hariciye* 5216.
[401] Necdet SAKAOĞLU: "Keçecizadeler" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 515.
[402] *BOA: A.MKT. NZD* 352/41.
[403] *BOA: A.DVN.MHM* 26/63.
[404] SAKAOĞLU: *a.g.m*, 515.
[405] *BOA: A.MKT.MHM* 471/46.

Fuad Paşa'dan kalan maaş ve eşya ile ilgili de arşivde bazı belgelere rastlamak mümkündür. Fuad Paşa merhumun eşi ile bazı mensubatının uhdelerinde bulunan musakkafata dair bir belgede bir sahilhâne, bir çiftlik ve Beyoğlu'nda bir iki haneden bahsedilir.[406] Bunlardan birisinde Maliye Nezareti'ne hitaben "*Fuad Paşa merhumdan kalan murassa Osmânî ve mecîdi nişân-ı zîşânlarıyla alâmetlerinin kıymeti bulunan yüz altı bin sekiz yüz yetmiş beş kuruşun misâli emsâli misillü hazîne-i celîleden v3arisen müteveffâ-yı müşarün-ileyhe i'tâsı tensîb kılınmış*"[407] denilmektedir.

Fuad Paşa'nın en büyük muhaliflerinden biri olan *Hürriyet* gazetesi ise *merhum* demekten kaçınıp *müteveffa* olarak bahsettiği Fuad Paşa'nın Fransa bankalarında otuz bin frangı bulunduğunu yazmıştır.[408] Bir başka sayısında ise "*bir nice milyon parasının İngiliz Orient Garner kumpanyasında battığını*" duyurmuştur.[409] Ancak bu iddialar belgeleri olmadığından söylentiden öteye geçememiştir.

Fuad Paşa'nın soyunu devam ettirenler ise torunları ve onların çocuklarıdır. Nazım Bey'in oğlu Hikmet Fuad Bey(1862-1913), gümrük idare meclisi üyeliği yapmış, Hekimbaşı Hayrullah Efendi'nin kızı Mihrünnisâ Abdülhak Tarhan'la evlenip ayrılmıştır. Oğlu Nâzım Keçeci (1883-1964) çocuksuz ölmüştür. Nazım Bey'in ikinci oğlu Reşat Fuad (1861-1921) dır. Reşat Fuad Bey, Keçecizadelerin son renkli simasıdır. Mekteb-i Sultani'yi bitirmiş, Sadaret Mektubi Kalemi'nde görev almış, Roma ve Viyana'da elçilik ikinci kâtipliği, Şûra-yı Devlet Maliye Dairesi üyeliği yapmış ve 1908'de bâlâ rütbesinden emekliye ayrılmıştır. Aynı zamanda Tarih-i Osmani Encümeni'nin, İstanbul Muhipler Cemiyeti'nin ve Evkâfı İlmiye Müzesi'nin, Paris'te Tahsil Görmüş Gençler Cemiyeti'nin kurucularındandır. Döneminde *İstanbul efendiliği*ni temsil etmiştir. Doğu ve batı kültürlerine aşinalığı,

[406] *BOA: İrade/ Dahiliye* 40887.
[407] *BOA: A. MKT. MHM* 438/49.
[408] *HÜRRİYET* 35 (22 Şubat 1869)
[409] *HÜRRİYET* 38 (15 Mart 1869)

Fransızcayı mükemmel bilmesi, kibar ve nükteci bir kişi olmasıyla aynen dedesi Fuad Paşa'ya benzemektedir. Eski sadrazamlardan Tunuslu Hayreddin Paşa'nın kızı Behiye Hanım'la evlenmiş ve Hayreddin Fuad Keçeci, Mehmed Salih Keçeci, Mehmed Fuad Keçeci ve Ali Şevket Keçeci isimli dört oğlu dünyaya gelmiştir. Mehmed Salih Keçeci Demokrat Parti milletvekilliği, Ali Şevket Keçeci büyükelçilik yapmıştır. Diğer taraftan Fuad Paşa'nın küçük oğlu Kâzım Bey'in İzzed Fuad isimli tek oğlu olmuştur. İzzed Fuad Paris'te askerlik öğrenimi yaptıktan sonra II. Abdülhamid'in yaveri olmuş, 1908'de birinci ferik iken süvari komutanlığına ve ardından Madrid elçiliğine atanmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı konu alan ve Fransa'da basılan "*Les occasions perdues*" isimli bir eseri vardır. Keçecizade İzzed Fuad, Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'nın kızı Azize Emine Hanım ile evlenmiştir.[410]

Fuad Paşa'nın soyundan gelen kişilerle ilgili olarak arşivde sonraki tarihlere ait bazı belgelere rastlamak da mümkündür. Örneğin; Keçecizâde İzzet Fuad Paşa, Ordu-yu Osmanî birinci süvari müfettişi olarak tercüme ve tab' ettirdiği *Tarih-i Harb* isimli eser için kendisine her türlü masrafın karşılanma sözü verildiği halde hiçbir şey almadığından bir şehzadeye şikayette bulunmuştur.[411] Keçecizâde İzzet Fuad Paşa bir başka belge de de bir İtalyan gazetesinde çıkan resminden dolayı Abdülhamid'in kendisine itimatsızlık göstermesi üzerine duyduğu üzüntüyü dile getirerek şöyle devam eder; "*arzû-yu şâhâneye mugâyir neşriyatta bulunacak olmuş olsa idim öyle oyuncakla değil iki güne kadar kopyasını ikmâl ile atebe-i seniyyelerine takdîm edecek olduğum pek mühim layihânın neşrine kıyâm ederek devlet-i aliyyelerinde ıslâhât ve terakkiyât –ı cedîdenin ne sebeplerden dolayı vücûda gelememekte olduğunu ve hatta hiçbir gün gelemeyeceğini, memleketimizde askerliğin niçin mahv olduğunu ve ahlâksızlık ve casusluk sayesinde nasıl bozulduğunu ilan ederdim*"16 Cemâziyelahir1313 (3 Aralık 1895).[412]

[410] SAKAOĞLU: *a.g.m*, 515-516.
[411] *BOA:YEE* 15/161.
[412] *BOA:YEE* 15/155.

Görüldüğü üzere Keçecizade İzzet Fuad Paşa isimlerini taşıdığı büyük dedeleri İzzet Molla ve Fuad Paşa gibi sözünü sakınmayan ve devletle ilgili meselelerde sorumluluk bilinciyle düşünen, kafa yoran bir kişidir. Hatta İzzet Fuad Paşa daha genç bir binbaşı iken *Monitör Oryantal Gazetesi*'nde kendisiyle ilgili çıkan bir haber üzerine gazetenin müdürünü açıkça düelloya davet etmiştir.[413]

I.15.2.1. Konak Meselesi

Fuad Paşa vefat ettiğinde ailesine bir konak bırakamamış sadece Kanlıca'daki yalısı kalmıştı. Bunun çeşitli sebepleri vardır ve bu konu çeşitli spekülasyonlara neden olmuştur. Fuad Paşa'nın Şehzade Camii karşısındaki gösterişli konağının 11 Aralık 1864 gecesi yanmasıyla başlayan bu süreç birçok talihsizlikle devam etmişti. Fuad Paşa'nın çok üzüldüğü bu yangında murassa mecîdi nişanı da yandığından Sultan Abdülaziz kendi mecîdi nişanını gönderdiği gibi pekçok hediye de yollamıştır. Yangın meselesi muhaliflerin eline koz vermiş ve şu kıt'a söylenmiştir;

"*Şer'in ahkâmını fesh etmeyi ettikçe murâd*
Gazâb-ı Hakk ile makhûr olur elbette fuad
Âteş-i zulm ile yandıkça hemen kalb-i 'ibâd
Tutuşub yandı bu şeb hâne-i berbâd-ı Fu'ad."[414]

Bu tür bir yaklaşım doğru değildir ki aynı durum Fuad Paşa oğullarını genç yaşta kaybettiğinde de sözkonusu edilmiştir. Fuad Paşa'yı yaptıklarından dolayı Allah'ın bu dünyada cezalandırdığı ileri sürülerek karşı taraf haklılığını ispatlama çabası içine girmiştir.

Fuad Paşa daha sonra Yusuf Kamil Paşa'nın Demirkapı'daki konağına taşınmış Sultan Abdülaziz buranın kendi hazinesinden döşenmesini

[413] *BOA:YEE* 78/85.
[414] ÖZTUNA: *a.g.e*, 200.

emretmiş ancak bir süre sonra bu konakta yanmıştır. İki konağında bu şekilde yanmasından sonra Fuad Paşa bir taş konak yaptırmaya karar vermiştir. Sık sık görülen bu tür yangın olaylarından sonra Fuad Paşa gibi Âlî Paşa ve başkaları da bu yolu seçmişlerdi. Bayezıd civarında yapımına başlanan bu konak ile ilgili olarak Abdurrahman Şeref şunları aktarır; "Fuad Paşa'ya masrafları devlet tarafından karşılanmak üzere bir konak yapılmasını Sultan Abdülaziz teklif etmiş ancak Fuad Paşa malî sıkıntılar nedeniyle bu teklifi uzun süre reddederek geçiştirmiştir. Sonunda durum biraz rahatlayınca masrafları kısmen hazineden karşılanmak üzere konak inşasına başlanmıştır. Bu arada Mütercim Rüştü ve Namık Paşa-zâde Cemil Paşalar konak arsasının Hazine'ye ait olduğunu bildirmişlerdir. 1284 Ramazanının ilk Cuma akşamı Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa bir iftar daveti vermiş fakat Fuad Paşa bu davete çok geç gelmiştir. Yusuf Kâmil Paşa'nın canını sıkan bu olayın ertesi günü de konağına maliye nezareti adına el konulmuştur. Bu olaydan ötürü Fuad Paşa'nın canı çok sıkılmış ve "*sahibine sorulmadan bir mülkün alınması müsadere usulünün devamını göstermez mi?*" diyerek istifa kararı almıştır. İstifa kararı duyulunca konak iade edilmiş ve masraflar iade olunmuşsa da Fuad Paşa sadece kendisinin harcadığı parayı alıp kalanı iade etmiştir." [415] Fuad Paşa daha sonra türbesinin bulunduğu yerin karşısında bir arsa alıp konak inşasına başlamış ancak bu inşaat tamamlanmadan vefat etmiş dolayısıyla ailesine şehirde bir konak bırakamamıştı.

I.15.3. Vasiyetnamesi[416]

Fuad Paşa'nın vasiyetnamesi de tartışmalı konulardan birisidir. Mevcut olan vasiyetnameyi kendisinin yazıp yazmadığı tam olarak açıklık kazanmamıştır. Sözü geçen bu vasiyetnameyi ilk önce İstanbul'da İngilizce ve Fransızca olarak çıkan *The Levand Herald* gazetesi yayınlamıştır. Gazetenin iddiasına göre Fuad Paşa, ölümünden birkaç gün önce Sultan

[415] ABDURRAHMAN ŞEREF: "Fuad Paşa'nın Konağı Nasıl Maliye Dairesi oldu?" TOEM, I (İstanbul), 135.
[416] Vasiyetnamenin tam metni *Ekler* bölümünde yeralmaktadır.

Abdülaziz'e hitaben yazdığı bu vasiyetnameyi Valide Sultan aracılığıyla Sultan'a iletmek üzere yaşlı bir hizmetkâra vermiş, ancak Sultan'ın eline geçmeden kamuoyu haberdar olmuştur.[417] Burada ilginç olan nokta Sultan'a hitaben yazılan vasiyetnamenin Türkçe aslının olmamasıdır. İngilizce ve Fransızca nüshaları olan vasiyetname yayınlandığı andan itibaren İstanbul gazetelerinde de tartışma konusu olmuştur.[418]

Vasiyetname ile ilgili ciddi bir iddia da Fuad ve Âlî Paşalar ile dostluğu olduğu bilinen İngiliz J. Lewis Farley'[419]den gelir. Farley, 1875 tarihinde yayınlanan bir kitabında Fuad Paşa'nın vasiyetnamesini torunu İzzet Bey'in kendisine verdiğini ve kendisinin de İngilizceye çevirerek kitabına koyduğunu belirtirken vasiyetnamenin orjinalinin hangi dilde olduğunu söylememiştir.[420] Vasiyetname,1896'da *Revue de Paris* de yayınlandığında ise Arifî Paşa tarafından Türkçe'den çevrildiği ve kendilerine Fuad Paşa'nın torunu Hikmet Fuad tarafından verildiği bildirilmiştir.[421]

---

[417] DAVISON Roderic: "The Questıon of Fuad Paşa's Political Testament" *Belleten*, XXIII/89 (Ocak 1959),125.

[418] DAVISON: *a.g.m*, 121-122, 131-132.

[419] J. Lewis Farley; 1857-1858 tarihleri arasında Suriye'de bulunmuş, 1860-1861 tarihlerinde İstanbul'da Osmanlı Bankası'nda görev yapmış bir İngilizdi. Daha sonra Bristol'de Osmanlı temsilcisi olarak görev yapmıştı. İlk dönem kitaplarının birkaçında Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumu ve kaynakları hakkında yazılar yazmış, yabancı sermayeyi ve yerleşimcileri imparatorluğa çekmeye çalışmıştır. Farley, hem Âli hem de Fuad Paşa ile yakın ilişkiler içinde olduğunu iddia etmiştir. Ancak 1875-1877 krizlerinde anti-Türk olmuş ve Balkan Slavları adına propaganda yapmıştır. Hatta 1875'de Londra'daki Rus Elçisi Shuvalov'a Osmanlı Devleti'ndeki hırıstiyanlar lehine bir basın kampanyası oluşturmayı teklif etmiştir. Farley'in güçlü bir anti-Rus ton taşıyan vasiyetnameyi Rusya'nın taraftarlığını kazanmaya çalıştığı bir dönemde kitaplarına niçin dahil ettiği de merak konusu olmuştur. İngiliz elçisi Sir Henry Elliot, önce Türk dostu sonra anti- Türk olan Farley'in yazdığı yazıların "şüpheli bir tarafsızlıkla" ele alınması gerektiğini söyleyerek, Farley'in görüşlerini değiştirmesine sebeb olarak Osmanlı Devleti'nin ekonomik sebeplerle ona verdiği temsilcilik maaşını kesmesini göstermiştir. Farley'in şu kitaplarında ve belirtilen sayfalarda Fuad Paşa'nın vasiyetnamesi yer almıştır;Türkiye'nin Gerileyişi (Londra 1875)sayfa 27-36, Türkler ve Hırıstiyanlar (Londra 1876)235-244, Mısır, Kıbrıs ve Asya Türkiyesi(Londra 1878) sayfa 228-245

[420] J.Lewis FARLEY: *The Decline of Turkey* (London 1875) 27-36'dan naklen DAVISON: *a.g.m*, 122-123.

[421]Engin Deniz AKARLI: "Tanzimat Dönemiyle İlgili Bir Belge: Fuad Paşa'nın Siyasî Vasiyetnâmesi" *Toplum ve Bilim*,4,(Kış 1978),128.

Fuad Paşa'nın torunu Hikmet Fuad Bey, Ahmet Rıza Bey[422]'e kendi el yazısıyla gönderdiği mektupta vasiyetnameyi dedesi Fuad Paşa'nın yazdığını söylemiştir.[423] Fuad Paşa'nın diğer torunu Reşad Fuad Bey ise Ali Fuad Bey[424]'e bu vasiyetnameyi dedesinin yazmadığını söylemiştir.[425] Görüldüğü üzere aile arasında bile bu konuda farklı görüşler vardır.

Fuad Paşa'nın vasiyetnamesine Genç Türkler'de ilgi duymuşlar ve Ahmet Rıza 1897'de Paris'de çıkardığı *Meşveret* gazetesinde vasiyetnameyi yayınlamıştır. Cenevre'de *Mizan* gazetesi sahibi Murat Bey de Mizan Matbaası'nda 1314 yılında Fuad Paşa'nın eseri olarak *Vasiyetname-i Siyasi*'yi basarken kapağına Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin mührünü koymuştur. Onlara göre Fuad Paşa'nın vasiyetnamesi kendisine ait değildir ve İranlı Melkum Han tarafından yazılmıştır.[426] 1903 yılında da vasiyetname ünlü İngiliz dergisi *Nineteenth Century*'de yayınlanmıştır. Burada şaşırtıcı bir şekilde orjinal kopyadan çeviri olduğu ve İngilizcede daha önce yayınlanmadığı söylenmiştir.[427] Ancak Farley'in daha önce en az üç kez vasiyetnameyi İngilizce olarak yayınladığı gözönüne alındığında bu yanlış bir iddiadır. Son olarak 1911'de vasiyetnameyi Fransızcadan çevirerek Türkçe olarak yayınlayan Mehmed Galip, vasiyetnamenin orjinalinin İngilizce olup önce Fransızcaya sonra da Ahmed Arifi Paşa ve Pertev Paşa tarafından Fransızca'dan Türkçe'ye çevrildiğinden bahsetmiştir. Bu iki çeviriyi bulamadığından kendisinin de bir kez daha Türkçe'ye çevirdiğini söylerken, bu iki çevirinin yayınlanıp yayınlanmadığına dair bir bilgi de vermemiştir. Mehmed Galip vasiyetnamenin Fuad Paşa'nın görüşleriyle uyuşmakla birlikte Melkum Han tarafından yazılmış olabileceğini de dile getirmiştir. Mehmed Galip ayrıca vasiyetnamenin ilk olarak Londra'da bir İngiliz dergisinde yayınlandığından bahsetmiş fakat derginin adını ve yayın tarihini

[422] 1908 Meşrutiyetine kadar Paris'de çalışan Jön Türkler Cemiyeti'nin başkanı.
[423] KUNTAY: *a.g.e*, 216-217.
[424] Ricâl-i Mühimme-i Siyasiye, Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye kitaplarının yazarı.
[425] ALİ FUAT: *Ricâl*,a.g.e, 173.
[426] AKARLI: *a.g.m*, 129.
[427] DAVISON: *a.g.m*, 124.

belirtmemiştir.[428] Bu konuda çalışmalar yapan Roderıc Davison, adı geçen dergiyi bulamadığını ve makalenin 19. yüzyıl periyodik yayınlar indeksinde de yer almadığını söyleyerek Mehmed Galip'in iddiasını çürütmüştür.[429]

Vasiyetnamenin *orjinal dili* meselesi de kimin yazdığı ile direkt ilgili bir meseledir. Vasiyetnamenin orjinalinin İngilizce olduğu iddiası Fuad Paşa'nın İngilizcesinin Fransızca ve Türkçesi kadar iyi olmadığı için bunu nasıl yazdığı, orjinalin Fransızca olması iddiası ise Fransızcası iyi olmayan Sultan'ın kendisine hitap edilen bu belgeyi nasıl anlayacağı sorularını akla getirmektedir. Ancak vasiyetnamenin geneline hakim olan üslûp, o sırada Fransızcanın yaygın olarak kullanımı ve Türkçe nüshalarda çeviri izlerinin bulunması gibi sebepler metnin orjinalinin Fransızca olması ihtimalini yükseltmektedir.

Vasiyetnameyi *kimin yazdığı* sorusu da yine farklı ihtimalleri beraberinde getirmektedir. *Levant Times*'da son anlarında Fuad Paşa'nın yanında bulunan Rüstem Bey'[430]in üzerinde durulurken, *Levant Herald*'da Emile Burnouf tarafından Fuad Paşa'yı iyi tanıyan bir Rum tarafından yazılmış olma ihtimali ileri sürülmüştür. Mehmed Galip içeriğine bakarak bazı kişilerin vasiyetnameyi Âli Paşa'nın yazmış olabileceğini iddia ettiklerini ancak Âli Paşa'nın söylemek istediklerini böyle aracılara ihtiyaç duymadan söyleyebilecek bir kişi olduğundan bunun doğru olmadığını söylemektedir.[431] En çok üzerinde durulan ihtimal ise vasiyetnamenin İranlı *Melkum Han* tarafından yazılmış olmasıdır. Fuad Paşa'nın desteğiyle bile olsa Osmanlı Devleti'nde istediği mevkiyi elde edemeyen Melkum Han'ın Âli Paşa'ya övgü dolu sözler sıralayarak onun taraftarlığını kazanmak için bu işi yaptığı iddia

[428] MEHMED GALİP: "Tarihten Bir Sahife: Âli ve Fuad Paşaların Vasiyetnâmeleri" *TOEM*,I (1329),72.
[429] DAVISON: *a.g.m*, 122.
[430] Floransa'daki Osmanlı görevlisi olan ve ileride Paşa olacak Françesko Rüstem Bey'dir. Bkz. DAVISON: *a.g.m*, 131.
[431] MEHMED GALİP: *a.g.m*, 71.

edilmiştir. [432] Böyle önemli ve profesyonel bir işin bu sebeple yapılmış olması ihtimaline inanabilmek oldukça güçtür. Âli Paşa'nın gözüne girmek kolay olmadığı gibi böyle bir işi kendisinin yaptığına onu inandırmakta zor bir işti.

Vasiyetname 3 Ocak 1869 tarihini taşımaktaydı yani Fuad Paşa'nın ölümünden 1 ay öncesine aitti. Aslında vasiyetname yazmak Osmanlı devlet adamları arasında yaygın bir uygulama değildi. Ancak Fuad Paşa'nın kişilik özelliklerinde de değineceğimiz gibi sıradan bir kişi olmadığı için aklına geldiyse yapmış olma ihtimali yüksektir. Onun gibi boş durmayı sevmeyen ve yazıp çizmekten hoşlanan bir kişi için bu işi yapmış olmak uzak bir ihtimal değildir. Metnin içeriğine bakıldığında da Fuad Paşa'nın görüşleri ile çelişen bir durum yoktur. Ancak sayılan bütün bu uygun şartlar dahi vasiyetnamenin ona ait olduğunu kanıtlamaya yetmeyecektir. Onu çok iyi tanıyan bir kişinin de bunu yazarak ona mâletmek istemiş olması ihtimali her zaman mevcuttur.

Vasiyetname ile ilgili görüşler orijinal dili ve kimin yazdığı etrafında yoğunlaşırken sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için metnin de iyi tahlil edilmesi gereklidir. Vasiyetname son günlerini yaşayan bir kişinin ağzından ve sadakat sözcükleriyle başlamıştır. Vasiyetnamenin içeriğine baktığımızda ise devletin içinde bulunduğu durum değerlendirilerek yapılması gerekenler özetlenmiştir. Dünya artık değişmiştir ve Osmanlı Devleti söz sahibi olabilmek için komşularının seviyesine ulaşmak ve onlarla yarışmak zorundadır. Burada geçen bir tanımlama farklı yerlerde de Fuad Paşa'ya atfedilerek söylenmiştir. O da "*İngiltere kadar paraya, Fransa kadar bilgi aydınlığına ve Rusya kadar askere sahip olabilmek*"[433]tir. Fuad Paşa gördükleri ve yaşadıklarının ışığında böyle bir tesbitte bulunmuş olmalıdır. Özellikle Avrupa seyahati sırasında İngiltere ve Fransa'yı yakından görme olanağına sahip olmuş ve oradaki bilim ve teknolojiye Sultan'la birlikte hayran olmuşlardır. MÂli sıkıntılar yaşanırken

[432] Bu iddiayı özellikle Mehmed Galip, Ali Fuat ve Clément Huart paylaşır. Davıson ise Fuad Paşa'yı tanıdığı, onun gibi farmason olduğu, Fuad Paşa ile çakışan görüşleri olduğu, Fransızcayı iyi bildiği ve anti-Farisi bir üslûbu olduğu için vasiyetnameyi onun yazma ihtimalinin bulunduğunu kaydeder. Bkz. DAVISON: *a.g.m*, 131-132.
[433] AKARLI: *a.g.m*, 131.

Fuad Paşa'nın ilk müracaat ettiği devlet de İngiltere olmuştur. Fransa'nın ise kurumları, teknolojisi ve kanunları daha sonra örnek alınarak ithal edilecektir. Fuad Paşa Rusya'da da bulunmuş ve Eflâk-Boğdan başta olmak üzere birkaç yerde Rus askeri ile karşı karşıya kalmıştır. Rusya büyük ordusu ile fırsat buldukça karşımıza çıkmıştır ve çıkmaya da devam etmektedir.

Metinde Osmanlı Devleti'nin takip etmesi gereken dış politikanın bir analizi yapılırken aynı zamanda devleti yeniden canlandırmak için gerekli reformlara da değinilmektedir. Avrupa'nın öteki ülkeleri kadar ilerlemek için altyapının var olduğu fakat bütün siyasi ve idari kurumlarda değişiklikler gerektiği söylenmektedir. Bu yolda engel olan yasa ve düzenlemeler bir an önce kaldırılmalı veya düzeltilmelidir. İnsanın doğası gereği sürekli kendini geliştirme çabası içinde olmalıdır ve İslamiyet de bu yolda insana yardımcı olan bir dindir. İslamiyet aklı iyi kullanmayı emrettiği gibi Avrupa'dan örnek alınacak kurumların hiçbirinin özünde de İslamiyete aykırı olabilecek bir yan zaten yoktur. Âli Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin güvenlik ve refahına hizmet edeceği bütün yolları herkesden daha iyi bildiğine vurgu yapılarak padişahtan ona güvenini esirgememesi ve sekteye uğratılmasına izin verilmemesi istenmektedir. Daha sonra tekrar yabancı devletlerden bahisle hepsi teker teker ele alınarak değerlendirilmiştir. Yabancı müttefikler içinde en önemlisi ve zorunun İngiltere, en iyi idare edilmesi gerekenin ise Fransa olduğu belirtildikten sonra çıkarları gereği Avusturya'nın doğal bir müttefik olarak kalacağının beklendiği belirtilirken Prusya'nın Alman birliği için yapacağı çalışmalara karşı dikkatli olunması istenmiştir. "*Bendeniz de bir Rus nazırı olsam İstanbul'u zapt için dünyayı alt üst ederdim*" cümlesiyle Rusya'nın ısrarlı ve yayılmacı politikasına dikkat çekilmiştir. Kendi başına kalsa önemsiz ama güçlü bir düşmanın elinde *fesat aleti* haline gelebilecek Yunanistan'a da dikkat çekilmiştir. Ülkede yaşayan çeşitli halkları kaynaştırmadıkça devletin varlığını sürdürmesinin mümkün olmadığı belirtildikten sonra bunun için padişahtan ilk olarak adalet çarkının yeniden düzenlenmesi istenmiştir. Bütün vatandaşların can ve mal güvenliği yasal güvence altına alındıktan sonra yapılacak bir başka iş yolların yapımıdır. Avrupa ülkeleri kadar *demiryolu*na

sahip olunduğunda dünyanın önde gelen devletlerinden bir olunacaktır. Üzerinde durulması gereken bir başka konu da *kamu eğitimi*dir. Bu konuda bazı girişimler olduysa da yarım kalmıştır ancak bundan sonra daha ileriye götürülmelidir. Vasiyetnamede özetle bunlar anlatıldıktan sonra "*Biliyorum, Müslümanlarımızın büyük çoğunluğu beni gavurluk ve din düşmanlığı ile suçlayacaklardır. Onları bağışlarım, zira ne duygularımı ne de konuştuğum dili anlayabilmezler. Birgün gelecek benim , yani bir gavur ve "dinsiz yenilikçinin" beni türlü suçlamalara boğan yobazlardan daha dindar, daha gerçek bir Müslüman olduğumu idrak edeceklerdir*" denilmiştir. Değinilen konular ve ileri sürülen görüşler de Fuad Paşa'nın görüşleriyle uyumlu olmakla birlikte özellikle alıntı yapılan bu son sözler ona tam uymaktadır. Zamanında yaşam tarzı ve özellikle bahçesindeki heykellerden dolayı dinsizlikle suçlanmıştır. Bu vasiyetnameyi Fuad Paşa kendisi yazmamış ise onu çok iyi tanıyan ve ne yazacağını bilen bir kişi yazmıştır. Dolayısıyla bu görüşler birinci elden olmasa bile ikinci elden Fuad Paşa'nın görüşleridir.

İKİNCİ BÖLÜM

DÖNEMİNİN ÖNEMLİ SİYASİ OLAYLARI

II.1. Eflâk-Boğdan Ve Mülteciler Meselesi

1848 ihtilâlleri[1] Avrupa'da büyük gelişmelere sebep olurken, Osmanlı Devleti'ni de Eflâk- Boğdan ayaklanması ve mülteciler problemiyle karşı karşıya bırakmıştı. Eflâk ve Boğdan Beylikleri, Osmanlı Devleti'nde özerk bir yönetime sahiptiler. Rus tehlikesi ve Avusturya tehdidine karşı bu beylikler tampon bir bölge oluşturmaktaydı. Ancak burada bir süredir gelişmekte olan millî Romen kültürü, 1848 ihtilâllerinin etkisiyle iyice güçlenerek Romanya birliğini kurmaya çalışan bir ayaklanmayla sonuçlanmıştı. Rusya, sınırları dibindeki bu milliyetçi hareketin güvenliğini tehdit ettiğini ileri sürerek bölgeye asker gönderirken, Rus işgalini durdurmak için Osmanlı Devleti de bölgenin güneyine asker sokmuştu. Önce Süleyman Paşa bölgeye gönderilmiş, onun yeterince başarılı olamaması üzerine de *Amedî-i Divan-ı Hümayun* Fuad Efendi gönderilmesine karar verilmişti. Fuad Efendi'nin bu memuriyeti sırasında ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak için maaşını almaya devam etmesi ve Süleyman Paşa'ya oraya giderken geçici olarak verilen 50 bin kuruşun 30 bin kuruşunun verilmesi de kararlaştırılmıştı. Kalan 20 bin kuruş ise hazineye bırakılacaktı.[2] Mevcut kaynaklarda Fuad Efendi'nin bu görevine ilişkin çok

[1] 1848 yılında Fransa'da krallığın devrilmesi, Cumhuriyetin ilanı ve işçi sınıfına ait yeni bir düşünce akımının ortaya çıkması Avrupa'nın diğer taraflarında da etkili olmuş ve uluslararası bir olay halini almıştır. Demokrasi ve milliyet fikirleri Orta Avrupa'nın ardından Şarki Avrupa ve özellikle Balkanlara yayılmış ve mutlakiyetçi Rusya'nın etrafını sarmıştı. Almanya ve Macaristan'da çıkan isyanlar Macaristan'ın Kossuth'u başa geçirerek cumhuriyeti ilan etmeleriyle sonuçlanmış ve İmparator Ferdinand Viyana'dan kovulmuştur. Memleketeyn'de ise Eflâk Voyvodası Bibesko, 23 Haziran 1848 (21 Receb 1264) günü kerhen bir Kanun-i Esasi kabulüne mecbur olduktan 4 gün sonra 27 Haziran 1848 (25 Receb 1264) de kaçınca geçici bir hükümet kurmuştur. Boğdan'da ise Voyvoda Mihail Sturdza karşı koymak istediyse de başarılı olamayacağını anlayarak çekilmiş, duruma hakim olan milliyetçiler ise Rus nüfuzuna karşı Osmanlı Devleti'ne eğilim göstermeye başlamışlardı. Bkz. İsmail Hami DANİŞMEND :*a.g.e*, 138.

[2] *BOA: İrade / Mesâil-i Mühimme* 1892.

fazla bilgi olmamasına rağmen arşiv belgelerinde çok ayrıntılı bilgilere rastlamak mümkündür.

20 Ağustos 1848 tarihli bir tahrirde, Rus Elçisi Mösyö Titof 1 Eylül 1848 tarihi itibarıyla Fuad Efendi'nin fevkalâde memuriyetle Eflâk'a geleceğini haber aldığını ve geldikten sonra isyancıları layıkıyla cezalandırmak için kendileriyle birlikte hareket edeceğini umduklarını belirterek bölgeden ilk haberleri vermiştir. Ayrıca 11 Haziran tarihi itibariyle isyanın ve düzen bozucu hareketlerinin sona erdiğini, Bâbıâli'nin bu konuda uygunsuzca aldatıldığını aslında asayişin sağlandığını da iddia etmişti.[3] Fuad Efendi ise 10 Eylül 1848 (11 Şevval 1264) tarihli tahriratında; oraya vardığında Süleyman Paşa'nın görevinin sona ermiş olacağını ama kendisi gittikten sonra onun dönmesinin daha uygun olacağını belirtmişti. Süleyman Paşa'nın orada bazı maceralar yaşadığı için kendisini telaşlı bir halde bulmayı beklediğini de ilave etmişti. Ayrıca Cumartesi gününe ait olan bu tahriratta Pazar günü karantinadan çıkılacağı ve Rıfat Paşa ile bir mülâkat gerçekleştirileceği ve Pazartesi günü vapur ile hareket edileceği de bildirmişti. Fuad Efendi ile Rıfat Paşa arasındaki görüşmede, piyade askerinin nehir, süvari askerinin ise kara yoluyla naklini kararlaştırılmış ayrıca Rıfat Paşa'nın Yerköyü'ne gitmesi ve orada Ömer Paşa ile görüşüp ileriye asker nakli gerekir ise alıp getirmesi ve İbrail'i boş bırakmamak için Kalos'a nakledilen askerin bir kısmının çekilebileceği karara bağlanmıştı (17 Şevval 1264/16 Eylül 1848).[4] Pazartesi günü Kalos'tan hareket edilerek Yerköyü'ne gidilmişti. Fuad Efendi burada Süleyman Paşa ile görüşmüş ve görüşmeden sonra Süleyman Paşa hemen hareket etmeyi uygun görmüştü. Bu arada General Duhamel'in oraya gelmesi ve kaymakam seçimi konusunda görüşme yapılması planlanmıştı.[5]

Süleyman Paşa Tuna vapuruyla dönerken Fuad Efendi, onunla bir tahrirat göndererek ilk izlenimlerini ve girişimlerini Dersaadet'e iletmişti. Bu

[3] *BOA: İrade / Mesâil-i Mühimme* 1885.
[4] *BOA: İrade / Mesâil-i Mühimme* 1891.
[5] *BOA: İrade / Mesâil-i Mühimme* 1893.

tahriratta; kaymakamlık için Rusyalıların istediği kişilerin Devlet-i aliyye'ce kabul edilmesinin sözkonusu olmadığı eğer böyle birşey olursa halkın bu konudaki şikayetlerinin de bir kat daha artacağı ifade edilmişti. Kendisinin adayı olan Kantakuzen ile ilgili olarak da General Duhamel ile görüştüğünü ve onun biraz yumuşatıldığını, asakir-i nizamiyenin Rusya askeri ile birlikte bulunmaması konusuna dikkat edildiğini, bu nedenle Fokşan'a gidecek olan askerin İbrail'e sevk edildiğini belirtmişti.[6] Kantakuzen konusundaki bu ilk girişimden sonra onun kaymakam seçildiği Fuad Efendi'nin 15 Eylül'de konsoloslara yazdığı bir müzekkere[7]den anlaşılmaktaydı. Fuad Efendi ayrıca Ferik Ömer Paşa'nın Bükreş şehrine geçici muhafız olduğunu ve artık onun muhatap kabul edilmesini istemişti. Ferik Ömer Paşa da Fuad Efendi'ye gönderdiği tahriratta şehrin harici ve dahilinde bulunan askerlerin şehirdeki karışıklığı sona erdirmeye yeterli olduklarını ve sağlanan asayişi bozmaya yönelik her türlü hareketin derhal cezalandırılacağını ifade etmişti.[8]

Asayiş sağlandıktan sonra sıra ıslahatın yapılması ve kaymakam seçimine gelmişti. Yapılacak düzenlemeler için sözü geçenlere layihalar hazırlatılacak böylece hem halk teselli edilmiş hem de Rusyalılar hayırlı işlere zorlanmış olacaktı. Kaymakam konusu ise bu kez halkın seçimine bırakılmayarak, hem memleketine hayırlı hem de Devlet-i aliyye'ye bağlı bulunanlardan Rusyalıların da kabul edebileceği bir kişi seçilecekti. Bu konuda ihtiyar felideskoların hiçbir işe yaramayacağı ve boyarlardan da olamayacağı gözönüne alındığında seçenek olarak Esterbi ve Kantakuzen kalmıştı. Halkın Esterbi ve kardeşine dargınlıkları düşünüldüğünde ise seçenek teke iniyordu.[9] Kaymakamlık konusunda Rusyalıların istemiş olduğu kişilerin seçiminin halkı rahatsız edip yeni güçlükler çıkaracağı belirtilerek bir kez daha reddedilmiş ve halk arasında meşhur ve muteber bir kişi olan Kantakuzen'in uygun bir kaymakam adayı olduğu belirtilmişti. Örneğin

---

[6] *a.g.y*
[7] Müzekkere, devlet dairelerinden birinden resmî bir işe dair merciine yazılan kağıda verilen addır. Müzekkerelerde elkâb yazılmaz. Bkz. PAKALIN: *a.g.e*, III, 641.
[8] *BOA: İrade / Mesâil-i Mühimme* 1908.
[9] *BOA: İrade / Mesâil-i Mühimme* 1916.

Rusyalıların istedikleri Yorgaki Filibeko isimli boyarın muteber, ehl-i ırz ve Devlet-i aliyye'ye meyilli bir adam ise de hakkında yapılan görüşmeler sonucu cahil, konuşmaktan başka icraatı olmayan ihtiyar bir kişi olduğundan Rusyalılar elinde oyuncak olmaktan ileri gitmeyeceği anlaşılmıştı. Kantakuzen konusunda ise biraz ısrarlı davranılıp ve hoşnut edici sözler sözler söylenilip General Duhamel dolayısıyla Rusyalılar bir hayli yumuşatılmıştı.[10] General Duhamel ile görüşülen bir başka konu da silah meselesiydi. Duhamel Bükreş ahalisinden bütün silahların toplanmasını teklif etmişti. İsyancıların memleketten uzaklaştırıldığı ve bir çoğunun da Rusyalılardan korkup kaçtığını gözönüne alan Fuad Efendi bunları yeniden muhakemeye kalkışmanın memleketi dehşete sürükleyeceğini ileri sürerek bu teklifi reddetmişti. Rusyalıların silah meselesiyle ilgili olarak böyle bir teklif yapmakta ki amaçları işe yaradıklarını ileri sürerek, buraya gelişlerini halka tasdik ettirmekti.[11]

Fuad Efendi, Şevval'in 21. Salı günü (19 Eylül 1848) Yerköyü'nden hareket etmiş ve 4 günde Bükreş'e gelmişti.[12] Tuna Başbuğu Miralay Salih Bey'in Vidin Valisi Hüseyin Paşa'ya gönderdiği şukkada ise Fuad Efendi'nin Yerköyü'nü muhafaza etmek üzere Rusçuk topçu sınıfı mirlivası Mehmed Paşa'yı 1 tabur asakir-i hassa ve 150 yerli topçu ve 8 top ile memur ederek Şevval'in 22. Salı günü Bükreş'e hareket ettiği belirtilmişti.[13]

Fuad Efendi'nin Eflâk metropolidine ve Eflâk kaymakamına yazdığı mektuplardan yaptığı işler hakkında bilgi sahibi olmak mümkündü. Eflâk metropolidine gönderdiği bir mektupta asayişi sağlamak için bir ordu ile Bükreş'e geldiğini, polis müdürleri ve memurlarına asayişin sağlanması için büyük iş düştüğünü ve bir mezhep reisi olarak üzerine düşeni yapmasını istemişti. Ayrıca bu mektuptan Bükreş ve Eflâk ahalisinin de haberdar

---

[10] *a.g.y*
[11] *BOA: İrade/ Mesâil-i Mühimme* 1893.
[12] *BOA: İrade/ Mesâil-i Mühimme* 1895.
[13] AHMET LÜTFÜ:*a.g.e*, 1265.

edilmesi gerektiğini belirtmişti.[14] Fuad Efendi 22 Eylül'de Eflâk metropolidine yazdığı bir başka mektupta ise bölgenin düzenini ihlâl edenler hakkında tedbir almak amacıyla geldiğini belirttikten sonra zaptiye müdürü ve maiyetindeki memurlara büyük iş düştüğünü ifade etmiş, dost devlet konsoloslarının ikâmetgâhlarıyla tebaalarının can ve mal güvenliğine dikkat edilmesini istemiştir. Öte yandan Eflâk halkına da ayrıca hitap ederek, isyanın sona erdiğini ve sağlanan asayişin muhafazası için koyulacak nizâmnâmeye tâbi olunması gerektiğini ve bu çerçevede üç kişiden oluşan bir kaymakamlık yerine bir kişiye kaymakamlığın verilmesinin uygun bulunduğunu duyurmuştu.[15] Metropolide yazılan 25 Eylül tarihli mektupta ise Eflâk ahalisine kendisinin memuriyeti ve görevinin anlatılması gerektiğini ayrıca metropolidin memleketin boyarları, esnafbaşıları ve sözü geçenleriyle birlikte kendisine gelerek durumu birlikte görüşmeleri gerektiğini belirtmişti.[16] Bu gruplar geldiğinde onlara hitaben neşr olunan varakada ise;

"*Ey Boyarân! Cümlenizin arzusu ve benim me'mûriyetimin dahi arz-ı aslı ve müstakili olan nizâm ve âsâyiş-i memlekete i'âde ve istikrâr için etrâfıma cem' olunuz.*

Ey Papazân! Sizler Cenâb-ı Hakk'ın sulh ve âsâyişe me'mûr hüddâmı bulunup vecîbe-i hidmetiniz itâ'at ve nasihât etmek olduğundan nezd-i âlîde vezâ'ifinizi îfâya sa'y-i gayret ediniz.

Ey eshâb-ı tüccâr ve erbâb-ı sanat! Kavâ'im-i memleket sizleri şimdiye kadar himâyet eyledi. Memleketin nizâmât-ı meşrû'asına itâ'atle hüsn-i emsâl göstermek sizin vecîbe-i zimmet ve menâfi'iniz iktizâsındandır.

Ey âhâli! Akraba ve ecdâdlarınıza ve gerek kendileriniz ile evlâdlarınıza sermâye-i servet sâhibi olmuş olan arâzîlerinizi sürüp ekmek üzere çift ve çubuklarınızın başına mu'âceletle dert ve ızdırabınızın def'i çâresini metbû'-ı efhâmınızın yed-i müşfikânesine havâle ediniz" [17] denilmiştir. Fuad Efendi Eflâk kaymakamı ile birlikte metropolide hitaben

[14] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1901.
[15] *a.g.y*
[16] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1908.
[17] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1908.

yazdıkları tenbihname de ise birtakım büyük ve küçük papazların verdikleri vaazlarla halkı isyana sürüklediklerini, bunlar hakkında gerekli tahkikatların yapılmasını istemişti. Gerek görülürse bu papazların uzak manastırlara sürülebileceği ve bundan sonraki faaliyetleri konusunda da daha dikkatli olunması ifade edilen diğer hususlardandı.[18]

Fuad Efendi Dersaadet'e gönderdiği 28 Eylül 1848 tarihli iradesinde son 24 saat itibarıyla talihsiz bir silah atma olayı dışında şehirde asayişin sağlandığını ve bundan duyduğu memnuniyeti dile getirmişti. Ömer Paşa, Kantakuzen ve Dahiliye Nazırı Yanko Felibesko ve bazı boyarlar ile asayişin devamı ve gerekli tedbirlerin alınması konusunda birlikte hareket edileceğini de ilave etmişti. Ayrıca talihsiz olarak nitelendirdiği olayı da Eflâklıların kendilerinin yaptığını itiraf ettiklerini, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya konsoloslarının da bu olayda suçun karşı tarafta olduğunu kabul ettiklerini ve alınan tedbirlere saygı gösterdiklerini belirtmişti.[19]

Fuad Efendi'nin metropolit, kaymakam ve boyarlar dışında ilişkide bulunduğu bir diğer grup da konsoloslardır. Bükreş'te bulunan yabancı devlet konsoloslarına, alınan tedbirlerin sonucu olarak memlekette asayişin sağlandığı ve kendilerine tâbi olanların da işlerinin başına dönmeleri gerektiğinin duyurulmasını istenmişti. Avusturya Konsolosu, 28 Eylül'de Fuad Efendi'ye gönderdiği cevapta, Bükreş'te yaşayan Avusturya tebaası için asayişin sağlanmasının çok güzel bir gelişme olduğunu söyleyerek teşekkürlerini iletmişti. Ayrıca gerektiğinde şehrin geçici muhafızı tayin edilen Ömer Paşa ve Kaymakam Kantakuzen'e başvuracağını da ilave etmişti. Fuad Efendi, 29 Eylül'de General Duhamel'e gönderdiği mektupta ise Ömer Paşa'dan aldığı haber doğrultusunda ahalinin teskin edildiğini ve işlerinin başına döndüklerini, bu konuda kaymakam ve dost devletlerin konsoloslarıyla irtibat halinde olduklarını belirtmişti. Aynı gün Bükreş'te bulunan yabancı devlet konsoloslarına gönderdiği mektupta ise aldıkları tedbirlerin sonucu

[18] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1917.
[19] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1899.

olarak asayişin sağlanarak korunduğunu ve bu haberden memnun olacaklarını düşündüğünden tebaalarının cümlesini işlerinin başına dönmeleri ve ticaretlerine devam etmeleri konusunda uyarmalarını istemişti. Konsoloslar da verdikleri cevapta, asayişin sağlanması ve kendilerine verilen teminattan dolayı şükranlarını dile getirmişlerdi.[20]

Bükreş'te 20.000'den fazla silahsız köylüyle karşılaşılmış ve asker ordunun dışından dolaştırılarak şehrin üst tarafında kurulan ordugâha yerleştirilmişti. Eski ve yeni boyarlar kendilerini ziyarete gelmişler ancak Kantakuzen'in kaymakam seçildiğini duyunca bazı uygunsuz hareketlere girişmişlerdi. Fuad Efendi şehre giderek halkı kışkırtmalarının söz konusu olabileceği için boyarların dağıtılması ve şehrin muhafazası için bazı yerlere asker yerleştirilmesine karar vermişti. Öte yandan çıkan çatışmalarda birkaç şehit verilmiş, eşkıyanın bulunduğu kışlaya da top atmak mecburiyetinde kalınmıştı. Kan dökülmemesi yolundaki gayretlere rağmen bu olumsuzlukların yaşanması padişah katında büyük üzüntüye sebep olmuştu (2 Zilkâde 1264 /1 Ekim 1848). Bu arada ordunun yarısı emniyet için şehir içinde, kalan yarısı ise şehrin kapısında tutulmaktaydı.[21] Fuad Efendi'nin özellikle dikkat ettiği konulardan birisi de Devlet-i aliyye askeri ile Rusya askerinin bir arada bulunmamasıydı. Bu nedenle Kalos'da bulunan askerin Fokşan'a ilerlemesi sırasında Rusya askerinin de oraya gelmesi ihtimaline karşı bu iş bir süre geciktirilmişti. Ayrıca Rusya askerinin geldiğinde bir ateşli talim yaptığı öğrenilince, Devlet-i aliyye askeri de gözdağı vermek ve maharetini göstermek üzere 3 alay süvari, 2 alay piyade askeri ve 12 top ile büyük bir talim gerçekleştirmişti. Rus genarellerinin bile bu talimi izlemeye geldikleri görülmüştü.[22]

Fuad Efendi 4 Zilkâde 1264 (3 Ekim 1848) tarihli bir tahriratında Rusyalılar ile aralarında geçen diyaloglara dair bilgiler vermişti. Fuad Efendi

[20] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1908.
[21] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1895.
[22] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1916.

General Duhamel'e Devlet-i aliyye ile Rusya devletinin buradaki hukukunun eşit olmadığını ve burada yalnız kendisinin bulunmasının Rusya devletinin hukukuna yeterli olacağı gibi kendisinin deyimiyle -*dikçe lakırdılar*- söyleyince karşı taraf alttan almaya başlamıştı.[23] Rusya temsilcisine haklılığını ve kararlılığını vurgulayan Fuad Efendi, Ferik İsmail Paşa'dan da Rusya askerinin buraya gelmesine hiç gerek olmadığını dost ve düşman herkese duyurmak için asayişin temin edildiğine, telaşa gerek olmadığına dair bir takrir hazırlayarak ilan etmesini istemişti. Ayrıca General Duhamel, konsoloslar ve kaymakamlara da bu içerikte birer mektup yazılarak gönderilmişti. General Duhamel'den gelen cevap da bütün bunlara rağmen askerlerinin geleceği anlaşılmış bunun üzerine Fuad Efendi "*biz gerek olmadığını anlattık. Bundan sonra gelirler ise kendi bilecekleri iş*" diyerek bu duruma kayıtsız kalmayacaklarını ve protesto başta olmak üzere gerekli karşılığı vereceklerini belirtirken Dersaadet'ten de bu konudaki emirlerini sormuştu. Öte yandan Ferik İsmail Paşa başta olmak üzere askerin iş bitiriciliğini göstermek için hepsinin mükâfatlandırılmasını istemiştir. [24] Fuad Efendi'nin aktardığı bir başka konu ise General Duhamel'in Lüders'den aldığı bir tahrirat üzerine kendisinin izlediği politikayı eleştirmesiydi. Eşkıya olarak nitelendirdikleri adamların haps ve tevkıf edilmediğinden, kaymakam tayininin şahsî düşüncelerle nizamnamelere aykırı olarak yapıldığından şikayetçi olmuşlardı. Fuad Efendi bu eleştirilere cevap olarak asayişin korunması için bu adamların memleketten uzaklaştırılmasına çalıştıklarını ve zaten devamlı hareket halinde olduklarından haps edilmelerinin mümkün olmayacağını söyleyerek, kaymakam konusunun da daha önce karşılıklı görüşüldüğünü hatırlatmıştı.[25]

Fuad Efendi Bükreş'e geldikten sonra asıl meselenin Rusyalıların çıkıp çıkmadığını bilmek olduğunu eğer bunlar Eflâk'dan ve Boğdan'dan çıkarlar ise o zaman rahatça hareket edeceklerini, askeri çok küçük fırkalara

[23] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1904.
[24] a.g.y
[25] *a.g.y*

dağıtmak uygun olmayacağından Memleketeyn'in bazı önemli mevkilerine yerleştirmeyi düşündüklerini ve Vidin'den Kalafat'a geçecek tabur ile Eflâk ve Boğdan'da 17 tabur piyade ve 4 alay süvari ile 24 kıt'a topun hazır bulunduğunu [26] bildirmişti. Fuad Efendi daha sonra da Rus askerinin Bükreş'e gelişi ile ilgili olarak bilgi toplamak ve incelemelerde bulunmak üzere Ferik Paşa'nın yaveri Latif Ağa'yı görevlendirmişti. Latif Ağa'dan 6-7 bin kişi olduklarını öğrendiği gibi bu görüşmede kendisine General Lüders'in mektubu da ulaştırılmıştı. Lüders'in mektubundan İmparatorun emri üzerine ihtilÂlin etkilerini sona erdirmek üzere Bükreş üzerine geldikleri belirtilmişti. Oysa Bükreş'te asayiş sağlanmış olup her geçen gün daha iyiye gidilmekteydi. Bu sıradaki tek olumsuzluk Küçük Eflâk'da Makera isimli bir kişinin başına 700-800 kadar derme çatma asker toplayıp idareye muhalefet etme sevdasında düşmüş olmasıydı. Bir de General Lüders'in mektubunda belirttiği gibi Küçük Eflâk'da birkaç köprü yıkılmıştı. Ancak bu durum büyütülecek bir mesele değildi ve asâkir-i şahane bunun üstesinden gelebilirdi. Dolayısıyla Rusya askerinin madden ve manen burada yapacağı bir şey yoktu. Üstelik Rusya askeri buraya geldikten sonra masraflarını memleket üzerine yıkarak aylık 30.000 Macar altını veya memleketin 300.000 altın borçlu sayılmasını teklif etmişti. Fuad Efendi bütün bunlara karşılık kendilerinin halktan hiçbir şey talep etmediklerini ne alınırsa parasının verildiğini, halkın da bunu zaten bildiğini söyleyerek "*Saltanat-ı seniyyenin buraca olan hukuk-u seniyyesi yanında Rusyalının hukuku pek hafif kalır*"[27] diyerek aradaki zihniyet farkını ortaya koymuştu. Gelmeleri zaten gereksiz iken bir de bu şekilde masraflarını halktan talep etmeleri Fuad Efendi'yi haklı olarak kızdırmaktaydı. Öyle ki her fırsatta gelmelerine gerek olmadığı söylenmesine rağmen Rus askeri bildiğinden şaşmayarak bölgeye gelmiş ve Osmanlı Devleti'ne ikinci bir iş çıkarmıştı.

Fuad Efendi Rusya askeri ile ilgili olarak sözlü ve yazılı bütün beyanlarında bu konuya değinmiş ve gelmemeleri için elinden gelen çabayı

[26] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1906.
[27] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1905.

göstermişti. Ancak bu çabalarının bir işe yaramadığını görünce Rus askerinin gelmeleri muhtemel bölgeye tedbir olarak 1 alay süvari ve 2 tabur piyade askerini Mirliva İsmail Paşa kumandasında göndermiş ve 1 tabur asker de karşıya Kalafat'a geçirilmişti. Ayrıca Vidin Valisi'ne bir mektup yazarak 1 tabur askeri hazır bulundurmasını ve gerekirse ileriye doğru gidilmesini bildirmişti. Bükreş'de bulunan kuvveti zayıflatmamak için İbrail'de bulunan kuvvetten 4 bölük süvari, 2 tabur piyade ve 2 top istenmiş, İbrail ordusunun zayıflamaması için de Kalos'da bulunan 2 tabur asker çağrılmıştı. Öte yandan Boğdan toprağını askersiz bırakmak uygun olmayacağından bu taburlardan birinin İbrail'de bırakılmasına karar verilmişti.[28] "*Çalışıp çabaladığım şu Rusyalılar gelirler ise fiilen parmaklarını sokacak bir iş bırakmamak olup şu halde hıfz-ı âsâyiş-i memleket dahi asâkir-i hazret-i şehinşâhinin iktidâr-ı kâmili olduğunu be-tekrar te'mîn ederim*"[29] diyerek bu konuya verdiği önemi ve harcadığı çabayı dile getiren Fuad Efendi'nin bu konuyla ilgili daha çok mesai harcaması gerekecekti. Öyle ki bir süre sonra gönderdiği bir başka tahrirrattan Rusyalıların hareketinin engellenmesi için General Duhamel'e yazdığı mektubun karşılığının geldiği ve buradan Bükreş'e kadar gelmelerinin imparatorun kat'i emri olduğu anlaşılmıştı. Bükreş'e gelecekleri zaman şehrin haricinde kalacaklarını ima etmelerine rağmen Rus askerlerinin kendilerine Bükreş içinde evler hazırlattıkları da öğrenilmişti. Fuad Efendi Dersaadet'in izniyle bu durumu ancak protesto edebileceğini başka da yapacak bir şey olmadığını üzülerek bildirmişti. Bu arada Bükreş'in asayişinin sağlanmış olduğunu ve Rusyalılar gelse bile yapacak bir işleri olmadığını bir kez daha söyleyerek Rusyalıların Yorgaki Filibeko'yu bey yapmak düşüncesinde olduklarını ve kendisini de diğer boyarları olduğu gibi davet ettiği ancak onun gelmeyip Rusya ordusu ile beraber bulunduğu haberini aldıklarını da ilave etmişti.[30] Eğer Yorgaki Filibeko bey olursa Rusyalılar onu istedikleri gibi kullanacak ve memleketi

[28] *a.g.y*
[29] *a.g.y*
[30] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1906.

istedikleri gibi idare edeceklerdi. Dolayısıyla buna izin vermek mümkün değildi.

Fuad Efendi'den gelen tahriratlar 18 Zilkâde 1264 (17 Ekim 1848)'de Meclis-i Hassa'da görüşülürek Rusya askerinin Bükreş'e gelmesi halinde ne yapılacağı ve bunların masraflarının memleketten karşılanacağı söylentilerine karşılık nasıl hareket edileceği, sefaretin ne lisan kullanacağı da tartışılmıştır. Rusya askerinin Eflâk'a girmesi ve özellikle Osmanlı askeriyle birlikte Bükreş'te bulunmasının iki sakıncası vardı. Birincisi bu durum onlara Osmanlı askerinin ihtilâlini söndürmeye yetmediğini Avrupa kamuoyuna duyurma fırsatı verecekti. Böyle bir şey gerçek olmasa da bunun için geldikleri iddiasında bulunacaklardı. İkinci olarak da iki askerin birlikte bulunması pek çok zorluğu beraberinde getirecekti. Bunların erzak ve malzeme ihtiyaçlarının karşılanması başlı başına bir problem olacaktı. Bu nedenle Fuad Efendi'nin bu konudaki çabaları, General Duhamel ve Lüders'le yazışmaları onun dirayetinin bir göstergesi olarak kabul ve takdir edilmişti. Görüşmeler sırasında Rusya sefaretine karşı kullanılacak lisan ile ilgili olarak da iki esas belirlenmişti. Birincisi Rusya devletinin Saltanat-ı seniyyenin iznini almadan asker göndermeye kalkmasının protesto edilmesi; ikincisi de ihtilâl sona erdirildiğinden zaten askere gerek kalmadığına dikkat çekilmesiydi. İngiltere ve Fransa'nın da kendilerinin ihtilÂli söndürme çabalarını takdirle karşıladıkları ve Rusya ile bir çatışma çıkmadan konunun hallolmasını istedikleri de özellikle belirtilmişti. Fuad Efendi'ye yazılan cevapta ise Rusya askeri ihtiyaçlarını halkın sırtından karşılamaya kalkarsa bunun resmen beyan edilmesi istenmişti. Ayrıca orada görev yapan herkesin şimdilik dönüşü düşünmemesi ve orada görevlerinin henüz bitmediği hatırlatılmıştı.[31]

Fuad Efendi 17 Ekim'de Eflâk Kaymakamı'na yazdığı bir mektupta, Eflâk ahalisinin maddi ve manevi ihtiyaçları için gerekli ıslahatın yapılmasını ve bu amaçla bir komisyon kurulmasını istemişti. Bu komisyonun asıl amacı,

[31] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1907.

meydana gelen fesat ve karışıklıkların önüne geçilmesi ve gerekli tedbirlerin alınarak yeni düzenlemelerin yapılmasıydı. 21 Ekim'de gönderdiği tahriratta ise Küçük Eflâk da Makero isimli bir şahsın yanına 600 kişi topladığını haber aldığını belirterek bunların hemen dağıtılması için gerekli emirleri vermişti. Bu emir doğrultusunda İsmail Paşa bir fırkayla oraya gitmiş, Vidin tarafından da bir fırka gelip ikisi birleşerek isyancıları dağıtmışlardı. Fuad Efendi emirlere uyanlara merhamet gösterileceğinin, inat edip karşı çıkanlara ise o derece şiddet gösterileceğinin bilinmesini istemişti. Örneğin buranın kendi askeri herkesten çok düzen ve asayişin sağlanmasına çalışacağı yerde görevini yeterince yapmayarak karışıklığa imkân vermişti. Bu yüzden ağır şekilde cezalandırılacaklar iken hemen boyun eğdiklerinden cezaları hafifletilmişti.[32] Fuad Efendi'nin kaymakama 22 Ekim'de yazdığı bir diğer mektupta ise birkaç gün önce başboyarın 20 kadar boyar ile kendisini ziyarete gelip ahali arasındaki kargaşanın tam olarak bitmediğini ve ihtilâlin tamamen sönmesi için bazı tedbirlere ihtiyaç olduğunu kendisine söylediklerini belirtmişti. Geldiği günden beri büyük gayret sarfederek asayişi sağlamış olduğundan bu tarz ifadelerin kendisini üzdüğünü ifade eden Fuad Efendi bütün bunlara rağmen asayişin temini ve devamı için her zaman çalışacağını da ilave etmişti.[33] Eflâk Kaymakamı'na gönderdiği 23 Ekim1848 tarihli mektupta ise bir süvari alayının Yerköyü'nde kalmasının uygun görüldüğü ve bu sırada bazı ahırların inşasına ihtiyaç olacağı, bunların masraflarının buralar daha sonra memlekete kalacağından oraca karşılanması gerektiğini ve bu konuda Yerköyü memurlarına gerekli emirlerin verilmesinin uygun olacağını söylemiştir. Eflâk Kaymakamı verdiği cevapta Ömer Paşa tarafından oraya gönderilen zabıtan ile müzakere edilip, ahırların süratle inşası için dahiliye müdürüne gerekli talimatların verildiğini ve askerlerin yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının karşılanmasından memleketlerinin muaf tutulmasından dolayı Eflâk halkının şükran duygularını iletmişti. Ayrıca Eflâk halkının sadakat ve bağlılığının bir kat daha artmış olduğu ifade edilmişti.[34] Bu cevap Fuad

[32] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1917.
[33] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1920.
[34] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1920.

Efendi'yi çok memnun etmişti çünkü kendisi halk ile yönetimin kaynaşması, düzenin tesisi ve halkın şikayetlerinin çözüme kavuşturulması için çalışmaktaydı. Bu amaçla Eflâk Kaymakamı'na yazdığı bir diğer mektupta ekmekteki noksanlık konusunda halktan gelen şikayetlerin gözönüne alınmasını, halkın sevgisini kazanmak için zarûri ihtiyaç maddesi olan ekmeğin düzene sokulması konusunda bir meclis toplanmasını ve sonucun kendisine bildirilmesini istemişti.[35]

Bu arada Eflâk Kaymakamı ile ortaklaşa kaleme aldıkları bir tenbihnamede, Eflâk ahalisinden bazı kimselerin arazi ve emlaklerinde bulunan çingenelerin ihtilâl sırasında nizamname-i esasiye gereğince görevleri olan işlerden af edilmeleri usulünün sona erdiği ve eski görevlerine dönmeleri gerektiği duyurulmuştu. Arazi ve emlâk sahiplerinin de bu kişilere insaniyetle davranacaklarına inandıkları belirtilmiş ve gönül rızası ile azad edilen çingeneler bunun dışında tutulmuştu.[36] Fuad Efendi'nin Eflâk Kaymakamı ile birlikte neşr ettiği bir başka tenbihnamede ise 11 Temmuz-13 Eylül 1848 tarihleri arasında ihtilâl idaresi tarafından neşr olunan ilan ve evraktan ve o sırada çıkarılan gazetelerden her kimin elinde var ise bunların asker veya polis aracılığıyla dahiliye müdürlerine teslim edilmesi istenmişti.[37]

Fuad Efendi ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasına da özel bir önem vermekteydi. Devletin gözbebeği olan ordunun nerede ve hangi görevde olursa olsun bütün ihtiyaçlarının eksiksiz karşılanmasının gereği üzerinde durduğu ve Eflâk'ın senelik vergisinin ordunun masraflarına tahsisi için erkenden başvuruda bulunduğu 6 Zilhicce 1264 (9 Kasım 1848) tarihli bir iradeden anlaşılmaktaydı.[38] Bu arada yaklaşan kış nedeniyle Memleketeyn'de bulunan askere meşta (kışlak) tayin edilmesi için Ömer Paşa ile birlikte Bâbıâli'ye bir başvuruları olmuş ve 17 Kasım'da onay

[35] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1911.
[36] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1912.
[37] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1912.
[38] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1915.

almışlardı.[39] Çalışmalarına bütün hızıyla devam eden Fuad Efendi'ye Dersaadet tarafından Bükreş'e asayişi sağlamak üzere gönderildiği ve bu görevi sırasında General Duhamel ile güven çerçevesinde iyi ilişkiler kurması hatırlatılmıştı. Ayrıca padişahın kan dökülmemesine özellikle dikkat edilmesi konusundaki hassasiyeti de vurgulanmıştı. Şimdiye kadar Fuad Efendi'nin görevini layıkıyla yaptığı ancak bütün gayretlere rağmen düzenli birliklerin Bükreş'e gelişi sırasında bazı olumsuzluklar yaşandığı ve bundan duyulan üzüntü dile getirilmişti. Bu konuda fevkalâde bir mahkeme kurularak suçluların cezalandırılması ve bir daha böyle olayların yaşanmaması için General Duhamel ile dostane müzakerelerde bulunulması tavsiye edilmişti.[40]

Fuad Efendi bölgede Osmanlı Devleti'nin en yetkili temsilcisi olduğundan yazışma, şikayet ve isteklere de muhatap olan ilk kişiydi. Örneğin, Belçika Konsolosu 18 Kasım 1848'de Fuad Efendi'ye gönderdiği bir mektupta bir gün önce Rus askerinden bir kısım Kazakların komşularından birinin hanesini bastığını ve ona Eflâk askerinden bir kişinin de refakat ettiğini belirterek şikayette bulunmuştu. Konsolos devamla komşularına yardım etmek istediklerinde gelenlerin silahlarını bu kez kendi evine çevirdiklerini ancak bu sırada hanesinden bir kişinin Rusya sefaretine haber ulaştırmasıyla kurtulduklarını belirtmişti. Bu konuda sorumluluğun Eflâk hükümetinde dolayısıyla Eflâk Kaymakamı Kantakuzen'de olduğu için onu şiddetle protesto ettiğini de ilave etmiştir. 19 Kasım 1848'de Bükreş'de bulunan İngiltere Konsolosu'nun Fuad Efendi'ye gönderdiği takrirde de bu tarz bir şikayete rastlanmaktaydı. Konsolos İngiltere tebaasından bir kişinin evinin polis tarafından geldiğini söyleyen bir memurun refakatiyle Rusya askerinden bazı kişiler tarafından basıldığını ve ev sahibinin sorgulama yapılmadan şehir haricinde bir manastıra götürüldüğünü bildirdikten sonra görevinin İngiltere tebaasının hukukunu korumak olduğunu hatırlatmıştı. Bu şekilde bir uygulamayı asla kabul edemeyeceklerini ve açıkça protesto ettiğini belirttikten sonra bu durumun düzeltilmesi ve böyle olayların bir daha

[39] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1918.
[40] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1917.

yaşanmaması için kaymakamla görüşülmesini ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti. Kendisinin Ömer Paşa'nın şehrin asayişini sağlamaya yönelik teminatlarına inandığını ancak bir süredir rahatsızlık duyulduğunun da bilinmesi gerektiğini ifade etmişti.[41] Bu iki meselede de konsoloslar Fuad Efendi'yi muhatap ve bir şikayet mercii olarak gördüklerinden durumun düzeltilmesi için bir şeyler yapmasını talep etmişlerdi. Ancak bu işin çığrından çıkmak üzere olduğunu gören Fuad Efendi herkesin birşeyler yazıp çizme sevdasına kapılmasının önüne geçmek için nizamnamenin bir an önce yürürlüğe girmesini ve bundan kesinlikle taviz verilmemesini Eflâk kaymakamından bizzat istemişti.[42] Böylece keyfî uygulamaların önüne geçilecek ve şikayet konuları da ortadan kalkmış olacaktı.

Öte yandan Rusyalıların keyfî uygulamaları bir türlü bitmek bilmiyordu. Nitekim Ferik Ömer Paşa'nın konağına kadar gelip bir kişiyi tutuklayıp götürmüşlerdi. Bunun üzerine Fuad Efendi General Duhamel'e durumu bildirerek özür dilenmesini ve bu tür keyfî uygulamaların önüne geçilmesini istemişti. Ancak General Duhamel'in özür dilemek bir yana meseleyi daha da ağırlaştıracak sözler söylemesi üzerine meselenin gittikçe uzamasından ve kendi memuriyetinin sınırlarından çıkmasından endişelenen Fuad Efendi konuyu Dersaadet'e arz ederek takdiri devlete bırakmıştı. Fuad Efendi askerlerinin buraya girdiğinden beri halkın sevgisini ve takdirini aldığını Rus askerinin ise bunun tam tersi halkın nefretini kazandığını belirterek bunun en güzel cevap olduğunu da ifade etmişti. Ayrıca ortalığı karıştırmak isteyenlerin iddialarına karşılık Devlet-i aliyye'nin gösterdiği lütuf ve merhametin kimseden korkularından değil padişahın halkına olan şefkatinden kaynaklandığına da bir kez daha vurgu yapmıştı. Fuad Efendi Rusların kirli işlerini ortaya dökmeye devamla Rusya'nın esnaf ve ileri gelenlerden bazı kişileri tutukladığı halde kendilerinin asıl adamları olan baş boyar Yorgaki Filibeko'nun oğlunun yaptıkları hakkında hiçbir şey demediklerini de hatırlatmıştı. Hatta bu konuda daha da ileri gidilerek kendilerinin Ruslar ve

[41] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1922.
[42] *a.g.y*

başka hiç kimseden korkmadıklarını göstermek için baş boyarın oğlunu yakalamak üzere asker gönderilmiş ve tutuklatılmıştı. Böylece Rusların fukara ve güçsüz halka yaptıkları zulüme bir karşılık verilmişti. Bundan sonra General Duhamel ile haps edilen ve memleketten uzaklaştırılan veya kendiliklerinden firar eden kişilerin muhakemeleri ile ilgili maddelerin görüşülmesi gündeme gelmişti. Fuad Efendi General Duhamel ile bu madde üzerine daha önce resmî bir görüşme gerçekleştirdikleri halde Rusyalıların muamelelerinin halkı nefrete sürüklediğini kaydetmişti. Rusyalıların şimdi bu maddeleri uygulamaya kalkmaları bu nefreti bir kat daha arttıracaktı. Bu konunun geçiştirilmesinin halkın yararına bir tutum olacağını belirten Fuad Efendi artık müzakere raddesinin geçmiş olduğunu ve kararın nezaretlere bırakılmasını istemekteydi. Bu arada Belçika ve İngiltere konsoloslarından gelen şikayetleri hatırlatan Fuad Efendi, bu tür olaylar yaşanırken bu maddenin görüşülmek istenmesinin zaten boş bir çaba olduğunu da ifade etmişti. Birkaç gün sonra Rusya'dan bu muhakeme ve te'dib maddesini Devlet-i aliyye'ye arz etmek üzere Mösyö Titof'un görevlendirildiği haberi gelmişti. Ancak Devlet-i aliyye'nin iradesi olmadıkça bunun bir anlam taşımadığı Rusya konsolosunun verdiği yemekte General Duhamel ve Lüders'e iletilmişti. Onlar da cevap olarak hapsedilen kişiler hakkında endişeleri olduğunu ve firar edenlerin asayişi bozucu davranışlar içine girmelerinden çekindikleri için ısrarcı olduklarını belirtmişlerdi. Fuad Efendi bu cevabı hayretle karşılayarak bir cevapname hazırlamıştı. Bu cevapnamede Rusya askerinin insanları zorla alıp götürdüğü örneklerle belirtilmiş ve Ferik Ömer Paşa'nın konağına yapılan saygısızlıkların dile getirildiği bir mektupta ilave edilerek gönderilmişti. [43]

Fuad Efendi Eflâk Kaymakamı ile bir başka yazışmasında ise halkın elindeki silah ve cephanenin toplanmasını gündeme getirmişti. Eflâk Kaymakamı'nın bu konudaki tahriratına bir cevap olmak üzere gönderdiği bu tahriratta daha önce de sözlü olarak ifade ettiği gibi Bükreş'te asker

[43] *a.g.y*

geldiğinden beri asayişin sağlandığı ve Ömer Paşa'nın halkın elindeki silahların toplandığına dair verdiği teminata güvendiğini ifade etmişti. Silah ve cephane olduğu düşünülen şüpheli mahallerde bu konudaki kanuna dayanarak zabıta memurlarının gereğini yapmasını da istemişti.[44]

Bu arada Fuad Efendi'ye Rusya Sefareti tarafından gönderilen talimatta bir fevkalâde komisyon kurulması ve bu komisyonun Bükreş şehrinde kurulmak istenen asayişe ve uygulanmaya çalışılan nizamnameye karşı çıkanları tespit edip cezalandırmakla ilgileneceği gibi maddeler yer almaktaydı. Suçu ağır ve sabit olanlar hakkında bir rapor hazırlanarak Dersaadet'e bildirilecek, hafif suçlar için ise kaymakama müracaat edilecekti. Fuad Efendi'ye bu konunun ayrıntılarının General Duhamel ile dostane bir ilişki içinde belirlenebileceği de ifade edilmişti.[45] Görüldüğü gibi her iki devlet de Fuad Efendi ile General Duhamel arasında "*dostane bir ilişki "* üzerinde durmaktaydı. Fakat işin içine devletlerin çıkarları girdiğinden bu istek temenniden öteye gidemeyecekti.

Fuad Efendi zaman zaman Rus askerleri konusunda da bazı bilgiler vermekteydi. Rusyalılar buraya ilk geldiklerinde şehri ikiye bölüp bir tarafta kendileri diğer tarafta da Osmanlı askerinin olmasını ve idare konusunda da ortak hareket etmeyi planlamışlardı. Ancak uygulama böyle olmamış, şehrin kapıları ve karakolhanelerine Osmanlı askeri yerleştirilmiş, Rusya askeri daha çok misafir ve yabancı konumunda kalmıştı. Rus askerlerinin gelir gelmez halkın evlerine gidip yapmadıkları eziyeti bırakmadıklarından böyle bir tedbir alınmak zorunda kalınmıştı.[46] Yine de şehirden geçen Danboviçe Nehri iki taraf askerlerinin arasında adeta bir sınır teşkil etmekteydi. Fuad Efendi de ortak hareket plânlarının bertaraf olunmasından ve durumun kendi kontrollerinde bulunmasından büyük memnuniyet duymaktaydı.[47] Hiç gerek olmamasına rağmen Rus askerinin inat ve ısrar ile buraya gelmeleri,

[44] *a.g.y*
[45] *a.g.y*
[46] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1921.
[47] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1915.

askerlerin bir bölümünü Bükreş'e sokmaları, kalanları ise kışı geçirmek üzere şehrin dışındaki ordugâha yerleştirmeleri Fuad Efendi'ye göre "*manasız bir şey*"di.[48] Şehrin asayiş ve düzenini Devlet-i aliyye askeri sağlarken Rus askerleri seyirci gibi durmalarına rağmen işe karışmanın yollarını aramakta hatta birtakım entrikalara girişerek boyarlarla birlikte hareket etmeye çalışmaktaydılar. Bu düşüncelerle Baş Boyar Yorgaki Filibeko 30 kadar boyar ile Fuad Efendi'yi ziyarete gelmişti. Fuad Efendi'nin kendi deyimiyle "*ipe sapa gelmez*" birtakım şeylerden sonra asayiş için gerekli tedbirlerin alınması için çalışacaklarını söylediklerinde, Fuad Efendi onlara askerlerinin bir aydır canla başla çalışıp asayişi sağlamayı başardıklarını anlatmıştı. Ayrıca bütün bunların günlerdir çevrilen arabozucu oyunlarla ilgili olduğunu ve çekilen zahmetleri unutmayacaklarını ifade etmişti. Fuad Efendi bu görüşmeden sonra boyarların üç- beş tanesi hariç Rusya'ya hizmet düşüncesinde olduklarını, kalanların ise zaten pişman olarak döndüklerini bildirmişti. Ancak bazı boyarlar işin peşini bırakmayıp ıslahat konusunu üzerlerine vazife gibi ele almaya devam etmişlerdir. İsyana az çok karışmış olanlardan kalanlar ve dışarı gidenlerin durumunu inceleyerek gerekli cezaları vermek üzere bir meclis kurulması için bir arzuhal yazıp Fuad Efendi ve General Duhamel'e verme girişiminde bulunmuşlardı. Fuad Efendi bu girişim karşısında cevabının daha öncekilerle aynı olduğunu, onlara güvenmediğini artık Rusya'nın hilelerinin önünü kesmek ve boyarlar tarafından yapılacak dedikodulara maruz kalmamak için kaçan isyancıların memlekete girmelerinin yasak olduğuna dair kaymakam ile ortak bir beyanname kaleme alıp ilan edeceğini belirtmişti. Fuad Efendi'nin Rusyalıların hilesi diye bahsettiği olaylardan birisi de halkın gözünü boyamak için General Lüders'in bu sırada bir ziyafet vermesiydi.[49]

Fuad Efendi, Rus askerlerinin masraflarını bölgenin yerli halkından karşılamaları ve halkı sömürmelerinin önüne geçmeye çalışırken onlar farklı bir yol deneyerek ihtiyaçları için Petersburg'dan istedikleri 300.000 rubleyi

[48] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1914.
[49] *BOA:İrade/Mesâil-i Mühimme* 1914.

memlekete borç yapıp sonra tahsil etmeye kalkışmışlardı. Üstelik bunu imparatorlarının bir lütfu gibi halka göstermeye çalışmaktaydılar. Fakat Fuad Efendi bu oyunları halka gösterme konusunda kararlıydı ve bu uygulamaya hemen karşı çıkmıştı. Halk ise Rus askerlerinden çektikleri eziyetler karşısında Osmanlı askerinin adaletini gördükçe "*Rusyalı yerine asakir-i nizamiye-i hazret-i şahaneden on tane olsun* " diyerek Fuad Efendi'ye destek vermişti.[50]

Bu arada General Duhamel ile bir görüşme gerçekleştiren Fuad Efendi'ye bu görüşme sırasında General Lüders'in bir mektubu iletilmişti. Bu mektupta Bükreş ahalisinin silahlarını toplamak üzere karşılıklı olarak birer zabit tayin edilmesi teklifi yer almaktaydı. Fuad Efendi bu teklife, Bükreş'e girmelerinin üzerinden 1 ay geçtiğini, bu sürede asayişi bozacak herhangi bir hareket meydana gelmediğini, meseleyi başından ele almaya gerek olmadığını, Bükreş'e girdiklerinde suçlu görülen 20 kişiyi cezalandırarak uzaklaştırdıklarını, olaylara karışan 150 kişinin zaten firar ettiğini ve bu durumda yeni bir teftişe kalkışmasının halkı dehşete düşüreceğini ifade ederek karşı çıkmıştı.[51] Bu arada General Lüders, Erdel'e girerek Avusturya İmparatoru Franz Joseph'e Macar ihtilâlini bastırmak için hizmetinde olduğunu belirtmişti. Boğdan sanki bir Rus vilayetiymiş gibi davranan Lüders, Bâbıâli'nin tepkisine rağmen yoluna devam etmişti. Öyle ki 1849 yılı başlarında Erdel, Boğdan ve Vidin taraflarında bazı hareketlilikler yaşanmaya başlamış, Fuad Efendi'de bunlara karşı hızla tedbir almaya çalışmıştı. 14 Ramazan 1265 (08 Şubat 1849) tarihli Ömer Lütfü Paşa'nın arizasında Vidin eyaletinde görülen uygunsuzluklar üzere Fuad Efendi ile durumun görüşüldüğü tenbih ile olayların önüne geçildiği ve şimdilik asker sevkine gerek olmadığı kaydedilmişti. Aynı tarihte Fuad Efendi'ye ait bir belgede ise Erdel'de bulunan Rus askerlerinin rahat durmayıp Hermştad'ın ilerisinde bir şehri zabt ederek oraya girdikleri ve daha ileride bulunan Rusya büyük ordusunun ise Kamuran şehri etrafında bulunan Macar askerini kuşattığı ve

[50] *a.g.y*
[51] *a.g.y*

çoğunu telef ettikleri, Macar komutanı General Korki'nin bir yolunu bularak Taysi nehrine doğru çekilmeyi başardığı kaydedilmişti. Fuad Efendi belgenin devamında Küçük Eflâk ve Bükreş civarındaki bazı köy ve kasabalarda kolera hastalığının yayıldığını, günde üç-beş kişinin öldüğünü ancak kendi taraflarında böyle bir hastalığa rastlanmadığı da bildirmişti.[52]

Fuad Efendi'nin 22 Ramazan 1265 (16 Şubat 1849) tarihli bir arîzasında Memleketeyn'e görevli olarak gönderilen askerlerin sayısının ve masraflarının artması üzerine maddi sıkıntıya düşüldüğüne dikkat çekilmişti. Gelir ve harcamaları gösteren bir hülasa defteri ile durum somutlaştırılarak, aradaki farkın karşılanması ve aylıklar ödenirken borçlanılan sarraflara hazineden gerekli ödemelerin yapılması Dersaadet'ten istenmişti.[53] Bu arada daha önce masraflar için memleket vergisinden alınan para üzerine borçlanıldığını belgeleyen senet defterdar tarafından Fuad Efendi'ye gönderilmiş o da durumu Dersaadet'e bildirmişti.[54]

Bu sırada Erdel taraflarında ve sınır üzerinde bir vukuat olmayıp, Peşte şehrinin Macarlılar tarafından zapt olunduğu haberi geldiyse de bunun doğru olup olmadığı bilinmediğinden Ferik Paşa tahkikat için bölgeye gönderilmiştir. Paşa'nın gördüğü manzara, askerin nizam ve asayişinin gayet iyi ve Mirliva İsmail Paşa'nın büyük gayret içinde olduğu idi. Ayrıca Vidin sancağında on-on beş köy ahalisinin bazı serkeşane hareketlere giriştiğine dair gelen haber üzerine bir miktar asker gönderildiği ve bunların firar eyledikleri kaymakam tarafından Fuad Efendi'ye bildirilmiş ve o da gerekli tedbirlerin alınması için valiye haber göndermişti. Bu arada Eflâk'ta bulunan askerlerine malzeme nakl eylemek için bir-iki geminin yukarılara geleceğine dair General Duhamel tarafından bir haber yollanmıştı. Yerköyü önüne gelen gemilerin orada fazlaca durması kendileri ve yerli halk tarafından uygun

[52] *BOA: DUIT* 75-1/ 2.
[53] *BOA:DUIT* 75-1/ 4.
[54] *BOA: Cevdet/ Askeriye* 3034.

görülmediğinden, bu durumun nazik bir şekilde General Duhamel'e iletilmesine karar verilmişti (12 Cemaziyelahir 1265 / 6 Mayıs 1849).[55]

Eflâk ve Boğdan'daki ayaklanmayı bastırmak üzere bölgeye gönderilen Fuad Efendi tam başarıya ulaşacak iken daha ciddi bir problem olan "*mülteciler meselesi*" ile karşı karşıya gelmişti. Avusturya ve Rusya'nın baskıları sonucu Macarlar ile Lehliler de ayaklanmış ancak bir süre sonra başarılı olamayınca kaçarak Osmanlı topraklarına iltica etmeye başlamışlardı. Rusya İmparatoru, Mösyö Titof aracılığıyla Osmanlı topraklarına iltica edenleri eşkıya olarak nitelendirerek bunların red ve teslimlerinin gerekli olduğunu, bunlar Sırbistan veya Bulgaristan'a gönderilirler ise oralarda da ihtilâl fikirlerini sürdürecekleri, dolayısıyla sınır dışı edilmelerinin şart olduğunu ileri sürmüştü. Devlet-i aliyye'nin iyi niyetine güvendiklerini ve sınır komşusu olan devletleri bu eşkıyalardan koruma konusunda gerekli özeni göstermesini umduklarını da ifade etmişlerdi.[56] Macaristan ihtilâlinde Devlet-i aliyye'ye iltica etmiş olan kişilerden bazıları Rusya tebaasından olduğundan ve bunların iki devlet arasında mevcut anlaşma hükümleri[57] ve dostluk çerçevesinde teslim edilmeleri için General Duhamel de Fuad Efendi'ye başvurmuştu. Avusturya Elçisi Kont Sturma da 14 Ağustos 1849'da Prens Şvazenberg tarafından gönderilen tahriratta;

---

[55] *BOA: İrade /Hariciye* 2548.
[56] *BOA:HR.MKT* 25/34.
[57] Adı geçen anlaşma hükümleri; Kaynarca Muahedesinin 2., Belgrad Muahedesi'nin 18. ve Erzurum Muahedesi'nin 5. maddeleridir. Rusya ile yapılan Kaynarca Muahedesinin 2. maddesine göre; "İki devlet uyruğundan herhangi bir kişi, başka bir suç işleyip, itaatsizlik yada ihanet edip iki devletten birine gizlenir yada sığınmak isterse, Devlet-i aliyyemde İslâm dininikabul edenlerden ve Rusya devletinde İslam dininden çıkanlaradan başkalrı, hiçbir şekilde hiçbir bahane ile kabul edilip arka verilmeyip hemen geri yollanmalı yada hiç olmazsa, sığındıkları devletin topraklarından çıkarılalar ki, bu türlü yaramaz kişiler nedeni ile iki devlet arasına asla soğukluk girmeye yada yakışıksız meseleler ortaya çıkmaya" Avusturya ile yapılan Belgrad Muhedesinin 18. maddesine göre; "Tarefeyn reayasından müfsid ve asî ve bedhâh olanlar iki canibden dahi kabul olunmayub bir vecihle himaye olunmaya. Bu makûle ehl-i fesad ve çeteci ve garetci her kimin reayasından olur ise olsun her hangi toprakta bulunur ise müstehak oldukları cezaları tertib oluna ve ihtifa ederler ise haberleri alınub zabitleri agâh oluna ki haklarından geleler ve zâbit ve boş olanlar dahi bu misillü eşkıyanın haklarından gelinmekte ihmal ve tekasür ederler ise mes'ul ve muateb olub azl ve haklarından geline". İran ile yapılan Erzurum Muahedesi'ne göre ise; "Ber muceb-i şuhut-u karib devleteyn-i hÂliyyeteyn firarilerin tesahhub ve kabul olunmaya ve kezalik Devlet-i aliyye tarafından Devlet-i İraniyye canibinden ve Devlet-i aliyye tarfına aşayir ve i'lattan geçenler tasahhub ve kabul kılınmaya". Bkz. DANİŞMEND: *a.g.e*, III, IV.

Bâbıâli'nin Fuad Efendi'ye gönderdiği talimatta Macarlara usat nazarıyla baktığını ilan eylediğini ancak daha sonra bunların iade olunmayıp, silahlarını alıp sınırdan uzaklaştırılmakla yetinildiğini belirterek Osmanlı Devleti'ni mevcut anlaşma hükümlerine uymaya davet etmişti.[58] Rusya Umur-ı Ecnebiye Nazırı Kont Nesselord tarafından Dersaadet'e gönderilen tahriratta ise "*İmparator bu babda bir gûne bahs ve mücadeleye girmek niyetinde değildir. Devlet-i aliyye'den istediğimiz bir karar-ı kat'i ve sarihdir! Ya evet! Yahut hayır! lafzlarından birini talep ederiz. Red ile mukabele olunursa Rusya Devleti'nin Saltanat-ı seniyye ile olan münasebet-i politikiyesine aşırı mesâr olacaktır*"[59] ifadeleriyle mültecilerin iadesi konusunda net cevap bekledikleri ve iki devlet arasındaki cevabın buna bağlı olduğu belirtilmekteydi.

Fuad Efendi'nin mülteciler meselesindeki kendi görüşü, Macarlar sınıra geldiklerinde Devlet-i aliyye'nin tarafsızlığının ve eğer tecavüze kalkışırlar ise savaşa yol açacaklarının, düşmanlarının sayısını ikiden üçe çıkaracaklarının kendilerine bildirilmesiydi. Fuad Paşa bu vesile ile Saltanat-ı seniyye'nin namusunu ve hukukunu korumak için elden geldiği kadar can ve baş ile çalışılacağını, hiçbir zaman az bir kuvveti bir büyük kuvvete karşı ateşe sokup tehlikeye atmayacaklarını da ifade etmişti.[60] Öte yandan Fuad Efendi bir devlet görevlisi olarak gelişmeleri Dersaadet'e bildirip, oradan gelecek karara göre hareket etmek zorundaydı. Öyle ki Boğdan'da Rus kuvvetleriyle çarpışarak yenilen 1000 kadar Macar askerinin iltica talebini de Ömer Paşa ile birlikte Fuad Efendi haber vermişti. İltica talebinde bulunan bu grubun bir krize yol açmaması için ikna edilerek sınırı terk etmeleri sağlanmıştı. Macarlıların neşrettiği bir ilannâmede Devlet-i aliyye'nin isteyen mültecileri kabul edeceğine dair verilen bilginin aslı olmadığının İstanbul, Yaş ve Bükreş gazeteleri yoluyla ilan edilerek bu yola başvuranların önünün kesilebileceği de ifade edilmişti.[61] İlk karşılaşmada bu şekilde devletin

[58] *BOA: DUIT* 75-1/ 9.
[59] ALİ FUAT: *Ricâl*, a.g.e,144.
[60] AHMED REFİK: *a.g.e*, 22.
[61] *BOA: DUIT* 75-1/13.

menfaatleri göz önünde tutularak bazı girişimlerde bulunulduysa da son kararı yine Dersaadet verecekti.

Fuad Efendi'nin 7 Ramazan 1265 (27 Temmuz 1849) tarihli tezkeresinde Kinin mevkiinde 1120 kişilik bir mülteci kafilesi ile karşılaşıldığı bunların 36'sının zabıtan kalanların ise çavuş, onbaşı ve er olduğu kaydedilmişti. Fuad Efendi bu zor durum karşısında Belgrad Anlaşması'na göre bunların aslında kabul edilmemeleri gerektiğini ancak sayıları çok fazla olduğundan kabul edilmemeleri durumunda da yeni çatışmalar çıkabileceğinden kabul edilmelerinin bir zorunluluk halini aldığını belirtmişti. Ayrıca iltica eden zabıtan iade edilirse ağır cezalara çarptırılacağı, bu yüzden sınırdan uzaklaştırılarak iç bölgelere yerleştirilmeleri, erlerin ise tek tek suçlu sayılamayacaklarından iade edilebileceklerini ifade etmişti.[62] Durum bu denli karışık iken İstanbul'dan mültecilerden hiç kimsenin iade edilmemesi yönünde bir tahrirat gelmişti. Bu tahriratta mültecileri Avusturya veya Rusya'ya teslim etmenin, canlarını tehlikeye atmak olacağından bahisle bunun Devlet-i aliyye'nin şanına yakışmayacağı belirtilmişti.[63] Sonuçta zabıtan sınırdan uzaklaştırılıp Rimenik şehrine gönderilmişti. Zabıtan dışındakilerin de Kinin'de kalmalarının ihtiyaçlarının karşılanması açısından zor olduğu düşünülerek sonradan onların da Rimenik'e gönderilmelerine karar verilmiş ve yanlarına 3 bölük asker verilerek bu kalabalık mülteci kafilesinin de Rimenik'e nakli gerçekleştirilmişti.[64]

Fuad Efendi, mültecilerin her ne kadar merhameten kabul edilseler de sayılarının artması durumunda iskân ve iaşelerinin çok zor olacağını, bu yüzden durumun kendilerine sınır memurları aracılığıyla bildirilip sadece çok sıkıntıda olanların kabul edilerek diğerlerinin uygun yerlere yönlendirilebileceği teklifini getirmişti. Bu arada Yerköy muhafazasında olan süvari mülazimlerinden Edhem Ağa ile Cezayir-i Seb'a ahalisinden bir denizci

[62] *a.g.y*
[63] *BOA: A.MKT* 220/28.
[64] AHMED REFİK, *a.g.e* , 8-9.

arasında çıkan kavgada birkaç kişinin dövülerek yaralandığı ve bir gemide bulunan İngiliz bayrağına hakaret içeren muamele yapıldığının İngiltere konsolosu tarafından kendisine sözlü ve yazılı olarak bildirilmesi üzerine Fuad Efendi meselenin tahkiki ve olayın büyümeden halledilmesi için bir tezkire göndermiştir.[65]

Fuad Efendi, bölgeden günü gününe haberler vermeye devam ederken bir taraftan da askeri harekâtı yönetmekteydi. Erdel sınırında emniyet sağlandığı için buradaki askerlere gerek kalmadığını ancak Küçük Erdel sınırına bir miktar asker gönderilebileceğini bildirmişti. Ayrıca Rusya büyük ordusunun hareketlerine dair bir bilgileri olmadığını, kendi askerlerinin rahatlarının gayet iyi olduğunu da ilave etmişti (7 Ramazan 1265/ 28 Temmuz 1849).[66] Yine aynı tarihte Macarların Boğdan arazisine saldırdıklarına dair haberler gelmiş ve bunların tahkik edilmesi için emir verilmişti. Gelen haberlerde Macarların toplanarak Beserabya'ya girmeye ve Boğdan havalisini Rusya aleyhine kışkırtmaya çalıştıkları bildirilmişti. Rusya bu durumda geri taraftan asker gönderme kararı alırken Fuad Efendi Devlet-i aliyye'nin de buna seyirci kalmayacağını açıklamıştı. Macarlara yardım edileceği yolundaki söylentilere karşılık olması amacıyla bölgeye bir miktar asker sevk edilmesi de kararlaştırılmış, bu konuda Ömer Paşa ve Mirliva Süleyman Paşa'ya haber gönderilmişti.[67] Öte yandan Fuad Efendi, Macarların Fokşan'daki hareketlerinin Ömer Paşa tarafından değerlendirilmesini, ilerlemelerinin kasıtlı mı?, yoksa iltica mahiyetinde mi? olduğunun bilinerek buna seyirci kalınmamasını, gerekirse asker gönderilebileceğini bildirmişti. Ancak Rusyalıların bölgede 6-7 bin kişiye ulaştığı, kendilerinin asker gönderseler bile 12 günden önce oraya varamayacakları ve bu arada 4000 Macarlının zaten püskürtüleceği

[65] *BOA: DUIT* 75-1/5.
[66] *BOA: DUIT* 75-1/3.
[67] *BOA: DUIT* 75-1/3.

düşünüldüğünde asker göndermelerinin bir anlamı kalmayacağı da anlaşılmıştı.[68]

Fuad Efendi, Kırayova'dan gelen bir haber ile Macar ihtilâlinin başı olan Koşucu (Kuşat) nun firar ederek Devlet-i aliyye'ye iltica ettiğini, askerlerinin kumandasının Korki isimli generale kaldığını öğrenmişti. Ayrıca Koşucu'nun ifadelerinden isyancıların arasına ayrılık girdiği ve bu yüzden dağıldıkları anlaşılmıştı. Koşucu'nun firarının ve söylediklerinin bir anlamda ihtilÂlin bittiği anlamına gelebileceğini söyleyen Fuad Efendi, General Bem ve Korki'nin emrinde 40 bin asker olsa da bunların artık dağılacağını, Koşucu ve diğer firarilerin muhafazalarına dikkat edileceğini şimdilik Vidin'e gönderilip korunacaklarını ve gelecek talimatlara göre davranılacağını bildirilmişti. Ayrıca bu konuda gerekli tedbirleri almak üzere Ferik Halim Paşa'nın o tarafa gönderilmesine Müşir Paşa ile görüşülüp karar verilmişti. Fuad Efendi'nin bu düşünceleri içeren şukkası 7 Şevval 1265 (27 Ağustos 1849)'de Dersaadet'e ulaşmış ve Avusturyalılar dahi Koşucu'nun reddini isteyeceklerinden cevap olarak konunun etraflıca müzakere edileceği yazılmıştı.[69]

Bu arada ihtilâlin önde gelen isimlerinden Dembinski, Meszaros ve Perczel'de sınırı geçerek Osmanlı Devleti'ne iltica etmişlerdi. Macar ihtilâlinin reisi konumunda bulunan bu kişilerin ve yanlarında bulunanların ilticaları üzerine, Macar olanların Avusturya, Lehli olanların Rusya tarafından istenildiğini Fuad Efendi Devlet-i aliyye'ye bildirmişti. Bu konuda Avusturya ve Rusya sefaretleri tarafından da birer tahrirat gönderilmişti.[70] Bu haber İstanbul'da Meclis-i Mahsus'da görüşülmüş ve Rusya ile Avusturya'nın ani bir baskınından çekinildiği için Vidin'e nakledilmelerine karar verilmişti.[71] Ellerinde redif tezkeresi olan neferat içinde bazı kendini bilmezlerin iki-üç defa serkeşâne hareketlerde bulunmaları ve Vidin eyaleti dahilinde bazı uygunsuz hareketlere girişmeleri üzerine Vidin'e 1 tabur asker gönderilmiş ve

[68] AHMED REFİK:*a.g.e*,10-11.
[69] *BOA: DUIT* 75-1/7.
[70] *BOA: DUIT* 75-1/9.
[71] *BOA: DUIT* 75-1/5.

asayiş sağlandığı için başka bir tedbire ihtiyaç duyulmamıştı. Ayrıca geçen sene redif tezkeresi almış olanların yerlerine gönderilecek neferatın gittikleri anda diğerlerinin memleketlerine gönderilmesi kararlaştırılmıştı (14 Ramazan 1265 /4 Ağustos 1849).[72]

Fuad Efendi'nin Sadarete gönderdiği 7 Şevval 1265 (27 Ağustos 1849) tarihli tahriratından öğrendiğimize göre mültecilerin sayısı gün geçtikçe artmaktaydı. Bu durumda nasıl davranacaklarını bilmediklerini söyleyen Fuad Efendi, durumu Sadarete bildirip yardım istemişti. Mültecilere ülkelerine geri dönmeleri söylendiğinde bazıları kendilerini Tuna'ya atıp geri gitmeyeceklerini söylemişlerdi. Fuad Efendi'nin ifadesine göre ise "*biraz daha sıkıştırılırsa cümlesi kabûl-ü İslamiyet*"[73] edeceklerdi. Bu arada gelen mülteciler yüzünden Vidin iyice kalabalıklaşmış, mültecileri kontrol altında tutmak zorlaşmıştı. Hatta mülteciler arasında 3 İngilizin olduğu ve bunların Leh veya Macar taifesinden olmayıp gerçek İngiliz oldukları dolayısıyla tahliye edilerek Bükreş'teki İngiliz Konsolosluğu'na teslim edilmeleri için Fuad Efendi'ye başvuruda bulunulmuştu. Fuad Efendi bu konuda bilgisi olmadığını belirtince durum Dersaadet'e havale olunmuştu. Vidin'deki Macar ve Leh mültecilerin bu konuda karar çıkıncaya kadar kontrol altında tutulmaları ve ihtiyaçlarının sağlanması, İtalyan mültecilerin ise memleketlerine gönderilmelerinin uygun olacağı fakat bunun için de görüşmelerin sonuçlanmasını beklemek gerektiği ifade edilmişti. Diğer taraftan İslamiyeti kabul eden mültecilerin ise uygun bölgelere yerleştirilmeleri kararlaştırılmıştı (9 Zilkâde 1265 /27 Ağustos 1849).[74]

Bu arada Memleketeyn'de bulunan ordunun masraflarını giderek artması ve bu masraflar için gönderilen akçenin gecikmesi borçlanmalara sebep olmuştu. Bu gecikmelerden dolayı 6 ayda bir hayli açık oluşmuştu. Gerek bu açığın karşılanması gerekse kışlık ihtiyaçlar için Meclis-i askeriden

[72] *BOA: DUIT* 75-1/2.
[73] *BOA: DUIT* 75-1/11.
[74] *BOA: DUIT* 75-1/24.

7000 kese akçe istenmiş ve bu miktarın daha önce yapıldığı gibi eyalet sandıklarından karşılanma imkânı da bulunmadığından en azından 4000 akçenin hemen gönderilmesi Fuad Efendi tarafından talep edilmişti (27 Şevval 1265/16 Eylül 1849). 4000 kesenin hemen gönderilmesinde de güçlükler olduğundan ve bu meblağa karşılık verilmiş olan havaleler de tamamıyla tahsil edilemediğinden bu arada askerin darlık çekmesi de caiz olmadığından bir kez de Maliye Nezareti'ne başvurulmuştu (3 Zilkâde 1265 /21 Eylül 1849).[75]

Bütün bu gelişmeler yaşanırken mülteciler meselesi bir yandan da uluslararası bir boyut kazanmıştı. Avusturya ve Rusya, mültecileri eşkıya olarak nitelendirip iadelerini talep ederken, İngiltere ve Fransa, mültecileri iade etmeyen Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştı. Avusturya ve Rusya daha da ileri giderek mülteciler iade edilmezse siyasi ilişkilerini kesme tehdidinde bulunmuşlardı. Paris Sefiri Kalimaki Bey, Fransa Umur-ı Ecnebiye Nazırı'na gönderdiği takrirde bu durumu eleştirerek böyle bir tehdidin hayret verici olduğunu ve Osmanlı Devleti red kararını namus ve insaniyet çerçevesinde aldığından Fransa'nın kendilerinin müttefiki olduğunu ifade etmişti.[76]

Osmanlı Devleti Avusturya ve Rusya'nın bu tehdidi karşısında mültecilere İslamiyeti kabul etme seçeneğini ileri sürmüş böylece mültecilere dair genel uzlaşma hükümlerinin de dışına çıkılmıştı. İslamiyeti kabul eden mültecilere yüksek subay rütbeleri verilmesi de Avusturya ve Rusya'yı rahatsız etmişti. Sonuçta mültecileri iade etmenin bağımsız bir devletin şeref ve haysiyetine yakışmayacağını ileri sürülerek Avusturya ve Rusya'nın isteğine karşı çıkılmıştı. Avusturya ve Rusya Osmanlı Devleti'nin bu cevabı üzerine elçilerini geri çağırmışlardı. Bu arada Bâbıâli Avrupa'da bir rapor yayınlayarak mültecileri tamamen insanî duygularla iade etmediği açıklamış ve yaptığı fedakârlıkları anlatmıştı. Rapor İngiltere ve Fransa'da Türkiye

[75] *BOA: DUIT* 75-1/23.
[76] *BOA: DUIT* 43.

lehine gösterilerle karşılanmıştı. Hatta Londra'da Türk elçisi Muzurus Paşa'nın arabası İngiliz gençleri tarafından atları sökülerek bizzat çekilmişti. Lord Palmerston da Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı Devleti ile ilişkilerini kesme tehdidinin siyasi bir oyun olduğunu ifade etmişti.[77]

Öte yandan İmparator Nikola'nın yaveri Prens Raçovil eliyle Sultan Abdülmecid'e bir name gönderilerek mültecilerin bir kez daha iadeleri veya Diyarbakır gibi bir kalede muhafaza altında tutulmaları istenmişti. Meclis-i Vükelâ'da durum görüşülerek iade edilirlerse kurşuna dizilecekleri, kale zindanında tutulmalarının ise insanlığa yakışmayacağı düşünceleriyle konunun imparatorun hissiyatına müracaat edilerek çözülmesine karar verilmişti. Burada iş yine Fuad Efendi'ye düşmüş, kendisinin imparatora verilmek üzere bir name-i hümayun ve fevkalâde büyük elçilikle Rusya'ya gitmesine karar verilmişti. Ayrıca Avusturya İmparatoru'na da bir name-i mahsus yazılarak Viyana sefareti yoluyla ulaştırılması kararlaştırılmıştı. Fuad Efendi'nin görevlendirilmesinin dost ve müttefik bir hükümdarın iyi niyetine müracaat olduğu ve reddinin kabul edilemeyeceği de ifade edilmişti.[78] Bu arada Rusya'dan Mösyö Titof aracılığıyla emir niteliğinde bir nota gönderilerek mültecilerin iade edilmemesi halinde imparatorun Osmanlı Devleti'ne savaş açmaktan kaçınmayacağı bildirilmişti.[79] Mösyö Titof 'un kendisi de hariciye nezaretine sunduğu notada Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 2. maddesine göre Bâbıâli'nin yükümlülüklerini yerine getirmesini istemişti. Avusturya Elçisi Sturma da Titof ile birlikte hareket etmekteydi. Her iki elçi de mültecilerin iade edilmemesi halinde Rusya ve Avusturya'nın ilişkilerini kesip savaş açacağını ifade etmekteydiler. İmparator'un mektubu ve Bâbıâli'ye sunulan bu notalardan sonra, meclis-i mahsus toplanarak mesele bir kez daha bütün yönleriyle ele alınmıştır. Toplantıda sonuç olarak; "*mültecileri iade etmemek Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Avusturya ile ilişkilerinin bozulmasına hatta savaş haline bile sebep*

[77] KARAL:*a.g.e*,V, 217.
[78] ALİ FUAT:*a.g.e,* 145.
[79] MEHMED GALİP: "Leh ve Macar Mültecilerine Ait Vesâik" *Yeni Tasvir-i Efkâr***,** Nr.40, 22 (9 Temmuz 1909) , 4-5.

olabilir. Fakat iadeler de devletin namus ve prestijinin ayaklar altında kalmasını hazırlar. Bu sebeple Osmanlı ve Avrupa kamuoyunda aciz bir görüntü sergilenmiş olur. Hem böyle bir duruma düşmemek, hem de Rusya ve Avusturya'yı kızdırmamak için mültecilerin bir daha adı geçen devletler aleyhinde faaliyette bulunmayacakları bir bölgede yönetim halinde tutulmalarına ve bu kararın Fuad Efendi tarafından Rusya'ya tebliğine karar verilmiştir."[80] (25 Şevvâl 1265/14 Eylül 1849) tarihli bir tahrirat ile Fuad Efendi'ye imparatorun ne derece ısrarlı olduğunu öğrenmek ve durumu izah etmek için Varşova'ya gitmesinin uygun görüldüğü bildirilmişti. Ayrıca Devlet-i aliyye'nin iki devlet arasındaki dostane ilişkiyi isteyerek bozmayacağı ve imparatorun bunu göz önüne alıp elini kalbine koyarak cevap vermesinin umulduğu da belirtilmişti.[81] Fuad Efendi'ye bu göreviyle ilgili olarak sadece *nâme-reslik*[82] değil *fevkalâde murahhas büyükelçi* ünvanı da verilmişti.[83] Fuad Efendi'nin Fransızcayı çok iyi düzeyde biliyor olması ve o sırada Bükreş'te bulunması da bu göreve getirilmesinin nedenleri arasındaydı. Bükreş Petersburg'a İstanbul'dan daha yakındı. Fuad Efendi'nin daha önceki görevlerini başarıyla yerine getirmiş iyi bir diplomat olması da önemli bir etkendi. Ayrıca bu meseleyi başından beri de o takip etmekteydi.

Fuad Efendi görevlendirildikten sonra imparatorla ne şekilde mülakat edeceğine dair kendisine uzun bir tahrirat yazılmıştı. Bu tahriratta Fuad Efendi'nin her türlü ihtimali göz önüne alarak hareket etmesi ve çıkabilecek zorluklar karşısında nasıl hareket edeceği açıklanmaktaydı. Özellikle imparatorun mazbut olan mizacı ve Lehlilere karşı biriktirdiği düşmanlığa dikkat çekilmişti. Mösyö Titof'un aldığı talimatın kat'i olduğunu söyleyerek münakaşaya girişmek istememesi ve doğrudan doğruya tebliğ ile imparatorun ısrarının ölçüsünün görülmek istendiği de belirtilmişti. İade konusunda ise; mültecilerin padişahın yüce adaletine sığınmış olmalarının mutlaka göz önünde bulundurulmasını ve imparatorun elini kalbine koyup

[80] *BOA: DUIT* 75-1/18-19.
[81] *a.g.y*
[82] nâme-res: nâme eriştiren, mektup ulaştıran
[83] *BOA: DUIT* 75-1/ 17

kendisini böyle bir durumda düşünerek karar vermesinin istendiği belirtilmişti. Ayrıca Saltanat-ı seniyye'nin bu adamları davet ederek iki devlet arasındaki dostane ilişkiyi tehlikeye koymayacağı ve bunca zorluğun altına girmeyeceğinin "*güneş gibi aşikâr*" olduğunun bilinmesi istenmekteydi. Eğer karşı taraf ısrarlı olursa durum hemen Dersaadet'e bildirilecekti. Bütün bunlara gerek kalmayıp görev başarıyla sonuçlanırsa Fuad Efendi hemen eski görevine dönecekti. Fuad Efendi Çarşamba günü Reşid Paşa'nın bu tahriratını alarak 3 Zilkâde 1264 (21 Eylül 1865) Cuma gecesi hareket etmişti.[84]

Fuad Efendi ilk etapta Varşova'ya gönderilmiş, imparator ile burada görüşemez ise Petersburg'a geçmesi kararlaştırılmıştı. Varşova'ya gitmesi için verilen 100.000 kuruşluk harcırah da Petersburg'a gider ise 2 katına çıkarılacaktı.[85] Fuad Efendi yola çıkmadan yapılması gereken önemli işleri Ömer Paşa'ya havale etmişti.[86] Bu sırada gelen İstanbul postasından Avusturya ve Rusya sefaretlerinin ilişkileri kestikleri haberini alan Fuad Efendi bu durumun meseleyi ağırlaştırmasına rağmen ümidini kaybetmeden yola çıkmıştı.[87] Yolculuk sırasında pasaport ve geçiş işlemlerinde herhangi bir sıkıntı yaşanmaması memnuniyetle karşılanmıştı. Bu memnuniyetin nedeni Eflâk'ta bulunan Rusya memurlarının beklendiği gibi bir zorluk çıkarmamasıydı.[88]

Fuad Efendi'nin yola çıkışı ve Varşova'ya ulaşmasıyla ilgili değişik bilgilere rastlamak mümkündü. 10 Eylül 1849'da Eflâk Voyvodası Esterbi Bey tarafından gelen tahriratta; "*Fuad Efendi'nin dün sabah saat 8'de buradan hareket ettiğini, bu akşam Yaş'a ve 9 güne kadar Varşova'ya ulaşıp İmparator'u burada bulamaz ise Petersburg'a gideceği*" belirtilmekteydi.[89]

---

[84] AHMED REFİK: "Fuad Efendi'nin İmparator Birinci Nikola ile Mülâkatı I", *TOEM*, 12,89 (Teşrin-i sani 1341),368-369.
[85] *BOA: DUIT* 75-1 /26
[86] *a.g.y*
[87] AHMED REFİK: *a.g.m*,371
[88] AHMED REFİK: *a.g.e*, 73
[89] *BOA: DUIT* 75-1/ 26

Fuad Efendi 20 Eylül'de Viyana Sefaretine yazdığı mektupta, Varşova'ya yeni geldiğini ve imparatorun kardeşinin vefatının ertesi günü payitahtına gittiğinden kendisinin de hemen Petersburg'a gideceğini, Mareşal Paskoviç ile görüşmek ümidinde olduğunu belirtmişti. Ancak Mareşal Paskoviç de şehir dışındaydı ve 2 gün sonra dönmesi beklenmekteydi. Fuad Efendi'nin onunla bu kadar çok görüşmek istemesinin nedeni, Paskoviç'in göstereceği muameleden memuriyetiyle ilgili bir ipucu çıkarmaktı. Nitekim onun emriyle gördüğü hüsn-ü kabul onu cesaretlendirmişti.[90]

Fuad Efendi, 1 Ekim'de Varşova'ya, 6 Ekim'de de nihayet imparatorun bulunduğu Petersburg'a ulaşmıştı. Kendi ifadesiyle; "*Rusya İmparatoru cenapları asker sever adam olduğuna ve asakir-i nusret measir-i hazret-i şahanenin hüsn-i hâl ve kemÂlini göstermek*" için yanına Erkân-ı Harbiye Miralayı Tevfik Bey ve Yaver Binbaşı Latif Ağa'yı da almıştı.[91] Bu arada imparatorun kardeşi Grandük Mişel'in vefatından dolayı bir name-i hümayun hazırlanmış ve Fuad Efendi imparatora ulaştırılmak üzere bu name-i hümayunun suretini Prens Raçovil'e vermişti. Aslını ise bizzat imparatora takdim edecek, olmaz ise Nezaret-i Ecnebiye vasıtasıyla tebliğ edecekti. Bu durum Kont Nesselord'a da bildirilmişti.[92]

Fuad Efendi, Petersburg'a gidişinin ertesi günü Kont Nesselord'a haber göndererek mülakat talep etmiş ve resmi kıyafetle Nesselord'un konağına giderek bir görüşme gerçekleştirmişti. Bu görüşmede geliş niyetini ve imparatorla görüşme isteğini bildirerek imparatora sunmak için getirdiği namenin suretini de vermişti. Nesselord imparatorun şehre 2-3 saatlik mesafedeki sayfiye saraylarında dinlendiğinden cevabın bir-iki gün gecikebileceğini söylemişti.[93] Nesselord cevap gelinceye kadar mülteciler meselesi ile ilgili bazı şeyleri konuşmaları gerektiğini de ilave etmiş ve yapılan görüşmelerde gayet yüksek sesle konuşmaya başlayıp

[90] *BOA: DUIT* 75-1/ 39
[91] AHMED REFİK: *a.g.e*, 72
[92] *BOA: DUIT* 75-1/42
[93] *BOA: DUIT* 75-1/40

imparatorlarının gösterdiği iyi niyete karşı Saltanat-ı seniyye'den hüsn-ü kabul görmediklerini ve taleplerine olumsuz karşılık verilmesinin kendilerini rencide ettiğini, imparatorun bir şeyi layıkıyla düşünmedikçe teklif etmediğinden bu konuda ısrarlı olacağını anlatmıştı. Fuad Efendi ise konunun Devlet-i aliyye'nin namusuna ve şanına uygun bir şekilde çözülmesi için imparatorun bizzat hakkaniyetine başvurulduğunu uygun bir dille ifade etmişti. Nesselord ayrıca imparatorun Fuad Efendi'yi kabul edip etmeme konusunda ne diyeceğinin belli olmadığı gibi ümitsiz şeyler de söylemişti.[94] Bu arada Fuad Efendi girişimlerini ve son durumu Binbaşı Latif Ağa ile ayın 3. günü Dersaadet'e arz etmişti. Kont Nesselord'un ikametgâhında yapılan son görüşmeye Memleketeyn meselesi ile ilgili olarak Umur-ı Şarkiye Müdürü Mösyö Vaşikof da katılmış ve bu görüşmede sefaret tarafından yazılmış birkaç madde tamamen kabul edilmişti. Eğer tebliğ edilecek başka hususlar var ise fırsattan istifade bunların da kabul edilebileceği Fuad Efendi tarafından Dersaadet'e bildirilmişti.[95] Fuad Efendi, karşı tarafın iade talebinde ısrar ettiklerini görünce meselenin diplomasi evresinden çıkarak padişah ile imparator arasında kişisel bir mesele haline geldiğini ifade etmişti. Kendisinin memuriyetinin sadece name-i hümayunu imparatora takdim etmek olduğunu ve resmen bir şey yazıp imza etmeye yetkisinin olmadığını, durumu Dersaadet'e bildirip gelecek emirlere göre hareket edebileceğini de ilave etmişti.[96]

Petersburg'taki genel hava Fuad Efendi'nin imparator tarafından kabul edilmeyeceğiydi. Diğer taraftan mülteciler meselesinde Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Fransa'dan aldığı destek devam ediyordu. İngiltere ve Fransa bunun için donanmalarını gönderme kararı almışlardı. İmparator bütün bu gelişmeleri ve Fuad Efendi'nin ikna çabalarını göz önüne alarak görüşme talebini kabul etmişti.16 Ekim'de imparator tarafından sarayında yalnız olarak kabul edilen Fuad Efendi imparatora padişahın name-i hümayununu takdim

[94] AHMED REFİK: *a.g.e,* 83
[95] *BOA: DUIT* 75-1/42
[96] AHMED REFİK:*a.g.m*,377

etmişti. İmparator mevcut anlaşma hükümlerine uygun olarak davrandığını, bunlara dayanarak iade talebinde bulunduğu halde Devlet-i aliyye'nin gösterdiği muameleden dolayı gücenmiş olduğunu ifade etmişti. Avrupa'nın genel durumu, Devlet-i aliyye ve Rusya'nın politikaları üzerine bir saate yakın konuştuktan sonra imparator, devletinin şanını ve çıkarlarını düşünmek zorunda olduğunu ve kararını Nesselord aracılığıyla bildireceğini söyleyerek görüşmeye son vermişti. Bu arada Fuad Efendi'den, cevap verilinceye kadar orada kalmasını istemiş böylece hem kendilerine hem de Devlet-i aliyye'ye hizmet edeceğini ifade etmişti. Bu sözlerle görüşme sona ermek üzere iken Fuad Efendi maiyetindeki kişilerin de kabulünü rica etmiş ve görüşme bir-iki dakika daha uzamıştı.[97]

Fuad Efendi'nin imparator ile görüşmesiyle ilgili olarak mevcut kaynaklarda değişik yorumlara rastlamak mümkündür. İmparator, başlangıçta oldukça soğuk görünse de bir süre sonra bu soğukluk sona ermişti. Özetle bu meselenin padişah ile aralarında hallolacak bir mesele olmadığını ve mevcut anlaşma hükümlerine göre iki devlet vükelâsı arasında çözülmesi gerektiğini söylemiştir. Fuad Efendi'de bu konuda kendisinin müzakere yetkisi olmadığını ve Dersaadet'ten talimat alması gerektiğini belirtmiştir. Petersburg'da çıkan gazeteler bile konunun ağır bir mesele olmaktan çıktığını ve Fuad Efendi'nin alacağı talimata göre güzel bir şekilde sonuçlanacağını tahmin ettiklerini yazmışlardı.[98] Meseleyi ayrıntılı olarak inceleyen Ahmed Refik de imparatorun padişahın name-i hümayununu sonuna kadar dinledikten sonra hiddet ve kırgınlığını göstererek Devlet-i aliyye'nin tavrından şikayetçi olduğunu yazmıştır.[99]

Fuad Efendi ise Rusyalıların mültecilerin reddi taleplerinden vazgeçtiklerinden durumun iyiye doğru gittiğini ve daha da gideceğini

---

[97] *a.g.y*
[98] AHMED REFİK: "Fuad Efendi'nin İmparator Nikola ile Mülâkatı II", *TOEM*, 13/90, 15.
[99] AHMED REFİK: *a.g.e*, 89.

belirtmişti.[100] Nitekim imparator, Fuad Efendi ile yaptığı görüşmeden hemen sonra Osmanlı Devleti ile ilişkilerin normale döndürülmesini istemişti. Osmanlı Devleti'nin bu meseledeki kararlı tutumu, İngiltere ve Fransa'nın verdiği destek ve Fuad Efendi'nin başarılı diplomatik performansı bu kararın alınmasında etkili olmuştu.

Ertesi gün Kont Nesselord Fuad Efendi'nin kaldığı otele gelerek bu meselenin çözümünde bir taraftan bizzat imparatora müracaat edilirken, bir taraftan da diğer devletlerin müdahalesine gerek görülmesinden duydukları rahatsızlığı dile getirmişti. Burada kastedilen İngiliz donanmasının Boğaziçi'ne kadar gelmesiydi. Fuad Efendi bu durumun sadece iki tarafa da dost bir devletin iyi niyetli uyarısı olduğunu ve endişelenecek bir şey olmadığını ifade etmişti. Bu cevaptan sonra Nesselord bu kez de General Duhamel'den aldığı tahrirattan söz açarak Memleketeyn'de bu meseleden dolayı çeşitli dedikoduların ve telaşlı bir durumun meydana geldiğini ve Devlet-i aliyye askeri tarafından da bunu arttıracak bazı hareketler görüldüğünü belirtmişti. Fuad Efendi ise Ömer Paşa'ya üç-dört gün önce buradaki güzel gelişmeleri bildirdiğini ve bunların halka da bildirilmesini istediğini yine bu durumu hatırlatabileceğini söylemişti. Bu arada General Duhamel'in kendisinin burada bulunmasından faydalanarak kişisel kararlar alıp oradan ayrılmayı düşündüğünü öğrendiğini ve bunun çok zamansız bir hareket olup halkı kuşkuya düşüreceğini de ifade etmişti. Nesselord da Fuad Efendi'nin bu görüşünün gayet doğru olduğunu ve yerinde kalması için General Duhamel'e hemen haber göndereceğini söylemiş ve Rus tebaası olan Lehlilerin durumuyla ilgili konuştuktan sonra görüşmeye son vermişlerdi.[101] Daha sonra gerçekleştirilen görüşmeler sonunda Rusya vatandaşı iken Osmanlı topraklarına sığınan Lehlilerin sınır dışı edilmesi, İslamiyeti kabul edenlerin Halep veya Konya'ya yerleştirilmesi, bundan sonra başka bir devletin vatandaşlığına girerek Osmanlı Devleti'ne gelebilecek ve Rusya aleyhinde entrikalar kurabilecek kişilerin sınır dışı edilmesi için

[100] AHMED REFİK: *a.g.e*, 90.
[101] AHMET REFİK: *a.g.e*, 97-98.

pasaportlarının ait olduğu ülke elçisine başvuruda bulunulması gibi kararlar alınmıştı.[102]

Mülteciler meselesi bu şekilde çözüme kavuşturulurken Fuad Efendi için de bir dönüm noktası olmuştu. Başarılı bir diplomat olacağının ilk işaretlerini bu görevde veren Fuad Efendi bu arada büyük bir ün de kazanmıştı. Sabırlı bekleyişi, cesareti, ikna kabiliyeti ve hazır cevaplılığı ile zor bir işin üstesinden gelmeyi başarmıştı. Kont Nesselord başta olmak üzere devlet adamlarını ikna ederek kızgın imparator ile görüşmeyi başarmış hatta onu yumuşatmıştı. Görüşme sırasında da ilişkilerin kesintiye uğramadan sonuçlanmasını sağlamıştı.

Fuad Efendi daha Bükreş'de iken Rus İmparatoru nezdine gönderileceğini öğrenince Âli Paşa'ya yazdığı mektupta "*Fülk-i dil*[103] *çıkmadan kenâre dahi / Rüzgâr attı bir diyâre dahi* " diyerek imparatorun soğuk yüzünü ve Rus memleketinin soğukluğunu hatırlatarak tiril tiril titreyerek gitmeye hazır olduğunu veciz bir şekilde ifade etmişti.[104] Dolayısıyla nelerle karşılanacağını büyük ölçüde bilerek bu işe başlamıştı. Ancak inancını hiç kaybetmeden cesaretle işi sonuna kadar götürmüştü.

Fuad Efendi'nin imparator ile görüşmesi sırasında aralarında geçen bir iki diyalog da oldukça ilginçti. İmparator, Fuad Efendi'ye "*askerinizi epeyce tanzim ve kıyafetinizi tebdil ettiniz. Şimdi Fransız vesair ecnebi lisanlarını öğrenmeye çalıştığınızı haber alıyorum. Bu sizin için lüzumsuz bir şeydir. Siz kendi lisanınızı öğreniniz kâfidir*" dediğinde Fuad Efendi "*elsine-i ecnebiye tahsil etmek bizim için nasıl lüzumsuz add olunur ki bugün zât-ı haşmet penâhinizle o sayede teşerrüf ediyorum*" cevabını vererek imparatoru susturmuştu.[105]Anlatılan bir başka diyalogda ise imparator, Devlet-i aliyye'nin Avrupa'nın isteklerine göz yummasından dolayı Fuad Efendi'yi eleştirdiğinde

[102] *BOA: DUIT* 75-1/59
[103] Fülk-i dil:gönül gemisi
[104] *SERVET-İ FÜNÛN*, 149/1623, 299
[105] İNAL:*a.g.e*,1521.

Fuad Efendi "*buna sebep sizsiniz zira bizi çok sıkıştırıyorlar. Ne yapalım biz de Frenklerin kucağına düşüyoruz. Yoksa biz setri giydik ise de setriyi kaldırırsak altından Acem gömleği çıkar*" demiştir.[106] Görüldüğü üzere Fuad Efendi imparatorun aşağılayıcı sözlerine gayet zekice karşılık vererek son noktayı koymuştur.

Fuad Efendi Petersburg'dan Varşova'ya geçmiş burada da iyi karşılamıştı. Meselenin Dersaadet'e bildirilmesi için Viyana Sefaretine yazmış, Muzurus Bey de Fuad Efendi'nin bu tahriratını İstanbul'a göndermişti. Fuad Efendi tahriratında Fransa sefiri ile görüştüğünü, Macar ve Lehli mültecilerin durumunu uzun uzadıya konuştuklarını belirtmişti. Bu arada İngiltere ve Fransa gazetelerinin gayrete gelüp Saltanat-ı seniyye'nin hareketini hararetle savunduklarını ve bu durumun daha önce hiç yaşanmadığını ifade etmişti. Viyana'da çıkan bazı gazetelerde ise Avusturya vükelâsını küçük gören ve Saltanat-ı seniyye'ye övgü dolu sözler sarfeden yazılar yer almıştı. Vidin, Zemun ve Bükreş taraflarından birkaç kişiden gelen mektuplarda ise Bem, Dembinski ve daha birçok Macar ve Lehlü mültecilerin İslamiyeti seçtikleri, Bem'in şimdi Murat Paşa olarak anıldığı ifade edilmekteydi.[107]

Fuad Efendi Petersburg'dan dönüşünde gönderdiği tahriratta imparator ve ileri gelenlere veda ziyaretinde bulunduktan sonra yola çıktığını ancak şiddetli kış şartları nedeniyle 17 gün yolda kaldıktan sonra 4 Şubat'ta Yaş'a ulaştığını belirtmişti. Burada hem biraz dinlenmek hem de General Duhamel ile konuşulması gereken işleri yoluna koymak için bir hafta on gün kadar kalınacağını ve sonra Bükreş'e geçeceklerini bildirmişti. Bu arada Petersburg'dan ayrılırken imparatorun kendisine elmaslı bir kutu, maiyetinde bulunan Miralay Tevfik Bey, Remzi Efendi ve Binbaşı Latif Ağa'ya ise elmas

[106] ALİ FUAT:*a.g.e*,147.
[107] ALİ FUAT:*a.g.e*,154-155

birer yüzük ihsan ettiğini ve bunların kabul edilebileceğine dair irade çıkacağı umudunda olduklarını da ilave etmişti (4 Rebiülâhir 1266/17 Şubat 1850).[108]

Fuad Efendi görevini başarıyla tamamladıktan sonra imparator kendisine Sultan Abdülmecid'e takdim edilmek üzere bir name vermişti. Bu namenin bir sureti Mösyö Titof'a da gönderilmiş, Mösyö Titof da bunu Hariciye Nezareti'ne iletmişti. Daha sonra bu name 14 Rebiülâhir 1266 (27 Şubat 1850) tarihinde tercüme edilerek Sultan Abdülmecid'e sunulmuştu. İmparator burada meselenin çözümü için bizzat kendisine başvurulmasının abes olmadığını belirttikten sonra ısrarının sebebini açıklayarak Türkistan'a kaçmış olan mültecilerin orada da problem çıkartacaklarına inandığından bu konuda ısrarlı davrandığını ifade etmişti. Bir an önce gerekli tedbirlerin alınmasını istediklerini hatta Mösyö Titof'un alınacak tedbirlerle ilgili olarak Saltanat-ı seniyye vükelâsının dikkatini çektiğini, diğer taraftan bu konuyla ilgili olarak Fuad Efendi ile görüşüldüğünü de belirtmişti. Fuad Efendi'nin gayet sadıkane bir şekilde bunları aktaracağından emin olduğunu, bu nameyi takdim görevinin de kendisine verildiğini ve Fuad Efendi'nin görevini başarıyla yerine getirdiğinden zaten gerekli hürmeti göreceğini umduğunu ifade etmişti.[109] 15 Cemâziyelevvel 1266 (29 Mart 1850)'de Rusya İmparatoru'nun Fuad Efendi'ye verdiği namenin aslı da gelmiş ancak içeriği bilindiğinden nameyi açmaya gerek görülmemişti. Namenin başında "*Osmanlıların şanlı ve güçlü hükümdar ve padişahı*" elkâbı ve altında da tarih ile "*Nikola*" imzası yer almaktaydı. Fuad Efendi name ile kendilerine verilmiş olan bir murassa kutu ve sefaret maiyetinde bulunanlara verilen 3 adet yüzüğü de takdim etmişti. Hediyeler görüldükten sonra kendilerine iade edilecekti.[110]

[108] AHMET REFİK: *a.g.e*, 175.
[109] AHMET REFİK: *a.g.e*, 174-175.
[110] AHMET REFİK: *a.g.e*,179.

Öte yandan başarısına Rus İmparatorunun da dikkat çektiği Fuad Efendi'ye bu görevinden dolayı *rütbe-i bâlâ* ile *sadaret müsteşarlığı* görevi verilmişti.[111]

II.2. Mısır Meselesi

Fuad Efendi sadaret müsteşarı iken Mısır'a gönderilmiş, daha önce Bükreş'te ve Bursa'da bir süre beraber çalıştığı Ahmed Cevdet Efendi'yi de yanında götürmüştü. Bu sırada Mısır valiliğini Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu olan Abbas Paşa[112] yürütmekteydi.

Mısır'a gidiş sebeplerini Ahmed Cevdet şu şekilde açıklamaktaydı; Abbas Paşa Mehmed Ali Paşa'nın ailesine kötü muamele ettiğinden Mısırlılar Dersaadet'e sürekli şikayette bulunmaktaydılar. Reşid Paşa'da onlara yakınlık gösterdiğinden Abbas Paşa ile aralarına bir soğukluk girmişti. Abbas Paşa vehimli bir kişi olduğundan Reşid Paşa'nın hamisi olan İngilizleri kendi yanına çekebilmek için onları Mısır'a davet edip, Mısır'dan Süveyş'e kadar bir demiryolu inşa ettirmiş böylece İngilizlerin Hind'e geçişleri sağlanmıştı. Reşid Paşa ise valinin azlini düşünmeye başlamıştı ve Fuad Paşa görevlendirilirken de kafasında bu düşünce vardı. Öte yandan Mehmed Ali Paşa''ın kızları ve oğulları babalarının mirasını istemekte Abbas Paşa ise buna karşı çıkmaktaydı. Dolayısıyla miras meselesinin de halledilmesi gerekliydi.[113] Bu nazik durumda iş yine Fuad Efendi'ye düşmüştü. Gerek şikayetleri çözüme kavuşturmak gerekse aradaki soğukluğu gidermek üzere Ahmed Cevdet ile

---

[111] *NUHBAT EL-VEKAYİ*,197; AHMED LÜTFÜ: *a.g.e*, VIII, 169

[112] Asıl adı Abbas Hilmi'dir. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu ve Ahmed Tosun Paşa'nın oğludur. Amcası İbrahim Paşa'nın 1848'de ölümünden sonra Mısır valisi oldu. Valiliğinin ilk yıllarında, Avrupa'nın tesiriyle yapılmaya başlanan reformlara karşı çıktı. Özellikle dedesi Mehmed Ali Paşa zamanında Batı'dan örnek alınarak açılan bazı müesseseleri kapattı. Valiliği sırasında İngiltere'ye karşı dostça bir politika takip etti ve Tanzimat'ın Mısır'da uygulanması konusunda Osmanlı Devleti'ne karşı verdiği mücadele de İngilizlerin desteğinin sağladı. İngiltere bu destek karşısında 18 Haziran 1851'de Nil ile Süveyş arasında demiryolu inşa etme imtiyazını aldı. Böylece Hindistan'a kısa yoldan ulaşmak için bir adım atmış oldu. Bkz:İlhan ŞAHİN, "Abbas Hilmi I" *DİA*, I, 25.

[113] AHMED CEVDET: *Tezâkir-Tetimme*, a.g.e, 58-59.

Mısır'a doğru yola çıkmıştı. 25 Mart'ta Sâik-i Şâdi vapuru ile hareket eden ikili 6 Nisan 1852'de Mısır'a ulaşarak Haysun Sarayı'na yerleşmişlerdi.

Mısır konusuyla ilgili olarak Reşid Paşa'nın geçmişten gelen bazı hesapları da bulunmaktaydı. Daha önce hariciye nazırlığı döneminde, Mısır eyaletinin Mehmed Ali Paşa hanedanına bırakılması istendiğinde Reşid Paşa bazı şartlar ileri sürmüştü. Bunlar senelik 80.000 kese vergi verilmesi ve İstanbul'dan bir defterdar gönderilerek verginin bu defterdar aracılığıyla toplanması, asker ve memurların maaşlarının da bu şekilde ödenmesiydi. Mehmed Ali Paşa bu istekleri ağır bulup kabul etmemiş ancak Mısır'ın idaresinin babadan oğula geçmesi konusundaki talebini sürdürmüştü. Mehmed Ali Paşa'nın bu isteği ancak Reşid Paşa azledildikten sonra gerçekleşmiş, 80.000 kese vergi isteği 60.000 keseye düşürülmüş, defterdar tayini şartı da kaldırılmıştı. Dolayısıyla bu azil olayında Mehmed Ali Paşa'nın etkisi olduğu kulaktan kulağa söylenir olmuştu.[114] Öte yandan Abbas Paşa'nın Tanzimat'a karşı olduğu da bilinmekteydi ki Reşid Paşa'nın kişisel hesapları için bu bir fırsat olmuştu. Öyle ki Fuad Efendi'ye gönderilen talimatta Tanzimat-ı Hayriye'nin ilan edilmesi ve eğer Abbas Paşa istenilenleri yapmaz ise onunla ilişkinin kesilmesi isteniyordu. Bu durumda Mısır memurları ile Meclis-i Valâ hemen kanunname-i hümayun ile ferman-ı âlî hazırlamak için çalışmalara başlayacaktı. Böyle bir gelişme olur ise Fuad Efendi hemen Dersaadet'e bilgi verecek ve işler yoluna girinceye kadar Mısır'da kalmaya devam edecekti. Eğer Abbas Paşa değişiklik yapacağına dair Fuad Efendi'yi ikna ederse çok dikkatli olunması hatırlatılmıştı. Zira valinin daha önce belirttiği gibi 10 sene süre verilmesi mümkün değildi ve yapılacak düzenleme Fuad Efendi'nin koyacağı temeller üzerine bina edilmeliydi. Daha sonra zorluklar yaşanmaması için bu durum valiye iyice anlatılmalıydı ve bu konuda Fuad Efendi'ye büyük iş düşmekteydi. Fuad Efendi'den bu memuriyeti sırasında şu sorulara cevap bulması istenmişti; " *Valinin idaresi nasıldır? Ahali bu idareden memnun mudur? Mısır'ın askerî*

[114] AHMED CEVDET: *Tezâkir (1-12)*, a.g.e, 8.

gücü ne kadardır? Valinin Avrupa'ya askerî gemi sipariş ettiği doğru mudur? Valinin idarede güvendiği kimseler kimlerdir ve bunlar nasıl meslek ve haysiyette adamlardır?"[115]. Ayrıca Mısır'ın en büyük sorunu haline gelen *miras* davasının bir an önce çözülmesi gerekmekteydi. Bu sorun bu şekilde devam ettikçe iki tarafın da çekişme ve kavgadan kurtulacağı yoktu. Dolayısıyla Fuad Efendi'nin işi iki tarafı da hoşnut edecek bir yol bulmaktı.

Bu arada Mısır valisine gönderilen tahriratta özellikle *kısas*[116] maddesiyle ilgili çok şikayet aldıkları ve bu mesele tamamen çözülmeden Mısır'ın huzur ve emniyetinin tam olarak sağlanamayacağı ifade edilmişti. Mısır'ın devletin bir eyaleti olduğundan bahisle Tanzimat'ın ve hukuk kurallarının burada da uygulanmasının önemine değinilerek buranın nazik durumuna binaen ne gerekliyse yapılması istenmekteydi.[117]

Bu istek ve düşüncelerle başlayan Mısır görevinde Abbas Paşa Fuad Efendi'yi son derece nazik bir şekilde karşılamış ve bu ziyaretten son derece memnun olduğunu belirterek teşekkürlerini sunmuştu. Ayrıca Dersaadet'ten gelen emirleri can kulağıyla dinlediğini ve daima padişaha bağlı olduğunu, başka kapı bilmediğini ve bundan sonra da bilmeyeceğini söylemişti. Bu söylediklerinde samîmi olduğunu ve kendisine inanılmasını ümit ettiğini de ilave etmişti.[118] Fuad Efendi her zaman yaptığı gibi Abbas Paşa'yla karşılıklı diyalog yoluyla meseleleri çözmek istemiş ve bu iyi niyet dileklerinden sonra meseleler tek tek ele alınmaya başlanmıştı.

---

[115] *BOA: DUIT* 89/45.
[116] Kısas; Kasten adam öldürme ve müessir fiil(yaralama) suçlarında suçlunun işlediği fiile denk bir ceza ile cezalandırılmasıdır. İslâm hukukuna göre kısas isteme hakkı müessir fiillerde doğrudan mağdura, adam öldürmede ise maktulün mirasçılarına aittir. Maktulün mirasçısının olmaması durumunda siyasi otorite, mağdur ve kamu adına gerekli takibatı yaparak kısas talebinde bulunabileceği gibi Beytülmâle gelir olmak üzere diyet alarak kısastan vazgeçebilir. Ancak katili karşılıksız affedemez. Bkz. Şamil DAĞCI; "Kısas", *DİA,* XXV, 488-495.
[117] *BOA: DUIT* 89/42.
[118] *BOA: İrade/ Mısır* 506.

Fuad Efendi'nin gönderiliş sebeplerinden birincisi Tanzimat'ın Mısır'da uygulanmasını sağlamaktı. Reşid Paşa bu işe gönül vermişti. Tanzimat-ı Hayriye'nin harfi harfine uygulanması onun için son derece önemliydi. Ancak Mısır Valisi Abbas Paşa buna pek gönüllü değildi. Bu durumu Ahmed Cevdet şöyle anlatır; "*Fuad Efendi Mısır'a vardıkta Tanzimat-ı hayriye ferman-ı âlîsini götürdü. Fermanın mele-i nasda alenen kıraati Abbas Paşa'nın işine elvermediğinden daire-i vilayette erkân ve ümerası huzurunda Fermanı okuttu. Fuad Efendi de fermanı okunmuş add eyledi.*"[119] Böylece Mısır görevinin görünüşteki sebeplerinden ilki bertaraf edilmiş olur.

Fuad Efendi Abbas Paşa ile ters düşmeden sorunları çözmeye çaba göstermekteydi. Reşid Paşa'nın gündemde tuttuğu defterdar meselesi ile ilgili olarak Abbas Paşa'ya "*Reşid Paşa mademki senin aleyhindedir, defterdarlık meselesini ortaya koyar ve bir defterdar nasb ettirir. Bu da sana pek ağır gelir. Sen devlete bir hidmet eyleyip de efkâr-ı milliyeyi kazanırsan Reşid Paşa'da sana bir şey yapamaz*"[120] diyerek orta yolu bulmaya çalışmıştı. Abbas Paşa da başlarına bir defterdar gelmesini istemediğinden 80.000 kese vergi vermeye razı olmuştu. Abbas Paşa daha önce de 80.000 kese verginin gündeme geldiğini ancak daha sonra 60.000 keseye indirildiğini belirttikten sonra; "*altmış dokuz senesi martından itibaren beher sene 20.000 kîse akçe i'tâ ve takdîmiyle 80.000 kîseye iblâğına acizâne karar verdim*"[121] ifadeleriyle vergi konusuna açıklık getirmişti. Abbas Paşa'nın bu kararı verdiği koşullara bakıldığında bunun gönüllülükten ziyade bir zorunluluktan kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Bu arada çözülmesi gereken bir diğer konu da *kısas* meselesiydi. Mısır valisine yazılan tahriratta; bu mesele ile ilgili daha önce yapılan başvurulara cevap verildiği, bunları tekrarlamanın anlamı olmadığı belirtildikten sonra bu meselenin artık tamamen kapatılarak gereğinin

[119] İNAL: *a.g.e*,153
[120] *a.g.y*
[121] *BOA: İrade/ Mısır* 506.

yapılması için Fuad Efendi'nin tayin edildigi belirtilmişti.[122] Kısas meselesi sürekli olarak anlaşmazlıklara sebep olan bir konuydu ve "*şimdiye kadar Mısır'da cârî olan usûle göre uygulama ahkâm-ı kısâsiyenin hâricinde i'dâm mu'âmelesi icrâ olunmayıp kanûnen ve siyâseten ölüme müstehakk olan mücrimîn katle bedel mü'ebbeden oraca liman tabir olunan küreğe vaz' olunageldiğinden ve bu mü'ebbed cezâsı kavânîn-i Devlet-i aliyyede olmadığından anın ilgâsıyla o makûle mücrimînin kürekte durmalarına 10-15 sene kadar süre ta'yîn olunmak üzere*"[123] ifadeleriyle Osmanlı Devleti'nde olmayan bu cezanın Mısır'da da kaldırılması istenmişti. Üstelik böyle ağır bir ceza ömür boyu uygulanmaktaydı ve yasal bir sınırı da yoktu. Diğer taraftan varisi olmadığı için hazineye bedel ödemesi gereken suçlulara da bu ceza verildiği için hazine de zarara uğramaktaydı.

Fuad Efendi, Abbas Paşa ile yaptığı görüşmeler sonunda kısas meselesini ikiye ayırmıştı; "*Maktûlün vârisesi olmadığı halde kâtilin kısâsen i'dâmı, veyâhûd kısâsdan affıyla Beytü'l-mâl için diyet ahzı emr ü fermâna mevkûf tutulması, ve vârisesi olup da kısâs talebinde bulundukları halde ba'de'l-icrâ hükm-i şer'îyi mutazammın i'lâmın li-ecli't-tasdîk bu tarafa irsâli ve katle bedel küreğe konulacak olan eşhâsın oraca cârî usûl vechile mü'ebbeden hâl-i mahbûsiyette kalmamak üzere müddet-i cezâ'iyelerini ta'yîn ve tahdîdi, ve Hicaz havâlâtından dolayı Mısır hazînesinin hazîne-i celîlede matlûbı olan 57.600 küsur kese akçenin i'âne-i umûmiyeye ve Beriyyetüş-Şam bakâyâsına mukâbil hazîneye terki münâsib görülmüştür*"[124]. Böylece Fuad Efendi kısas meselesindeki müdahalesiyle hazineye 57.600 kese gelir kazandırmıştı. Bu arada siyaseten katli gereken ancak bedeli karşılığı küreğe konulan kişiler için müebbed şartı kaldırılarak şimdilik 7 sene ile sınırlandırılması ve daha sonra bu konunun yeniden görüşülmesi kararlaştırılmıştı. Hatta Abbas Paşa'nın güçlük çıkarmasından endişelenildiği için bu konunun bir ferman ile düzenlenmesine karar verilmişti. Bu

[122] *BOA: DUIT* 89/42
[123] *BOA: İrade/ Mısır* 504
[124] ALİ FUAT: *Ricâl*,a.g.e, 138-139.

düzenlemeyi içeren fermanın Fuad Efendi orada iken ilanının daha şanlı olacağı düşünülmüş ancak bu tür işlerin zaman alacağı bilindiğinden daha sonra bir memur vasıtasıyla yollanması kararlaştırılmıştı.[125] Bu arada kısas meselesiyle ilgili olarak Abbas Paşa takdim ettiği arîzada meclis üyelerini kendisi seçtiği için kısasla ilgili konularda meclisin karar vermesinin uygun olmayacağını ve kendisinin nüfuzunu etkileyebileceğini bu nedenle kararı kadının vermesini istemişti.[126]

Mısır'da sorun teşkil eden bir diğer konu da Mehmed Ali Paşa'nın varislerinin *miras* davasıydı. Mehmed Ali Paşa'nın mirasçıları dedelerinin çiftlik saydığı yerlerin ve bazı emlâk ve eşyanın tasarrufunun kendilerine ait olduğunu iddia etmekte bunları devlet malı olarak kabul eden Abbas Paşa'ya karşı çıkmaktaydılar. [127] İki taraf da kendisinin haklı olduğunu ileri sürerken Abbas Paşa bu yerlerin, kişilerin tasarrufuna bırakılamayacağı konusunda ısrarlıydı. Abbas Paşa tartışmalara konu olan çiftliklerin imarı ve ihyasının ayrıca emlak ve eşyanın inşâsının devlet malıyla yapıldığından hepsinin devlete ait olduğunu savunmaktaydı. Mirasçılar ise Mehmed Ali Paşa'nın üzerine düşen sorumlulukları yerine getirdiği, vergisini verip halkı için gerekli harcamaları yaptıktan sonra kalan para ile bu tür tasarruflar yaptığı için kendilerine ait olduğunu ileri sürmüşlerdi. Bu durumda devreye giren Fuad Efendi iki taraf için de en uygun yolun anlaşmak olduğunu söyleyerek olayı çözüme kavuşturmuştu. Buna göre; " *Merhûm müşârün-ileyhin cânib-i mîrîde kalan kâffe-i emlâk ve çiftlik ve eşyâ-yı sâ'irenin bedeli olarak işbu terekeden dolayı tarafeyn yekdiğerinden başka bir şey iddi'â edememek ve müşârün-ileyhin umûm vârisesinin de istedikleri gibi taksîm olunmak üzere ale't-tarîkı's-sulh hazîne-i Mısriyeden bir defa olarak toptan 180.000 kese akçe i'tâ olunacaktır. İşbu 180.000 kese akçeye mahsûb olmak üzere merhûm müşârün-ileyhin emti'â hazînesi nam mahalde mevcûd olan metrûkât-ı mahsûsasından zer' ve sîm ve mücevherâta müteallik olan eşyâdan kıymet-i*

[125] *BOA: İrade/ Mısır* 504.
[126] *BOA: İrade/ Mısır* 506.
[127] *BOA: İrade/ Mısır* 504.

ehliyeleriyle 20.000 keselik eşyâ şimdiden aynen i'tâ olunup verilecek eşyânın kıymeti işbu meblağı tecâvüz etmeyecektir. Aynen verilecek eşyâ bedeli mahsûb olunduktan sonra geri kalan 160.000 kesenin 10.000 kesesi 15-20 gün zarfında nakden ve def'aten i'tâ olunup geri kalan 150.000 kese işbu mukâvele senedinin tahrîri târîhinden itibaren her 6 ay âhirinde toptan 50.000 kese verilmek ve birçok senede hitâm bulmak üzere hazîne-i Mısriyeden veyâhûd havâle olunacak mahalden hazîne akçesi olarak nakden 3 taksitle te'diye kılınacaktır."[128] Diğer taraftan Abbas Paşa meselenin iki tarafın rızasıyla çözüldüğünü ancak aile üyelerinin maliyenin talep ettiği miktarlara sahip olmadığını bunu Fuad Efendi'nin de bizzat gördüğünü söylemişti. Ayrıca "*familya azâsı*" diye tanımladığı bu kişilerin sanki memlekette asayiş yokmuş gibi kendi güvenliklerini kendilerinin sağlama gayreti içine girdiklerini bunun da son derece gereksiz olduğunu belirtmiştir. Hatta en büyükleri olan Said Paşa'nın İskenderiye tarafında top, tüfek ve asker topladığını örnek olarak göstermişti. Bu oluşumların incelenerek gereğinin yapılacağını söyleyen Abbas Paşa maliyenin talep ettiği miktarın aylara bölmek suretiyle taksitle alınabileceği teklifini de getirmişti.[129] Böylece halkına kol kanat geren bir idareci imajı vermeye çalışan Abbas Paşa, başta şikayet ettiği halkını, sonra da "*taksitle ödesinler*" diyerek koruyup kollamaya kalkışmıştı üstelik Fuad Efendi'yi de sık sık "*onun da gördüğü, şahit olduğu gibi*" diyerek sorumluluğa ortak etmeye çalışmıştı.

Bu arada Reşid Paşa, Fuad Efendi'ye gönderdiği tahriratta; "*muktezâyı fetânet ve dirâyet-i mücerrebeleri olmak üzere bu me'mûriyet-i nâzike ve mühimmede dahi ibrâz olunan hüsn-i hidmet ve gayretleri nezd-i âlî-i velî-nimette be-gâyet takdîr buyrularak hakk-ı ehakk-ı atûfileri derkâr olan tevcîhât-ı celîle-i cihanbânî bir kat daha tezâyüd eylemiş olmağın bu husûs hasbe'l- mevedde taraf-ı hulusverîye dahi mûceb-i kemâl-i memnûniyet olarak du'â-yı tevfîk ve selâmetleri tekrar kılınmakta bulunmuştur*"[130] diyerek

[128] *a.g.y*
[129] *BOA: İrade/ Mısır* 506.
[130] ALİ FUAT: *Ricâl*,a.g.e, 139.

takdirlerini belirtmişti. Reşid Paşa bu nazik ve önemli konuyu da maharetle çözdüğü için Fuad Efendi'yi tebrik ederken 12 Ramazan 1268 (30 Haziran 1852) tarihli bir irade ile de Fuad Efendi'nin Abbas Paşa'ya götürdüğü tahriratlar ve orada yaptığı görüşmeler sonucu Mısır meselesinin büyük ölçüde halledildiği bildirilmişti. Mısır Valisi Abbas Paşa'nın başlangıçta Osmanlı Devleti'nin istemediği davranışlarda bulunduğunu ancak şimdi bunlardan vazgeçtiği için meselenin güzel bir şekilde sonuçlandığına işaret edilmişti. Nitekim Abbas Paşa affedilmesi için talepte bulunmuş, devlete bağlılığını bildirmiş ve ödediği vergi miktarını arttırmıştı. Mehmed Ali Paşa'nın varisleriyle ilgili problemler de genel olarak çözümlenmişti. Bu nazik meselenin yabancı eli değmeden ve hiçbirinin haberi olmaksızın halledilmesinden duyulan memnuniyet de dile getirilmişti. Fuad Efendi'ye yazılan cevapta da Mısır meselesinin güzel bir şekilde sonuçlanmasından duyulan memnuniyet dile getirildiği gibi Mısır Valisi Abbas Paşa'ya birinci rütbeden bir mecîdi nişanı ile bir kılıç ihsan buyrulduğu belirtilmiş ayrıca kendisine ve maiyetine verilen akçe ve eşyanın kabulüne de izin verilmişti.[131]

Fuad Efendi'nin Mısır görevinin sonunda okunan Tanzimat Fermanı'nı yürürlüğe koymak için bir de komisyon oluşturulmuş ve bu komisyonun fermanı madde madde inceleyerek Mısır'a uyumunu sağlaması kararlaştırılmıştı. Artık "*hükümet-i Mısır*" tabiri yerine "*hükümet-i mahalliye*" kullanılacak böylece Abbas Paşa'nın keyfî uygulamalarının önü alınacaktı.[132] Ayrıca Mısır'ın senelik vergisi 60.000 keseden 80.000 keseye çıkarılmıştı. Abbas Paşa Bâbıâli'ye bu yeni durumu içeren bir mektup yazmış ve Fuad Efendi bu mektubu dönüşünde büyük bir hediye gibi Reşid Paşa'ya iletmişti. Ancak Reşid Paşa kendi düşündüklerini yapmadığı için Fuad Efendi'yle aynı görüşte değildi hatta ona kızgındı. Kendi adına Abbas Paşa'yı azl etmeyi bile düşünmekteyken böyle bir sonuç onu memnun etmemişti. Üstelik Tanzimat Fermanı'nı ilan etmesi karşılığında Abbas Paşa'ya pek çok haklar verilmişti. Bunlardan birisi idama mahkum katilleri danışmadan idam ettirmek yetkisinin

[131] *BOA: İrade/ Mısır* 506.
[132] *BOA: İrade/ Mısır* 504.

önce 7 yıl için, sonra da hayatı boyunca verilmesiydi. Ayrıca ahaliyi angaryada çalıştırmak, askeri hizmete çağırabilmek ve Mehmed Ali Paşa ailesini idare edebilmek hakları da verilmişti.[133] Bütün bunlara rağmen Abbas Paşa'nın arkasındaki İngiliz desteği, kendisi de İngiliz taraftarı olan Reşid Paşa'nın elini kolunu bağlamaktaydı.

Reşid Paşa dışında bu yeni durumdan memnun olmayan bir diğer grup da Dersaadet'te bulunan Mısırlılardı. Öyle ki "*Fuad Efendi, Abbas Paşa'dan çok para alarak onunla uyuştu ve anın ibkasına çalıştı*" diyerek Reşid Paşa'nın Fuad Efendi'ye olan kızgınlığını arttırmaktaydılar.[134] Abbas Paşa'nın azlini bekleyen Mısır beyleri de "*Abbas Paşa'nın parasına tama' etti de işi tesviye yoluna gitti*"[135] diyerek Fuad Efendi'nin aleyhinde konuşmuşlardı. Fuad Efendi'yle birlikte Mısır'a giden Ahmed Cevdet'de "*Abbas Paşa tarafından Fuad Efendi'ye mebâliğ-i külliyye verildi. Fakîre dahi 100.000 kuruş kadar bir hisse çıkarıldı*" diyerek söylenenleri doğrular nitelikte bilgiler vermekteydi. Zaten Fuad Efendi'nin şahsına yönelik en büyük eleştirilerden birisi buydu. Ancak bu eleştirileri yaparken meseleleri çözerek vergi miktarını arttırdıktan sonra bu hediyeleri kabul ettiği ve bu söylentilerin asıl kaynağı olan Reşid Paşa'nın şahsî kızgınlıklarının etkisiyle böyle davrandığı da unutulmamalıdır.

Fuad Efendi'nin bu görevden sonra Reşid Paşa ile araları iyice açılmış ve Reşid Paşa'ya karşı Fuad- Âli- Rüştü beraberliğinin ilk işaretleri oluşmaya başlamıştı. Mısır'da yaşananların tanığı olan Ahmed Cevdet bu yeni oluşumu şöyle anlatmıştır; "*Âlî Paşa her ne kadar efendisi olan Reşid Paşa'ya hürmet ve ri'ayette tecvîz-i kusûr etmiyor idiyse de rekâbet-i câh u riyâset başka şeye benzemeyip birtakım ashâb-ı ağrâz dahi ifsâd-ı mâ-beyne sâ'î olduklarına mebnî bu tebeddül münâsebetiyle bi't-tab araları açıldı. Âlî Paşa ile Fuad Efendi zaten müttehid olup Serasker Rüştü Paşa dahi anlar ile birleşerek üçü*

[133] J.OESTRUP: "Abbas I", *İ. A*., I, s.10.
[134] İNAL:*a.g.e*, 154.
[135] AHMED CEVDET: *Tezâkir 40*,a.g.e, 60.

ekânîm-i selâse gibi yek-vücûd oldular ve me'mûrîn ikiye münkasım olarak birtakımı bunlara meyl ile diğer bir takımı dahi Reşid Paşa taraftârlığında sâbit kaldılar."[136]

Mısır'da işlerini tamamlayan Fuad Efendi ve Ahmed Cevdet 11 Haziran'da İzmir'e, 17 Haziran 1852'de de İstanbul'a gelmişler, Fuad Efendi'ye üçüncü rütbeden bir *mecîdi* nişanı verilirken 8 Ağustos 1852'de de Hariciye Nezareti'ne tayin olunmuştu.

II.3. Yanya ve Tırhala Olayları

Yunanistan 1829 Edirne Anlaşması'yla bağımsızlığını ilan etmesine rağmen Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'na girmesini fırsat bilerek sınırlarını genişletmek amacıyla isyan başlatmıştı. Rusların da teşvikiyle Epir ve Teselya Rumlarını çeteler şeklinde teşkilatlandırarak Türklere karşı bir anlamda savaş açmışlardı. Asilere para ve mühimmat yardımı yapıldığı gibi harekatı idare edecek asker dahi gönderilmişti. *Elenlerin baş kumandanı* ilan edilen Tzavellas ve Grivaz bu askerlerin en tanınmışlarıydı. Teselya'nın merkezi olan Yenişehir (Larissa), Preveze ve Narda (Larta) yı ellerine geçirmişler, Yanya ve Tırhala'da da etkili olmaya başlamışlardı. Bâbıâli bu durumda Atina Hükümeti'ne başvurarak olanlar hakkında bilgi istemişti. Atina Hükümeti isyanların dinî ve hissî temellere dayandığını söyleyerek geçiştirmeye çalışınca Türk topraklarına tecavüzün bir an önce sona erdirilmesi, isyancıların desteklenmemesi için çağrı yapılmıştı. Osmanlı Devleti'nin bu talebini İngiltere ve Fransa da desteklemiş ve bu çağrıya uymazsa Yunanistan'ı ablukaya alacaklarını ifade etmişlerdi. Yunanistan Rusya'ya güvendiğinden bu çağrıya olumlu bir yanıt vermemişti.[137] Rumeli'de durumun bu şekilde karışması üzerine Osmanlı Devleti yeni tedbirler almak zorunda kalmıştı. Bölgede asayişi sağlamaya çalışan Ömer Paşa'nın bu yeni durum karşısında yeterli olamayacağı düşünülerek sabık Hariciye Nazırı

[136] AHMED CEVDET: *Tezâkir 40*,a.g.e, 61.
[137] DANİŞMEND: *a.g.e*, 151.

Fuad Efendi'nin de fevkalâde komiser olarak bölgeye gönderilmesine karar verilmişti. Durumun hassasiyeti göz önünde tutularak bölgede icra olunacak "*harekât-ı askeriye ve tedâbir-i mülkiyeye*"[138] dirayeti ve becerisi ile ön plana çıkan Fuad Efendi'nin görevlendirilmesine meclis-i mahsus tarafından karar verilmiştir. Kendisine masrafları için uhdesinde bulunan 10.000 kuruş ma'zuliyet maaşının üzerine geçici olarak 20.000 kuruş daha ilave edilerek toplam 30.000 kuruş maaş ayrıca 40.000 kuruş da harcırah verilmişti.[139] Bir başka belgede ise harcırah olarak 50.000 kuruş verildiği belirtilmekteydi.[140] *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye* isimli eserde ise Fuad Efendi'nin maaş ve sıfat kabul etmeden orduya katıldığı belirtilmişti.[141]

Öte yandan Dahiliye Nazırı Said Paşa Fuad Efendi'nin bu zor göreve Reşid Paşa ile araları açıldığı için gönderildiğini ileri sürerek şunları söylemiştir; "Fuad Efendi komiserliğe memur edilmesi üzerine Reşid Paşa'nın ziyaretine gelmiş idi. Ben de hazır idim. Reşid Paşa'dan saffet-i memuriyetini sual ediyor ve "*eğer komiser isem refakatime verilen asker neci? Eğer harekât-ı askeriye icra olunacak ise ben neciyim?*" diyor idi. Reşid Paşa ise "*sizin dirâyet ve kifâyetiniz her sûretle te'mîn-i muvaffakiyete kâfidir*" yolunda umûmi cevablarla mukabele edip Fuad Efendi ise yine sözünü tekrar ile müşarün-ileyhi sıkıyordu"[142]. Fuad Efendi'nin daha sonra Dersaadet'ten bu şekilde uzaklaştırılmaktan memnun olduğunu ifade ettiği de söylenmişti.[143] Fuad Efendi gerekli durumlarda hakkını aramaktan geri kalmamakla birlikte devlete hizmet için her yere, her göreve seve seve giden bir kişi olmuştur.

1 Mart 1854'de Fuad Efendi fevkalâde komiser sıfatıyla Yanya ve Tırhala bölgesine gitmek üzere görevlendirilmişti. Bu arada Tırhala için gönderilecek askerin Galoş İskelesi'ne çıkarılmasına karar verilmiş ve

---

[138] *BOA: A.MKT. UM* 152/97.
[139] *BOA: İrade/ Dahiliye* 17716.
[140] *BOA: İrade/ Dahiliye* 18298.
[141] ALİ FUAT: *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, (yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal) (Ankara, 1987), III, 3.
[142] ALİ FUAT: *Ricâl*, a.g.e,151-152.
[143] ALİ FUAT: *Ricâl*, a.g.e,152.

Narda'ya gidecek askerin de aynı yere çıkarılması düşünülmüş fakat Narda'ya gidişte zorluk yaşanacağı gerekçesiyle vazgeçilmişti. Preveze için de aynı zorluk söz konusu olduğundan Kumaniya İskelesi'nin en uygun yer olduğuna karar verilmişti. Başlangıçta bu askerlerle birlikte gitmesi kararlaştırılmış iken padişah ile görüşüp kendisine verilecek talimatnameyi alması için Fuad Efendi'nin gidişi birkaç gün gecikmişti.[144]

Bu arada siyasi arenada işler karışmaktaydı. 9 Mart'da Atina'daki Osmanlı maslahatgüzârı heyetiyle beraber yurda dönmüş ve Yunanistan ile siyasi ilişkiler kesilmiş, İstanbul'daki Yunan sefirine de pasaportu verilerek ülkeden çıkarılmıştı.[145] Bu karışık ortamda görevlendirilen Fuad Efendi, burada bir ordu kumandanı gibi çalışarak Yunan eşkıyalarına karşı mücadele edecekti. Meclis-i Vükelâ'da görüşülüp kararlaştırılan hususlar Hariciye Nezareti tarafından Fuad Efendi'ye bildirilmişti. Bu tahriratta; "*Yunan eşkıyâsının memâlik-i mütecâvirede etmedikleri şekâvet kalmayarak kendi hem-mezhebleri olan Hıristiyanları dahi incitip husûsuyla İslâm karyelerini ihrâk ile ellerine geçen adamları ve nisvân ve sıbyânı bile envâ'-i hakâret ve mezellet ile katl ve i'dâm ettikleri umûr-ı müsbiteden ise de onlar erâzil ve eşkıyâ makûlesinden oldukları cihetle teba'a-i Devlet-i aliyye tarafından ol şâkilerin harekât-ı mezmûmesi taklîd olunmayarak insanca davranıp muhârebât-ı vâkı'ada muhabbet-i vataniyeleri ve besâlet-i fıtriyeleri iktizâsınca düşmanın tenkîline gayret etmeleri îcâb edeceğine bu dekâyiki dahi herkesin anlayacakları lisân ile tefhîm etmeklik himmet-i behiyyelerine vâbestedir*"[146] denilerek Yunanlıların etmedikleri hakaret ve kötülük kalmadığı halde kendilerinden insanca davranıp bu duruma son vermeye çalışmaları istenmişti. Halka hitaben kaleme alınan fermanda ise devletin Rusya ile savaşta bulunmasını fırsat bilerek harekete geçen bazı başıbozuk grupların Müslüman ve Hıristiyan tebaanın canına, malına ve ırzına saldırarak insanlığa ve askerliğe yakışmayan hareketlerde bulunduklarından haklarında

[144] *BOA: İrade/Yunanistan* 18298.
[145] DANİŞMEND: *a.g.e*, 151.
[146] *BOA: İrade/Dahiliye* 18680.

lazım gelen cezanın vakit geçirmeden verileceği duyurulmuştu. İçinde bulunulan savaşta haklılıklarının diğer büyük devletler tarafından da kabul edildiğini bu yüzden halkın bu tür sorunlarla işi zorlaştırmayıp askerî ve mülkî memurlara itaat etmesi istenmişti.[147]

Yanya ve Tırhala valileriyle Fuad Efendi'ye hitaben yazılan bir başka tahriratta da buradaki isyanın gün geçtikçe büyüdüğü ve önü alınmaz ise ileride daha büyük problemlere yol açacağından bahisle hemen bastırılması için gereğinin yapılması istenmişti.[148] Ayrıca İşkodra, Hersek valileriyle Üsküp ve Rumeli mutasarrıflarına gönderilen şukkada Yunan isyanını bastırmak üzere Fuad Efendi'nin görevlendirildiği bildirilerek yardımlarının beklendiği ve önemli gördükleri şeyleri Fuad Efendi'ye bildirerek onun ihtarlarına uymaları da istenmişti.[149] Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Fuad Efendi burada da tam yetkili olarak bütün sorumluluğu, idare ve koordine işlerini üstlenmişti.

Fuad Efendi Yanya Valisi Besim Paşa'ya gönderdiği şukkada bölgede asayişi sağlamak üzere görevlendirildiğini ve 2 tabur askerle birlikte 7 Cemâziyelâhir 1270 (7 Mart 1854) Salı günü Preveze'ye geldiğini ve bir veya iki gün sonra 1 taburun daha geleceğini belirtmişti. Yaptığı incelemeler sonunda Narda Kalesi'nin henüz eşkıya tarafından boşaltılmadığını, Preveze ile Narda ve Narda ile Yanya'nın iletişiminin kesik olduğunu tesbit ettiğini belirttikten sonra Narda Kalesi'nin bir an önce eşkıyadan arındırılması ve Narda'nın Preveze ve Yanya ile iletişiminin sağlanması gerektiği üzerinde durmuştu. Fuad Efendi getirdiği asker biraz dinlendikten sonra Perşembe günü yanlarında bulunan Mirliva Osman Bey kumandasında 3 tabur piyadenin Preveze'de bulunan asâkir-i muvazzafa sergerdesi Celil Ağa'nın maiyetinde olan asker ile birleşerek Narda üzerine yürümelerine karar vermişti.[150] 9 Cemâziyelâhir 1270 (9 Mart 1854) tarihinde halka ve kocabaşılara hitaben yayınladığı tenbihnamede ise şunları söylemiştir;

---

[147] *a.g.y*
[148] *BOA: Ayniyat Defteri* 603, 123.
[149] *BOA: A.MKT.UM* 153/7.
[150] *BOA: İrade / Yunanistan* 245.

"*Velînîmetimiz padişâhımız efendimizin sâyesinde râhat ile oturup dururken hudûdumuzun ötesinde bir takım müfsidler bu taraflara gelerek tuttukları işin sonuna akıl ermeyen bazı ahâlînin zihinlerini çelerek bu tarafın râhatını bozmuş olduklarını Devlet-i aliyye işittikte ehl-i ırz ahâliyi bu müfsidlerin elinden kurtarmak ve eşkıyâyı te'dîb eylemek için beni murahhas olarak buraya gönderdi. Ve ma'iyetimize külliyetli asker verilerek bir takımı berâber Preveze'ye çıkıp kusûru dahi Preveze'ye gelmek üzeredir. Velînîmet-i âlem-şümûl efendimizin gözünde her türlü teba'ası evlâdı gibi olup hiçbirinin bir damla kanı dökülmesine rızası yok ise de itâ'atından çıkanların başına vurmak lâzım geldiğinden ibtidâ asâkir-i şâhâne silâha el vurmazdan evvel size nasîhat etmeyi ve padişâh-ı cihân efendimizin emrini bildirmeyi münâsib gördüm. Bu taraftan gelen askerden başka Rumili tarafından dahi külliyetli asker gelmekte olduğundan bu kadar askere ve topa karşı durulamayacağında şüphe yoktur. Yardım ederiz diye taşradan gelen müfsidler sizleri aldatacak sözlerden başka bir ümid veremezler. Ve onların emlâk ve ıyâl ve evlâdları öte tarafta olup hiç hisse almayacaklarından ve başları sıkıldıkta bırakıp kaçacaklarından sonra ceng belâsına onların aldattıkları bîçâreler düşeceklerdir. İşte böyle düşünüp ahâlî aklını başına alıp itâ'âtte bulunanlara o halde hevâ eyledikleri ve aldanıp ayaklanmış olanlar dahi terk-i silâh ederek itâ'âta girdikleri halde kendilerini kurtarmış olurlar. Ve itâ'âtte kalan ve içlerinden edebsizleri kovup ettiklerine pişmân olan karyeler ahâlîsi hakkında asâkir-i nizâmiye-i şâhâne taraflarından dâ'imâ eser-i merhamet görecekleri sâ'ir asker taraflarından dahi bir gûne zulm görmeyeceklerini cümleye te'mîn ederim. Ve ehl-i ırz bir kuzuyu zâyi' eder ise yerine bir koyun vermeyi ta'ahhüd ederim. Padişahımızın sâdıkı olan ve vatanının râhatını isteyen kapudân ve kocabaşılar ve ayrılıp nezdimize gelenler sadakatlerinin karşılığını görürler. Bi'l-akis itâ'âtsizliğe inâd gösterenlerin üzerlerine varılacağından son pişmanlık fayda vermez ve dökülecek kanın günâhı Allâhü Teâlâ'nın indinde ibtidâ bu işe sebep olan taşralı müfsidlerin ve sonra halkı nasihât ile doğru yola getirmeğe muktedir olup da bu yolda çalışmayan büyüklerin boynuna olacaktır. Velîni'metimiz efendimizin emriyle burada verdiğimiz karâr lâyıkıyla ma'lûm olmak için*

hülâsâ ederim. Evvela itâ'âtten ayrılmış olan yerler ahâlîsi her gûne emin olup kimse tarafından kendilerine can ve malca bir gûne te'addî vukû' bulmayıp herhalde padişâhımız efendimizin meşmû-ı cihân olan adâlet ve merhamet-i eserini göreceklerdir. Sâniyen müfsidlerin sözüne uyup ayaklanmış olan bazı karyeler ahâlîsi işbu nasîhatimizi dinlemeyip herhalde içlerinde olan eşkıyâyı kovup silâhlarını bırakarak itâ'ate giren mazhar-ı afv ve emân olacaklardır. Sâlisen Yunan eşkıyâsından bizim teba'anın içinde bulunup gerek cengde ve gerek şayka vaktinde tutulanlara emân verilmeyip mücâzâtı derhal icrâ olunacaktır. Râbi'an bazı karyeler ahâlîsi silâhlanıp diğer râhatıyla oturan köylere hücûm ile yağma ve gâret gibi şeyler vukû'u işitildiğinden böyle haller hangi köyler ahâlîsi tarafından vukû' bulur ise mağdûr olan ahâlîye tazmîn ettirilecektir. İşte bunlar biline ve ona göre hareket oluna."[151] Fuad Efendi görevine başlarken yaptığı bu konuşmada halkı uyararak hiçbir şekilde aldanmayıp devlete bağlılıklarını sürdürmelerini istemişti. Eşkıya tarafını tutarlar ise olacakları ve cezadan kurtulamayacaklarını da hatırlatmıştı. Eşkıyanın yaptığının yanlış ve boş işler olduğu sonuçta zarar görenin yine buralar ahalisine olacağı dolayısıyla bunlara imkân verilmemesi istenmişti. Mağdur olanların zararlarının karşılanması için gerekenin yapılacağı da duyurulmuştu.

Bu arada Preveze Valisi'ne gönderilen 11 Cemâziyelevvel 1270 (11 Mart 1854) tarihli tahrirat ile Fuad Efendi'nin askerle birlikte bölgeye geleceği ve asayişi temin edeceği haber verilmişti.[152] Fuad Efendi ile 2 tabur asker gönderilirken Yanya tarafına giden Ferik Çerkes Abdi Paşa'ya da 2 tabur asker ve 1 alay süvari verilmişti.[153] 26 Cemâziyelâhir 1270 (26 Mart 1854)'de Preveze'ye ulaşan Fuad Efendi'nin kendi ifadesiyle "*yolda hayli sert denizlere ve bozuk havalara tesâdüf olunmuş iken Preveze'ye gelindiği gün deniz süt limanlık olduğundan asâkir-i hazret-i şâhâne ve topları ve hayvanları akşama kadar kemâl-i suhûlet ve selâmet ile çıkarılıp derûn-ı şehre yerleştirilerek*

[151] *a.g.y*
[152] *BOA: HR.MKT* 72/8.
[153] ALİ FUAT: *Mesâil*, a.g.e, III,s.3.

esbâb-ı huzûr ve istirâhatleri ikmâl olunmuştu."[154] Fuad Efendi Preveze'ye vardığında Yunanlıların Preveze-Yanya yolunu keserek Preveze'yi deniz tarafı hariç her taraftan kuşatmış olduklarını görmüştü. Ayrıca Narda'yı kuşatıp Yanya ile irtibatını da kesmişlerdi. Böylece Narda, Yanya ve Preveze'nin bağlantısı koptuğu gibi birkaç bin âsinin de Yanya'ya yürümekte olduğu haberi alınmıştı. Bu üç şehrin birbirleriyle ilişkisinin kesik olduğundan ne halde olduklarına dair haber de alınamamaktaydı. [155] Bu arada birkaç meşhur eşkıyanın 500-600 kişiyi toplayarak Narda'ya 1-2 saat bulunan Pete ve Kumbot karyelerini merkez seçtikleri öğrenilmişti. Öte yandan birkaç bin kadar eşkıya Yanya üzerinde olup, İngiltere ve Fransa konsoloslarının verdikleri bilgilere göre ise Yanya'ya 3-5 saat kadar yaklaşmış durumdaydılar. Aldıkları bir mektuba göre ise eşkıya Yanya Gölü Adası'na girmişti.[156]

Fuad Efendi bölgedeki mevcut durumu gördüğünde kendi kuvvetlerinin ne kadar az olduğunu anlamıştı. Üstelik Yanya'da ne yapıldığı ve oraya sevk olunan askerin gelip gelmediği bağlantı kesik olduğundan henüz bilinmemekteydi. Narda'da 4 tabur redif askeri ile Derbendat Nazırı Süleyman Bey'e Narda muhafazası için önceden verilmiş olan tamam ise 1000 neferat askeri vardı. Ayrıca Yanya meclisi azasından ve merhum Ali Paşa ahfadından Hayreddin Bey ile bu tarafa gelmiş olan 2000 kadar gönüllü askerden 1200'ü de maaş verilerek buraya sevk olunmuştu. Preveze'de ise sergerde Celil Ağa maiyetinde bulunan 400 kadar asker ve 2000 gönüllü askerden Narda'da bırakılan 1200 askerin geri kalanı bulunmaktaydı. Fuad Efendi kendisinin gelişinden 5-6 gün önce iyice bir muharebe edip eşkıyayı bozup kovmuş olduklarını ancak memleketleri taraflarında bulunan Hıristiyanlar ayaklanır düşüncesiyle hanelerinin muhafazasına gittikleri haberini vermişti. 100 neferi Narda'ya girmiş ve civar derbendat neferatından 60 kişi de buraya çekilmişti. Bu arada Preveze'de 650 kadar topçu askerinin

---

[154] *BOA: İrade/Yunanistan* 245.
[155] *a.g.y*
[156] *BOA: İrade/Yunanistan* 245.

bulunduğu da bilinmekteydi. Fuad Efendi bu tabloya göre yapılacak ilk işin Narda'yı muhasaradan kurtarmak, Preveze ile Narda yolunu açmak ve işi Narda'yı muhafaza etmek olan askeri burada bulunan ve beraber gelen asker ile birleştirerek Preveze ve Narda civarını eşkıyadan temizlemek olduğunu belirtmişti. Ayrıca Yanya'ya gönderilmiş olan asker gelmiş ise onlar o taraftan ve kendileri de bu taraftan hareket ederek Yanya -Narda- Preveze yolunu açmaya çalışıp buradan Yanya'ya kadar bir askerî hat çekerek Çamlık tarafına geçmiş olan iki koldan eşkıyayı sıkıştırıp en hayırlı tedbiri alacaklardı.[157] Bunun için önce Narda'nın takviye edilmesi gerekliydi. Maiyetindeki 2 tabur askerden 1 taburunu toplarla birlikte orada bulunan İngiliz vapuruna bindiren Fuad Efendi birazını da kayıklarla Mirliva Osman Paşa emrine gönderip denizden Salhora İskelesi'ne çıkarıp Narda Ovası'na göndermişti.[158] Eşkıya takımı askerin kara yoluyla Narda'ya gidecekleri haberine inanınca Narda Ovası boş kalmış böylece savaş olmadan kolayca ele geçirilmişti. Yanya yolu ise hâlâ kapalı olup haber alınamamaktaydı. Fransız konsolosu eliyle gönderilen bir mektupta Yanya ile ilgili birkaç havadis verilmişti. Buna göre Yanya Valisi Besim Paşa ve Ferik Abdi Paşa Yanya'da bulunup eşkıya üzerine asker sevkiyle 10 saat kadar muharebe yaşanmış ve eşkıya 5 saatlik bir mesafeye kadar çekilmişti. Bu haber de göstermektedir ki Yanya ve Preveze etrafı layıkıyla vurulmadıkça ve biraz daha kuvvetlenmedikçe ilerlemek hatalı olacaktı.[159] Ve bunun için mevcut askerin kuvvetlendirilmesi, sayısının arttırılması gerekmekteydi. Öte yandan Fuad Efendi'yi meşgul eden bir başka konu da buraların başıbozuk askerleriydi. Bunlar muvazzaf oldukları halde düzen ve disiplinleri sorun olmakta ve başlarının sözünü dinlememekteydiler. Buralarda asker-i muvazzafa sergedeliği adeta bir ticaret halini almıştı. Vatanları tehlikede iken bile kâr elde etme sevdasına düşmüşlerdi. Bu yüzden kendilerine verilen senetlere yükümlülüklerinin yazılarak takip edilmelerine karar verilmişti. Mevcut sayılara bakıldığında, asâkir-i şahane ve topçu tabur ve bölüklerinin

[157] a.g.y
[158] ALİ FUAT: *Mesâil*, a.g.e, III, 4-5
[159] *BOA: İrade/Yunanistan* 245.

mevcudu 2830 neferdir. 2020 muvazzaf ve 300 gönüllü ile beraber toplam 2320 nefer de gayrı muntazam asker bulunmaktaydı. Yanya üzerine gidilmek lazım geldiği halde hiç olmaz ise Narda'da 1 tabur nizamiye askeri ile 1000 kadar muvazzaf askeri bırakılması ve Preveze merkez seçildiğinden burada da da en az 1 tabur bırakılması kararlaştırılmıştı.[160]

Fuad Efendi ilk girişimlerinden sonra aldığı tedbirlerle işlerin yolunda olduğunu ancak daha fazla askere ve akçeye ihtiyaçları olduğunu bildirirken "*akçe ve zahîre husûsunda olan müzâyaka ber-kemâl olup Preveze'de 15 ve Narda'da 20 günlükten ziyâde zahîre olmadığından, zahîre celbine sarf-ı makdûr olunmuş ise de akçesizlik sahîhen mertebe-i kemâlde olup ve bi'l-farz Yanya tarîkı açılsa bile orada dahi akçe bulunmadığı lâyıkıyla tahkîk edip nakden ihsânı niyâzında bulunduğum 1000 kesenin bir an evvel irsâlini istirhâm ederim*"[161] diyerek olayın boyutlarını da gözler önüne sermişti. Askeri düzen altında tutmak için maaşlarını vaktiyle vermek gerektiği ancak buradaki askerlerin 3-4 aydır maaşlarını alamadıklarından zor durumda olduklarını hatta Narda'da bulunan bir grup askerin "*aylık isteriz aylık olmaz ise şehri yağma ederiz*" diyerek ayaklandıklarını ve devletin yeni bir gaile ile yüzyüze gelmek üzere olduğunu belirten Fuad Efendi İngiliz Konsolosu'ndan 20.000 kuruş borç alınarak bu ayaklanmanın bastırıldığını bildirirken bu konuyla ilgili olarak yaptığı diğer işleri de anlatmıştı. Öyle ki Korfo'daki Devlet-i aliyye şehbenderi İspiraki'nin özellikle Korfo'ya gönderilip İstanbul'a poliçesi çekilmek üzere 500 kese para bulunmasına çalışılmıştı. Şehbender Korfo'ya varınca talep olunan akçeyi bulmak için orada bulunan sarraflara müracaat etmiş ancak birçoğu mezhep farklılığından dolayı buna yanaşmamıştı. Ancak Korfo'nun Lord komiseri hemen özel bir vapur ile 2166 lirayı %1,5 komisyon indirildikten sonra göndermişti. Asker için çok acil gereken bu paranın gelişi üzerine Fuad Efendi kendisine bir teşekkür mektubu yazarken durumu Dersaadet'e de bildirerek alınan borcun süratle

[160] *a.g.y*
[161] *a.g.y*

ödenmesine çalışılmasını istemişti.[162] Kendisine verilen cevapta, daha önce gönderilen 1 taburdan sonra 2 tabur asker ve 4 top daha gönderilerek bölgenin kuvvetlendirildiği, bölgenin nazik durumundan dolayı itina gösterildiği ve isteklerinin yerine getirileceği belirtilmişti. Bu vesile ile istenen 500 kesenin de hemen hazineden karşılanmasına çalışılacağı ifade edilmişti (26 Cemâziyelâhir 1270 / 26 Mart 1854).[163]

Fuad Efendi olayları gün gün saat saat izlemekte ve Dersaadet'i bilgilendirmekteydi. Bu arada Pete Karyesi[164]nin vurulması üzerine Narda'nın etrafının sağlamlaştırılması gündeme gelmişti. Bunun için Mirliva Osman Paşa kumandasında Narda'da bulunan askerin kuvvetlendirilmesi ve eşkıyanın vakit geçirmeden böyle bir yerde başlarını ezmek için harekete geçme kararı alınmıştı. Dersaadet'ten gelen 5 bölük askerin oraya sevkine karar verilmiş ancak asker sevki yağmurdan dolayı bir süre gecikmişti. Bu arada eşkıya takımı da Pete'deki durumunu kuvvetlendirmişti. Narda'nın etrafının güçlendirilmesi kapsamında Preveze'den de takviye yapılmıştı. Bu durumda Preveze Kalesi'nin ne olacağı sorusu gündeme gelmekteydi. Fuad Efendi'nin belirttiğine göre geçen günlerde gece saat 04.00 sularında 20-30 kişilik bir grup gelerek burada bulunan karakola ateş açmışlar kaleden ateşle karşılık verilince de kaçıp gitmişlerdi. Kalenin etrafı zeytinliklerle dolu ve gece karanlık olduğundan bir işe yaramayacağı düşünülerek peşlerine adam takılmamıştı. Ertesi gün 50 kişilik bir grup karakol civarında keşif yapmış ancak bir iz bulunamamıştı. Zaten bölgede bir daha da böyle bir olaya rastlanmamıştı.[165]

Bir başka isyan bölgesi olan Yanya'da ise isyancıların reisinin yakalandığına dair söylentiler çıkmıştı. Fuad Efendi bununla ilgili olarak

---

[162] *a.g.y*
[163] *a.g.y*
[164] Pete karyesi eşkıya ve âsiler için hazır bir kal'e olup Rum fetreti sırasında eski sadrazamlardan Mehmed Reşid Paşa buranın ele geçirilmesi için çok uğraşmış ve bir hayli şehid verilmiş olduğundan ahalisine aşağı ovada karye yapmak üzere yer göstererek eski karyeyi yıkmıştır. Bkz. ALİ FUAT: *Mesâil*, a.g.e, III, 5.
[165] *BOA: İrade/Yunanistan* 251.

Hüseyin Paşa, Mahmud Bey ve Veysi Ağa'nın askerle beraber 3-4 koldan Yanya üzerine yürüdüklerini dolayısıyla oranın isyancılara karşı kuvvetli olduğunu kaydetmişti. İsyancıları yıldırma konusunda ümit bağlanan Yanya'dan henüz sağlıklı bir haber alınamadığından yakınan Fuad Efendi oraya yazılı bir kağıt göndererek bilgi istemiş beklediği cevap geciktiği için ne şekilde tedbir alacakları konusunda tereddütte kalmıştı.[166] Bu arada Yunanistan'dan 400 kişinin sınırı geçmesi , bazı mahallerde bulunan eşkıyanın salıverilip bir gemi tarafından alındığı ve 4 ufak topun sınırdan geçmek üzere Kervansaray denilen mevkiye götürüldüğü haberleri alınmıştı. Bütün bunlara rağmen Fuad Efendi isyanın artık ilerlemeyeceği ve hızla sona erdirilmesinin Yanya'da bulunan kuvvetin icraatlarına bağlı olduğu düşüncesini muhafaza etmekteydi (26 Cemâziyelahir 1270 / 26 Mart 1854).[167] Sonuçta Fuad Efendi kendisine duyulan güveni boşa çıkarmayıp askerî harekâtı başarıyla yöneterek *Elenlerin başkumandanı* denilen Tzavellas'ı Narda'nın kuzeyindeki Pete'de yenilgiye uğratmayı başarmıştı (3 Receb1270 / 1 Nisan 1854). Birkaç gün sonra da diğer kumandanları Grivaz, Yanya yakınlarındaki Meçova Kazası'nda aynı akıbete uğratılmıştı.[168]

Bu arada Narda civarında bulunan Fransız beylik vapuru kumandanı Fuad Efendi'yi ziyarete gelerek Pete'de yaşanan savaşta Yunan eşkıyasının uğradığı hezimet ve alınan esirlerden söz ederek Kalamogılarti isimli kişinin bir daha Devlet-i aliyye aleyhinde sözlü veya fiili olarak hiçbir harekette bulunmama şartıyla tahliye edilmesi için Atina'da bulunan Fransız Elçisi Doin'in ricacı olduğunu belirtmişti. Bu kişinin tercüme-i hâli de sunulmuştu ki buradan Yunanistan'ın sayılı ailelerinden birine mensup olduğu anlaşılmaktaydı. Ayrıca uzun süre Avrupa'da kalmış, İngiliz ve Fransızlarla dostluk kurmuştur. Balyabadra'da bulunan Fransız Konsolosu ve İskenderiye'de bulunan İngiliz Konsolosu Garin ile de akrabalığı vardı. Her nasıl ise bu işlere bulaştığını bilemediklerini ve kral karşıtı grupta yer aldığını

[166] *BOA: İrade/Yunanistan* 251.
[167] *BOA: İrade/Yunanistan* 251.
[168] DANİŞMEND: *a.g.e*,153.

ileri sürerek bu kişinin tahliyesini istemişlerdir. Fuad Efendi burada da iyi niyetini göstererek bu teklife olumlu yaklaşmış padişahın merhametinin zaten meşhur olduğunu ve affetmenin onun şanından olduğunu ayrıca bu affın Avrupa'nın gözünde de çok iyi bir izlenim bırakacağını belirtmişti. Üstelik bu şahsa *atiyye-i seniyye* yani padişah hediyesi olarak 2500 kuruş verilmişti. Affın üzerine bir de hediye verilmesi onları iyice şaşırtmış ve bu kişi ömür boyunca Saltanat-ı seniyye'ye bağlı kalacağını söyleyerek ağlaya ağlaya oradan ayrılmıştı.[169] Bu olay hoşgörünün, af ve merhamet müessesesinin Osmanlı Devleti'nde ne şekilde kullanıldığına güzel bir örnekti. Fuad Efendi de kişisel olarak bunu mesele yapmamış ve yumuşak kişiliğini, gani gönüllülüğünü bir kez daha göstermişti.

Fuad Efendi'nin Pete galibiyeti sonrasında ziyaretçi sayısında bir artış görülmüştü. Cezayir-i Seb'a Lordu'nun da ziyarete geleceği Preveze'deki İngiliz Konsolosu tarafından kendisine iletilmişti. Lord'un ziyaretinin sebebi Fuad Efendi'yi Pete galibiyetinden ve bundan doğan emniyet ve asayişten dolayı tebrik etmekti. Fuad Efendi'de bu ziyaretten duyduğu memnuniyeti dile getirmişti. Bu arada Fuad Efendi, Atina'da bazı Yunanlıların yer yer toplanarak Devlet-i aliyye aleyhinde harekete geçme hazırlığında oldukları haberini aldığını ve bazı yerlerden bu kişilerin teşvik edildiğini eğer böyle devam ederse asayişin devamının tehlikede olduğunu vurgulamıştı. Bu arada kendi istekleriyle Yunan toprağına geçen 10 kişinin eskisi gibi gelip köylerinde ziraatle uğraşmayı ve haklarındaki cezanın affını istemeleri üzerine diğer köy ahalisi de *aman buyrulduları* [170] vererek geçişlerine engel olunmaması için kolaylık gösterilmesini istemişlerdi. Buna rağmen Yunan sınır memurları geçişlerine engel olmuş ve sebep olarak da girerken *mürûriye resmi*[171] vermemelerini göstermişlerdi. Fuad Efendi bunu duyunca çok

[169] *BOA: İrade/Yunanistan* 280.
[170] Teslim halinde mal ve canlarına dokunulmayacağına dair verilen kağıt, güvenlik kağıdı. Bkz. PAKALIN: a.g.e, 55.
[171] Yabancı bir memleketten getirilip dahilde sarfolunmayarak diğer bir yabancı memlekete çıkarılan emtiadan alınan resim hakkında kullanılar bir tâbirdir. Buna "bac"da denilmiştir ki şimdiki tabirle "transit" demektir. Bazı yerlerde câriî kıymet üzerinden % 3-5, bazı yerlerde de yük başına 1 kuruştan 10 kuruşa kadar alınmıştır. Bkz. PAKALIN: *a.g.e*, II, 583.

kızarak bu durumu edebsizlik ve yolsuzluk olarak nitelemiş, yanında bulunan Lord da kendisine hak vererek Saltanat-ı seniyye'nin gücüne ve kudretine işaret etmişti. Fuad Efendi dönüşünde sınıra uğrayarak dönmek isteyen köylülere izin verilmesi için çalışacağını ve bu duruma tepki göstereceğini de belirtmişti. Fuad Efendi ile Lord daha sonra birlikte Narda'ya geçmişlerdi. Kaleyi gezdikleri sırada yanlarında bulunan Preveze Konsolosu Sanders savaşta ele geçirilen esirlerin "*zekât-ı zafer*" olarak af ve salıverilmelerini isteyince Lord bu istekten pek hoşnut olmamıştı. Çünkü Lord salıverilmeleri bir yana kurşuna dizilmelerini isteyecek kadar Rum düşmanıydı. Fuad Efendi bir devletin isteğini kabul edip diğerini kabul etmemenin yanlış olduğunu ve siyasi dengeleri gözetmek zorunda olduklarını düşünerek daha önce Kalamogılarti örneğinde olduğu gibi bu isteğe olumlu yaklaşmıştı. Böylece Osmanlı Devleti'nin ne kadar hoşgörülü bir devlet olduğunu bir kez daha dünyaya göstermiştir. Kendisi de bu devletin bir mensubu olarak tarafsızlığını ve yüce gönüllülüğünü bir kez daha ispat etmiştir.[172]

Bu arada Pete galibiyetinden sonra Fuad Efendi şu mektubu göndermişti;

" *Fazîlet-me'âbâ*

Mukaddemce bir kerem-nâme-i kirâmîlerine nâ'il olup cevâbını yazmakta kusûr eylemiş iken bu kere biri diğerinin içinde olarak iki kıt'a lütuf-nâmelerine dest-res olup hem mahcûb ve hem de memnûn oldum. Vâki' olan kusûrum mücerred kesret-i meşgûliyetimden neş'et eylemiştir. Her halde gördüğüm eser-i muhabbetlerinden büyük büyük teşekkürler ederim. İşte efendim kalemi seyfle değiştim. Ceneralliğimin eserini epeyce gösterdim. Merkez-i eşkıyâ olan Pete nâm mahalli vurup bunun kûvve-i te'sîri ile Yanya'nın nâ'ire-i isyânı mündefî' olduğu mesmû'-ı fâzılâneleri buyrulmuştur. Hamd olsun ümîdimden az vakit içinde bitti. Eser-i muvaffakiyet-i pâdişâhî olduğunda hiç şüphe yoktur. Şimdi hudûd kenârına çekilmiş olan eşkıyâyı

[172] *BOA: İrade/Yunanistan* 280.

vurmak üzereyiz. O dahi hâsıl olacağı eltâf-ı ilâhiyyeden müsted'âdır. Şimdilik Narda sahrasında hayme-nişîn-i besâlet olup etrâfa velvele vermekteyiz. Fakat bu me'mûriyet geçen me'mûriyetlere rahmet okutturdu. Velîni'metim efendimizin çektikleri sıkıntıya dâ'ir olan iş'ârları Hûda bilir kalbime te'sîr eyledi ve Allah alîmdir gece gündüz kendilerini ve çektiklerini düşünmekteyim. Çekilir derd-i ser değildir. Lâkin Allâh kendisini yine bugün için saklamıştır. Zîrâ sarsar-zede-i felaket olan şu sefîne-i devletin idâresi yine kendisinin elinde olmayaydı batacağında hiç şüphe yok idi. Ali Galip Paşa efendimizin hâk-i pây-i Âlilerine yüz sürer ve beyefendilerin dâmen-i devletlerin takbîl ederim. Ma'rûzât-ı mahsûsa takdîminde kusûrum vardır. Lâkin bir aydır hiçbir yerde durup oturmayıp dağdan dağa dolaşmakta ve bin türlü şey ile uğraşmakta olduğum cihetle bu kabahatlerimin afv olacağını ümîd eylerim. Râif Efendi'ye, Neş'et Efendi'ye, Mösyö Agop'a selâm eylerim ve zât-ı fâzılânelerinin dest-i ma'ârif-peyvestlerin takbîl ile hatm-i makâl ederim efendim.

Fî 21 Şaban 1270

Fuad

Ceneral-i ordu-yı Yanya ve Narda"[173]

Fuad Efendi'nin Yanya ve Narda ordusunun generali sıfatıyla imzaladığı bu mektup pek çok açılardan önemlidir. Kişilik özellikleriyle ilgili olarak üçüncü bölümde tekrar ele alınacak olan mektup Fuad Efendi'nin bir asker ve kumandan olarak nasıl çalıştığını gözler önüne sermekteydi. Fuad Efendi'nin bildirdiğine göre Pete Muharebesi'nden sonra canlarını kurtaran eşkıyanın sınıra yakın Kumbot karyesinde birleşme ihtimaline karşı bu karyeye gidilmiş ve tedbiri elden bırakmamak için biraz redif ve muvazzaf askeri ile birkaç top götürülmüştü. Yunan eşkıyası artık oralarda durmaya cesaret edemeyerek dağılmış, 150 kadarı kalmış ise de onlar da askeri görünce uzaktan ateş ederek sınırdan içerilere doğru kaçmışlardı. Ayrıca Pete Muharebesi'nden sonra Narda ve Preveze ve karyeleri ahalisinin

[173] AHMED CEVDET: *Tezâkir 40*, a.g.e, 68.

tamamı ve Radoviç Nahiyesi'nin köylerinden bazısı takım takım gelip af ricasında bulunmuşlar ve ağlayarak pişmanlıklarını dile getirmişlerdi.[174]

Fuad Efendi isyanı bastırmaya uğraşırken bir taraftan başka sorunlarla da karşılaşmaktaydı. Öyle ki Dersaadet'e gönderdiği 4 Receb 1270 (3 Nisan 1854) tarihli arzuhalinde de belirttiği gibi bir-iki yerde muvazzaf ve gönüllü askerler tarafından birtakım Hıristiyan köylerinin yağma edildiği haberini almış ve hemen müdahale etmişti. Kendisine gönderilen 5 Receb 1270 (4 Nisan 1854) tarihli fermanda suçluların cezalandırılması, zararların bir an önce karşılanması ve bu tür uygunsuzluklara fırsat verilmemesi istenmişti. Fuad Paşa bölgeden izlenimlerini aktarmaya devam ederken Preveze'ye gittiğinde Yunan eşkıyasının Çamlık içine doğru yayılmaya çalıştıklarını gördüğünü ve o civarda bulunan kaza müdürlerinden bazısının da Yanya'ya kadar gidip yollar kapalı olduğundan daha ileri gidemediklerini dolayısıyla ellerinde sağlıklı bir bilgi olmadığını bildirmişti. Korfo'nun Lord komiseri ile yaptıkları görüşmede oraların asayişi için bir kişinin görevlendirilmesi ve İngiltere Konsolosu Sanders'in de onunla birlikte gitmesi kararlaştırılmıştı. Fuad Efendi bu iş için yanında uygun bir kişinin olmadığını bu nedenle Yanya meclis üyelerinden Hayreddin Bey'in görevlendirilebileceğini kaydetmişti. Sanders de Fuad Efendi'nin bu seçimini onaylamış, Hayredddin Bey'e bir talimat verilerek konsolos da beraber gönderilmişti. Bu arada eşkıyayı kovmak için yeterli asker olmadığı ve gerekirse şiddet kullanılacağından bir miktar başıbozuk askerin tedarik edilmesi kararlaştırılmıştı. Hayreddin Paşa bölgeye gider gitmez hemen çalışmalara başlamış Sanders bir süre kalıp geri dönmüştü. Bu arada yağma edilmiş malların durumu problem olduğundan Fuad Efendi'ye durum arz edilmişti. Sahibi belli olanların sahiplerine iadesi için o sırada Preveze'ye gelmiş olan Miralay Ahmed Bey yanında 1 tabur asker ile oraya gönderilmişti.[175] Bu arada Parga'da da isyan sona erdirilmiş, dışardan gelen asiler de bertaraf edilmişti. Öte yandan Fuad Efendi isyanın her tarafta bir an önce sona ermesi için takviye asker istemiş ve Serasker

[174] *BOA: İrade/Yunanistan* 276; *İrade/ Yunanistan* 291.
[175] *BOA: İrade/Yunanistan* 277.

Paşa ile durum müzakere edilmişti. Akçe konusunda sıkıntı çekilmemesi için oradan tedarik edilen 500 kesenin poliçesinin kabul edilmesi ve bir 500 keseye daha ihtiyaçlarının olduğu da Maliye Nezareti'ne bildirilmişti (5 Receb 1270 / 4 Nisan 1854).[176] Fuad Efendi bu talepleri yerine getirilirse asayişin daha kolay ve kusursuz sağlanacağı düşüncesindeydi.

Bölgedeki çalışmalar sırasında görülmüştür ki, eşkıya sayısız hayvanat ve zahireyi sürüp götürmüş, pek çok kale ve hanı yakıp yıkmış ve ayaklarındaki çarıklarına varıncaya kadar halkı soymuş hatta o ana değin asker gitmemiş bazı köylerde açlıktan ölümler başlamıştı. Fuad Efendi bu haberi aldığında çok üzülmüş ancak bütün kabahatin askere yüklenemeyeceğini söyledikten sonra askerin elinden geldiği kadar çalıştığını ve zahire yetiştirme işinin aslında daha önce tayin edilen bir memura ait olduğunu belirtmişti. Diğer taraftan 60 kadar köyün yakıldığı haberini aldıklarını ancak bu sayının gerçekte 13 olduğunu ve bunların da kamıştan evler olup en büyük zararın hayvanlara verildiğini ifade etmiştir. Bu arada 10-12 çocuk ve kadın Müslümanların eline geçmiş ise de bunlar teslim edilmiştir. Öte yandan Yunanlılar pek çok aileyi kadın-çocuk demeden parçalayıp götürmüşlerdi.[177] Fuad Efendi bu arada Hayreddin Bey'in bölgeye gönderilişiyle ilgili bazı eleştiriler aldığını da bildirmiştir. Bunun bir hata olduğunu düşünenlere karşılık bu kararı yalnızca kendisinin vermediğini İngiltere konsolosunun da onayının olduğunu ve hiçbir iş bilmez, ne olduğunu anlamayan bir adam yerine durumu daha önceden bilen araştıran bir kişinin gönderilmesinin son derece uygun olduğunu söylemiştir. Bu günlerde Müslüman ve Hıristiyan üyelerden bir komisyon kurulup Çamlık'tan başlayarak bölgeyi gezeceğini ve olanları kaydedeceğini de haber vermiştir. Eşkıyanın yaptığı zararların kaydedileceği ve bunların daha sonra tazmin ettirileceği de ilave edilmiştir. Fuad Efendi yaşananların Yunan devletinin bilgisi dahilinde olduğunu ve Pete'de ele geçirilen kağıtlarda durumun apaçık

[176] *BOA: İrade/Yunanistan* 251.
[177] *BOA: İrade/Yunanistan* 277.

ortaya çıktığını kaydettikten sonra zararların karşılanmasını resmen isteyebileceklerini de belirtmişti.[178]

Fuad Efendi nizamiye askeri ile birlikte istihdam edilen başıbozuk askerleriyle ilgili olarak da şunları söylemişti; "*Bunlar cahilliklerinden dolayı yağmayı işlerinin bir parçası gibi görmüşler ve Hıristiyan ahali ile aralarında düşmanlıklar oluşmuştur. Artık bunları yola getirmenin zamanı gelmiştir*." Fuad Efendi bu görüşünü Yanya Valisi ve Ferik Abdi Paşa ile de paylaşmıştı. Biraraya gelen bu üçlü eşkıyadan kurtulan Yanya'nın muhafazası için gerekli tedbirleri konuştuktan sonra bu başıbozuk askerlerin durumunu görüşmüşlerdi. Fuad Efendi gibi onlar da bu askerin bildiğini okumasından ve yağmacılık yapmasından şikayetçiydiler. Şiddetli cezalar ile tehdit edilmelerine rağmen bundan zerre kadar vazgeçmedikleri görülünce birkaçını kurşuna dizdirip gözdağı vermek düşünülmüş ise de bunun onları daha da saldırgan yapmasından dolayısıyla yeni bir karışıklık çıkarmalarından çekinilmişti. Başlarındaki kişiler bile bunları terbiye edememekten şikayetçi olunca bunları kovup kovalamaktan başka çare kalmamıştı. Ancak bu da çok uygun bir çözüm olmayacağı ve çeşitli sakıncalar doğuracağından sonuçta bunların istihdamına devam edilmesi ve bir düzene kavuşturulmaları için çalışılması kararlaştırılmıştı.[179] Fuad Efendi'den gelen 17 Receb 1270 (16 Nisan 1854) tarihli bir belge de ise Yunan kayıklarını vizite etmek için Narda açıklarında bekleyen Fransa vapuruna rağmen sabahleyin 2 kişi ve onları takiben 210 Yunanlının bandıralarını açarak sınırı ihlal ettikleri bildirilmişti. Fuad Efendi Fransız beylik vapurunun gözü önünde böyle bir girişimde bulunmalarının Yunanlıların edebsizliğini bir kez daha gözler önüne serdiğine işaret ederek Avrupa'nın buna karşı bir tedbir almasının zamanının geldiğini ifade etmişti.[180] Fuad Efendi devletinin kendisine verdiği görevin bilincinde olarak çalışırken, Yunanlıların bitmek bilmeyen ihlallerini diğer devletlerin görmesi için de elinden geleni yapmıştı.

---

[178] *BOA: İrade/Yunanistan* 277.
[179] *a.g.y*
[180] *BOA: İrade/Yunanistan* 266.

Öte yandan firarî eşkıya Yunan sınırına can atmış ise de kabul olunmadıkları ve bu nedenle Radoviç Nahiyesi'nin boyunda olan dağlarında gezinmekte oldukları haberi alınmıştı. Fuad Efendi bu gelişme üzerine eğer bunlar af dileyip teslim olmazlar ise Ferik Abdi Paşa ve Ahmed Paşa'nın asker ile üzerlerine gönderileceğini bildirmişti. Ancak buna gerek kalmayacağı ve bir-iki gün içinde herkesin af dileyeceği düşüncesini taşıdığını da ilave etmişti. Fuad Efendi bu tahriratında ayrıca bir aralık Yanya'ya giderek Besim Paşa ile görüşüp Yanya arkasının ne halde olduğunu öğrenmek ve eğer bir problem yok ise oradaki askeri bu tarafa aktarma düşüncesinde olduğunu da belirtmişti. Bu iş biter bitmez askerin para isteyeceği ve kendilerinin bu isteği karşılama imkânları olmadığını da hatırlatarak bunun için 2-3 bin kese tedarik edilmesini de istemişti (7 Şaban 1270 / 5 Mayıs 1854).[181] Aynı gün Ferik Abdi Paşa Fuad Efendi'nin yanına gelerek Yanya eyaletinde bir problem bulunmadığını ve asayişin tamamen sağlandığını bildirmişti.[182] Bu arada Dersaadet'ten gönderilen askerden 5 bölüğün Fırkateyn-i hümayun ile Kamaniçe İskelesi'ne geldiği haberi alınınca Fuad Efendi mevcut kuvvetleri Narda merkezine göndermeyi ve böylece iki taraf arasında kalacak isyancıları vurmayı planlamıştı. Bunun için Kamaniçe'ye gelen askerle daha önce Margıliç tarafına götürülmüş olan askeri acilen alıp getirmek ve gerekli tedbirleri almak üzere bizzat Kamaniçe'ye gitmişti. O havalinin bütün askerleri çağrılıp uyarılarda bulunulmuştu ki bunun sebebi elde hiç akçenin kalmamasıydı. Asker için bu çok önemli bir konu olduğundan yakında bulunan Korfo'ya geçilmiş ve burada birkaç saat kalınmıştı. Bu süre zarfında Fuad Efendi Lord komiser ile görüşüp oranın bankasından 500 kese yedili olmak üzere 2166 lira verilmesini karara bağlamıştı. Oradan tekrar Kamaniçe'ye dönülmüş, asker vapur ile Parga'ya götürülmüş ve orada Margıliç'den getirilmesi istenen asker ile birleştirilmişti. 3 bölüğün muhafaza için bırakılmasına ve kalanın Narda'ya gönderilmesine karar verildiği gibi Narda tarafına ayrıca nasihatnameler de

[181] *BOA: İrade/Yunanistan* 291.
[182] *BOA: İrade/Yunanistan* 276.

gönderilmişti. Böylece burada da bir an önce asayişin tamamen sağlanması amaçlanmıştı. Ancak Fuad Efendi'nin yine para sıkıntısı vardı ve askerin bu konuda problem çıkarmasından çekindiği için tekrar akçe ihtiyacını dile getirmişti. [183] Fuad Efendi ayrıca Korfo'dan aldığı borcun ödenmesi için gereğinin yapılması ricasında da bulunmuştu. Fuad Efendi'nin bu bilgi ve istekleri içeren tahriratına Dersaadet'ten gelen cevapta ise şimdiye kadar alınan tedbirler ve yapılan işler ile eşkıyanın cezasını bulacağının anlaşılmış olduğu ve bundan duyulan memnuniyetin yanısıra Fuad Efendi'nin Korfo'dan almış olduğu borcun ödenmesinin Maliye Hazinesi'ne havale edildiği ve yeni istenen miktarın karşılanmasına çalışılacağı bildirilmişti. Ayrıca asker ve rüesaya bundan sonra ki başarılarından dolayı mükâfat olarak cevabnameler yazılacağı da ilave edilmişti.[184] Bu son husus Fuad Efendi'nin en çok üzerinde durduğu konulardan birisiydi. Çünkü Fuad Efendi askerin cesaretlendirilmesi ve teşvik edilmesine özel önem vermekte ve bunu her fırsatta dile getirmekteydi.

Yunan isyanı ile uğraşırken Fuad Efendi'nin karşılaştığı en önemli zorluklardan biri de malî sıkıntıydı. Ramazan 1270 (Mayıs- Haziran 1854)'de gönderdiği tahriratta şimdiye kadar iki kere poliçe karşılığı 500 kese ve Maliye Nezareti'nden gönderilen 500 kese ile toplam 1500 kese alındığını belirtmişti. Bu paranın askerin tayini ve ihtiyaçlarına harcandığını ve sadece 60.000 kuruşun kaldığını ve bunun da üç-beş güne kadar biteceğini ilave etmişti. Bu havalideki asker biriken aylıklarını alamadığı gibi Tırhala Valisi'nin gönderdiği tahrirattan anlaşıldığı üzere oradaki asker de uzun süre aylıklarını alamamıştı. Dolayısıyla hiç olmazsa zorunlu ödemeler için 4000 kesenin acilen gönderilmesi istenmişti.[185] Öyle ki askeri iki-üç gün bile idare edecek akçe olmadığından yakınan Fuad Efendi Korfo'daki İngiliz yetkililerinden borç almayı bile denemişti.[186]

---

[183] *BOA: İrade/Yunanistan* 276.
[184] *a.g.y*
[185] *BOA: İrade/Yunanistan* 284.
[186] *BOA: A.MKT.UM* 455/65.

4 Ramazan 1270 (1 Haziran 1854) tarihli bir belgeden öğrendiğimize göre Yanya ve Tırhala valileri ve Fuad Efendi'den gelen kağıtlar Tırhala Meclisi'nin mazbatasıyla beraber Dersaadet'e takdim edilmişti. Bunlardan anlaşıldığı üzere Narda bölgesinin ıslahı sağlanmış ise de Tırhala havalisinde bulunan eşkıyanın tamamen uzaklaştırılmasında güçlükler yaşanmaktaydı. Fuad Efendi'ye göre bu durumdan Tırhala Valisi de sorumluydu. Fuad Efendi valinin yetersiz kaldığını ve bu yüzden değiştirilmesi gerektiğini de ilave etmiş ve bu istek 5 Ramazan 1270 (2 Haziran 1854) de yazılan irade ile kabul edilmişti.[187] Bu arada Fuad Efendi'nin bildirdiğine göre Radoviç'e gönderilen askerin kumandanı Mirliva Ahmed Paşa isyancıları sınırda bulunan İskoli Karyesi'nde sıkıştırmış ve eğer sınıra tecavüz etmeme şartı olmasa hepsini öldürecek duruma gelmişti. Yanya ve Tırhala'nın ne halde olduklarını tahkik için de Kolağası Hüseyin Ağa bölgeye gönderilmişti. Bu arada Yanya Valisi'nden gelen bir tahriratta asker ve cephane istenilmiş buna karşılık 2 tabur asker Mirliva Osman Paşa ile gönderilmişti. Yine ihtiyaç olur ise Mirliva Ahmed Paşa'ya müracaat olunacağı da ayrıca bildirilmişti (7 Ramazan 1270 / 4 Haziran 1854).[188] Fuad Efendi'nin bu uygulamalarına bakıldığında başarılı bir idareci olduğu ve işleri düzenlerken sonrasını da düşünerek görev dağılımını ona göre planladığı görülmekteydi.

Bu arada Fuad Efendi eşkıyanın sınıra yakın bir noktada toplanıp tekrar hücum hazırlığında oldukları haberini aldıklarını, uğradıkları hezimete rağmen böyle bir işe cesaret etmelerinin şaşılacak bir şey olduğunu vurgulamıştı. Buna rağmen ordu ile Narda'nın öte tarafına geçilmesi ve Radoviç Nahiyesi'yle yanındaki Çömernik Adası'na asker sevkiyle eşkıyayı firara zorlamak ve buralardaki ahalinin emniyetlerini sağlamanın gerekliliği üzerinde durulmuştu. Bir gün sonra da İskoli başta olmak üzere birkaç eşkıya reisinin Uğurlular Karyesi'nde oldukları haberi gelince Mirliva Ahmed Paşa emrine 3 tabur asker verilerek oraya gönderilmişti. Ahmed Paşa'nın askerle birlikte geldiğini duyan karye ahalisi eşkıyaları köylerinden kaçırıp Ahmed

[187] *BOA: İrade/Yunanistan* 277.
[188] *BOA: İrade/Yunanistan* 285.

Paşa'dan af dileyerek bağlılıklarını bildirmişlerdi. Bu kaçan firarilerden olduğu sanılan 120 kişilik bir eşkıya grubu bu kez de Kombot'a gönderilen askerin üzerine varıp korkularından mı? ihanetlerinden mi? olduğu bilinmez bir şekilde civardaki karakola ateş açmışlar, asker de birkaç el ateş ve 3 top atışı ile karşılık vermiştir. Bütün bu gelişmelerden sonra Fuad Efendi Preveze'den ayrılıp Yanya'ya gitmeye ve Yanya etrafını gözden geçirip orada bulunan Abdi Paşa ile birleşip Tırhala taraflarına geçmeye karar vermişti. Fuad Efendi Preveze'den ayrılmadan birkaç gün önce burada bulunan İngiltere Konsolosu Sanders kendisine gelerek muvazzaf ve gönüllü askeri tarafından yağma olunan Hıristiyan köylerine dair devleti tarafından aldığı emirleri içeren bir mektup vermişti. Fuad Efendi bu talihsiz olaylar üzerine 5 gün önce bir memurun bölgeye gönderildiğini ve hayvanat vesairenin süratle geri alınması ve çok muhtaç olanlara bedeli verilmek üzere 20.000 kuruş gönderildiğini bildirmişti. Konsolos da bu yapılanları doğrulamış yine de kendisine ayrıntılı bir cevapname yazılarak verilmişti.[189]

Fuad Efendi 16 Ramazan 1270 (13 Haziran 1854)'de gönderdiği bir arîzada Tırhala'dan Selim Paşa kumandasıyla Kalabaka'ya sevk olunan askerin karşılaştığı durumu ve eşkıya uzaklaştırıldıktan sonra ne tedbir alındığını da bildirmişti. Fuad Efendi ayrıca Ferik Abdi Paşa idaresinde bulundukları yerden kalkıp Molakaş'ın ilerisinde Mirliva Osman Paşa kumandasında Narda'dan getirdiği 2 tabur ve biraz asker-i muvazzafanın birleşerek 23 Ramazan (20 Haziran)'da Kalabaka'ya vardıklarını da belirtmişti. Tırhala Valisi'ne de yazdığı gibi Ferik Şakir Paşa kumandasına verilen 1 taburun Tırhala'ya gelip orada bulunan Mısır askeri ile birleşmesi planlanmıştı. Ancak buna fırsat kalmadan hücuma geçildiği için mevcut asker iki kola bölünmüş, bir kolu Kalabaka'nın karşısında olan taburun üzerine ve bir kol da yarısı Kalabaka'da olan istihkâmat üzerine gönderilmişti. Sonuçta elde ne varsa hepsi birleştirilerek eşkıyaya karşı büyük bir zafer kazanılmıştı. Yunanlılarca general rütbesinde olan Hacı Peteruyalı firar etse de 3 kapudan

[189] *BOA: İrade/Yunanistan* 280.

ve 30'dan fazla esir alınmış, yaralılardan başka 400'den fazlası bozguna uğratılmıştı. Terk olunan çadırlar, 20 Mısır askeri ve mevcut olan 4 topun ikisi ele geçirilmiştir. Diğer 2 top da yapılan sorgulamalar sırasında eşkıya tarafından gömüldüğü yerden çıkarılmıştı. Bu çatışmalar sırasında nizamiye askerinden 10 ve muvazzaf askerden de 15 şehit verilmişti.[190] Görüldüğü üzere asker burada da büyük bir iş başarmış ve bölgeyi eşkıyadan kurtarmıştı. Öyle ki Kalabaka, Yanya'nın "Pete"si konumunda olup Tırhala'da eşkıyanın en büyük merkezi olarak bilinmekteydi. Bu yüzden 2 saat içinde hezimete uğramaları eşkıyaya büyük bir darbe vurmuştu. Bir daha toparlanamayacakları düşüncesine kapılan en uzak yerlerdeki eşkıyalar bile afları için ricada bulunmaya başlamışlardı. Fuad Efendi isyanın durumu ile ilgili olarak 21 Ramazan 1270 (18 Haziran 1854) tarihi itibarıyla Yunanlıların tekrar sınırdan açıkça saldırma ihtimali dışında Yanya'da isyanın bittiğini ayrıca Narda ve Ergiri sancaklarında da asayişin tamamen sağlandığını bildirmişti.[191] Bir gün sonra gönderdiği tahriratta ise Mirliva Ahmed Paşa'nın emrindeki askerlerle birlikte eşkıyanın toplandığı Uğurlular karyesine yaklaştığını ve eşkıyanın askere karşı duramayacağını bildiğinden Radoviç'e doğru kaçtıklarını haber aldığını bildirmişti. Daha sonra firarilerden 2 kişi yakalanarak Fuad Efendi'ye gönderilmişti. Bu kişilerin sorgularında diğer firarilerin Radoviç dağlarında Tırhala istikametine doğru gitmekte oldukları anlaşılmış bu durum hemen Ahmed Paşa'ya bildirilerek gerekli yerlerde tedbir alınması istenmişti. Ayrıca Gerene tarafında bazı uygunsuzluklar görülmesi üzerine Ferik Abbas Paşa'nın kuvvetleriyle beraber o bölgeye gitmesine karar verilmişti.[192] Öte yandan eşkıyanın can havliyle sınıra doğru firar etmekte olduğu haberi de gelmişti. Fuad Efendi bu durumu memnuniyetle karşılamış ve Tırhala Valisi'nin istediği askere gerek kalmadığını da ifade etmişti. Olayların ertesi günü ordu ile kalkılıp Tırhala'ya gelinmiş, yaşananların, alınan esirler ve cephaneye ilişkin bütün ayrıntıların Ferik Abdi Paşa'ya bildirilmesi ve alınacak tedbirlerin görüşülmesi istenmişti.

---

[190] *BOA: İrade/Yunanistan* 291.
[191] *BOA: İrade/Yunanistan* 280.
[192] *a.g.y*

Fuad Efendi'nin bu bilgileri içeren 26 Ramazan 1270 (23 Haziran 1854) tarihli tahriratı üzerine Yunan eşkıyasının faaliyetlerinin incelenmesi ve gereğinin yapılması için bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştı. Bu muhtelit komisyonda bulunmak üzere Miralay Süleyman Bey Tırhala ve Yenişehir taraflarına tayin edilmiş ve Fuad Efendi'nin Yanya ile ilgili görevinin tamamlandığı ve yetkilerinin Rüstem Bey'e verildiği de ifade edilmişti (8 Şevval 1270 / 4 Temmuz 1854).[193] Zaten Fuad Efendi'de sınırda oluşturulan bu komisyon ve alınan tedbirler sayesinde asayişin devamının sağlanacağı düşüncesindeydi.

Yanya'da bu şekilde asayiş sağlanmasına rağmen Çamlık denilen bölgede Müslüman ve Hıristiyanlar arasında bazı sorunlar yaşandığı görülmüştü. Fuad Efendi'nin bildirdiğine göre isyan sonrasında Müslümanlar, Hıristiyanların tümünün suçlu-suçsuz ayrımı gözetmeksizin cezalandırılması için harekete geçmişler bu da yeni kavgalara yol açmıştı. Nüfuz sahibi bazı Müslümanların bu durumdan yaralanmaya çalışmaları ve iki tarafın da telaşlı bir hâl alması üzerine yeni tedbirlere ihtiyaç duyulmuştu. Fuad Efendi bu durumda iki taraftan da bazı kişilerin tutuklanarak gözaltında tutulmasının uygun olacağına karar vermişti. Ayrıca asayişi sağlamak üzere asâkir-i şahane miralaylarından Ahmed Bey'i memur olarak oraya göndermişti.[194] Fuad Efendi olayları objektif bir şekilde tesbit edip gerekli önlemleri almış, Müslüman-Hıristiyan ayrımı gözetilmediği gibi olayların yatışması için iki taraftan da tutuklamalar yapılmıştır. Radoviç taraflarında eşkıyanın hezimete uğratıldığını ve Yanya'da asayişin zaten temin edildiğini bildiren Fuad Efendi "*asâkir-i nizâmiye ve redif-i muvazzafanın vaktiyle ekmekleri verilip aç kalmamaları ve de'i zarûretleri için vâsi-i çâkerânemde olan ikdâmâtı sarf ile civarda olan sancaklardan ve bazı tüccârdan 2000 kile[195] zahîre ve biraz da peksimet ve hubûbat celb ve tedârik ettirilmiş ve mu'ahharen Der-aliyyeden bir 14.000 kile hınta irsâl ve ihsân buyrulmuş*" diyerek alınan tedbirleri

[193] *BOA: İrade/Yunanistan* 291.
[194] *BOA: İrade/Yunanistan* 284.
[195] Kile:Ölçek

anlattıktan sonra iş uzadığı için burada bir süre daha asker bulundurulacağı dolayısıyla bunların ihtiyaçlarının da karşılanması gerektiğini belirtmişti. Öyle ki burada bulunan askere bir ayda 10.000 kile kadar zahire gerekliydi ve elde bulunan zahire ancak bir ay yetecek kadardı. Bir ay sonrası için zahire sıkıntısı olduğunu belirten Fuad Efendi hasat mevsimine de bir-iki ay olduğuna dikkat çekerek İskenderiye'den gelen sefineler yoluyla bu ihtiyacın karşılanabileceğini belirtmişti. Akçesi maliye hazinesinden karşılanmak üzere bir 10.000 kile hınta[196] ve 2000 kile şıra ve 1000 kıyye[197] revgan-ı sade[198] alınmasını istemiş bunun için 3 gün önce İskenderiye'ye haber gönderdiğini ve bu işin bir an önce gerçekleşmesi için Mısır Valisi Abbas Paşa'ya da bir mektup yazdığını belirtmişti. Bu girişimiyle ilgili olarak " *şöyle bir harekete cesâretim sû-i edeb ise de asâkir-i hazret-i şâhâne derkâr olan merhamet ve şefkat cenâb-ı şehinşâhîye istinâdım ve afv ve merhamet-i hidivânelerine olan i'timâdım bâdi-i cür'et olmasıyla bunun dahi afvını temennî ederim*" demişti.[199] Kendi ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Fuad Efendi bütün sorumluluğu üzerine alarak hareket etmişti. Askerin zor durumda kalacağını önceden görerek nasıl bu durumdan kurtulanacağının hesabını yapmış ve en uygun çareyi bularak işleme koymuştu. Hatta Dersaadet'ten onay gelmeden böyle bir işe kalkışma cesaretini gösterdiği için affını isteme durumunda da kalmıştı. Dersaadet Fuad Efendi'nin Mısır bölgesinden istediği zahire ve revgan-ı sade için bir *te'kidname*[200] göndermiş ve gerekli olan akçe için de Maliye Nezareti'ne bilgi verilmişti (25 Ramazan 1270 / 22 Haziran 1854).[201]

Fuad Efendi'den gelen ve meclis-i mahsusda görüşülen 23 Şevval 1270 (19 Temmuz 1854) tarihli tahrirattan Tırhala sancağında baştan başa asayişin sağlanmış olduğu anlaşılmaktaydı. Yanya'da ise zaten daha önceden asayiş sağlanmış olduğundan endişe edilecek bir durum yoktu. Galoş için ise şimdilik 1000 asker tertip olunmuş bunların istihdamı için Galoş

[196] Hınta: Buğday
[197] Kıyye:Okka, dörtyüz dirhem
[198] Revgan-ı sade:Sade yağ
[199] BOA: *İrade/Yunanistan* 284.
[200] Te'kidnâme: Evvelce yazılan bir yazıyı tekrarlayan yazı.
[201] *BOA: İrade/Yunanistan* 284.

Kaymakamı Zeki Efendi görevlendirilmişti. Bölgede genel olarak asayiş sağlanmış olduğundan burada bulunan 30 tabur askerin 6 taburunun Dersaadet'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Fuad Efendi'nin söylediği ve İngiltere ve Fransa sefaretleriyle yaptıkları görüşmelerde de belirtildiği gibi Yunan Devleti vükelâsı verdikleri sözleri tutmakta ancak Yunan Kral ve Kraliçesi fırsat buldukça eşkıyaları desteklemekteydi. En son eşkıyalara gönderilen bir gemide asker, para ve mühimmat ele geçirilmişti. Bu yüzden oradaki askerin hemen azaltılması ve tahliyesi doğru olmayacaktı. Böyle bir durum eşkıyanın eline fırsat vermek anlamına geleceğinden tedbirli olunması, barış yapılıncaya kadar 15-20 gün daha bekletilmesi ve uygun mahallerde istirahatlerinin sağlanması tavsiye edilmişti.[202] Öte yandan Selânik'de bulunan İngiltere Konsolosu Mösyö Beloni Fuad Efendi'ye bir mektup göndererek Galoş'da kilise inşasına izin verdikleri için duydukları memnuniyeti dile getirip teşekkür etmişti.[203]

Bu arada Fuad Efendi'nin Yunanistan'da bulunduğu sırada bir *kolera* salgını başgöstermişti. Fuad Efendi durumu hemen Dersaadet'e bildirerek yardım isterken memleketin zaten isyandan dolayı zor durumda kaldığını ve bu salgın hastalığın daha büyük zorluklara yol açabileceğinden önünün kesilmesini için *karantina* ilan edilmesini istemişti. Bunun için kordon halkalı bir şerit yapılarak bölgenin ayrılmasına ve karantina usulünün uygulanması gereğine işaret etmiş ayrıca orada bulunan bir-iki hekimle görüşüldüğünü ancak işinin ustası ve bilgili bir kimse bulamadıklarını da ilave etmişti. Bu nedenle karantina usulünü işletecek uzman 1 memur ve yine işinin uzmanı 2 doktorun acilen gönderilmesi istenmişti 15 Zilkâde 1270 (9 Ağustos 1854). Fuad Efendi'nin bu isteği hemen değerlendirmeye alınmış ve İzmir Karantina Müdürü Ratip Efendi ile Meclis-i Sıhhiye üyesi Doktor Parteloti ile Bahr-i Sefid Boğazı karantina doktoru Benşeleste'nin gönderilmesi kararlaştırılmıştı. [204]

---

[202] *BOA: HR.MKT* 81/86.
[203] *BOA: HR.MKT* 91/99.
[204] *BOA: İrade/Yunanistan* 302.

Görüldüğü üzere Fuad Efendi bölgede sadece askerî harekâtı yönetmekle kalmamış halkın sorunlarını da çözmeye çalışmıştı.

Bölgede asayiş sağlanmaya çalışılırken bazı haydutluk ve hırsızlık girişimlerine de rastlanmaktaydı. Fuad Efendi' nin 20 Zilkâde 1270 (14 Ağustos 1854) tarihli tahriratından Ağrafa dağlarının sınıra yakın yerlerinde bazı haydut ve hırsız gruplarının dolaşarak halka zulmettiği anlaşılmaktaydı. Fuad Efendi bu durumun önüne geçmek üzere Ferik Şakir Paşa'yı emrine 2 tabur asker vererek bölgeye göndermişti. Bu kuvvetler hem dağda gezerek güvenliği sağlayacak hem de ihtilâl sırasında yerlerinden uzaklaştırılıp şimdi evlerine dönen halkın sağ salim yerleşmesini temin edeceklerdi. Şakir Paşa bir süre sonra Fuad Efendi'ye dağları dolaştığını hırsızlardan eser görülmediğini ayrıca yerleşme işlemlerinin de uygun bir şekilde devam ettiğini bildirmişti. Fuad Efendi de askerin boş yere dağlarda dolaştırılmasının caiz olmadığını ve bu kuvvetin Yenişehir'e dönmesinin uygun olduğunu bildirmişti. Bir süre sonra başka bir bölge Gereyne'den hırsızların gece gündüz dolaşmakta oldukları haberi gelince Derbendat Nazırı Zeynel Paşa maiyetinde bulunan ihtiyat askeriyle bu işe memur edilmişti 20 Zilkâde 1270 (14 Ağustos 1854).[205] Bu arada olayları müzakere etmek üzere Yunanlılar tarafından iki kişinin Fuad Efendi nezdine geleceğine dair bir mektup, bir İngiliz papas aracılığıyla ulaştırılmıştı. Yunanlılar ile ilişkilerin kesildiği bir zamanda gelecek kişileri kabul etmenin aslında uygun olmadığı ancak doğrudan doğruya böyle bir müracaata karşı çıkmanın da olayların gidişatı açısından iyi olmayacağı gerekçesiyle teklif kabul edilmişti.[206] Fuad Efendi burada da yapıcı ve barışcıl bir yaklaşım göstererek Yunanlıların teklifini kabul etmişti. Ancak bundan sonra olayların ne şekilde gelişme gösterdiğine dair bir belge bulunamamıştır.

Öte yandan Fuad Efendi isyanın şimdilik bastırıldığını ancak Yunanlıların tekrar aynı şeye kalkışmayacaklarına dair hiçbir güvencelerinin

---

[205] *BOA: İrade/Yunanistan* 303.
[206] *a.g.y*

olmadığını söyleyerek tedbir almaları gerektiğini belirtmişti. Hatta gerekirse sınıra bir duvar ve 30.000-40.000 askerden oluşan bir hat oluşturulmasını tavsiye etmişti.[207] Diğer taraftan isyan eden ahali grup grup gelerek aman dilemekte ve kışkırtmalara kapılarak Yunanistan'a kaçan aileler de dönmek için izin istemekteydiler. Bu durumda genel af ilan edilerek gidenlerin rahatlıkla köylerine geri dönmeleri sağlanmıştı.[208] Böylece Osmanlı Devleti'nin büyüklüğü ve merhameti bir kez daha gösterilirken Fuad Efendi daha önce bazı şahıslar için yaptığı uygulamayı genelleştirerek kimseyi kayırmadığını da ispat etmişti. İsyan sırasında Yunanistan'a kaçırılmış olan külliyetli miktardaki eşya ve hayvanların iadesi ve sahiplerine teslimi için İngiliz ve Fransız komiserler ile Yunan memurlarının katılacağı bir komisyon kurulması da kararlaştırılmıştı. Fuad Efendi ayrıca başka komisyonların da kurularak isyanın zarar ve ziyânının tesbit edilmesi, mal ve mülkü yok olan kişilerin iskânlarının sağlanması gibi işlerin yapılmasını istemişti. Böylece halk eski günlerine dönecek ve asayişin devamı sağlanacaktı.

İsyanın bastırılmasıyla ilgili olarak Fuad Efendi oranın halkından da güzel tepkiler almıştı. Örneğin Üsküp Mutasarrıfı Akif Mehmed bir tahrirat göndererek teşekkürlerini iletmiş, isyanın kendilerini kötü bir şekilde etkilemediğini ve bunun için başta Fuad Efendi olmak üzere gayretle çalışan herkese minnettar olduklarını belirtmişti.[209] Yanya'da ise yerli halkın Müslüman ve Hıristiyan ileri gelenlerinden bir grup Fuad Efendi'den Yanya valisi olmasını istemişlerdi. Fuad Efendi burada geceleri çadırda yatarak, kurşun menzilinde dolaşarak zor şartlarda kalmasına rağmen bu hayattan da hoşlandığını hatta bu hayatı Bâbıâli'deki müsteşarlığa ve tek düze hayata tercih ettiğini söylemişti. Kendisinin asıl amacının vatana hizmet olduğunu vurgulayarak " *Burada her ne yapabildim ise me'mûriyet-i fevkalâde kuvveti ile yaptım. Velev ki kabul edecek olsam en ehemmiyetle yazdığım şeyler döner dolaşır maliye muhasebecisi gözlüklü Reşid Bey'in çantasında çürüyüp*

[207] *BOA: İrade/Yunanistan* 284.
[208] ALİ FUAT: *Mesâil*,a.g.e, III,6.
[209] *BOA: İrade/ Dahiliye* 18957.

kalır. O cihetle bir hizmete muvaffak olamam!"[210] diyerek bu teklifi reddetmişti. Burada yüksek riskler, belirsizlikler içeren ve önemli kararlar alınmasını gerektiren görevlerde üstün başarılar gösteren Fuad Efendi'nin kendisini durağan, daha az donanımlı bir kişi tarafından da yürütülebilecek bir göreve kısıtlamaya razı olmayışını ustalıklı bir şekilde nasıl geri çevirdiğini görmekteyiz.

Sonuç olarak Fuad Efendi bölgedeki isyanı başarıyla bastırmış, Yanya ve Tırhala gibi iki önemli eyaleti kurtarmıştı. Buradaki çalışmaları sırasında 3 Muharrem 1271 (26 Eylül 1854)'de Âli Paşa başkanlığında kurulan Meclis-i Tanzimat'a üye olarak atanmıştı.[211] 5 Cemâziyelevvel 1271 (24 Ocak 1855) tarihinde "*Atûfetlü Fuad Efendi hazretlerinin vukû' bulan hüsn-i şöhretleri üzerine Yunan gâ'ile-i mündefi'asında mesâ'i ve hidemât-ı mebrûrenize mükâfâten uhde-i şerîfenize rütbe-i mîr-i mîrâni*[212] *tevcîhi husûsuna emr ü irâde-i mekârim-âde-i cenâb-ı padişâhî müte'allik ve şeref-sudûr buyurulup ısdâr ettirilmesine emr-i âlî taraf-ı sa'âdetinize irsâl kılınmış*"[213]tı. Bu belgeden anlaşıldığı üzere bu görevini de başarıyla tamamlayarak askerlikteki maharetini de gözler önüne seren Fuad Efendi'nin aldığı nişan ve rütbelere bu kez de *mîr-i mîranlık* eklenmişti. Yine bu görevinde ki başarılarından dolayı ikinci rütbeden nâil olduğu *nişan-ı âli* birinci rütbeye çevrilmiş[214] ve Maliye Hazinesi'nden kendisine birinci rütbe bir *mecîdi nişanı* da verilmişti 16 Rebiülevvel 1271 (7 Aralık 1854).[215] Bu arada ricâlden bazı kişiler "*rütbe-i vezarete haiz olmayan bir kimseye birinci rütbeden nişan verilir mi?*"[216] diyerek bu nişanın Fuad Efendi'ye verilmesini uygun bulmadıklarını

---

[210] ALİ FUAT: *Ricâl*,a.g.e, 152.
[211] AKYILDIZ: *Tanzimat*, a.g.e,251.
[212] Mülki rütbelerden birinin adıdır ve "Beylerbeyi" demektir. 1843 tarihine kadar askerî rütbelerden olan Feriklik ve Mirliva rütbeleri tevcih olunurken o tarihten sonra askeri rütbelerin tevcihi terk edilmiş, onun yerine ferikliğe muadil olarak "mîr-i mîran", livalığa karşılık olmak üzere "emîr-ül-ümerâ" rütbeleri ihdas olunmuştur. Beylerbeyilik Osmanlı teşkilatında valilik mertebesi idi. O zamanın mertebesine göre aynı zamanda askeri hizmetle de mükellefti. Bkz. PAKALIN: *a.g.e*, II, 545.
[213] *BOA: A.MKT.UM* 179/30
[214] *BOA: A.AMD* 64/ 89.
[215] *BOA: A.DVN* 101/3; *İrade/ Dahiliye* 19859.
[216] ALİ FUAT: *Ricâl*, a.g.e,153.

söyleyerek itiraz etmişlerdi. Bu itiraz nişanın verilişinde geleneksel protokolün dışına çıkılmasında temelini bulmaktadır. Bununla beraber böylesi büyük bir başarının geleneksel protokol için de bir istisna oluşturmasına şaşırmamak gerekir diye düşünüyor ve bu itirazları haksız buluyoruz. Bu itirazların asıl sebebinin de Fuad Efendi'nin başarılarını çekememezlik olduğunu düşünüyoruz.

Öte yandan Fuad Efendi gibi bu meselenin hallinde emeği geçen diğer kişilere de birer nişan verilmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca uygun görülenlere devletin bir yadigârı olması düşünülerek kılıç veya kutu gibi şeyler yaptırılarak verilmesi için Maliye Nezareti ile görüşülmüştü. Şehit olanların ailelerine de bir an önce maaş bağlanması için Seraskere gerekli talimatlar verilmişti. [217] Daha sonra alınan bir karar ile de bu meselede emeği geçen ümera ve zabıtana 16 ve açıktan 6 tane madalya yaptırılarak verilmesi kararlaştırılmış bu sırada Fuad Efendi'de "*paşa*" ve hariciye nazırı olarak madalyasını almıştı (22 Zilkâde 1271 / 6 Ağustos 1855).[218]

Fuad Efendi'nin bu meselenin çözüme kavuşturulmasından sonra Bâbıâli'ye takdim ettiği layihaya da burada değinmemiz gerekmektedir. Fuad Efendi layihasında özetle şu görüşleri ileri sürmüştür; "*Bu isyan oraların ne derece önemli ve nazik yerler olduğunu ortaya koymuştur ve umulur ki bundan sonra daha fazla itina gösterilir. Yunanlıların ve onların teşvikiyle hareket eden yerli Hıristiyanların büyük bir ders almış olsalar dahi mevcut savaş ortamında bir daha böyle bir harekete kalkışmamaları için gerekli önlemler alınmalıdır. Fakat alınacak önlemleri konuşmadan önce isyanın sebeplerinin üzerinde durulması gereklidir. Rusların kışkırtmaları ve Osmanlı Devleti'nin büyük bir gaile ile uğraşmasından yararlanmaya çalışmaları ilk sebep olarak sayılabilir. Diğer taraftan iç sebepler de inkâr edilemez boyutlardadır. Sınırların korunması, kollanması ve zabıta işlerine daha fazla önem verilmiş olsaydı isyan bu kadar büyük boyutlara varmadan sönerdi.*

[217] *BOA: A. AMD* 63/ 23.
[218] *BOA: İrade/ Dahiliye* 21118.

Öyle ki Yunan sınırına devlet senede 8-10 bin kese akçe gönderip muhafaza için 3000 kişi bulundursaydı böyle olmazdı. Ama ne yapılmıştır? Sınır boyunda mısır koçanlarından yapılmış kulübeler içinde 300-500 kişiden başka kimse yoktur. Bunların çoğu da bizim tarafın ve Yunanlıların hırsızlarıdır. Dahilî derbentlerin durumu daha kötüdür. Kale denilen yerlerde 3-5 kişi vardır ve bunlar da köylü Hıristıyanlardır. Hatta kale muhafızlığı yanında yan kesicilik de yapmaktadırlar. Buralarda memleket idaresi çok bozulmuştur. Devletin diğer taraflarından daha nazik ve sıkıntılı olan buralarda memurların durumu da her yerden kötüdür. Bir de burada Arnavudların hüküm sürdüğü görülür. Arnavutlar pek çok önemli mevkîyi ellerinde tuttukları gibi istediklerini de yaptırmakta ve hıristıyanlara büyük düşmanlık beslemektedirler. Örneğin bir köye gittiklerinde köyün vergisini topladıktan sonra bir o kadar da yem ve yiyecek almaktadırlar. Böyle olunca da Hıristiyanların başka taraflara meyilleri artmaktadır. Diğer bir mesele ise Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki farklılıklardır. Hıristiyanlar eğitime son derece önem verdiklerinden her köy ve kasaba da okul ve dersaneleri bulunmakta hatta Avrupa'ya bile öğrenci göndermektedirler. Buna karşılık Müslümanlar gün geçtikçe geri kalmaktadır. Müslümanların çoğu Türkçe yazı bilmeyip birçoğu Rumca yazmaktadır. Böyle olunca asıl servet Hıristiyanların eline geçmektedir. Güç ellerine geçince de fukaraya zulme başlayıp bunu da devlete yükleyip kendilerini mazlum göstermektedirler."[219]

Fuad Efendi isyanın sebeplerini bu şekilde özetledikten sonra sonuçlarına geçmiş bu bölgenin gerçekten harab olduğunu belirterek şöyle devam etmiştir; "*Yunanlıların ve onlara tâbi' olan yerli eşkıyanın Müslüman ahaliye verdikleri zarar yanında kendi mezhepleri olan Hıristiyanlara da yapmadıkları kalmamıştır. Başıbozuk Arnavut askeri de çalıp çırpmaktan geri durmamıştır. Yanya bölgesi çabuk kurtulmuş ise de Tırhala tarafı çok zedelenmiş ve iki eyâlette 100 bin keseden fazla zarar meydana gelmiştir. Tırhala'da Ağrafa Dağı eteklerinde bulunan Müslüman köyleri eşkıya*

[219] ALİ FUAT: *Mesâil*, a.g.e, III, 110-112.

tarafından yakılıp yıkılmış ahalisi Yenişehir'e sürülerek aç ve susuz bırakılmıştır. Bunlara günde birer ekmek ile yatacak yer bulunduysa da kendi memleketlerinde perişan durumda kalmışlardır. Bu ahalinin perişan olması diğer taraftan merkeze haber getirecek kimsenin kalmaması anlamına da gelmektedir. Derbentlerin durumu da giderek kötüleşmiştir. Önceden 2-3 ayda bir maaşını alan asker şimdi 7-8 aydır maaş bekler duruma düşmüştür. Dolayısıyla bunlardan iş *istemek de kolay değildir. Tırhala'nın Hıristiyan köylüleri ise zaten hırsızlığa alışkın olduklarından silah tutup isyana katılmaları zor olmamıştır. Eşkıyanın yenilgisinden sonra bir kısmı dağlarda kalmış bir kısmı da kış yaklaştığından dağılmıştır. Eğer acilen tedbir alınmaz ise memleket yine isyan günlerine dönebilir. Yanya' ya ise alınacak tedbirleri uygulayabilecek kudretli bir vali ile müsteşarlık yapabilecek bir defterdar tayin edilmelidir. Tırhala Valisi İsmet Paşa ehliyetli bir kişi olmasına rağmen bu olaylarla yıpranıp affını istediğinden oraya da Yanya için olduğu gibi güçlü bir kişi tayin edilmelidir. Diğer taraftan askerlerin biriken maaşlarının ödenmesi önemli bir ihtiyaçtır. Derbent meselesine de bir düzen vermek şarttır. Sınır muhafazasını ayırıp bunun için ayrı bir asker oluşturmak ve dahilî derbentleri zabtıyye askerleri ile idare ettirmek en uygun yol olarak gözükmektedir. Üstelik bu düzenleme için ayrı bir bütçeye de gerek yoktur. Şimdi harcanan parayla bu iş görülebilir. Hafif piyade askeri oluşturulup bunlar sınır kumandanı olarak bir mirlivanın maiyetinde olarak mirliva Tırhala tarafında bulunur ise Narda'da olmak ve Narda tarafında bulunur ise Tırhala'da kalmak üzere bir miralay tayin olunabilir. Bu düzenlemeler Dar-ı Şûra'da da müzakere edilebilir*."[220]

Fuad Efendi tarihsiz olan bu layihasında devletin içinde bulunduğu durumu gözler önüne sermiş, isyana götüren sebepler ve sonuçları açıklarken yapılan yanlışları da anlatmıştı. İdarede yaşanan boşluk ve yanlışlıklar Hıristiyan ahalinin eline fırsat vermiş onlar da bunu isyan için kullanmışlardı. Böylece gerek Müslüman gerek Hıristiyan yerli halkın huzuru

[220] ALİ FUAT: *Mesâil*, a.g.e, III,112-114.

bozulmuş ve zor günler geçirmişlerdi. Fuad Efendi görevi sırasında ayrım yapmadan düzeni sağlamak için barışcı bir tutum sergileyerek *genel af* ilan etmiş, asayişin tesisi ve devamı için çalışmıştı.

II.4. Cebel-i Lübnan Meselesi

Lübnan'da yüzyıllar boyunca Müslüman ve Hıristiyanlar birlikte yaşamışlardı ve her iki grup içinde de mezhep birliği yoktu. Müslümanlar Şii ve Sünnî gruplar ile kendilerine has gelenekleri olan *Dürzîler*[221]den oluşurken Hıristiyanlar içinde en kalabalık grup *Marûniler*[222]di. Ayrıca Grek-Ortodoks, Grek-Katolik ve Ermeniler de bulunmaktaydı. XVI. yüzyıl başında Osmanlı hakimiyetine geçen Lübnan, I. Dünya Savaşı'na kadar 400 yıl süreyle Osmanlı Devleti tarafından idare edilmişti. Avrupalı devletlerin kışkırtmaları ile bölgede daha önce de olaylar çıkmış, Dürzî ve Marûniler arasındaki

[221] Dürzîlik, Fâtımî halifelerinden Hâkim-Bîemrillâh döneminde Vezir Hazma b. Ali tarafından kurulan aşırı bir fırkadır. Bâtınî karakterli olan, bünyesinden çıktığı İsmâiliyyenin inançlarını reddeden ve kendilerini tevhid ehli olarak niteleyen Dürzîler, yüzyıllar boyu bir muamma olma özelliğini korumuşlardır.Dürzîliğin kendine has inanç sistemleri, ibadet şekilleri, ahlâk kuralları bulunan bir din olduğunu veya belli bir dine bağlı kalarak bir mezhep halinde geliştiğini söylemek mümkün değildir. Daha ziyade çeşitli din ve düşünce akımları ile aşırı Şiî inançlarından etkilenmiş karma bir sistemdir. Namaz, oruç gibi ibadetlerin ilke olarak Dürzîlikte bulunmayışı da bu sistemin Müslümanlık ile şekil açısından olabilecek birliğini ortadan kaldırmaktadır. Ahiret hayatını da red veya te'vil etmeleri de bir başka ayrılık noktasıdır. Bkz; Mustafa ÖZ: "Dürzîlik", *DİA*, X, 39-48; Dürzîler daha ziyade Beyrut'un doğusu ile güney doğusunda bulunan ve "Şuf" diye adlandırılan bölgede yaşıyorlardı. Dürzîler içlerindeki 6 büyük aile (Canpolat, Şihab, Aslan, Talhuk, Abullam, Abdulmalik) arasındaki çekişmelere sahne olan bir topluluk olmuştur. Başlangıçta Şihab'larda olan liderlik daha sonra Canpolat'lara geçmiştir. Dürzî aileler arasındaki iç çekişmeler ve bir kısmının din değiştirerek hırıstiyanlığı benimsemeleri Dürzîleri zayıflatan bir unsur olmuştur. Bkz. İrfan C. ACAR, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu* (Ankara, 1989), 7-10.

[222] Daha ziyade Beyrut'un doğusu ve kuzey doğusunda yaşayan Marûniler Hırıstiyan Katolik mezhebini benimsemiş bir topluluktu. 16. ve 17. yüzyıllarda Lübnan'da en kalabalık mezheb Marûnilikti. Lübnan'da geleneksel Dürzî egemenliği azalmaya başlayınca Marûnilerin ekonomik ve siyasal güçleri de artmaya başlar. Marûniler Ortadoğu ile Avrupa arasındaki ipek ticaretinin Lübnan ile ilgili kısmını ele geçirerek büyük bir güç kazanırlar. Ayrıca Suriye'den gelen çok sayıda Grek-Katolik aile de kendilerine yakın gördükleri Marûniler ile kaynaşmaya başlar Böylece etkinlikleri günden güne artan Marûniler Dürzîlere karşı gittikçe güçlenirler. Marûniler din faktörü nedeniyle Avrupa devletleri ve Roma kilisesi ile yakın ilişkiler kurarlar. Fransa Kralı XVI. Lui bir fermanla Marûnileri himayesi altına alır. Roma kolejlerinde eğitilen Marûni din adamları bilgi ve tecrübelerini Lübnan'da açılan okullarda kullanarak yeni nesillerin daha iyi bir şekilde yetişmesini sağlarlar. Bu suretle bu okullarda eğitilen Marûniler ülkenin çeşitli teknik ve siyasi mevkilerinde söz sahibi olurlar. 18. ve 19. yüzyıllarda üstünlük yavaş yavaş Marûnilere geçmeye başlar. Bkz. ACAR: *a.g.e*, 7-10

rekabet de gün geçtikçe artmıştı. 1843 yılında Dürzî ve Marûnilerin yetkileri eşitlenerek ayrı ayrı iki kaymakamlık oluşturulmuştu. Ancak bu yeni sistem de pek işe yaramamış ve Dürzîler ile Marûniler arasında iç savaşı andıran durum devam etmişti. 1860 yılında Islahat Fermanı'nın verdiği haklardan faydalanarak teşkilatlanan Marûniler ile Dürzîler arasında küçük bir çatışmayla başlayan olaylar gelişerek zamanla büyük bir isyan halini almıştı. Bu arada karışıklık içinde olan Rumeli'ye buradan asker gönderilmesinin her iki tarafı da cesaretlendirdiği ve bu boşluktan yararlanmaya çalıştıkları da bir gerçekti.[223] Sayda yakınlarında iki ve Beyrut-Şam yolunda dört Dürzînin Hıristiyanlar tarafından öldürülmesiyle iki tarafta da savaş hazırlıkları başlamıştı. Dürzîler Beyrut ve civarındaki Hıristiyan köylere saldırırarak çok sayıda can ve mal kaybına sebep olmuşlardı. Beyrut'taki Avrupa devletleri temsilcileri Vali Hurşit Paşa'ya başvurarak olaylara müdahale edilmesini istemişlerdi. Hurşit Paşa Dürzîlerle görüşüp savaşın engellenmeye çalışılacağını söylerken kendilerinden de Hıristiyanları sükûnete davet etmelerini istemiştir. Bu çağrılarla ortam bir süre sakinleşmişse de Sur şehri Grek-Ortodoks Başpiskoposu'nun kuzeydeki Hıristiyanları savaşa davet eden mektubunun Dürzîlerin eline geçmesi ile olaylar yeniden alevlenmişti. 3 Haziran 1860'da Dürzîler Hasbavya'yı kuşatmış, birkaç yüz genç Hıristiyan ile Dürzîler arasında çatışmalar yaşanmıştır. Osmanlı birliklerinin kumandanı Osman Bey arabuluculuk yapmaya çalıştıysa da başarılı olamamış, 4 Haziran'da 1500 kişilik Dürzî ordusu Rashavya'ya saldırmıştır. Şam Valisi Ahmet Paşa Osman Bey'e haber göndererek kuşatma altındaki Hıristiyanların Şam'a intikal ettirilmesini istemiş ancak Dürzîler Hıristiyanları buradan sağ çıkarmamak için saldırılarına devam etmişlerdir. Haziran sonunda bütün Bekaa Vadisi ve dağlık Şuf bölgesi Dürzîlerin eline geçmişti. Dürzîler son olarak kuzey kaymakamlığının kalesi Kisravan'ı ele geçirmeye çalışırken Hurşit Paşa daha fazla kan dökülmesini engellemek için tarafları

[223] Tayyip GÖKBİLGİN; "1840'tan 1860'a Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürzîler" *Belleten*, X, 40 (Ekim 1946),687.

toplantıya çağırarak uzun uğraşlardan sonra çarpışmalara son verilmesini sağlamıştı.[224]

Lübnan'da olayların bu şekilde gelişmesi üzerine Osmanlı Devleti bölgeye Fuad Paşa'nın gönderilmesine karar vermişti. Fuad Paşa mülteciler meselesi ve Yanya-Tırhala olaylarında olduğu gibi daha önce de böyle zor görevler almış ve başarıyla yerine getirmiş bir kişiydi. Lübnan'daki olayların bir iç sorun olmaktan çıkıp Avrupa devletlerini ilgilendiren bir mesele haline gelmesi ve Fuad Paşa'nın daha önceki başarılarına ilave olarak Avrupa'da tanınan bir kişi olması da bu göreve getirilmesinde etkili olmuştu. Paris dönüşünde hariciye nazırlığı uhdesinde olmak üzere *fevkalâde komiser* sıfatı ile Cebel-i Lübnan meselesini halletmek üzere görevlendirilirken Arabistan Ordusu Müşiri Halim Paşa'nın da kendisine refakat etmesi kararlaştırılmıştır. Fuad Paşa'ya verilen talimat müsveddesinde özetle şöyle denilmekteydi; "*Bu olayların sebebinin Marûnilerden kaynaklandığı anlaşılmışsa da Dürzîlerin intizam düşüncesiyle yaptıkları gaddarâne ve zalimâne şeylerin insaniyetle bağdaşır bir tarafı yoktur. Yağmaya fırsat kollayan arabân takımının da bunlarla birleşmesiyle bölgede asayiş tehlikeye girmiştir.*"[225] Devlet-i aliyye iki tarafı da eşit tutarak olayları bastırmaya çalışacağından mahalli memurlara da bu şekilde talimatlar verilmişti. Bazı çevrelerin devletin Dürzîlerin yanında olduğuna ve İslamiyeti bu işe karıştırdıkları yolundaki iddialarına karşılık olmak üzere gereği yapılacaktı. Bölgedeki memurlara yazılan talimatın icrası ve gönderilen askerle asayişin teminine de çalışılacaktı. Her kim olursa olsun bir şahsın veya bir kavmin diğerine zulm ve tecavüzü görülürse üzerlerine varılıp gereken karşılık verilecekti. Daha önce de belirtildiği gibi olayların kaynağı Marûniler olmakla birlikte Dürzîler yaptıkları zulümlerle suçlu duruma gelmişlerdi. Marûniler şu anda savunma durumunda olduklarından Dürzîlerin saldırıları devam eder ise hiç vakit kaybetmeden karşılık vermek ve her nerede Hıristiyan takımı Dürzîlerin saldırısına maruz kalır ise onlara yardım

[224] ACAR: *a.g.e*, 12-16.
[225] *BOA: HR.SYS* 1520/3.

etmek gerekecekti. Nerede ihtiyaç görülür ise o bölgeye de derhal asker gönderilecekti.[226]

Fuad Paşa Beyrut'ta iken Müşir Halim Paşa bir mikdar asker ile Şam tarafına gönderilecekti. Eğer Fuad Paşa Şam tarafına gitmek ister ise Halim Paşa Beyrut'ta kalacaktı. Cebel-i Lübnan'ın haricinde olan yerlerin muhafazasını da Fuad Paşa gözetecek, sahilde olan yerlerin asayişini ise oradaki donanma kumandanına havale edebilecekti. Şam tarafında asker ihtiyacı görülür ise Halep ve Kudüs gibi Müslüman ve Hıristiyan kesimin içiçe yaşadığı yerlerden asker alınmasının uygun olmayacağı da kendisine hatırlatılmıştı. Ayrıca Dürzîlerin elebaşları ve eşkıya takımını ele geçirip gerekli cezaların verilmesi için ne gerekiyorsa yapılacak gerekirse asker sevkedilecekti. Marûniler içinde de suçlu olanlar vardı ve bunların da ele geçirilip cezalandırılmaları gerekli idi. Ancak böyle bir ortamda Marûnilere karşı kuvvet kullanmak uygun olmayacağından bu iş bir süre ertelenebilirdi. İki taraftan da suçlular ele geçirilir ise alenî bir mahkeme yapılarak sorguları yapılıp gerekli cezalar verilecekti. Bu mesele Avrupaca takip edilen bir mesele olduğundan yabancı devlet konsoloslarını işe karıştırmamak mümkün olmamakla birlikte aralarındaki ihtilâflar da göz önüne alınarak görüş alışverişinde bulunmak suretiyle durum geçiştirilmeye çalışılacaktı. Valinin maiyetine gönderilecek komisyon da Fuad Paşa'nın arkasından bölgeye gönderilecek ve ihtiyaç olan mahallerde çalışmalarını sürdürecekti.[227]

23 Zilhicce 1276 (13 Temmuz 1266) da İstanbul'dan ayrılan Fuad Paşa 5 gün sonra yani 18 Temmuz'da Beyrut'a varmıştı. Fuad Paşa'nın gönderilişiyle ilgili olarak yazılan tezkirede de Şam'da meydana gelen olaylarda suçlu görülen kişilerin yakalanması ve cezalandırılması yağma edilen malların tesbit edilerek gereğinin yapılması için gerekli yerlere haber gönderildiği ve Fuad Paşa'nın da bu meselelerin süratle çözümü için bölgeye

[226] *a.g.y*
[227] *a.g.y*

gönderildiği ifade edilmişti. Özellikle de yabancı güçlerin müdahalesine fırsat verilmemesinin üzerinde durulmuştu. [228]

Fuad Paşa Dersaadet'e gönderdiği 1 Muharrem 1277(20 Temmuz 1860) tarihli tahriratına İstanbul'dan hareketinin beşinci günü Beyrut'a vardığını ve Ordu-yu hümayunun bulunduğu yere yerleştiğini bildirirerek başlamış ve devamında da ilk izlenimlerini ve yaptıklarını anlatmıştı. Dürziler ile Marûniler arasındaki çatışmaların bir süreliğine durmuş olduğunu belirttikten sonra kendisinin memuriyetinin bölgede bir güven havası estirdiğini de söylemişti. Kendisiyle birlikte bulunan askerin kısa bir sürede umulandan daha iyi bir şekilde asayişi sağlayacağını kaydederek hem kendisine hem askere olan güvenini de ortaya koymuştu. Bu arada Fuad Paşa, Şam ahalisinden bazı kişilerin ayak takımı ve Dürzilerle işbirliği içine girip, Hıristiyanlara karşı harekete geçerek 500 kadarını idam ettiklerine dair bir haber almıştı. Muammer Paşa kendisinin Beyrut'a gelişinden 3 gün önce Şam'a giderek bu olayları bastırdığına dair bir tahrirat göndermiştir. Olaylar şimdilik bastırılmış ancak orada kalan on bin kadar Hıristiyan kalede ve orada burada ikâmet ederek zor durumda kalmışlardı. Fuad Paşa bu haberi alınca oraya derhal asker sevkedilmesi gerektiğine karar vermiş ve bunun için iki farklı çözüm düşünmüştü; Ya bu tarafta mevcut olan askerin bir miktarı Arabistan Ordu-yu Hümayun Müşiri Halim Paşa ile hemen o tarafa gidecek yada Cebel'de düzeni sağlamak için gönderilen asker hem buradaki işleri yürütecek hem de Şam'daki bu yeni olayları bastırmak üzere Beka gibi bir merkez seçerek oraya gidecekti. Bu seçeneği Şam'daki yetkililerle görüşmekte olduklarını ve gelecek cevaba göre hareket edeceklerini kaydeden Fuad Paşa bir taraftan da olay yeri ve durumuyla ilgili keşif yaptırmaktaydı. Bu yeni olaylar henüz rahatlamış olan Şam ahalisini yeniden endişeye ve sıkıntıya sürüklemişti. Bu arada İskenderiye'ye kadar sahili dolaşarak halka teminat vermek üzere Hurşid Paşa ve diğer taraftan sahili dolaşmak üzere Bahriye Feriki Mustafa Paşa görevlendirilmişti. Ayrıca

[228] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 851/5.

yaralılar için bir hastahane yapılması ve fakir fukaranın ihtiyaçlarının karşılanması için Beyrut ve Sayda'nın Müslüman ve Hıristiyan halkından bir komisyon kurularak gerekli işleri yapması kararlaştırılmıştı. Bu arada sabık Arabistan Ordu-yu Hümayun Müşiri Ahmed Paşa'nın Cebel ve Şam olaylarında ihmali ve kötü işleri olduğu kesinleşmiş ve kendisinden bir an önce gelmesi istenmişti. Ahmed Paşa'nın tutuklanarak muhakemesi yapılmak üzere Dersaadet'e gönderilmesine karar verildiği de Fuad Paşa tarafından bildirilmişti. Ayrıca Şam olaylarının Halep'e sıçrama olasılığına karşı Halep Valisi uyarıldığı gibi Ferik Hafız Paşa'dan da Anadolu ordusundan getireceği asker ile hemen Halep'e gelmesi istenmişti. Şam'ın önde gelen Müslüman kesiminin Hıristiyanlara fazlasıyla yardım ettikleri yerli ve yabancı bütün kesimler tarafından görülmüş ve kendilerine teşvik edici surette bir mektup gönderilmişti. Şam'da şimdi hem mağdur olan Hıristiyanları hem de askerleri beslemek gibi bir mecburiyet ortaya çıktığından ve vergi toplama ihtimali de pek kalmadığından gönderilmiş olan 5000 keseden başka daha hayli akçeye ihtiyaç olduğu Fuad Paşa tarafından bu vesile ile Dersaadet'e iletilmişti.[229] Fuad Paşa bu tahriratına ahali için hazırlanan ilanname ve askere yönelik evâmir-i yevmiyyenin suretlerini de ekleyerek göndermişti.

Fuad Paşa ahaliye seslendiği ilanname de şöyle demiştir;

"*Ey ehl-i Suriye!*

Bu kere Cebel-i Lübnan'da Derûz ile Marûniler beyninde zuhûra gelmiş olan şikâk ve bunun müntec olduğu sefk-i dimağ-ı keyfiyet-i müttehimesini kemâl-i te'essüf ve gadâb ile nezd-i âlî-i hazret-i padişâhîde ma'lûm olmuştur. Şefkati ve ma'deleti kâffe-i teba'ası hakkında bilâ-fark mütesâviyen şâmil olan zât-ı hazret-i pâdişâhî ne bir şahsın diğerine ve ne de bir kavmin ahârına her ne sebeple olur ise olsun tasallut ve te'addî etmesine vechen mine'l vücûh rızâ-yı pâdişâhî olmadığından her hangi teba'a olur ise olsun diğeri hakkında böyle te'addiyâta cesâret eder ise devletine âsî olmuş olduğunda şüphe yoktur. Binaenaleyh ehl-i Cebel tarafından görülen şu

[229] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 851/3.

harekât-ı bağiyânenin tahkîk-i esbâb-ı vukû'uyla asâr-ı şikâk ve fesâdı men' ve def' ve buna sebep ve mürtekib olanların terbiyesi için fevkalâde me'mûriyet-i mahsûsa ile bi'l istiklâl bu havâlîye me'mûr buyrulmuştur. Ve refâkatime asker-i şâhâne dahi verilmiştir. Sûret-i me'mûriyetim i'lân ve işâ'a olunmuş olan fermân-ı âlînin ahkâm-ı celîlesinden cümlenin ma'lûmu olur. Adalet-i padişâhîyi herkese göstererek mazlûma i'âne , zâlimi te'dîb etmektir. Bana tevdi' kılınmış olan şu me'mûriyetimi kemâl-i hakkaniyet ile icrâ edeceğimdir. Burasından herkes emin olarak ve Cebel'de vukû'a gelen te'addiyat üzerine hâne ve memleketinden mehcûr olan familyaların esbâb-ı istirâhat ve ta'îşlerine bizzat bakacağım misillü haklarında âsâr-ı ma'delet ve şefkat-i hazret-i padişâhîyi dahi her sûrette göstereceğimdir. Evvel be-evvel terk-i muhasamat olmak lâzımdır. Bugünkü günden sonra bir tâ'ife diğeri hakkında tecâvüzî hareket eder ise mevcûd ma'iyetimiz olan asker-i şâhâne ile üzerine varılıp ondan ateş savletine tutulacağı misillü bir şahıs diğeri hakkında te'addîye cür'et eder ise derhâl cezâsı icrâ olunacaktır. İşbu me'mûriyeti gerek şu fesâdın umûmiyeti ve gerek cinâyât-ı şahsiye hakkında fevkalâde bir mahkeme olacağı misillü eshâb-ı şikâyet ve âcizeye merci' ve melce' olduğundan bizzat tarafımıza gelip ifâde-i merâm ve hal' etmeye büyük ve küçük herkes me'zûn idiğü i'lân olunur."[230]

Fuad Paşa, padişahın burada yaşanan olaylardan duyduğu üzüntüyü dile getirdikten sonra hiçbir kavmin veya kişinin diğerine bir üstünlüğü olamadığını ve padişah katında herkesin eşit olduğunu vurgulamıştı. Eğer böyle bir üstünlük sevdasına düşülürse bu açıkça devlete karşı gelmek olacaktı. Kendisinin de bu olayları araştırıp sorumlu olanları bulup cezalandırmak ve asayişi sağlamak üzere fevkalâde memuriyetle bölgeye geldiğini hatırlatarak görevini en iyi şekilde yapacağını vurgulamıştı. Görevini "*mazlumu koruyup geçimini sağlamak ve zalime cezasını vermek*" olarak özetledikten sonra sonra yerinden yurdundan uzaklaştırılmış kişilerin düzenlerine kavuşması için elinden geleni yapacağını kaydetmiş, ahali için

[230] *a.g.y*

yapılması gerekli ilk işin de aradaki düşmanlığa son vermek olduğunu belirtmişti. Bundan sonra en ufak bir saldırı bile olsa asker derhal cezasını verecekti. Fuad Paşa ayrıca kurulacak mahkemelerde sorgulamaların yapılacağı dolayısıyla büyük küçük herkesin gelip şikayetlerini anlatmasını da halktan istemişti. Onun bu söylemlerine bakarak kendisinin devlet şefkati ile halkı kucaklayıp çözüm bulmaya çalıştığını söyleyebiliriz.

Fuad Paşa diğer taraftan askerlere hitaben bir evâmir-i yevmiye yayınlayarak onlara da şöyle seslenmiştir;

"*Arkadaşlar;*

Buraların ahâlîsi padişâhımızın arzusunun hilâfına olarak bir fitne çıkarıp cidâl ve kıtâle sebep olmuş ve birtakım harekât-ı gaddarâneye cesâret etmiş olduklarından kabâhatlerini te'dîb etmek ve memleketin âsâyiş ve istirâhatini yerine getirmek için padişâhımız efendimiz sizinle beraber beni me'mûr eyledi. Başka vakitlerde dahi asâkir-i şâhâne ile beraber bulunmuş olduğumdan ve her birinizin kadrini bildiğimden size arkadaşlık etmek en büyük iftihârdır. Asâkir padişahın elidir. Padişahın eli adâlettir Zâlimi vurur, mazlûmu tutar. Hep vatandaşlarımızı bir bilip padişâhımızın adâleti ve asâkirinin kadr ve kıymetinin ne olduğunu herkese gösterelim. Her zahmet ve tehlikeyi çekmekte sizinle berâber olurum. Gayretinizin şerefi yalnız size â'id olacaktır. İşte hizmetiniz budur ve bunu yerine getireceğinizde şüphem yoktur. Padişâhımız çok yaşa du'âsını dâ'ima gülbank-ı muzafferiyet ederiz."[231]

Görüldüğü üzere Fuad Paşa halka olduğu gibi askere de kendilerini kucaklayan bir konuşma yapmıştır. Askerin padişahın eli-kolu olduğundan bahisle kendisinin de onlarla birlikte bulunmaktan büyük mutluluk duyduğunu belirtmişti. Herkese eşit davranarak meseleleri çözeceklerinden şüphesi olmadığını ve her zaman padişaha duacı olmaları gerektiğini söyleyerek konuşmasına son vermişti. İki konuşmayı ortak olarak değerlendirdiğimizde

[231] *a.g.y*

Fuad Paşa'nın yerine ve duruma göre hareket ederek muhatap aldığı kişileri cesaretlendirmekte ve barışçı bir yol izlemekte olduğunu söyleyebiliriz. Bu arada padişaha ve devlete bağlılığı, birlik ve beraberliği de her fırsatta dile getirmektedir.

Fuad Paşa'nın Beyrut'a gelişinden sonra yapılan tahkikat ve icraatlarını içeren tahriratı Taif vapuruyla Dersaadet'e gönderilmişti. Hem bu tahrirattan hem de Arabistan ordusu müşirinin Seraskere gelen tahriratından Cebel hadisesi ve Şam vukuatının sükûnet bulduğu anlaşılmaktaydı. Fuad Paşa'nın bölgeye gelişi ve aldığı tedbirler halka büyük güven vermişti. Fuad Paşa ilk olarak durumu açıkladıktan sonra mağdur olan Hıristiyan ahalinin beslenmesi için akçe yanında Şam'da yapılacak ıslahat için asker de istemişti. Fuad Paşa'ya verilen cevapta biri Batum'dan olmak üzere tertip olunan 5 tabur redif askerinin zaman kaybetmeksizin oraya gönderileceği bildirilmişti. Hatta Batum taburu bir-iki gün içinde diğerleri de hemen ardı sıra gönderilecekti. İhtiyaç halinde bunların haricinde de asker gönderilebileceği beyan edilmişti. 15.000 kese akçenin hazırlandığı ve bir 5000 kesenin daha hazırlanması için Maliye Nezareti'ne bilgi verildiği de bildirilmişti. Sözkonusu taburun malzemesini karşılamak için fevkalâde tertibattan 500 kese ve Tersane-i amire'nin Şam'a göndereceği vapur kömürü için 125.000 kuruş ile tahsisata mahsuben 175.000 kuruş verilerek gönderilmişti. Fuad Paşa'ya bunlar bildirildikten sonra başkaca hiçbir yere sarfedilmemek ve peyderpey o tarafa gönderilmek üzere 20-30 bin kesenin tedariki için Maliye Nezareti'ne başvurulduğu ve asker ihtiyacı için de gerekenin yapılmasına çalışılacağı bildirilmişti. Şam olaylarının dünyada büyük yankı uyandırdığı, bütün Avrupa halkını Devlet-i aliyye ve Millet-i İslamiye aleyhine çevirdiği ve yabancı müdahalesine açık hale getirdiğinden bahisle devletin bu durumda gerekli derecede şiddet göstererek tedbirler aldığı ve kusuru görülen memurları cezalandırdığı hatırlatılmış böylece dışarıdan gelecek müdahalelerin önüne geçilmişti. Olaylarda sorumlu görülüp Dersaadet'e gönderilen Müşir Ahmed Paşa'nın Fuad Paşa da uygun görürse Şam veya Beyrut'ta kurulacak Divan-ı Harb'de yargılanabileceği belirtilmişti. Bu teklif kabul edilirse Ahmed Paşa

vapur ile gönderilecek, kethüda ve tüfenkçibaşı da onunla birlikte gidecekti. Ahmed Paşa'nın suçları açıkça tanımlanamamış ise de görevinde ihmali bulunduğu kesin olduğundan uhdesinde bulunan müşirlik rütbesi alınmıştı. Diğer taraftan bir-iki olayda suçlu görülen Kaymakam Osman ve Abdüsselam beyler ile 4 binbaşının zaman kaybetmeksizin muhakemeleri yapılıp cezalarının verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu arada Sayda Valisi Hurşid Paşa'nın yandaşı ve suç ortağı olduğu söylenen Kethüda Ahmed isimli kişinin de oradan uzaklaştırılması ve tutuklanarak mahkemesinin yapılmasının uygun görüldüğü Fuad Paşa'ya bildirilmişti. Hurşid Paşa hakkında da kesin olarak hiçbir şikayet gelmemekle birlikte değiştirilmesinin halkın maneviyatı için daha iyi olacağı belirtilmişti.[232] Bunların çoğu Fuad Paşa tarafından daha önceden belirtilen hususlardı ve Dersaadet de bu şekilde onay vermişti.

İngiltere Kuvve-i Bahriye Kumandanı Amiral Martin Beyrut'ta Fuad Paşa ile yaptığı görüşmede, sahillerde asker bulunmadığını, bir karışıklık görüldüğü takdirde Devlet-i aliyye memurlarına yardım için asker gönderme yetkisine sahip bulunduğunu ve hoşnut olunmayan Hurşid Paşa'nın değiştirilmesi gerektiğini ifade etmişti.[233] Sonuçta Sayda Valisi olan Hurşid Paşa'nın yaşanan olaylardan sonra orada kalmasının uygun olmayacağı düşünülerek azline karar verilirken, Hıristiyanlar ve ecnebilerin Hurşid Paşa hakkındaki olumsuz düşünceleri ve idaresi hakkındaki emniyetsizlikten dolayı bu kararın alındığı da ifade edilmişti. Her fırsatta dile getirilen asker ihracı düşüncesi Fuad Paşa'yı rahatsız etmiş ancak Hurşid Paşa'nın değiştirilmesi fikrini diğer sebepleri de göz önüne alarak kabul etmişti. Fuad Paşa daha sonra gönderdiği bir arîzada Hurşid Paşa hakkında yerli halktan bir şikayet olmamakla birlikte Kethüda Ahmed Efendi'nin tesiri altında hareket ettiği yolundaki söylentiler ve "*hükümet isteseydi şu hadisenin men-i def'ine muktedir olurdu*" sözlerinin de azlinde etkili olduğunu belirtmişti.[234] Fuad Paşa'nın Sayda Valisi'ni görevden alması üzerine bu göreve şimdiye kadar

---

[232] *a.g.y*
[233] GÖKBİLGİN: *a.g.m*, 692.
[234] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 851.

bulunduğu yerlerde "*müşfikâne ve mukadderâne*" hareket eden İzmir Valisi Ahmed Paşa tayin edilmişti. Ahmed Paşa'ya Fuad Paşa'nın talimatlarına uyması özellikle hatırlatılmıştı.[235]

Fuad Paşa diğer taraftan sabık ordu-yu hümayun müşiri Ahmed Paşa'nın tutuklanarak yargılanmak üzere Dersaadet'e gönderildiğini ancak onunla ilgili çalışmaları sırasında edindiği izlenimleri de söylemek zorunda olduğunu ifade ederek şunları söylemişti; "Ahmed Paşa olayların başlangıcında eşkıyanın Raşya taraflarına saldıracağını anladığında orada bulunan kuvvet zayıf olmasına rağmen bizzat kendisi gidip manevî destek verip Dürzîlere karşı konulacağını anlatmıştı. Ancak Şam'da bir fesad çıkacağını Hıristiyanlar ve konsoloslar kendisine haber verdiğinde "*hiçbir şey yoktur*" diye teminat verdiği de bir gerçekti. Eğer aldanmış ise kendisinin dahi bu yolda olan hayatına kaleyi tamir edip toplar koymuş olması delildi. Kaleyi bu şekilde güçlendirmesi Müslümanlara bir emniyetsizlik hissi vermiş üstelik bu icraata meclis-i askeri ve meclis-i memleket de muhalefet etmişti. Zaten olaylar geliştiğinde de kale kapısına bile gidemediği görülmüştü. Ahmed Paşa'nın en büyük şikayeti merkezdeki askerin azlığıydı. Fakat Mirliva Mustafa Paşa kumandasıyla Havran'da bulunan askerin katılımıyla büyük bir destek sağlanması düşünüldüğünde de "*bu asker Havran'dan kaldırılsa Arab zahireyi telef eder*" diyerek muhalefet etmişti."[236] Görüldüğü üzere Ahmed Paşa hem askerin azlığından yakınıp hem de gelecek askere muhalefet ederek işi bir anlamda yokuşa sürmüştü. İşte bu tür konuşma ve eylemleri Ahmed Paşa'yı bu işte sorumlu yapmaktaydı. Fuad Paşa askerin durumu ile ilgili olarak da şu görüşleri ileri sürmüştü; Askerler burada yaşanan olaylardan ve ilk andan itibaren kendilerini lekeleyen sözlerden son derece rahatsızdı. Ordu-yu Hümayun Müşiri Halim Paşa da askerin bu rahatsızlığını gidermek için buraya gelmiş ve hepsini sadaketle hizmet etmeye davet etmişti. Halim Paşa Sadaret'e gönderdiği marûzatında da Fuad Paşa gibi

[235] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 851.
[236] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 851/5.

Avrupa'dan asker ithali konusundaki rahatsızlığını ve herkesin canla başla çalışağına olan inancını dile getirmişti. [237]

Bu arada Cebel'de meydana gelen olaylardan sonra Derûz taifesinin suçlu-suçsuz ayrımı gözetmeksizin cezalandırılma endişesiyle vatanlarını terketmek istemelerinin öğrenilmesi üzerine sadece suçluların bulunarak adalet önüne çıkarılacağı, diğerlerine ise zarar verilmeyeceği bir ilanname ile halka duyurulmuştu. Ayrıca olaylarda parmağı olanlara yapılacak muameleyi içeren 6 maddelik bir karar metni de hazırlanarak ilan edilmişti.[238]

Bölgede çalışmalarını sürdüren Fuad Paşa gönderdiği bir başka tahriratta Devlet-i aliyye'nin başına böyle bir zamanda böyle bir felaketin gelmesinden duyduğu üzüntüyü dile getirmiş ve kendisine düşenin bu durumu tamire çalışmak ve mümkün olan tedbirleri alarak üstesinden gelmek olduğunu da ifade etmişti. Sahilde asayişi temin etmek için uygun yerlere ve Beyrut'a asker bırakarak, 4 tabur asker ile Müşir Paşa'yı yola çıkardıktan sonra kendisinin yola çıkacağını da bildirmişti. Hem Beyrut ile görüşme imkanını muhafaza etmek hem de bir an önce Şam'a ulaşmak için 1 tabur askeri Şam yolunda uygun mevkiye yerleştirdiğini de ilave etmişti. Fuad Paşa devamla " *Şam'a girer girmez orada bulunan me'mûrin ile söyleşerek ve hâli gereği gibi anlayarak kuvve-i mevcûde ile ahâlîyi havf ve tehdîd altında tutarak muhrik-i fesâd olanlar ve bi'l-fiil şu cinâyâtı icrâ edenler kimler ise bi't-tahkîk muhâkeme eyleyerek birtakımının tardıyla ve birtakımının dahi hâli muhtemel ise i'dâmıyla cenazelerini tertîb etmekle ve ahâlîden buna karşı bir hareket görülür ise silahla vurmak kararlaştırılmıştır*" diyerek kararlı ve sert tavrını göstermişti.[239]

Cebel'de Hıristiyanların muhafazasını temin edip öneminden dolayı hemen Şam meselesi ile ilgilenmeye başlayan Fuad Paşa bölgenin asayişi

---

[237] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 851/3.
[238] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 872/2.
[239] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 851.

için gerekli tedbirleri almayı da ihmal etmemişti. Balebek'te başlayan karışıklığı bastırmak üzere yaverlerinden Mustafa Efendi'yi bir miktar askerle bölgeye göndermiş ve buranın muhafazası işini de Mirliva Ömer Paşa'ya havale etmişti. Diğer taraftan Raşya ve Hasbavya'da Dürzîlerin elinde rehin kalan Hıristiyan aileleri Sayda'ya nakletmek üzere Beyrut'tan bir tabur asker Yaver Hasan Bey'in kumandasında gönderilmişti. Bu sırada General Beaufort Fuad Paşa nezdine bir memur göndererek Cebel'de Dürzîlere karşı bir operasyon düzenlenmesini istemişti. Fuad Paşa bu konuda acele etmeden çeşitli tedbirler alarak sorunu halletmeyi düşünmekteydi. Bu tedbirler dahilinde Dürzîlerin Leca'ya girerek oradaki kabilelerle birleşmelerine engel olmak için o civarda yaşayan Sultan kabilesi büyükleriyle görüşerek kendilerinden Dürzîleri kabul etmemek ve Havran'a geçişlerine engel olmak için söz almıştı. Fuad Paşa kalan muhakemelerin tamamlanması ve memleketin asayişine dikkat edilmesi gibi gerekli talimatları vererek Beyrut'tan ayrılmıştı.[240]

Fuad Paşa daha sonra gönderdiği bir tahriratta Beyrut'a geldiğinde Şam vukuatının etrafta meydana getirdiği kötü etkiler karşısında civar olan sahilin ve Halep, Kudüs gibi nazik bölgelerin muhafazası için gerekli tedbirleri almak ve bir taraftan tertib olunan levazım ile piyade askerinin Şam'a ulaşması için Beyrut'ta kalışını birkaç gün uzattığını ifade etmişti. Daha sonra şartlar yerine geldiğinde Müşir Paşa ile birlikte ayın 10. Pazar günü (29 Temmuz) saat 3 sıralarında Şam'a girdiklerini bildirmişti. Derhal kaleye gidilerek orada muhafaza edilen ahalinin hâli-hatırı sorularak onlara teselli verilmiş, hasta ve yaralıların Şam hastanesinde tedavileri için de gerekli düzenlemeler yapılmıştı. Daha dün iyi şartlarda yaşarken bugün aç-bilaç olan bu insanların durumunun zorluğuna değinen Fuad Paşa merhamet ve adalete olan ihtiyaçlarını da dile getirirken şu cümlesi ile olayın boyutlarını gözler önüne sermekteydi; "*Yaşananlar insanın tahammül edeceği raddeyi geçmiş olduğundan şu hale karşı belde-i Şam bütün bütün yakılıp yıkılacak*

[240] GÖKBİLGİN: *a.g.m*, 693-694.

olsa yine ceza-yı kâfi olamayacağı bedihîdir"[241]. Fuad Paşa'nın ifadelerinde de anlaşıldığı üzere durum son derece karışık ve zordu.

Fuad Paşa bir taraftan gelişmelerle ilgilenirken bir taraftan da Şam'a gelişinin ertesi günü meclis azâlarıyla ve şehrin ileri gelenleriyle hükümet konağında bir toplantı yapmıştı. Bu toplantıda halka hitaben bir ilanname kaleme alınarak Hıristiyan tebaaya yapılanlardan, can ve mala gelen zararlardan duyulan üzüntü dile getirilirken bunların Allah rızası ve kanun hükümlerine, adalet ve insanlığa yakışmayan şeyler olduğu bir kez daha ifade edilmişti. Bunlar ahirette cezalarını bulacağı gibi bu dünyada da gerekli cezalara çarptırılacaklardı. Ahaliden istenen kanunlara uymaları ve düzeni sağlamak isteyen memurlara itaat etmeleriydi. Öte yandan kimin elinde yağma edilen mallardan var ise bunlar kurulan komisyonlara teslim edilecek eğer şimdi teslim etmez de bu durum sonradan anlaşılır ise o kişilere en ağır cezalar verilecekti. Ayrıca hanesinde kadın ve erkekten her kim varsa ve ne sebeple bulunur ise bulunsun herkes hükümete bildirilecek ve istenildiğinde teslim edecekti. Her ne sebeple olursa olsun bir şey saklayana şiddetli cezalar verilecekti.[242] Bu fesadı çıkaranların kimliklerini tesbit için mümkün olan mahallerden öğrenilenler ile İngiltere ve Fransa konsoloslarının toplamış oldukları esami ve defterler de değerlendirmeye alınmıştı. Sonuçta bu olayları çıkaranlar üç gruba ayrılmıştı; Birinci grup memleketin ileri gelenlerinden olup olayların çıkmasını kalben arzu eden veyahud kanunlardan hoşnut olan kişiler; ikinci grup fiilen eşkıyalık yapan, malları yağmalayan, katliama girişen eşkıya ve reisleri ile zaten tutuklu bulunan askerden bazı kişiler; üçüncüsü ise hıyanet içinde olan ve yağmaya girişen Şam halkıydı. Hatta üzüntüyle istisnalar dışında "*bu olaylara bulaşmamış kimse, yağma edilmiş mal girmeyen hane yoktur*" denilebileceği dahi ifade edilmişti. Asker içinde de hayli fenalıklar olduğu gibi askerliğin en büyük şanı olan millî onur ve haysiyete ters pek çok olay meydana geldiği ve Müşir Ahmed Paşa'nın herkesin nazarında en büyük kabahatli olduğu görülmüştü.

---

[241] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 851/5.
[242] *a.g.y*

Sonuç olarak köklü icraatlarda bulunmak üzere Şam 10 daireye bölünmüş, her daireye birer fırka-i asker-i şahane ile başkanları ümera-yı askeriyeden olmak üzere erkân-ı beldeden mürekkep birer komisyon kurulmuş, her komisyonun sınırlarında bulunan eşkıyanın esami defteri komisyon başkanlarına verilmişti. Bu komisyonların çalışmaları sırasında ele geçirilmiş eşkıya ve yağma edilmiş mallarla ilgili memleket çapında 4 merkez oluşturulmuştu. Birinci merkezde Fuad Paşa kendisi, diğer 3 merkezde ise Müşir Paşa, Vali Paşa ve Ferik Halid Paşa hazır bulunacaktı. Ayrıca eşkıyanın firar edememesi ve malların yağma edilmemesi için mevcut olan 100 kadar nizamiye süvarisi ile yeni toplanacak 100 kadar Mağrubi askeri ile bölgeye bir kordon çekilecekti. Alınan kararlar ayın 15'inde sabah namazından sonra uygulamaya konulmuş, halk bu hareketlilik karşısında dehşet ve hayrete düşmüştü. Her tarafta eşkıya takibi başlamış halk korku içinde defterde adı geçmeyen kişileri bile "*eşkıyadandır*" diyerek getirmeye başlamıştı. Öyle ki bir gün içinde 336 kişi tutuklanarak merkez seçilen Selimiye Camii havalisi ve medrese odalarına doldurulmuştu. Ayrıca 6-7 bin hayvan yükü eşya ele geçirilmişti. Komisyonlar geceyi de tahkikatla çalışarak geçirmişlerdi. İkinci gün de aynı şekilde çalışılarak 92 kişi ele geçirilmiş, gece sokağa bırakılmış pek çok eşyadan başka ikinci günde pek çok şey komisyonlara teslim edilmişti. Fuad Paşa ayın 16'sında yani hareketin ikinci günü gönderdiği tahriratta şimdilik 428 kişinin ele geçirildiğini ve haber alındıkça tutuklamaların devam ettiğini bildirmişti. Ayrıca bir günde bir tüfenk atmaksızın bu kadar eşkıya ele geçirilmesinin önemine dikkat çekerek bunun padişahın eseri olduğunu ve Müşir Paşa, Vali Paşa ve Ferik Paşa ile çalışan asker ve memurların gayretlerini bildirmenin de kendi üzerine görev olduğunu ifade etmişti. Fuad Paşa bundan sonra ikinci aşamaya sıra geldiğini ve bunun fiilen eşkıyalıkta bulunan veya bunları kışkırtan ileri gelenlerin cezalarının verilme aşaması olduğunu belirtmiştir. Bu aşama için *Fevkalâde Meclis-i Tahkik* ismiyle oluşturulan muhakeme meclisinde bulunacak kişiler de Fuad Paşa tarafından tespit edilip Dersaadet'e bildirilmiştir. Hazırlanan 12 maddelik kararnameye göre Şam Valisi'nin başkanlığında toplanacak olan Meclis-i Tahkik; Ferik Halid Paşa, Şam Muhasebecisi Cazim Efendi, Mirliva

Selim Paşa, Şam Mollası Ziver Efendi, memuriyet-i mahsusa refakatinde bulunan Mehmed Rüşdi Efendi, Miralay Faik Bey, Miralay Salim Bey, Miralay Salih Zeki Bey, Kaymakam Hasan Bey, Kolağası Esad Efendi'den oluşacaktı. Suçların derecelerini ve karşılık gelen cezaları tayin edecek olan bu meclis ayrıca olaylara fiilien karışmayıp suçlananların da halk ve yabancı memurlar önünde uyarılıp geçici olarak memleketten çıkarılıp nefy edilmelerini kararlaştırmıştı. Öte yandan suçlu görülüp küreğe konulacak veya kal'abendlik cezası verilecek olanların Beyrut'tan vapurla cezalarını çekecekleri yerlere gönderilecekti. Bu olaylara katılan Şam halkının da Saltanat-ı seniyye'yi böyle bir vakit sıkıntıya sokarak devlete büyük maddî külfet getirmesi ve tazminat meselesi ile karşı karşıya bırakması gibi nedenlerle genel bir mahkemede yargılanmasının gerekli olduğuna işaret edilmişti. Bu mümkün olamayacağı gibi maddî bir ceza verilmesi de şartlardan dolayı pek mümkün değildi. Ancak verebilecek durumda olanlardan para alınması kararlaştırılmıştı.[243] Ayrıca Meclis-i Tahkik'de yargılanacakların ön araştırmalarının yapılabilmesi için *Mahallat Tahkik Komisyonları* kurulmuştu.[244] Bu uygulama ile bir ön hazırlık yapılıp gelindiği için zaman kaybı olmadan sistemli bir şekilde yargılama işlemine başlanabilecekti.

Fuad Paşa Şam olaylarında ikinci ve üçüncü dereceden suçlu bulunup sürgün edilecek olanların Trablusgarp'a gönderilmelerinin uygun olduğu görüşündeydi. Nitekim daha önce Rodos ve İstanköy'e gönderilenlerin dil bilmedikleri için o bölgelerde barındırılmalarında zorluklar yaşanmıştı.[245] Fuad Paşa'nın bu görüşü kabul edilmiş bu arada Dürzîlerle birlikte 5 Hıristiyan da Trablusgarp'a gönderilmişti. Fuad Paşa bu kişilerin eşkıya takımından olduklarını ve bu nedenle herhangi bir iltimasın sözkonusu olamayacağını konsoloslara bildirmişti (24 Safer 1278 / 31 Ağustos 1861).[246] Fuad Paşa'nın verdiği bilgilere göre bu komisyonlarda görüşülen önemli

[243] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 851/5, 864/3.
[244] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 864/3.
[245] *a.g.y*
[246] *BOA: HR..SYS* 1528/32.

konulardan birisi asâkir-i zabıtân konusudur. Nitekim görevlerini layıkıyla yapmaları gerekirken kumandan ve rüesasından kaynaklanan ihmalleri gözden kaçmamış ve gerekli muhakemeler yapılmıştı. Ancak bu fırkaların bütün zabıtânı hatta Arabistan ordusunun zabıtânları bile şüphe altında kalmış ve halk sürekli "*böyle yaptılar, şöyle yaptılar*" diyerek bu şüpheleri canlı tutmuştu. Bu durumda gerek halkı teskin etmek gerek gerçek suçluları bulmak için hepsinin muhakemesi yapılmıştı. Fuad Paşa halk ile asker arasına büyük soğukluk girdiğinden bahsederek buradaki askerin uzaklaştırılmasını düşündüklerini de dile getirmişti. Ancak mevcut şartlar uygun olmadığından ve bir süre daha olmayacağı tahmin edildiğinden bu düşünce şimdilik uygulanamayacaktı. Fuad Paşa'nın komisyonun mazbatasına dayanarak bildirdiği bir diğer konu da Şam meselesinde "*hüsn-ü harekâtı*" görülen bazı ehl-i İslâm için mükâfat verilmesiydi. Bu konu ile ilgili olarak gerekenin yapılacağı da ilave edilmişti. Bu arada Fuad Paşa'nın burada yapılacak işlerle ilgili yayınladığı emirname sureti Bâbıâli'den gelen istek üzerine hemen Fransızcaya çevrilerek Umur-ı Ecnebiye Nezareti'ne gönderilmişti.[247]

Şam olaylarında töhmet altına giren Şam Müftüsü'nün beraat etmesine rağmen görevine devamının uygun olmayacağını düşünen Fuad Paşa onun yerine Cündi-zâde Emin Efendi'nin görevlendirilmesini teklif etmişti. Fuad Paşa ayrıca Sayda valiliğine geçici olarak atanan Ferik Mustafa Paşa'ya asıl vali gelinceye kadar kaymakam maaşı tahsis edilmesini de istemişti.[248] Bu iki belge Fuad Paşa'nın bölgede idari işlerle de ilgilendiğine birer örnekti.

Fuad Paşa'nın Şam'da kendisini meşgul eden bir başka konu ise Beyrut'ta bulunan Fransız askerinin Cebel işlerine karışmak ve askerî harekâta katılmak gibi düşünceler içine girmeleriydi. Bu durumu kendi ifadeleriyle şöyle anlatmaktaydı; " *Beyrut'un kenarında ve fıstıklar altında oturup sonra avdet etmek güçlerine gideceğinden kenarından olsun bizimle*

[247] *BOA: HR..SYS* 1521/I.
[248] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 872/2.

beraber 5-6 saat olsun dağlarda biraz dolaşmak istemektedirler."[249] Fuad Paşa Fransız askerinin sahilde tutulabilmesi ve yardım bahanesiyle içerilere girmelerinin engellenmesi için onları rahatlatacak ve müdahaleye gerek olmadığını gösterecek her türlü tedbiri aldıklarını ve bunu başardıklarını da belirtmişti. Öyle ki Beyrut'ta bulunan Fransız askerinin kumandanı General Buforil'in kendisiyle görüşmek üzere askerleriyle birlikte Şam'a gelmek istemesi sakıncalı olacağından generale refakat etmek üzere 2 takım nizamiye ve 20 muvazzaf askeri görevlendirilmişti.[250] Yabancı askerlerin varlığı ve bekleyişi halkı ve askeri son derece rahatsız etmekteydi. Konuyla ilgili olarak Fuad Paşa'nın Beyrut'ta bulunan askere yaptığı bir konuşma oldukça ilginçti;

"*Arkadaşlar!*

Bu havaliye Fransa ve İngiltere devletlerinin biraz askeri gelecektir. Avrupa devletleri memleketimizin daima rahatını arzu ettiklerinden bu taraflarda zuhur etmiş olan karışıklığın def'i için yardım etmeyi isteyip Devlet-i aliyye dahi müttefikleri hakkında olan itimadını göstermek için bu muavenetlerini kabul eylemiştir. Bu askerlerin devletimize vaktiyle bir büyük muavenet etmiş olan devletlerin askeri olduğunu bilirseniz ona göre arkadaşlık vazifesini ve çünkü siz evsahibi onlar misafir olduklarından bu hakikatin iktizasını icra edip haklarında her bir vecihle riayetkârlık göstereceğinizde şüphe yoktur. Onlar dahi sizin padişahınıza nasıl hizmet ve nizam ve namus-u askeriye tevcihle riayet eder asker olduğunuzu ve mütesaviyen vatandaşlarımız olan Hıristiyan haklarında zuhura gelen cinayet eshabını te'dib etmekte ve insaniyet namına olarak intikam almakta muavenet ve teşvike muhtaç olmadığınızı göreceklerdir."[251] Fuad Paşa'nın bu konuşmayı gerçekleri beyan amacıyla değil askerleri yatıştırmak gibi siyasi amaçlı yaptığı düşünmekteyiz. Nitekim bu tür zor durumlarla baş edebilmek için bu zorluğu kendi tarafına hoş gösterme çabası iki taraflı

[249] GÖKBİLGİN: *a.g.m*, 694.
[250] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 864/3.
[251] *a.g.y*

baskı altındaki siyasilerin dünyasında alışılmamış bir şey değildir. Gerçekte kendisi de buradaki yabancı güçlerden ve müdahale olasılıklarından rahatsızdı. Bu güçlerle asker veya halk arasında bir problem yaşanarak yeni bir sıkıntı çıkmasını engellemek için böyle bir konuşma yapmak zorunda kalmıştı. Yabancı güçlerin Osmanlı Devleti'ni değil kendi çıkarlarını düşünerek oraya geldiklerini herkes bilmektedir ki diplomatlığıyla tanınan Fuad Paşa'nın bunu bilmemesine imkan yoktur.

Fransızların olaylara müdahale etmek istemeleri diğer bir taraf olan İngilizler tarafından da hoş karşılanmamaktaydı. O sırada Beyrut'a gelen Lord Duffrin'de Fransızların hareket ve emellerinden endişe duyduğunu dile getirmişti. Fuad Paşa da Dürzîlerle bir savaşa girişilse bile Fransızlarla birlikte hareket etmenin yanlış olacağı ve işlerin iyice uzayacağı kanaatindeydi. Ona göre işin en kestirme yolu Dürzî reislerini ele geçirerek onlara Hıristiyanların zararlarını ödetip yerleştirilme işini kendilerine kabul ettirmekti. O sırada devletleri adına Beyrut'ta bulunan yabancı komiserler de Fuad Paşa'nın bu görüşünü uygun bulmuşlardı. Nitekim bu karar dahilinde Dürzî reislerine mektup yazılarak muhakeme için Beyrut'a çağrılmışlardı. Beyrut'a gelen Dürzî reisleri umulmadık bir şekilde teslim olmuşlardı ki içlerinde Kaymakam Mir Mehmed Arslan, Sait Canbolat ve Şeyh Hüseyin Talhuk gibi çok nüfuzlu olanlar da vardı. Bunlardan başka bir kısmının da Havran Dürzîlerine katılmak üzere Cebel'in yüksek yerlerine kaçtıkları haberi gelmişti. Fuad Paşa daha önce bölgedeki kabileler ile bunlarla birleşmemeleri konusunda görüşmüş şimdi de onları iki ateş arasında bırakmak için Deyrü'l-kamer'de hazırlık başlatmıştı.[252] Öte yandan General Duffrin Fransızların hareketlerine karşı çıkarken, Sadaret'e başvurarak İngiliz askeri için bir kışla tahsis edilmesini istemekten de çekinmemişti. Fuad Paşa Duffrin ile görüşerek asker getirmelerine gerek olmadığını anlatmaya çalışmıştı. Asker getirme konusunda kesin kararlı olduklarını görünce istedikleri kışlanın onlara uygun olmadığını, yaklaşan kış mevsiminde asker barındırmanın daha da

[252] GÖKBİLGİN, a.g.m, 695.

güç olacağını ve onlara verecek yerleri olmadığını söylemişti (18 Cemâziyelevvel 1277 / 2 Aralık 1860).[253] Fuad Paşa bu görüşme ile onları kararlarından vazgeçirmeye çalışmış ve şartların zorluğunu da buna delil olarak göstermişti. Daha önemli işler varken bir de böyle yabancı devletlerin müdahale çalışmalarını önlemeye çalışmak Fuad Paşa'yı hayli meşgul etmişti.

Dersaadet'ten Fuad Paşa'ya gönderilen bir tahriratta Fransız askerinin daha önce belirlenen 6 aylık süresinin henüz dolmadığı, bu süreden önce gitmelerinin ancak imparatorun izniyle olabileceği hatırlatıldıktan sonra Osmanlı Devleti'nin işi sıkı tutmasının önemine vurgu yapılmıştı. Kendilerinin eşkıyaya dehşet vererek olayların önüne geçmeleri ve sorumluları cezalandırmaya verdikleri önemle iyi niyetlerini ispatladıklarını ve yabancı askerlerin müdahalesine gerek kalmadığı bir kez daha belirtilmişti. Devlet-i aliyye'nin böyle bir zamanda başına böyle bir gaileyi çıkaranlar kim olursa olsun cezalandırılacak ve Avrupalıların *gevşek davranılıyor* gibi bir gerekçe ile işe karışmalarına fırsat verilmeyecekti.[254] Bir başka belgede de aynı konu ile ilgili olarak "*hadise-i Şâmiye Devlet-i aliyye'ye şu vakt-i nazikde bir büyük gâ'ile açmış ve âsâyiş umûmen memâliki belki bütün devleti hâtırlı bir hale koymuş ve müdâhale-i fi'iliye-yi ecnebiyeyi da'vet etmiş olduğundan böyle umûm-ı millet-i İslâmiyyeye muzır olan maddeye sebeb ve âlet olanların her kim olur ise olsun şedîden te'dîb olunmak ve husûsuyla te'dibât-ı lâzimede gevşek davranılıp da Cidde[255]'de olduğu misillü Avrupa komisyonunda muhâkemeye meydân verilmemek ve serkeşân teba'aya ve her cins erbâb-ı*

[253] BOA; HR. SYS 1528/29.
[254] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 864/2.
[255] Cidde'de 15 Temmuz 1858'de yaşanan karışıklıklar sırasında Fransa konsolosu ve İngiltere konsolos muavini kendi vatandaşlarını korumak isterken öldürülmüşlerdi. Islahat Fermanı'na karşı ilk tepki olarak kabul edilen bu olay sonunda İngiltere ve Fransa hemen savaş gemilerini göndererek şehri topa tutmuşlar ve sorumlu tuttukları 10 kişiyi idam etmişlerdi. Adı geçen devletler Devlet-i aliyye'den yüklü bir tazminat talebinde de bulunmuşlardı. Bu talebin hazineden peşin olarak karşılanması mümkün olmadığından yeni esham düzenlenerek bu tazminata mukabil verilmesi ve esham-ı cedideden oluşacak faizin hiç değilse yarısının Cidde ahalisinden parça parça tazmin edilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak yazışmalar sırasında İngiltere ve Fransa sefirlerinin ortak metinler oluşturdukları ve tehdide varan ifadeler kullandıkları da görülmüştü. Bkz. BOA: *İrade/ Meclis-i Mahsus* 901. Daha geniş bilgi için Bkz. Fahir ARMAOĞLU: *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi* (Ankara, 1997), 265-266.

fesâda bir ibret-i mü'essire gösterilmek hâlen ve istikbalen ve dahlen ve haricen elzem ve ehemmdir"[256]denilerek konunun önemine değinilmişti. Sadaretten Fuad Paşa'ya hitaben yazılan bir tezkerede de gözünü bir süreden beri bölgeye dikmiş olan ve karışıklık çıkarmaya çalışanlara karşı dikkatli olunması ve hem asayişin sağlanması hem de ahalinin maddi manevi ihtiyaçlarının karşılanmasına çalışılması istenmişti.[257] Fuad Paşa da bu konuda istenenleri fazlasıyla yerine getirmeye çalışmıştı.

Fuad Paşa'nın gönderdiği bir tahrirattan tutuklama ve yargılama süreci ile ilgili olarak Beyrut'ta mahpus bulunan Kaymakam Osman ve Abdüsselam Beyler başta olmak üzere muhakemeleri yapılacak kişiler için bir Divan-ı Harb teşkil olunarak muhakemelere başlanılmasının kararlaştırıldığı öğrenilmişti. Hurşid Paşa kethüdasıyla, Tercüman Ahmed Efendi'nin muhakemelerinin Beyrut tarafına ait olmasıyla karakol altında olarak orada bırakılmışlardı. Şam'da yaklaşık 1000 kişinin tutuklandığını kaydeden Fuad Paşa cinayetle suçlananların Fevkalâde Meclis-i Tahkik'de sorgulanmayacaklarını ve kanûnen hüküm verilecek kadar şahitleri de olmadığından bunlar için iki farklı yol izleneceğini belirtmişti. Bunlardan birincisi yapılanları inceleyip kalede muhafaza edilen Hıristiyanların akrabalarından katl ve malları yağma olanlardan bildiklerini öğrenmek, ikincisi ise ele geçirilen eşkıya için memleketin ileri gelenlerinden tayin olunan komisyonların teslim ettikleri defterleri incelemekti. [258] Sonuçta Kaymakam Abdüsselam Bey ile Binbaşı Ali Ağa'nın idamına, Binbaşı Mehmed Ali Ağa'nın müeyyiden kal'abend ve Binbaşı Hafız Ağa'nın ise askerlikten uzaklaştırılmasına karar verildiği Fuad Paşa tarafından Dersaadet'e bildirildiğinde durum Encümen-i mahsusda görüşülerek kendisine bir cevap yazılmıştı. Bu cevapta olayların sükûnet bulmasından duyulan memnuniyet ve cezaların birer derece hafifletilmesinin uygun olacağı dile getirilmişti. Buna göre Abdüsselam Bey ve Ali Ağa'ya verilen idam cezaları kal'abendliğe, Mehmed Ali Ağa'ya verilen kal'abendlik

[256] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 851/6.
[257] *BOA: A.MKT.UM* 505/87.
[258] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 894/3.

cezası da hapis cezasına çevrilmekteydi.[259] Bu arada suçlar ve bunlara verilecek cezalar da sınıflandırılmıştı. Yapılan inceleme ve sorgulamalar sonucunda 167 kişinin idamına karar verilmişti. Fuad Paşa idamlarla ilgili olarak; "*Şu kadar adamı bir günde öldürmek doğrusu ağır görünmüş ise de şu vakıâ-yı faciânın zaten büyüklüğüne ve alemce hâsıl ettiği te'sirâta nazaran böyle bir büyük tarziyeye ve kısâs-ı maneviye ihtiyâc olduğu bedîhi görünmüştür*"[260] diyerek buna mecbur olduklarını dile getirmişti. Fuad Paşa gönderdiği bir telgrafta ele geçirilen eşkıyadan muhakeme sonucu idamları gereken 167 kişiden 56'sının Pazartesi günü (20 Ağustos) Şam dahilinde münasip sokaklarda alenen asıldığını ve kalan 111 kişinin de kurşuna dizildiğini bildirmişti. Fuad Paşa bu alenî idamlar sırasında hiçbir olayın meydana gelmediğini de ifade etmiştir. İdam edilenler arasında memleketin ileri gelenleri de bulunmasına rağmen fark gözetilmeksizin cezalar icra edilmiş kalanların da mahkemeleri tamamlandıkça cezalarının icra edileceği belirtilmişti. Kal'abend cezası verilenler de vapurlarla Dersaadet'e gönderilecekti.[261] İdamlar şehirde büyük bir heyecan ve korkuya sebep olmuştu. Öte yandan Müşir-i sabık Ahmed Ağa ile suçlu bulunan diğer zabıtanın özel olarak teşkil olunan Divan-ı Harb'de muhakemeleri yapılmaktaydı. Yabancı memurlara göre bu olaylar durup dururken çıkmış değildi. Bu olayları çıkaranların kimler olduğuna dair araştırmalar mahkeme süresince de devam etmiş ama bir sonuç alınamamıştı. Ancak rüesa-yı memleketin isyan günlerinde Hıristiyan mahallesine gidip halkın önüne geçerek onları durdurmaya çalışmadıkları da gözden kaçmamaktaydı ki bu kudrete sahip olmalarına rağmen bu yolda bir çabaları olmamıştı. Hatta Fransa ve Rusya memurları bu olaylara müşir-i sabık ile bazı rüesanın sebep olduğu görüşündeydiler. Rüesanın bazı suçları olsa da bu fitneyi onların çıkardığı söylenemezdi. Önyargısız bir araştırma ile gerçek sorumluların bulunmasına çalışılmış ve bir süredir şımarmış olan Şam'ın düzen altına alınmasının zamanı gelmişti. Yalnız Şam ahalisi değil etrafta bulunan Arap ve

[259] *BOA: A.AMD* 94/74.
[260] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 894/3.
[261] *BOA: HR.SYS* 917/1.

Dürzî kabilelerinin de suçlu oldukları ve onlardan ele geçirilenlerin de muhakemelerinin yapılacağı duyurulmuştu. Şam ahalisinin ne kadar ihanet içinde olduğu ise bir örnekle şu şekilde anlatılmıştı; "*Esnaftan Habib isimli bir kişi öldürülmüş, hanesi yakılıp kül olmuştur. Bir hasır üzerinde kalan karısı maktûl kocasının 1600 kuruş borcunu ödemek istemiş ancak kudreti olmadığından bunu yapamamıştır. Kendisine hediye olarak birkaç ekmek ve bir halı gönderildiğinde üzüntüsünden birkaç saat sonra bu halının üzerinde ölmüştür*."[262]

Sorgulamalar yapılıp cezalar verilirken İngiltere, Fransa, Rusya ve Prusya komiserlerinin dikkat çektiği bir husus vardı. Bu da Devlet-i aliyye'nin bölgede görevli memurlarına Dürzî şeyhlerinin aldıkları cezalara yakın cezalar verilmesiydi. Bunun bir haksızlık olduğunu ve aralarında bir fark olması gerektiği düşüncesiyle oluşturulan meclislerde olayların sebepleri ve siyasi gelişmelerin hiçbirisinin dikkate alınmadığı ve bu meselelere doğrudan bir ceza davası gibi bakılarak yargılamaların yapıldığını savunmuşlardı.[263] Komiserlerin bu şekilde yargıya müdahale etme hakları olmamakla birlikte ilk tesbitleri nisbeten doğruydu. Nitekim Fuad Paşa da çok sert davrandığını yeri geldiğinde itiraf edecekti.

Fuad Paşa Sadarete gönderdiği tahriratta olaylarda ihmali görülen askerler hakkında aldıkları kararları da şu şekilde bildirmişti; Cebel ve Şam hadisesi sırasında Raşya, Deyrü'l-kamer ve Şam'da bulunan askerden çoğu çeşitli kusurlar işlemiş ve askerliğin şanına yakışmayan davranışlarda bulunmuşlardı. Bir kısmı cinayetten yargılanmakta olup diğerleri de suçlarının derecesine göre cezalandırılacaktı. Yönetici makamında bulunup görevini layıkıyla yapmayanlar da *birliğe darlık getirmek* suçundan dolayı yargılanacaklardı. Diğer taraftan Arabistan Ordu-yu Hümayunu şayia altında olduğundan bünyesindeki asker takım takım değiştirilerek yenilenecektir. Olaylar sırasında hiçbir olumsuz davranışı görülmemiş ve Şam kalesinde

[262] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 894/3.
[263] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 864/3.

bulunup Hıristiyanları korumaya çalışan Şişhaneci Taburu dışındaki asker diğer ordulara dağıtılarak değiştirilecekti. Ancak bu kadar çok askerin böyle nazik bir durumda hemen değiştirilmesi mümkün olamayacağından bu iş kafile kafile yapılacaktı. Bu bağlamda töhmet altında bulunan zabıtandan oluşan ilk kafile Dersaadet'e doğru yola çıkarılmıştı. Bunların yerine geçecek süvari ve piyade 338 neferin de yerlerinin boş kalmaması için hemen yola çıkarılması ve daha sonrası için çavuş, onbaşı ve neferattan da 974 kişinin gönderilmesi gerekmekteydi.[264]

Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya Dersaadet'ten gönderilen yazıda Cebel-i Lübnan ve civarında asayişin devam ettiği, olaylarda sorumluluğu görülenlerin muhakemelerinin yapıldığı, firarilerin de ele geçirilerek cezalarının verilmesi için gerekli tedbirlerin alındığının öğrenildiği ifade edildikten sonra Arabistan Ordu-yu Hümayunu Hazinesi'nde poliçesi bulunan tüccar ve saireden muhtaç olanların maliye hazinesine poliçe keşide etmelerine izin verileceği belirtilmiştir. Üçüncü sınıf eshab-ı cinayetten olup Rodos ve İstanköy cezirelerine gönderilmiş olan 101 kişinin ekmek ve yiyecek ihtiyacının uygun yerlerden buralara gönderilmesi de kararlaştırılmıştır. Yine Dersaadet'ten gelen bir başka yazıda bölgenin ıslahatı cümlesinden olarak alınan tedbirlerin ve yapılan işlerin gayet güzel olduğu ifade edildikten sonra duyulan bazı şeylerden dolayı birkaç ihtarda bulunma ihtiyacı hissedildiği dile getirilmişti. Dürzîlerin bunlarla ittifak içinde olmaları ihtimali yüksek olmasına rağmen Kudüs ve Nablus ahalisinin heyecan içinde oldukları haberi alınmıştı. Mevcut birliklerin yetmeyeceği ve suçluların cezalandırılmalarında geç kalındığı düşüncesi Avrupalıların da yanlış yorumlarıyla içinden çıkılmaz bir hâl almıştı. Bu nedenle şimdilik 2 tabur asker ve 500 kese akçenin Tersane-i Hümayun'dan 2 vapura konularak hemen yola çıkarıldığı ve dikkatli olunması gerektiği ifade edilmişti.[265]

---

[264] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 942/1.
[265] *BOA: HR.SYS* 917/1.

Hariciye Müsteşarı Kabûli Efendi'ye 15 Eylül 1860 tarihinde Beyrut'ta bulunan Ebro Efendi'den gelen telgrafta sabık Arabistan Ordu-yu Hümayun Müşiri Ahmed Paşa[266] ile Miralay Osman ve Abdüsselam Beylerin vesair küçük zabıtanın Şam'da kurşuna dizildiği belirtilmişti. Ebro Efendi ayrıca Fuad Paşa'nın Beyrut'a 12 saat mesafede Kabul-Yas denilen yerde olduğunu ve ertesi gün Beyrut'a geçeceğini ve bunun hazırlığı içinde bulunduklarını da ilave etmişti.[267] Bu telgrafta ayrıca Rus konsolosunun hidmetkârının hanesinde bulunan bir mektuptan Rus konsolosunun diğer konsolosları devlet aleyhine kışkırtma sevdası içinde olduğu anlaşılmış ve yeni bir entrikanın önüne geçmek için gerekli tahkikatların yapılması da istenmişti.[268]

Fuad Paşa Şam meselesiyle ilgili olarak devletin ve kanunun birinci görevinin bu olayın kaynağı ve sorumlusunu bulup cezalandırmak olduğunu ifade etmişti. Bu fitnenin sorumlusunu bilip söyleyenlerin cezalarının hafifletileceği de yakalanan kişilerin her birine anlatılarak ilan edilmiş ancak bu yöntem işe yaramamış, fitnenin kaynağına dair hiçbir sonuç alınamamıştı. Birinci ve ikinci derecede suçlu olanlara müebbed ve muvakkaten kal'abendlik, üçüncü derecede suçlu olanlara üçer sene müddetle sürgün cezası verilmişti. Sonuçta birinci ve ikinci derecede suçlu görülenler cezalarını çekecekleri Magosa Kalesi'ne gitmek üzere Kıbrıs'a gönderilmişti. Üçüncü derecede suçlu görülenlerin ise Rodos, Sakız ve Bozcaada'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştı.[269]

Fuad Paşa ayrıca asker ithali ve askerin ihtiyaçları için akçe gönderilmesi konularına da dikkat çekmişti. Fuad Paşa'nın acilen asker ve

---

[266]Ahmed Paşa Mekteb-i Harbiyye'nin yetiştirdiği ilk kurmaylardandır ve mektebde nazırlık etmesinden dolayı "nazır" lâkabıyla anılan bir kişidir. Aynı zamanda bir tarikat mensubudur. Nitekim vasiyetinde Muhyiddin-i Arabî hazretlerinin ayak ucuna gömülmeyi vasiyet etmiştir. Onun bu vasiyetini yerine getirmek isteyenlere Fuad Paşa başlangıçta izin vermiş ancak Hurşid Paşa " biz devletçe Ahmed Paşa'yı idama müstehak gördük. Şimdi naaşına ta'zim edilirse haksızlığımıza haml olunarak bir gulüv husulüyle yeniden fesad çıkarmağa bais oluruz" diyerek onu vazgeçirmiştir. Bkz. İNAL: *a.g.m*, 163.

[267] *BOA: A.AMD* 93/28.

[268] *BOA: A.AMD* 93/28

[269] BOA: İrade / Meclis-i Mahsus 851.

akçe gönderilmesi talebi ve Sayda Valisi Hurşid Paşa'nın azlinden dolayı yeni vali gelinceye kadar yerine Fırka-i Bahriye Kumandanı Mustafa Paşa'nın bakacağına dair beyanlarını içeren tahriratı Miralay Enis Bey tarafından ulaştırılmıştı. Fuad Paşa bir taraftan da Avrupa devletlerinin galeyanlarını durdurmaya, onları asker ithali meselesinden vazgeçirmek için emrinde yeterli miktarda asker ve askerin idaresi ile zor durumdaki ahalinin ihtiyaçlarına cevap verecek yeterli paranın olmasına çalışmıştı. Bu mesele için öngörülen para 30.000 keseydi. Bu 30.000 kesenin bazergan[270]lardan hazinece belirlenen karşılıklarda alınması düşünülmüştü. Bu durumda haftada beşer bin ve bazen yedişer bin beşer yüz kese olmak üzere 25.000 kesenin Şam'a gönderilmesi ve kalan 5000 kesenin de hazırlanan redif taburlarının levazımat ihtiyaçları için Nizamiye Hazinesi'ne verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu arada askerin ve halkın ihtiyacı için Kıbrıs'dan 20.000 kile zahire istenmiştir. Ancak zahire ihtiyacının karşılanması için bu miktar da yeterli değildi. Zahireden alınan %12 gümrük resmi düşürülürse hem zahire hem de bunu getirecek tüccar bulmak kolaylaşacaktı. Böyle bir durumda bu tür fedakârlıklar yapmak şarttı. Sonunda üç ay süreyle devletin diğer taraflarından Beyrut'a getirilecek zahireden sadece %5 gümrük resmi alınması kararlaştırılmıştı. [271]

Diğer taraftan Cebel hadisesini tahkik etmek için Beyrut'a çağrılan 14 Dürzî reisi ve şeyhlerinin acilen muhakemeleri yapılmıştır. Alınan karaları icra etmek üzere Beyrut'tan 1,5 tabur asker ile 9 Rebiülevvel (25 Eylül) de Sayda'ya gidilmiş ve Trablusşam'dan toplanan ve Sayda'da mevcud olan birer tabur dahi birleştirilerek 3,5 taburla Deyrü'l-kamer'e gidilmiş ve oradan duruma göre hareket olunması kararlaştırılmıştı. Hapsedilen 4 reis dışında kaçanlardan bazılarının Raşya yoluyla Havran tarafına çekilmek üzere oldukları haber alındığında gerekli tedbirleri almak üzere Cezin bölgesine gidilip burası geçici olarak ordugâh yapılmıştı. Dürzî reislerinin başlangıçta

[270] Hırıstiyan tüccarlar hakkında avam beyninde kullanılır bir tabirdir. Bkz. PAKALIN: a.g.e, 183.
[271] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 851.

Bekaa'ya inerek oradan Cebel-şeyh üzerine çekildikleri haberi alınınca Cezin'de bulunan askerden bir grup keşifte bulunmak üzere Ferik İsmail Paşa kumandasında görevlendirilmişti. Yaptıkları takibatta reislerin karşı Cebel'e geçtiklerini öğrenmiş ve o tarafa yönelmişlerdi. Daha sonra Raşya'ya 2 saat uzaklıkta Banat denilen mevkide 1000-2000 kadar Dürzînin toplandığını bir Hıristiyan haber vermiş ancak bu haber asılsız çıkmıştır. Firarilerin Havran tarafına geçmek üzere dağın arkasına dolaştıkları ve 200-300 kadar yaya ve süvarinin bulunduğu tespit edilince Havran tarafına geçişlerine engel olmak için bir set oluşturulmasına karar verilmişti. Dolayısıyla eşkıya takibi dışında yapacak bir şey kalmamıştı.[272]

Fuad Paşa'nın emriyle Dürzîlerin zarar verdiği gayri müslimlere ait hanelerin zararlarının karşılanması için de keşif memurları görevlendirilmiş ve keşif defterleri düzenlenerek masraflar çıkarılmıştır. Ancak mÂli sıkıntılar ve masrafların çokluğu nedeniyle ilk önce ferdî zararlar karşılanmış ve mirîye ait olanlar sonraya bırakılmıştı. Ayrıca felaketzedeler için gerekli yorgan, yastık ve eşyanın Kıbrıs'dan alınmasına dair Sayda Valisi'nin gönderdiği tahrirat incelenerek buna olumlu cevap yazılmıştı.[273]

Fuad Paşa Şam meselesini ikiye ayırmak gerektiği düşüncesindeydi. Birincisi mevcut durum ve bunun gerektirdiği tedbirler, ikincisi ise bir süreden beri burada hâkim olan karışıklık ve buna karşı yapılması gereken ıslahattı. Birinci mesele ile ilgili olarak yakalanan eşkıya ve görevini yapmayan memurların cezaları verilmiş, ahaliyi ve Avrupayı hoşnut edici tedbirler alınmıştı. Diğer taraftan Dürzîlerle çıkabilecek bir büyük muharebenin önüne geçmek için suç daha ziyade rüesa ve ümeranın üzerine yüklenmiş, bazıları yakalanıp hapsedilerek muhakemeleri yapılmıştı. Firariler de güç şartlar altında takibattaydı. Dolayısıyla sıra Cebel'de yeni düzenin kurulmasına gelmişti. İkinci mesele Arabistan eyaletlerinde yapılacak ıslahattı. Şam, Sayda ve Halep başta olmak üzere Arabistan hattının mülkî ve malî

[272] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 894/1.
[273] *BOA: İrade/ Cebel-i Lübnan* 142.

durumunun perişanlığı giderilmeliydi. Arabistan ordusu da maddi ve manevi olarak tükenmiş durumdaydı. Bu perişanlık içinde önceden toplanan gelirin yarısını bile toplamak mümkün değildi. Ayrıca tüccarın parası da hükümetin zimmetinde olduğundan istikraz şansı da kalmamıştı. Bu nedenle yüklü bir meblağa ihtiyaç vardı. Buraların idaresinin bu şekilde karışmış olduğunu gören Fuad Paşa "*me'mûriyet-i kemterânem mes'ele-yi hâzıraya mahsûs ve muvakkat bir şey olup bu ikinci derece için uzun uzadıya düşünecek ve usûl ve fürûğunu mütâla'a edecek bir hey'et ve idârenin teşkîli lâzım geleceğinden bunun için evvelki mütâla'ayı başkaca bir komisyon mu gönderilir yoksa diğer bir sûret mi bulunur. Burası emr ve irâde-i seniyyeye menûttur. Me'mûriyet-i mahsûsa-yı kemterâneme gelince bunun dahi nasıl nihâyet bulacağı ma'lûm ve mu'ayyen olmayıp komisyona dâ'ir muahharen şeref-bahş hâme-i terkîm olan fermânnâme-i sâmî-i dâverîlerinde maslahatın külliyâtı bitip de avdet-i acizânem vukû'unda bir başka komiser ta'yîn buyrulacağı sözüne nazaran bir had ve nihâyet gösterilmiş ise de maslahatın külliyâtı ta'yîn etmedikçe bitirilecek şey ne olduğu bilinemeyeceğinden ve bunu ise kullarının ta'yîn etmekliğim kâbil olamayacağından bunda dahi istizân mecbûriyeti hâsıl olmuştur. Çünkü ifâ-yı fermân buyrulacak vezâif-i me'mûriyet birkaç aylar dahi burada kalmaklığı yani mevsim-i şitâ*yı *burada geçirmeği istilzâm eder*"" dedikten sonra kararın yine kendilerine ait olduğunu ifade etmişti (Rebiülâhir 1277 / Ekim1860).[274]

Fuad Paşa her fırsatta Cebel-i Lübnan ve Şam olaylarının başlı başına ağır bir mesele olup, asayişin sağlanması ve tazminat için yüksek meblağlar gerektirdiğini belirtmekteydi. Bu arada bir taraftan zarar gören hanelerin tamirine başlanmış ve ele geçen az çok hasılatla da felaketzede Hıristiyanların ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştı. Asıl tazminat mikdarlarını ödemek şu anda mümkün değil ise de hapiste bulunan ve firarda olan ümera ve vüzeranın muhakemelerinde el konulan emlaklerin satılıp Hıristiyanların zararları karşılanmaya çalışılmıştı. Fuad Paşa'nın kendi deyimiyle "*Şam*

[274] *BOA: İrade / Meclis-i Mahsus* 894/4.

tazminatı pek azîm ve cesim bir meseledir." [275] Yabancı memurlar bir milyon keselik zayiat olduğunu ileri sürerken, Müslüman taraf bu mikdarın 5-6 yüz bin kese olduğunu söylemekteydi. Var gücüyle tazminat meselesini çözmek için çalışan Fuad Paşa Şam'dan 50.000 keselik fevkalâde bir vergi toplansa ve suçlu olanların emlakleri satılarak 50.000 kese daha elde edilse bile 10 seneden önce sözkonusu mikdarı toplayamayacaklarını belirtmişti. Bu kadar beklemek mümkün olmadığı gibi her geçen gün faiziyle birlikte tazminat mikdarı artmaktaydı. Bu durumda ne yapacaklarını Dersaadet'ten soran Fuad Paşa şöyle devam etmiştir; " -*Şimdi Şam'lı olarak 10-15 bin kişi evsiz barksız kalarak üç beş familya bir yerde olarak verilen hânelerde ikâmet ettirilmekte ve sermâye olmaksızın işsiz güçsüz durup dâ'ima envâi' şikâyetler ile hergün bin türlü kîl ü kâl çıkarmakta olduklarından ve bunlara i'âne için 1000 kese kadar akçe verilmeye ihtiyâc vardır*."[276] Fuad Paşa bir defalık da olsa 100.000 keselik bir akçe bulunup ihtiyaçlarının derecesine göre dağıtılırsa insanların evlerini yapmaya başlayacaklarını da ilave etmişti. Fuad Paşa'nın beyanlarından da anlaşıldığı üzere durum oldukça kötüydü. İnsanlar işsiz-güçsüz hatta evsiz kalmıştı. Böyle bir durumda devlete büyük iş düşmekteydi. Bölgede devletin temsilcisi olarak bulunduğundan bu zor durumu başkente aktaran ve çözüm bulmaya çalışan Fuad Paşa, devletin içinde bulunduğu zor durumu bildiğini ancak yaklaşan kış mevsimi nedeniyle acele yardıma ihtiyaçları olduğunu ifade etmekteydi. Bu acil istekler karşısında devlet ilk etapda Müşir Paşa kumandasında 2 tabur asker ve 5000 kese akçe göndermiş, Fuad Paşa'da teşekkürlerini iletmişti. Ancak Şam'da bulunan ve uzun süredir aylıklarını alamayan askere biraz para verilmesi gereği ve bunlara en az 2100 kesenin gideceğini de bildirmişti. Diğer taraftan kalan 2900 akçe de Hıristiyanlara yevmiye ve kışlık malzeme masrafı olarak gidecekti. Dolayısıyla sadece bu iki kalem ihtiyacın karşılanmasıyla 5000 kesenin biteceğini söyleyen Fuad Paşa akçe ihtiyacını tekrarlamıştı. Diğer taraftan firar eden eşkıyanın civardaki Dürzilerle birleşip yeniden isyana kalkışmaları ihtimalinin her zaman mevcut olduğunu ve bu ihtimale karşı da

[275] *BOA: İrade / Meclis-i Mahsus* 894/4.
[276] *a.g.y*

tedbir almaları gereğini ifade etmişti. Öyle ki bazı önemli merkezlere asker yerleştirmek gerekecekti. Diğer taraftan Şam ve Beyrut'ta bekletilmekte olan Hıristiyanların tayinatları birkaç gün verilemeyecek olsa hemen dedikodular ve şikayetler yükseleceğinden bahisle bu konular için de akçe ihtiyacına dikkat çekmiş ve "*bunun şimdiden çâresi bulunamaz ise ileride maslahatça ve politikaca pek tehlike hâlinde bulunacağından şu mesârif-i külliyeye karşı bir 40-50 bin kese kadar mebâliğin tertîbiyle haftada ve 10 günde bir kere üçer-beşer bin kesenin irsâli lüzûm ve ehemmiyetini kemâl-i te'essüf ve te'dîb ile berâber bi'z- zarûre beyân ve iş'âr edilmiştir*"4 Rebiülâhir 1277 (20 Ekim 1860).[277] Fuad Paşa üzerine aldığı sorumluluk bilinciyle ileriye dönük endişelerini de bu şekilde dile getirmekten çekinmemişti.

Fuad Paşa'nın 4 Rebiülâhir 1277 (20 Ekim 1860) tarihiyle Şam'dan gönderdiği 4 tahrirat Meclis-i Hassa ve Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüş, Paşa'nın isteklerinde haklı olup diyecek bir şey olmadığı belirtildikten sonra oraya para yetiştirilmesinin bir zorunluluk olduğu vurgulanmıştı. Birkaç gün içinde 6000 kesenin gönderileceği ve başka hiçbir mahalle harcanmamak suretiyle mümkün olan en kısa sürede 50.000 kesenin de tedarikine çalışılacağı bildirilmişti. Diğer taraftan tazminat mikdarı olarak istenen 600.000-1.000.000 kesenin abartılı olduğu, çünkü buradaki Hıristiyan tebaanın mütevazi bir hayat ve emlâke sahip oldukları, evlerinin Müslümanlar gibi kerpiçten yapıldığı belirtilmişti.[278] Bu açıklamalar Fuad Paşa'nın dikkatini çekmek ve bu miktarın fazla olduğunu ona göstermek için yapılmıştır. Sonuç olarak Fuad Paşa'nın tazminat mikdarı dışındaki istekleri uygun bulunmuş ve bir süre daha bölgede kalması halinde problemlerin büyük ölçüde giderileceği kendisine tebliğ edilmişti. Öte yandan Hıristiyan ahaliye verilecek tazminat ile ilgili olarak Müslüman halktan toplanacak olağanüstü verginin ayrıntılarını göstermek üzere toplanan komisyonun kaleme aldığı bildiri Fuad Paşa tarafından Dersaadet'e gönderilmiş ve bu da Meclis-i Mahsus'da görüşülmüştü. Buna göre halk çok fazla sıkıştırılmadan 47.000 kese kadar

[277] *a.g.y*
[278] *a.g.y*

para toplanacak ve tazminat için merkezden verilecek 25.000 kese ile birleştirilince yaklaşık 70.000 keseye ulaşılacaktı.[279] Fuad Paşa Fransızların müdahalesini önlemek için tazminat meselesinin bir an önce halledilmesine özel bir önem vermekteydi.[280]

Bu arada bölgede Avrupa devleti temsilcileri tarafından kurulan komisyon çalışmalarına devam etmekteydi. Fuad Paşa bu komisyonun *davacı* gibi hareket ederek hükümeti anlamsız sorularla sorguya çekmesinden son derece rahatsızdı ve bazı toplantılarına katılarak kendilerinin bir davacı gibi hareket edemeyeceklerini, buna hakları olmadığını şimdiye kadar yapılanların ve şimdiden sonra yapılacak olan şeylerin devletin isteği doğrultusunda olduğunu, kendilerini ancak görüşlerini beyan edebileceğini sert bir şekilde ifade etmişti. Üstelik beş devletin de kendi aralarında görüş ayrılıkları mevcuttu. Fransızlar Dürzîleri tamamen Cebel'den çıkarmak, bu olmazsa mahkumiyet altına alarak Sayda, Beyrut ve Trablusşam şehirlerinin de katılımıyla Marûni bir reisin hakimiyetinde özerk bir prenslik oluşturulmasını istiyorlardı. Rusya ise bu durumun Katolikleri hâkim kılacağından kabul edilemeyeceğini ve Lübnan ile Cebel-i Şeyh ahalisinin devlet idaresinden çıkarılarak imtiyazlı iki prenslik halinde Katolik ve Ortodokslara tahsis edilmesini böylece diğer yerlerde zulüm gören Hıristiyanlara da sığınacak bir yurt olmasını istiyordu. Fuad Paşa'ya göre İngilizler artık Dürzîleri tutma fikrinden vazgeçmişlerdi. İngiltere, Avusturya ve Prusya'ya göre Sayda, Şam ve Halep eyaletleri buradaki Hıristiyanların gelecekteki durumlarını temin edecek özel bir düzene bağlanmalı ve burada tek bir idare kurulmalıydı. Fuad Paşa ise Cebel'in eskiden mevcud olan imtiyazları dışında herhangi bir değişikliği kabul edemeyeceklerini çok net olarak ifade etmişti.[281] Fransızların nüfusu karışık yerlerden Dürzîlerin çıkarılması fikrine, Fuad Paşa bunu kendilerinin ve İngilizlerin kabul etmeyeceğini söyleyerek karşı çıkmıştı. Fuad Paşa Fransızları teskini için

[279] *BOA: A.MKT.MHM* 221/49.
[280] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 872/2.
[281] GÖKBİLGİN: *a.g.m*, 697.

Dürzî reislerinin yakalanıp muhakeme edilmesinin yeterli olacağını eğer toptan bir harekâta girişilir ve ahali yerini terk ederse Fransızların tazminat adı altında bölgeyi sahiplenmeye kalkacaklarından çekinmekteydi.[282] Fuad Paşa'nın ve devletin baştan beri üzerinde ısrarla durduğu konu yabancı müdahalesinin engellenmesiydi. Özellikle İngiliz ve Fransızların koruyuculuk adı altında bölgenin içişlerine karışmaları olayları içinden çıkılmaz bir hale getirmişti ve onları bu fikirlerinden vazgeçirmek kolay olmayacaktı. Fuad Paşa Bâbıâli'nin kendisine, Lord Duffrin'in elçiliğe gönderdiği layiha hakkında görüşünü sorduğunda kolay kolay vazgeçmeyeceklerini bir kez daha görmüştü. Bütün Arabistan'ı kapsayan özel bir idare şekli öneren Duffrin, Fransızlardan başka bir şekilde memleketin ayrılmasını istiyordu. Fuad Paşa yabancıların Suriye'yi Fransızların Cezayir'de, İngilizlerin Hindistan'da, Rusların Kafkasya'da yaptığı gibi bir kalıba sokma çabası içinde olduklarını teessüfle ifade ettikten sonra bölgede hükümetin ve mahalli idarenin yetersiz kalmış olduğunu da belirtmişti. Fuad Paşa devamla bölgenin arap saçı gibi karışmış olduğunu, yerli memurların neredeyse derebeyi gibi hareket ettiklerini, müteveffa Ahmed Paşa ve Hurşid Paşa gibi kethüda ve divan efendilerinin ellerine düşen valilerin iş göremez hale geldiğini, askerin bazen 28 ay maaş alamadığını, hükümete ve askere kimsenin güveninin kalmadığını ve başlarına gelenlerden hükümeti sorumlu gördüklerini açıkça itiraf etmişti.[283] Böyle olunca da bölge konsoloshanelerin ve kilise mensuplarının kışkırtma ve etkilerine açık hale gelmekteydi. Her kesim kendi görüşleri doğrultusunda zaten hoşnut olmayan ahaliyi kolayca yanına çekebiliyordu.

Fuad Paşa 18 Receb 1277 (30 Ocak 1861)'de Beyrut'a döndüğünde komiserlerin iki eski kaymakamlığı *vali kaymakamlığı* sıfatı ve *paşalık* ünvanı ile Hıristiyan tebaadan fakat yerli olmayan birinin idaresi altına koymayı ve her cemaatten umûmi bir meclis teşkil edilmesi ile Cebel'in küçük dairelere bölünerek her birine bir müdür tayini ve bunların yanına da bir meclis

[282] *BOA: İrade/Meclis-i Mahsus* 872/3
[283] GÖKBİLGİN: *a.g.m*, 700

verilmesini kararlaştırdıklarını görmüştü. Fuad Paşa bu kararı uygulamanın mümkün olmadığını ve Cebel'i parçalayıp her parçasını diğer kazalar gibi idare etmenin daha doğru olacağını düşünüyordu. Cebel'in idaresi ile ilgili bu görüşmeler devam ederken bir taraftan da Fransız askerinin Cebel'i terk etmesi gerekiyordu. Fransızlar bu işi her ne kadar geciktirmek isteseler de Haziran ayında bu işlemi tamamlamak zorunda kalmışlardı. Avrupa Komisyonu da İstanbul'a nakledilmiş ve nihayet 9 Haziran 1861'de Cebel-i Lübnan idaresi ile ilgili nizamname kabul edilmişti. Buna göre burası Beyrut ve Şam valiliğinden tamamen bağımsız yerli olmayan tebaadan bir Hıristiyan mutasarrıf tarafından idare edilecek, her cemaat mutasarrıfın yanında birer vekil bulunduracaktı. Merkezde ikişer üyeden oluşan bir idare meclisi kurulacak ve 7 kazada da halk tarafından seçilen 3-6 üyelik birer meclis bulunacaktı. Asayiş ve emniyet bir zabıta heyeti tarafından yürütülecekti. Sonuç olarak elçiliklerin uygun gördüğü David Efendi isimli Katolik bir Ermeni mutasarrıf işbaşına getirilmişti.[284] Böylece Lübnan'da özerk bir idare kurulmuş ve I. Dünya Savaşı'na kadar bu şekilde devam etmişti.

Şam meselesinin masrafları için Fuad Paşa tarafından istenilen meblağın yarısı karşılanırken diğer yarısı olan 10.000 kese için bazerganlardan borç alınması kararlaştırılmıştı 7 Cemâziyelevvel 1278 (11 Kasım 1861).[285] Bu karar dahilinde Şam'da Şemiye bazerganın ciro ettiği meblağın Dersaadet'te Komando bazergana ödenmesi kararlaştırılarak borç alınmıştı. Diğer taraftan aynı belgede Fuad Paşa'ya istediği 10.000 kesenin gönderileceği de tekrar ifade edilmişti.[286]

The Morning Post gazetesi Lübnan'da yaşananlarla ilgili olarak Fuad Paşa'yı da içine alan şu yorumu yapmıştı; "*Türk ve Fransız her iki tarafında Dürzîler üzerindeki stratejik hareketi başarısızlığa uğramıştır. Bunun nedeni kısmen iç zorluklar kısmen de Fuad Paşa'nın Fransızları gözönünde tutarak*

[284] GÖKBİLGİN: *a.g.m*, 702-703.
[285] *BOA; A.MKT.NZD* 377/80.
[286] *BOA: A.MKT.NZD* 367/76.

aşırı uçlara ceza vermekteki gönülsüzlüğüdür. Kış yaklaştığı için iki ordu da çekilmiştir. Bahar geldiğinde zaten Fransızlar çekilecek ülke Türk egemenliğinde kalacaktır. Fransızlar Beyrut'a geldiğinde 24.000 nüfuslu Türk ordusu çoktan gelmişti. Türk mevcudiyeti zaten yeterliydi. Fransızların oraya müdahalesi son derece gereksizdi. Üstelik bu askerî müdahale hafiflemiş olan Avrupa düşmanlığını arttırmıştır. Eğer Fuad Paşa'nın itidalli ruhu ve yetkisine kalmış olsaydı Dürzî ve Marûniler arasındaki uzlaşma çoktan sağlanırdı. Fuad Paşa'nın otoritesini umutla beklemeliyiz."[287] Gazetenin yazısından anlaşıldığı üzere bir özeleştiri yapılmakta ve Fuad Paşa'nın bölgedeki çalışmaları takdir edilmektedir. Buradan Fuad Paşa'nın uzlaşmacı ve objektif davrandığı sonucunu bir kez daha çıkarmak mümkündür..

Paris'te *Bercis* ismiyle bir süredir çıkan *Arabi'l-ibare* gazetesinin 24 Rebiülevvel 1277 (9 Ekim 1860) tarihli sayısında Şam meselesi ile ilgili olarak bazı haberlere yer verilmiştir. Olaylar şu şekilde nakledilmiştir; "Hıristiyan zümresi Şam'da uğradıkları eziyetler üzerine Fuad Paşa'ya şikayete gitmişler, Fuad Paşa'da kendilerine "*sizin için bu kadar adam katl eyledim*" diye cevap verdiğinde "*Sen Devlet-i aliyye'nin hukûk-u mülkiyesini icrâ eyledin. Lâkin bizim nehb ve gâret olan emvâlimizin istirdâtına ve ihrâk olunan hânelerimizin tekrâr binâsına medâr-ı ma'aşımız için say' eylemedin*" şeklinde cevap vermişlerdi.[288] Fuad Paşa'nın gerçekten böyle cevap verip vermediğini bilmiyoruz. Ama nakledilenlerin doğru olduğunu düşünürsek bu cevabı da Fuad Paşa'nın hazırcevaplılığı ile bağdaştırabiliriz. Diğer taraftan Hıristiyanların bu tür kışkırtmalar ile yeni bir başkaldırıya geçmesini önlemek için böyle bir cevap vermiş olabilir. Bu idam olayları ile olarak Fuad Paşa'nın "*Ben ömrümde bir tavuk kesmemiş ve bir kuş vurmamış iken Cenâb-ı Hakk bakınız beni nelere alet etti!*"[289] diyerek kendi kendine özeleştiri yaptığı da bilinmektedir. Zaten Fuad Paşa'nın eleştiri aldığı konuların başında da bu

[287] *BOA: HR.SYS* 836/14.
[288] *BOA: HR.SYS* 1528/26.
[289] Mahmud Kemal İnal *Son Sadrazamlar* isimli eserinde bu sözleri o sırada maiyetinde bulunan Hurşid Paşa'nın naklettiğini kaydeder. Bkz. İNAL: *a.g.m*, 162 Ayrıca Ali Fuad Türkgeldi'de *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiye* isimli eserinde bu sözlere nakleden kişiyi bildirmeden yer vermiştir. Bkz.TÜRKGELDİ: *a.g.e*, 157.

olaylar gelmektedir. Ama bunları kendisi için yapmadığı da bir gerçektir. Gerçi Ziya Paşa *Zafernâme Şerhi*'nde olaylara değişik bir bakış açısı getirerek şunları söylemektedir; "*Ahmed Paşa'nın i'dâmı hakkında rivâyat-ı muhtelife olup kimi der ki: Fuad Paşa ile Bükreş me'mûriyetinde bulunduklarında işret haliyle beynlerinde sebkat eden bir nizâ üzerine Fuad Paşa, ötekine hitâben "senin katlin benim elimle olacak" demiş ve bu sözü için bîçâreyi Şam'da kurban etmiş. Ve kimi dahi Âlî Paşa'nın eskiden beri Ahmed Paşa'ya garaz ve kîni varmış. Bu mes'eleyi vesîle-i intikâm etmek için katline yürümüş. Ve hatta esnâ-yı tahkîkâtta Ahmed Paşa İstanbul'a celb olunmuş iken sûrette kemâl-i tahkîkât ve hakîkatte ikmâl-i müddet-i hayat için Şam'a i'âde olunmasında Âlî Paşa ısrar etmiş ba'zılarının tahkîkine göre Âlî Paşa Avrupa'ya ve husûsu ile Fransa İmparatoruna bir hulûs etmek için Ahmed Paşa'yı fedâ etmiştir. Bazılarının kavlince Rıza Paşa'nın mansıb rekâbeti dahi bunlara munzam imiş. Her ne ise bîçâre Ahmed Paşa memleketin ahvâlini vaktiyle devlete ber-tafsîl bildirmiş iken hiç oralara kulak asılmayarak elindeki silah makamında olan askeri alındı. Sonra da kurşuna dizildi.*"[290] Bütün bunların söylenti olma ihtimali oldukça yüksektir. Çünkü Ahmed Paşa'nın suçlu bulunmasının delilleri ortadadır. Burada suçlu olan bir kişi idam edilmiştir. Ziya Paşa bir başka yerde de şunları söylemektedir; "*Âlî Paşa, Fuad Paşa'yı emin sanıp göndermiş ve orada 700-800 bin kese para çalacağı besbelli hatırına gelmemiş idi. Muahharen Fuad Paşa, sadrazam olup iki takrir-i resmî ile bîla-defter, bilâ-sened, bilâ-istîzan-ı resmî 400.000 keseyi mesarif-i fevkalâde namıyla hazîneye kabul ettirdiği Âlî Paşa'ya bazı mahremânı vasıtasıyla ifâde olundukta "emânet ettik hata ettik" buyurmuşlar idi.*"[291] Ziya Paşa'nın "*–mış'lı geçmiş zaman*"la anlattığı bu hikâyelerin söylentiden öte değeri olmadığı düşüncesindeyiz. Fuad ve Âlî Paşaların bütün ömürleri boyunca dostane paylaştıkları siyasî hayatlarının bütüncül nitelikleri gözönünde tutulduğunda da bu rivayetler uyumsuz görünmektedir. Fuad Paşa şartların gereği fırsat kollayan yabancı devletleri işin içine karıştırmadan olayları bir an önce bastırmak için şiddetli tedbirler almak

[290] İNAL: *a.g.e*, 162
[291] İNAL: *a.g.e*, 163.

zorunda kalmış ve devletine ihanet etmeyi hiçbir zaman düşünmemiştir. Cebel-i Lübnan meselesi sırasında Paris Sefiri bulunan Ahmed Vefik Efendi de Fransa Hariciye Nazırı Mösyö Touvenel'e "*Eğer Fuad Paşa'nın yerine ben Beyrut'ta bulunsa idim, umur-u dahiliyemize müdahale etmek üzere gelen Fransız askerini süngü ile karşılardım*" demiştir. [292] Bu ifadeyi mevcut durumun dayattığı tüm zorlamaların dışında duran bir kişinin daha farazî ve gerçek kısıtlamalardan uzak bir tepkisi olarak değerlendiriyoruz.

Fuad Paşa'ya Şam meselesindeki güzel hizmetlerinden dolayı takdirleri içeren bir irade[293] ile taltifi için bir hatt-ı hümayun ve murassa bir kılıç gönderilmişti.[294] Murassa kılıç Asakir-i hassa mirlivalarından Edhem Paşa eliyle ulaştırılmıştı (5 Ramazan 1277 /18 Mart 1861).[295] Fuad Paşa da "*ihsan buyrulan seyf ile nail olduğu iltifat-ı seniyyeden dolayı ifâ-yı şükraniyet*" içeren bir tahrirat göndererek bunları hak etmediğini ve son derece memnun olduğunu ifade etmişti (14 Ramazan 1277 / 27 Mart 1861). [296]

Fuad Paşa daha sonra yaptığı bir konuşmada da bu konuda aldığı övgülere layık olmadığını söyleyerek kendi yaptıklarını küçümserken oranın ahalisine, askerine ve Kolağası Raşid Efendi'ye övgüler yağdırmıştı. Ayrıca meselenin çözümlenmesi üzerine büyük şenlikler düzenlendiğini ve bunun şenliklere neden olan bir olay olarak belleklere kazındığını da belirtmişti. Padişahın fermanı da Türkçe ve Arapça olarak "*Padişahım Çok Yaşa!*" duası ile ilan edilmişti (4 Safer 1278 /11 Ağustos 1861).[297]

Âlî Paşa ise Fuad Paşa'ya yazdığı özel bir mektupta kendisini takdir ederek "*Duşâh-ı gamda bu bîçâreyi koyup gittik -sefer zen- eyledik ama beni*

---

[292] Ali Suavi bu sözleri duyan Âlî Paşa'nın gücendiğini söylerken Fransa'nın Suriye'ye Âlî Paşa'nın isteği doğrultusunda asker gönderdiğini de iddia etmiştir. Bkz. ALİ SUAVİ: Âlî Paşa'nın Siyaseti (İstanbul), 20
[293] *BOA: A.MKT.MHM* 216/39.
[294] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 935/6; *İrade/ Meclis-i Mahsus* 928/2.
[295] *BOA: A.MKT. NZD* 346/ 37.
[296] *BOA: İrade/ Dahiliye* 31506.
[297] *BOA: İrade/ Dahiliye* 31958.

garîb ettik. Lâkin eğer gitmeyeydiniz Beriyyetü'şşam elden gidecek idi. Vallah billah zerre kadar riyâsız söylerim devlet ve millete bu me'mûriyette ettiğiniz hizmet ve gösterdiğiniz fedakârlık ve met3aneti bu millete eski zamanlarda ancak bir-iki kişi îfâ edebilmiştir." [298]diyerek ona karşı olan duygularını ifade etmişti.

Bu arada Suriye'de olaylara şahit olmuş bir kişinin yazdığı ve 1903 yılında Paris'de neşredilen *Souvenir de Syrie pur un Tavoin Occularie* isimli eserde değişik fikirler ileri sürülmüştür. Buna göre "İngiltere Komiseri Lord Doffrin bir layiha hazırlayarak Suriye, Filistin ve Cebel-i Lübnan'ı da içine alacak bir hidivlik kurulmasını ve başına da Fuad Paşa'nın getirilmesini teklif etmişti. Hatta Doffrin bu fikrinin yavaş yavaş Fransa ve Avusturya komiserleri tarafından da kabul gördüğünü, Rusya komiserinin ise şimdilik karşı olduğunu ifade etmişti. Bâbıâli'ye verilen bu layiha görüş bildirmek üzere Fuad Paşa'ya da gönderilmişti. Fuad Paşa telaş ve endişeye düşerek Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa'ya yazdığı tahriratta bu durumun başka bir şekilde memleketi parçalamak olduğunu ve Beriyyetü'şşam kendisine verilse bile kabul edemeyeceğini artık memuriyetinin devamının zor olacağını söyleyerek affını rica etmişti."[299] Bu anlatılanların ne kadar doğru olduğunu bilmiyoruz ama Fuad Paşa bu olaydan sonra 10 ay daha orada kalmış ve işleri toparlayarak sadrazam olarak geri dönmüştür.

[298] TÜRKGELDİ: *a.g.e*, 157.
[299] TÜRKGELDİ: *a.g.e*, 158-159.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİŞİLİĞİ

III.1. Kişiliğine Ait İpuçları

Fuad Paşa çok yönlü ve renkli bir kişiliğe sahiptir. Onun çok yönlü kişiliği ulema mensubu olan tanınmış bir aileden gelmesi, Fransızca eğitim verilen Tıbbiye'de okuması, genç yaşlarında İngiltere, İspanya, Portekiz gibi Avrupa başkentlerinde bulunmuş olması ve Fransızca bilmesi gibi pek çok kaynaktan beslenmektedir. Bu arada hazırcevaplık, nüktedanlık gibi sahip olduğu meziyetleri cesaret ve rahatlığı ile birleştiğinde ortaya oldukça renkli ve karmaşık bir kişilik çıkmaktaydı.

Fuad Paşa aynı zamanda tam bir *görev adamı*dır. Kendisine verilen bütün görevleri küçümsemeden, eleştirmeden layıkıyla yerine getirerek bazen bir kumandan bazen bir diplomat olarak devletine hizmet etmiştir. Bursa'da dinlenirken bile görev bilinciyle Şirket-i Hayriye Nizamnamesi'ni hazırladığı gibi Ahmed Cevdet'in hazırladığı Kavâid-i Osmaniye'ye yardımcı olmuştur.

Öte yandan Tanzimat'ın Fuad Paşa'nın kişiliğine yansıdığı açıkça görülmekteydi. Bu noktadan hareketle eski ile yeninin uyumlu bir bütünleşmeden yoksun yanyana durduğu bu dönemin bir insanın kişiliği söz konusu olduğunda nasıl göründüğünü başlıklar halinde incelenmeye çalışacağız.

III.1.1. Dış Görünüşü ve Avrupailiği

Fuad Paşa fotoğraflarından da görüldüğü üzere zayıf ve uzun boylu bir kişidir. Kaynaklarda buna ilaveten seyrekçe beyaz sakalları olduğu ve miyop olduğu için gözlük kullandığı da yazılıdır.

Fuad Paşa için bir Fransız olan Şamel Lakor tarafından ise "*eski Türk olmadıktan mâ'adâ tamamıyla Avrupa tab'ı ve meşrebine mâlik, gayet latife-gû, Parislilere taş çıkarırcasına zarif olan bu zât, lüzûmunda gâyet ciddî olduğu gibi en mübâlâtsız göründüğü zamanlar bile usûl ve kavâ'id-i İslâmiyete son derece riâyet eder idi. Derece-i zerâfetine ve Fransız lisânında hâ'iz olduğu rüsûha ve bâ-husûs alafranga meşrebliğiyle beraber adât-ı millîyesine ri'âyet ederdi*" yorumunu yaptıktan sonra buna örnek olmak üzere şu olayı anlatmaktadır; Sadareti zamanında Fuad Paşa konağında yabancı elçilere balo verdiği sırada Fransa elçiliğinden genç, şık bir kâtip, sefirin eşine kolunu takdim ederek hareme doğru götürmeğe başlar. Genç kâtip kolundaki zarif hanımla harem kapısına gittiği halde orada durup yalnız hanımı içeri sokacağı yerde hiç durmayarak girmeye davranır. Olanları izleyen Fuad Paşa, kapı önünden genç kâtibin yanına sokularak Fransızca zarif bir nükte ile şöyle der; "-*Siz kapı(Bâb-ı Âli) nezdine memursunuz. Memuriyetiniz burada (yani harem kapusunun yanında) biter*."[743] Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Fuad Paşa dış görünüşü ve donanımıyla ne kadar Avrupalı olsa da bir Osmanlıdır ve gerektiğinde herkese bunu göstermektedir. Kişisel beceri ve zekâsı yüksek olan Fuad Paşa aynı zamanda yakından tanıdığı Avrupa'ya uyumlu ve parıltılı bir kişilikti. Ancak bu onun kişiğinin sadece bir cephesiydi ki bir başka düzlemde bu örnekte de görüldüğü üzere Osmanlı davranış tarzını koruyordu. Aynen Tanzimat gibi iki cepheyi bir arada taşıyan Fuad Paşa bu örnekte olduğu gibi karşılaştığı zor durumları da esprileriyle hafifterek eğlenceli hale getirebiliyordu.

---

[743] Şamel LAKOR: *Türkiye Ricâl-i Devleti* (İstanbul,1326), 60-61.

Başka bir Fransız seyyah da Fuad Paşa'yı şöyle tanımlamaktadır; "*Fuad Paşa şişmanca, kısa boylu, kırmızı benizli, kalın dudaklı bir zâttır. Gözlerinde lem'an eden âteş-i zekâvet ve zerâfet cümlenin nazar-ı dikkatini celb edecek bir derecededir. Müşarün-ileyhin îcâbında gâyet cesûr ve muktedir bir asker kumandanı olduğu rivâyet edilmektedir. Fakat hâl ve etvârı askeri andırmaz. Yaşça Âlî Paşa ile bir olması alâ'im vechiyesinden sakalının kırından anlaşılıyor. Mâ-mafîh Fuad Paşa'nın kâmetce, etvârca refîk-i siyâsetinden daha gösterişli olduğunu söylemek iktizâ eder.*"[744] Burada ilginç olan husus Fuad Paşa'nın kısa boylu ve şişman olarak tanımlanmasıdır. Bu karşı tarafı küçük görme eğilimiyle yapılan bir tanımlama olsa gerektir. Yanlışlığı kolayca ortaya koyulabilecek bir beyanın kasıtlı olamayacağını düşündüğümüzde ise bunu bir hafıza yanılsaması olarak kabul edebiliriz.

Avusturya elçisi Kont Hübner ise Fuad Paşa'yla ilgili olarak "*evzâ' ve etvârı tatlı, şahsen yakışıklı, sözleri nüktelidir. Salonlara müdâvemetle kadınlara kur eder. Fransızcaya suret-i mükemmelede vâkıftır. Tahsili nerede olduğunu bilmezsem de yarı Avrupa terbiyesi almıştır*"[745] diyerek onu tanıtmaktadır. Fuad Paşa'nın burada da belirtildiği üzere dış görünüş olarak ilk göze çarpan yanı zerafeti ve Avrupailiğidir. Kılık-kıyafeti ve çok iyi olan Fransızcası ile bir Osmanlı olmaktan çok Avrupalılara benzemektedir. Kadınlara kur yapan Avrupalı gibi davranan Fuad Paşa Fransız kâtibi harem kapısından çevirdiği için yarı Avrupa terbiyesi almakla itham edilmektedir.

Bu arada Fuad Paşa'nın özellikle Kanlıca'daki yalısı her zaman onun Avrupailiğine örnek olarak gösterilmektedir. Görünüşü bile etkileyici olan bu yalı Boğaziçi manzarası ve etrafındaki bahçelerle muhteşem bir yapı olarak tasvir edilir.[746] Burada *Kanlıca Partileri* ismiyle Avrupa'daki benzerlerinden farksız partiler düzenlendiği ve bu partilerde kıyafet mecburiyeti uygulandığı bilinmektedir. Ayrıca İstanbul'a gelen yabancıların burada mutlaka ağırlandığı

[744] LAKOR: *a.g.e*, 64.
[745] TÜRKGELDİ: *Mesâil*, a.g.e,I, 207.
[746] LAKOR: *a.g.e*, 62.

ve onlar geleceği zaman sofranın daha alafranga olmasına çalışıldığı görülmüştür. Örneğin, Nisan 1867'de İstanbul'a gelen Sırp Knezi Mihail de burada ağırlanmıştır.[747] Fuad Paşa Avrupalıları ağırlarken onların davranışlarını hiç değilse kısmen benimseyerek kendilerini hoşnut etmeye çalışan bir yeni Osmanlı modeli çizmiştir. Böylece Avrupalının görmeyi arzu ettiği Osmanlıyı kendi evinde ve kişiliğinde inşa etmiştir.

Öte yandan partilerin verildiği aynı yalıda Ramazan ayında iftarlar düzenlenmekte ve gümüş tepsilerde İstanbul mutfağına ait en seçkin yemekler ikram edilmekteydi. Yemeğin ardından Teravih namazı topluca kılındıktan sonra misafirlere İstanbul usulü şerbet ve kahve ikram edilip orta oyunu izlenmektedir. Bayan misafirler ve Fuad Paşa'nın haremi de bu gösterileri paravanların arkasından seyretmekteydi.[748] Kanlıca'daki Fuad Paşa Yalısı resmî kutlamalara da ev sahipliği yapmıştır. Örneğin, 1863 senesi cülûs-ı hümayun günü için, bir önceki senede olduğu gibi burada bir davet verilmiştir. Yalı çok güzel bir şekilde donatılmış ve verilen davete vükelâ, mülkiye, askeriye mensupları ile yabancı elçiler de katılmıştır.[749] Ayrıca Fuad Paşa'nın iki oğlu Ahmed Nazım ve Kâzım Beylerinde yalıda akranları için ayrı ayrı ziyafetler düzenlediği görülmüştür.[750] Böylece yalı genç yaşlı pek çok kişiye ev sahipliği yaparken Avrupa kültürünün taşıyıcılarından da birisi olmuştur. Halk ise bu yaşam tarzına uzak olmakla birlikte yalının bahçesindeki heykellerden yola çıkarak değişik yorumlar yapmaktadır. Dönemin şartları gözönüne alındığında bir sadrazamın bahçesinde bulunan bu heykeller Fuad Paşa'yı "*gavurlukla*" suçlamak isteyenlerin eline bir koz da vermektedir.

Fuad Paşa'nın yalısı, heykelleri ve burada verilen partiler dışında bahçesinde çalışan bahçıvan da tartışma konusu olmuştur. Örneğin Hürriyet Gazetesi "*8 aydır maaşları veremeyen devlette Fransalı bahçıvanına 50 altın*

[747] AHMET LÜTFÜ: *Tarih*, a.g.e, 41.
[748] Necdet SAKAOĞLU:"Keçecizadeler" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 515.
[749] AHMET LÜTFÜ:*Tarih*, a.g.e, 95.
[750] SAKAOĞLU: *a.g.m*, 515.

aylık veren"[751] Fuad Paşa'yı haklı olarak eleştirmiştir. Bu bahçıvan Fuad Paşa'nın ölümünden sonra daha düşük bir maaşla saraya alınmıştır. Avrupalılığı şatafat ve dış görünüş olarak algılayan bir zihniyet kimseye fayda getirmeyeceğinden Fuad Paşa'da da bulunan bu tür bazı davranışlar onu hem israfa sürüklemiş hem de kendisine halkın gözünde puan kaybettirmiştir. Öte yandan Tanzimat'ın batılılaşma anlayışı pek çok anlamda Fransız estetik anlayışına odaklı olduğundan Fuad Paşa'nın konuyu bu şekilde ele almasında bir çeşit iç tutarlılık bulunmaktadır.

Fuad Paşa'nın Lâtin harfleriyle "*Fuad*" yazarak attığı imzası da Avrupailiğinin bir başka göstergesidir. Osmanlıca belgelere atılan bu imza çağının ruhu için aşırı görülen bir hareket olmuştur. Yenilikten hoşlanan Fuad Paşa'nın aile mektuplarında da bazen Türkçe imzasının yanına Fransızca olarak imza attığı görülmüştür.[752]

Öte yandan Sultan Abdülaziz'in, ölümünden sonra Fuad Paşa'dan bahsederken ileri yaşında kısa ceket giymesini ve baston kullanmasını eleştirdiği bilinmektedir.[753] Fuad Paşa'nın giyimi ile ilgili bir eleştiri de daha sağlığında Maliye Nazırı Nafiz Paşa'dan gelmiştir. Nafiz Paşa, birgün Sultan Abdülmecid ile konuşurken Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın 1,5 altına Fransız potini giydiğinden şikayet etmiş, Sultan Abdülmecid'de Fuad Paşa'nın ne cevap vereceğini merak ettiğinden bu sözleri ona iletmiştir. Fuad Paşa bu eleştiri karşısında "-*Efendimiz! Ben bir kulunuz bir vezirinize yakışır şekilde giyinirim. Nafiz Paşa ise bu şuurdan mahrumdur, otuz kuruşluk mest giyer. Sâye-i şahanenizde ikimizde aynı maaşı alıyoruz. O ucuz pabuç giydiği için maaşının yarısını hazineye bırakmıyor.*"[754] şeklinde karşılık vermiştir. Bu örnekte de görüldüğü üzere Fuad Paşa bir taraftan da giyim-kuşamı ve yaşam tarzındaki israflardan dolayı eleştiriler almıştır. Avrupaî yaşam tarzının da bir sonucu olarak kendisinin ve ailesinin lüks harcamaları vardır.

[751] *HÜRRİYET* 16 (12 Teşrinievvel 1868)
[752] KUNTAY: *a.g.e*, 226.
[753] ÖZTUNA: *a.g.e*, 72.
[754] ÖZTUNA: *a.g.e*, 70.

Beyoğlu'nda bulunan bir hanesi ile arsasının burcuna karşılık Sarraf Ohannes'e bırakılması da bunun bir göstergesi olsa gerektir.[755] Şerif Mardin "*Tanzimat kelimesi çağın bol masraflı balolarında Fransızca olarak nükteli şiir ve sözler söyleyen Reşid'in halefi Fuad Paşa'yı hatırlatmaktadır*"[756] derken Fuad Paşa'nın şahsında yaşanan değişiklikleri ve bu tür israfları anlatmaktadır.

III.1.2.Mizacı

Fuad Paşa mizacı, nüktedanlığı ve pervasızlığı ile babası İzzet Molla'ya benzetilmektedir. Rahat bir kişi olan Fuad Paşa düşündüklerini çekinmeden söyler ve duygularını saklamaya çalışmazdı. Bu özelliği ile Âlî Paşa'dan ayrılmaktaydı. Âlî Paşa düşüncelerini, ve dertlerini daha çok kendine saklayan ve dışa vurmayan bir kişi iken Fuad Paşa, karşısındaki padişah bile olsa söylemekten çekinmezdi. Bu özelliği ile bağlantısı olsa gerek kendisine başvuranı daha önce kötülük yapmış olsa da affederdi. Kin tutmayan bir yapısı vardı. Diğer taraftan kendisine yapılan iyilikleri de unutmazdı. Bu arada ikisi arasındaki bir farklılık da Âlî Paşa'nın padişah dahil herkese ölçülü iltifat etmeye çalışmasıyla, Fuad Paşa'nın herkesin hoşuna gidecek sözleri kolaylıkla söyleyebilmesiydi. Fuad Paşa'nın bu özelliği aslında eski Osmanlı terbiyesinde pek makbul sayılmayan bir durumdu.[757] Ancak sıklıkla belirttiğimiz gibi Fuad Paşa'nın Osmanlının genel anlayışına uymayan başka özellikleri de vardı.

Fuad Paşa'nın rahatlığı ve kayıtsızlığının sebebini Ahmed Cevdet şöyle açıklamaktadır; "*Kendisinde pederinden mevrûs bir kalp rahatsızlığı vardı. Ve kendisi Tıp mektebinden diploma ile çıkmış olduğundan kendisinde bu hastalığın mevcud olduğunu bilip, bu illetin en başlı ilacı ise bir iş için telaş etmeyip, her hususda kayıddan azâde olarak yaşamaktan ibaret olduğunu*

---

[755] *BOA: A.MKT.NZD* 211/89.
[756] Şerif MARDİN: *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları,1996), 9.
[757] ÖZTUNA: *a.g.e*, 68.

bildiği cihetle, hiçbir şeyi kayd eylemezdi."[758] Ahmed Cevdet, Fuad Paşa'nın kayıdsızlığını daha da ileri götürerek; "*Fuad Paşa o rütbe kayıdsız idi ki, familyasının zevcesi hanımın pederi Ahmed Efendi, Nuseyrî taifesinden olup, Nuseyrîlerde ise ırz u hamiyyet dâiyeleri olmadığından , hanımın mübâlâtsızlığı pederinden mevrûs olup, biraderi mâhud hariciye teşrifatçısı Kâmil Bey'in ma'lûm olan hamiyetsizliği de mirâs-ı peder idi. Fuad Paşa vaktiyle Ahmed Efendi hanesine iç-güveyliği ile girip sığınmış idiğünden bi-hasebi'l-insaniyye bu familyaya riâyete dahi mecbûr idi.*" der.[759] Bütün bunlar gerçeklerden daha ziyade Ahmed Cevdet'in sebep bulmak için düşünüp ileri sürdüğü görüşlere benzemektedir. Nitekim Fuad Paşa gibi ileri görüşlü ve önü açık bir şahıs için hastalığa takılıp kalmak veya içgüveyliğinin mecbur bıraktığı bir riayet anlayışını ömür boyu taşımak pek de uygun olmayan davranışlardır. Öte yandan Fuad Paşa'nın babası İzzet Molla ve kayınvalidesi Afife Hanım gibi Mevlevî[760] olup, Galata Mevlevihanesi[761]'ne mensup iken ailesinin de Yenikapı Mevlevîhanesi[762]'ne mensup olduğu bilinmektedir. Nitekim Kâmil Bey'de vefat ettiğinde Yenikapı Mevlevîhanesi'nin dışına defnedilmiştir.[763]

Fuad Paşa din konusunda da gayet rahat bir kişidir. Bu özelliği onun daha ziyade mizacı ile ilgili olduğundan dinsiz olduğunu göstermezdi. Cami

---

[758] AHMED CEVDET : *Ma'rûzât*, a.g.e, 2.
[759] AHMED CEVDET : *Ma'rûzât*, a.g.e, 2.
[760] Mevlâna Celâleddin-i Rumî'ye atfedilen tarikatın adıdır. Mevlâna'nın vefatından sonra Çelebi Hüsameddin, Sultan Veled ve Ulu Arif Çelebi zamanlarında bir tarikat şeklinde teşkilatlanarak ayin ve erkânı, kılık ve kıyafeti tesbit edilmiştir. Konya'daki dergâhtan yürütülen Mevlevîlik Osmanlı Devleti ile birlikte büyümüş ve gelişme imkânı bulmuştur. II. Murad Edirne'de büyük bir Mevlevî dergâhı açarak bu tarikatı resmen merkezi yönetimin destek ve güdümüne almıştır. XVII. yüzyıldan itibaren tam anlamıyla olgunlaşan tarikat asıl önemli şahsiyetlerini de yetiştirmeye başlamıştır. Bkz. Ahmed Yaşar OCAK: "Din ve Düşünce" *Osmanlı Medeniyeti Tarihi* I, (İstanbul, 1999), 128-130.
[761] Galata Mevlevîhanesi H.897(M. 1491-1492)'de kurulmuş olup ilk şeyhi Mahmud Dede'dir. "Hüsn-ü aşk"nazımı Şeyh Galip'de bu mevlevîhanede postnişinlik (şeyhlik) etmiştir. Son şeyh ise 1947'de vefat eden Ahmed Dede Efendi'dir. İzzet Molla, Afife Hanım ve Fuad Paşa ise Kudretullah Efendi'ye tâbi olmuşlardır. Bkz. PAKALIN: *a.g.e*, II, 515; KÖPRÜLÜ: *a.g.m*, 680.
[762] Yenikapı Mevlevîhanesi H.1006(M. 1597) da yapılmıştır. Birinci şeyhi Kemali Ahmed Dede, son şeyhi ise şiir ve inşasıyla kendini tanıtan Baki Dede Efendi'dir. Bkz. PAKALIN: *a.g.e*, II, 515.
[763] MEHMED SÜREYYA:*Sicil-i Osmanî*, Yay. Haz. Nuri AKBAYAR, III (İstanbul,1996), 861.

derslerine devam ettiği de bilinen bir gerçekti.[764] Fuad Paşa'nın dini hassasiyeti ile ilgili olarak "*Fuad Paşa muhakkak ki mutaassıp değildi, fakat dindar ve dine hürmetkâr idi. Fuad Paşa sahilhanesinde edâ olunan teravih namazlarında Çubuklu ve Beykoz sakinleri de iştirak ettiklerinden dolayı 200-300 kişinin bulunduğu vaki olurdu.*"[765] denilmektedir. 1863'de Kasım Çavuş Camii'ni tamir ettirmesi[766]de dine hürmetkârlığını gösteren bir örnektir. Yeni Osmanlılardan Ziyâ Paşa da, Fuad Paşa'nın vasiyetnamesi ile ilgili olarak yazdığı bir makalede "*müteveffanın emr-i dinde salâbet ile takvâsı cümlenin ma'lumu olup ez-cümle dairesinde Ramazanları imam ve müezzin maaşları verilir ve kendisi iftar davetlerine gidip akşam ezanında ta'am sofrasına oturduğu görülür*"[767] diyerek Fuad Paşa'nın din ile bağlantısına değinmiştir. Fuad Paşa rahat bir kişi olmakla birlikte sahip olduğu değerlerin de her zaman bilincindedir. İngiliz Elçisi Canning'e söylediği şu sözler bunun en güzel kanıtıdır; "*Devlet-i aliyye dört esas üzere müesses olup bunlar ile her nasıl istenilir ise idaresi ve ilerlemesi kabil olur ve bunlardan herhangisi nakıs olur ise idare kabil olmaz. Dört esas budur. Millet-i İslâmiyye, Devlet-i Türkiye, Salâtin-i Osmaniyye, Payitaht-ı İstanbul*"[768] 10 Mart 1868'de bir Ermeni olan Agathon Efendi'nin nafia nazırı olarak atanması ile ilgili olarak Fuad Paşa'nın İngiliz elçisine harbiye ve hariciye nazırlıkları ile sadrazamlığı içine alan bazı mevkilerin müslümanların elinde kalması gerektiğini söylemesi de bu tarz bir örnektir.[769] Fuad Paşa, "*başıma sarık sarsam Sadeddin Efendi'den âlâ şeyhülislam olurum*" gibi sözleri veya camiye gittiklerinde namaza durup yaverlerine de namaza durmalarını söylediğinde aldığı "*abdestimiz yok*" cevabı üzerine "*kimin abdesti var ki*" demesi yada yollar yapılırken türbelerin nakli konusunda yaptığı esprilerle dinsizlikle itham edilmesi için kendi kendine aleyhinde olanlara malzeme vermiştir. Bu tür sözleri ve esprilerine bahçesindeki heykeller ve giyim-kuşam tarzı da ilave

---

[764] SAKAOĞLU: *a.g.m*, 514.
[765] Semih MÜMTAZ S. : *Tarihimizde Hayâl Olmuş Hakikatler* (İstanbul, 1948), 10-12.
[766] Esra GÜZEL ERDOĞAN:"Kasım Çavuş Camii" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 480.
[767] *HÜRRİYET* 71 (1 Kasım 1869).
[768] AHMED CEVDET: *Tezâkir 1-12*,a.g.e, 85.
[769] FINDLEY:*a.g.e*, 176.

edildiğinde dinsizlik konusunda kolaylıkla itham edilebilmiştir. Ancak kişi ile Allah arasında bir konu olan inanç meselesinde bu kadar kolay hüküm vermek doğru değildir. Nitekim aşağıda Fuad Paşa'nın nüktelerinde görüleceği üzere pek çok olay ve konuda bu tür rahatlığı ve alaycılığı sözkonusudur. Bir devlet adamı olarak kendisinden daha ağırbaşlı ve tutarlı olması beklendiği için bu tür tavırları göze batmıştır. Öte yandan Fuad Paşa'nın dinsizliği iddiaları ile bağlantılı olarak mason olduğu iddiaları ortaya atılmıştır. Bu iddianın hiçbir belgesi olmadığı gibi Fuad Paşa'yı karalama kampanyası çerçevesinde girişilen işlerden birisi olduğu söylenebilir. Bu dönemde yüksek rütbeli subaylardan, hukukçu, hekim ve mühendislere hatta sarıklı din adamlarına kadar pek çok Osmanlı aydınının katıldığı ve Sultan Abdülaziz'in son yıllarında sayıları gittikçe artan mason loncaları, Avrupa'da revaçta olan düşüncelere yönelme, kardeşce birarada bulunma ve ırklar arasında anlaşma açısından ilgi uyandırmıştır.[770] Irkı ve dini ne olursa olsun bütün insanların özgürlüğü ve hukuk bakımından eşitliği ilkesiyle hareket ettiklerini söyleyen bu oluşum çerçevesinde Fuad Paşa'nın üye olduğunun iddia edildiği[771] Doğu Birliği (l'unıon d'orient) locasının 1869 yılında Osmanlı toplumunun çeşitli kesimlerinden gelen 143 üyesi bulunmaktadır. [772] Fuad Paşa'yı hemen her konuda eleştiren Yeni Osmanlıların bu konuda hiçbir görüş belirtmemeleri Mustafa Fazıl Paşa ve Namık Kemal'in mason localarına kayıtlı olmaları sebebiyledir.[773] Nitekim dine bağlılığıyla tanınan Namık Kemal'in böyle bir oluşum içine girmesinin devrine göre oldukça ileri düşüncelere sahip Fuad Paşa'dan daha fazla tepki uyandıracağı malumdur.

Fuad Paşa'nın rahatlığı aslında iddia edildiği gibi hastalığı veya dinsizliğinden değil "*deryâ-dil*" yani kalbinin büyüklüğü ve gönlünün genişliğinden kaynaklanmaktadır. Bu özelliği nedeniyle de öyle herşeye alınmaz ve düşmanlık beslemezdi. Örneğin; Köprülü ve Sokullu'ya gönderme

---

[770] Paul DUMONT: "Tanzimat'ın Küçük Evreni Olarak Osmanlı Masonluğu" , Çev. Server TANİLLİ, *Tarih ve Toplum* ,XII,73 (Ocak, 1990), 401-403.
[771] Yalçın KÜÇÜK: *Aydın Üzerine Tezler (1830-1980)*,I (İstanbul,1984),414.
[772] DUMONT: *a.g.e*, 401.
[773] İréne MELİKOFF: "Namık Kemal'in Bektaşiliği ve Masonluğu", *Tarih ve Toplum*, X, 60 (Aralık,1988), 337-338.

yaparak işlerin şimdiki zamanda daha zor olduğunu söylediğinde Ahmed Cevdet kendisine; "*Köprülü Mehmed Paşa fenâ fi'd-devle olmuş bir pîr-i rûşen-zamîr idi. Her arzudan geçip rüku'a varmış bir devleti kaldırmağa hasr-ı efkâr etti. Muvaffak da oldu. Şimdi de öyle fedakâr bir vezir olsa devleti ihyâ eder. Siz ondan ma'lûmâtlısınız, lâkin bahçe tanzim etmek ve adam kayırmak gibi zâtiyyat ile uğraşıyorsunuz Onun için Sokollu ve Köprülü gibi büyük muvaffakiyetlere nâil olamıyorsunuz.*"diyerek karşılık vermiştir. "*Fuad Paşa vâsi'ü's-sadr ve deryâ-dil bir zât olup böyle sözlerden mütekeddir olmamış, Âli Paşa ise içten pazarlıklı bir zât olduğundan nâşi bu sözlerimden hazz etmeyüp ta'assüb eylemiştir*"[774] diyerek Ahmed Cevdet Paşa anlatımına devam etmiştir. Anlatılan bu hikâyede de açıkça görüdüğü üzere Fuad Paşa öyle kolay kolay bozulmayıp, eleştirelere, esprilere açık iken Âlî Paşa tam tersi bir duruş sergilemektedir. Örneğin; Bir gün dahiliye kâtibi Saib Bey odacısına; "-*Git sor bakalım Sadrazam paşa teşrif etmiş mi?*" dediğinde odacı Fuad Paşa'nın odasına dalıp, Paşa'ya "-*Bizim bey sizi istiyor*" demiştir. Fuad Paşa kimin aradığını öğrendikten sonra, Saib Bey'in odasına gelerek "-*Emretmişsiniz geldik*" demiş, Saib Bey'in şaşkınlığı ve telaşını gördüğünde de gülerek odasına geri dönmüştür.[775] Belki de Âlî Paşa'nın Fuad Paşa'ya en çok özendiği konuların başında bu rahatlığı gelmektedir. Nitekim büyük sorumluluklar aldıkları böyle gerilimli bir ortamda eleştirileri duymamazlıktan gelebilmek büyük bir meziyettir. Kanaatimizce ona bu genişliği sağlayan şeylerin başında zor durumları dil ustalığı ve nükteleriyle aşabilmesi gelmektedir.

Fuad Paşa bazen abartılı olsa da insanları övmekten, memnun etmekten hoşlanan bir kişidir. Özellikle padişaha karşı kendisini küçük gösterip, onu yücelten iltifatlarına sıkça rastlamak mümkündür. Örneğin Pete galibiyetinden sonra gönderdiği mektupta "*Velîni'metim efendimizin çektikleri sıkıntıya dâ'ir olan iş'ârları Hudâ bilir kalbime te'sîr eyledi ve Allah alîmdir*

[774] AHMED CEVDET: *Ma'rûzât*, a.g.e, 50.
[775] Ali Haydar BAYAT: *Keçecizâde Mehmet Fuat Paşa* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmları Vakfı, 1988),35.

gece gündüz kendilerini ve çektiklerini düşünmekteyim. Çekilir derd-i serd değildir. Lâkin Allah kendisini yine bugün için saklamıştır. Zira sarsar-zede-i felâket olan şu sefîne-i devletin idâresi yine kendisinin elinde olmayaydı batacağında hiç şüphe yok idi." [776] Bu tür örneklere pek çok belgede rastlamak mümkündür. Fuad Paşa Ahmed Cevdet'e İstanbul payesinin verilmesi dolayısıyla Beyrut'tan gönderdiği mektupta da "*rütbe-i haysiyyet-i zâtiyyeleri herkesin indinde bir mertebe-i refî'ada olarak siz rütbeden bir şey kazanmadınız ise rütbe zât-ı fâzılâneleriyle kesb-i irtifâ' eylediğinden anı tebrîk etmek iktizâ eder*"[777] diyerek övgüler yağdırmaktadır. Fuad Paşa'nın İngiltere'den ayrılırken "Türkler bazı borç anlaşmaları yapmıştır ve bunları birgün ödeyecektir. Fakat Sultan İngiltere'yi ziyaretinden sonra öyle bir şükran borcu altında kalmıştır ki bunun ödenmesi güçtür. Doğu şimdiye kadar kendisine ait bir erdem olarak gördüğü konukseverliğin bu münasebetle Batı'ya geçtiğini kabul etmek zorundadır"[778] diyerek bir başka abartılı konuşma örneği sergilemiştir.

Fuad Paşa aynı zamanda çok kadirşinas bir kişidir. Fazilet sahibi bir kişi olan Lebib Efendi'nin Takvimhane Nezareti'nden 1500 kuruş maaşla emekliye ayrılması istendiğinde, Sultan Abdülaziz; "-*Vezirlere o kadar maaş veriliyor. Lebib Efendi'ye çok değil mi?*" dediğinde Fuad Paşa "- *Vezir buyurduğunuz biz kullarınız onun elini öperiz*" diyerek karşılık vermiştir. Burada Lebib Efendi'nin kıymetli bir kişi olduğu ve makamın ikinci planda kaldığına dikkat çeken Fuad Paşa'nın bu cevabını duyan Lebib Efendi de "*Herif adem evladıdır*" diyerek mukabelede bulunmuştur.[779]

Fuad Paşa, çabuk karar verebilen ve uygulayan bir kişidir. Reşid Paşa ve Âli Paşa'dan daha ataktır. Şam meselesinde olduğu gibi isyan durumlarında bu özelliği oldukça işe yaramıştır. Fuad Paşa olaylar ve zorluklar karşısında tek başına hemen karar verebilme özelliğine de sahip bir

[776] AHMED CEVDET: *Tezâkir 40*, a.g.e, 68.
[777] AHMED CEVDET: *Tezâkir 40*, a.g.e, 80.
[778] La Turquie 174 (2 Ağustos 1867)'den naklen KARAER:*a.g.e*, 120-121.
[779] BAYAT: *a.g.e*, 27-28.

kişidir. Örneğin Bosna teftişine gittiğinde buradaki asker sıkıntısını dile getiren Ahmed Cevdet Efendi'ye "*eğer vakt-ü hali müsaid görür isen, buralarda elbiseleri yeknesak olmak üzre bir nev'i yerli asker tertibine himmet ediver*"[780] şeklinde bir çözüm getirmiştir. Bu herkesin verebileceği bir cevap ve karar değildir. Fuad Paşa tecrübelerine ve kendine güvenine dayanarak böyle bir kararı hemen verebilmiştir. Fuad Paşa kendine o kadar güvenmektedir ki acil durumlarda kararı kendisi verip padişaha daha sonra arz etme cesaretini gösterebilmektedir.

Fuad Paşa aynı zamanda doğru tesbitler yapabilen, haklıyı haksızı ayırt edebilen ve bunları çekinmeden karşısındakine söyleyebilen bir kişidir. Örneğin ahbablarından biri kendisine dostlarının kim olduğunu sorduğunda; "*Şimdi dostlarımın kimler olduklarını bilemem. Zira ikbâldeyim. Gerçek dostlarım, makâmımdan düştükten sonra beni arayanlardır.*"[781] diyerek doğru bir tesbit yapmıştır. Yine bir başka gün Ömer Faiz Efendi, Viyana hatıralarını anlatırken tarihi bir şatoda verilen baloda, Macar Şark İlimler akademisi üyesi Türk dostu Lazlo Apony'in kendisine "-*Şimdi efendi hazretleri ben sizden ve bilhassa sultanınızdan şikayetçiyim. Eğer biraz daha akıllı hareket etseydiniz, bu şatoda ev sahibi ile misafir yer değiştirmiş olacaktı*" dediğini ve kendisinin "-*Viyana bizde değil ama kalbiniz bizimle. Bu da ebedî bir fetihtir.*" dediğini anlatınca Fuad Paşa "-*Sizinki boş laf, acı teselli efendi! Asıl doğru olan Macar profesörünün söylediğidir. Bizim kusurlarımızı sıralamaya kalksak Viyana'ya sığmaz, İstanbul'a kadar uzanır*." [782]diyerek karşılık vermiştir. Fuad Paşa burada haklıya hakkını teslim ederek acı da olsa gerçeklerle yüzleşmek gerektiğine vurgu yapmıştır.

Fuad Paşa bir yandan da tevazu sahibi bir kişidir. Özellikle resmî yazışmalarında bunu açıkca görmek mümkündür. Örneğin Şam'dan gönderdiği bir tahriratta Şam'daki son durumu ve alınan tedbirleri anlattıktan

[780] AHMED CEVDET: *Ma'rûzât*, a.g.e, 80.
[781] BAYAT: *a.g.e*, 44.
[782] BAYAT: *a.g.e*, 42.

"*hâsıl olacak bir hüsn-i neticeye vusûl olabilmek için aczin mütehammil olduğu ve bir nâkıs aklın erdiği kadar ifâ-yı vazîfe-i me'mûriyete çalışmakta olduğum*" [783] diyerek sözlerine son vermektedir. Yine aynı belge grubunda Dersaadet'ten para isterken, memleketin mali durumunu bildiği için çok zorlanmış ve "*oranın hâli ve müzâyakanın derece-i kemâli ma'lûm-ı kemterânem olmasıyla bir şey demeye lisânım varmaz ise de ne çare hükm-i kader şu meseleyi dahi başımıza getirmiş olduğundan, Allah bilir kemâl-i hicâb ve nihâyet ızdırab ile ne tedârik olunabilir ise arkası kesilmeyerek buraya gönderilmek ve bu iş şimdilik 40-50 bin keselik bir maslahat olduğundan bunun tertîbini düşünmek lâzım geleceğini min-gayr-i haddin ihtâra ictisâr eylerim*"[784] demiştir. Fuad Paşa Mecâlis-i aliyyeye memuriyetinden dolayı kendisine tahsis edilen maaştan dolayı teşekkür ederken de "*Sahîhen ve hakîkaten hiçbir gûne liyâkat-ı âbidânem ve nisâb-ı istihkâkdan zerre kadar behrem olmadığı halde*"[785] ifadelerini kullanarak tevazusunun derecesini göstermektedir.

Fuad Paşa ile ilgili olarak dönemin tanığı olan Ubucını 1855 yılını anlattığı eserinde şu yorumu aktarmaktadır; "*Fuad Efendi saf ve babacan görünümü altında son derece kurnaz bir siyaset adamıdır. Kadınlar meclisinde bulunmaktan hoşlanır fakat bu zendostluğu asla adî hislerin ifadesi değildir. Gösterdiği saygıyla tanrılaştırdığı varlığa samimî bir nezakettir*."[786]

Fuad Paşa'nın yeni bir şeyler icât etmekten hoşlanan bir karakteri vardır. Sadaretten yazılan buyruldulara "sahh" yerine "Sadrazam Mehmed Fuad" yazılı mühür vurdurması[787] ve Bosna'da teşkil edilen askeri birlik için al renkli yeni bir sancak yaptırması da buna örnek olarak gösterilebilir.[788] Fuad Paşa aynı zamanda yenilikleri takip eden bir kişidir. Örneğin Sultan

[783] *BOA: İrade/ Meclis-i Mahsus* 851/4.
[784] *a.g.y*
[785] *BOA: İrade/Dahiliye* 23944.
[786] F.H.A. UBUCINI: *1855'de Türkiye* (İstanbul, 1977), 141.
[787] *RUZNÂME-İ CERİDE-İ HAVADİS* 309.
[788] AHMED CEVDET: *Ma'rûzât*, a.g.e, 100.

Abdülaziz'e İstanbul'un en iyi fotoğrafçılarından olan Abdullah Biraderler[789]'den bahsederek portresini onlara çektirmesini de o tavsiye etmiştir.

III.1.3. Hazırcevaplılılığı ve Nüktedanlığı

Fuad Paşa daha önce de belirttiğimiz gibi keskin zekâsının bir ürünü olan hazırcevaplılığı ile meşhurdur. Kendisi hakkında "*manidâr efkâr beyan ederdi. Hazırcevaplılıkta yekta olduğundan dostuna düşmanına kuvve-i nutkıyesini tanıtmıştı*"[790] yorumu yapılmaktadır. Örneğin Avrupa seyahati sırasında Napolyon'un "-*Girit'i kaça verirsiniz?*" sorusuna yanındaki padişah ve karşısındaki imparator olmasına rağmen hemen "-*Aldığımız fiyata!*" cevabını vermiştir ki bu cevapla çok şeyler anlatmıştı. Öyle ki 27 yıllık kuşatmayla alınan Girit için dökülen kanların karşılığının olamayacağı bundan daha güzel ifade edilemezdi. Yine bir başka zaman yangınlardan sonra açılan yolların güzelliğinden bahsedilirken Fuad Paşa " *o kaldırımlar bize atılan taşlarla yapıldı*" diyerek verdiği cevapla hem yapılan işlere sahip çıkmış hem de eleştirilere güzel bir gönderme yapmıştı. Nitekim Fuad Paşa için "*bir ayağı üzerinde bin lafın belini bükerdi*"[791] tanımlaması da boşuna yapılmamıştır. Ahmed Cevdet Paşa'da şu mısraları ile Fuad Paşa'nın bu özelliğine gönderme yapmıştır;

"*O nüktedân ü dekâyık-şinâ-ı âlem kim*
Peyâm-ı emn ile güldürdü rûy-ı eyyâmı

---

[789] Abdullah Biraderler; XIX.. Yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'un ünlü fotoğrafçılarıdır. Viçhen ve Kevork kardeşler Paris'de eğitimlerini yaptıktan sonra İstanbul'a dönerler. Dedeleri Astvazadur'un Abdullah adını kullanmasından dolayı *Abdullah Biraderler* olarak anılırlar. Önce Beyazıt'ta sonra da Beyoğlu'nda bir stüdyo açarlar. 1867 Paris Sergisi'nde Türk pavyonunda sergilenen İstanbul fotoğrafları da onlara aittir. Işık ve gölgede titizlik göstererek çektikleri fotoğraflar çok beğenilir. Sultan Abdülaziz Fuad paşa'nın tavsiyesiyle onlara portresini çektirdikten sonra çok beğenerek resmî fotoğrafı olarak bunun kabul edilmesini istemiştir. Abdullah Biraderler aynı zamanda hazırladıkları albümler ile İstanbul'u dünyaya tanıtmışlardır. Bkz. ENGİN ÇİZGEN: "Abdullah Biraderler" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I, 14-16.

[790] MEHMED MEMDUH: *Esvât-ı Sudur* (İzmir, 1328), 17-18.

[791] ABDURRAHMAN ŞEREF:*a.g.e*, 84.

O şems-i burc-i ma'ârif ki hadd-i müşrîkten
Diyâr-ı mağribe dek söylenir bütün nâmı"[792]

Fuad Paşa devlet adamlığının yanısıra nükteleri ile de tarihe mâl olmuş bir kişidir. III. Napolyon'un da Fuad Paşa hakkında "*dünyada Fuad Paşa kadar bir mevzûyu zarif ve veciz olarak anlatan başka bir diplomat yoktur*"[793] dediği rivayet edilmektedir. Nükteleri ve ilginç benzetmeleri halk arasındaki atasözleri gibi İstanbul ileri gelenlerinin dillerinde dolaşır olmuştur.[794] Bunların hepsi doğru mudur? yada kendisine mi aittir? bilinmez ama biz bunlardan bazı örnekler vermek istiyoruz;

Fuad Paşa, İmparator Nikola'nın Osmanlı Devleti için "*hasta adam*" tâbirini kullanması üzerine Fuad Paşa; "*-Ben Osmanlıyı İmparator hazretlerinden daha iyi tanırım. Bir hekim olarak her tarafını dinledim, vurdum içini dışını muayene ettim. Gördüm ki naturası sağlamdır. Yalnız bir cilt hastalığına tutulmuştur ve çabuk iyileşmesi için vücuduna süreceği kükürdü yoktur.*"

Ülkesiyle Osmanlı Devleti arasında devamlı mesele çıkarmasıyla tanınan General İgnatiyef görevinin gereği dışarıya sık sık yaptığı seyahatlerden her dönüşünde, tanıdıklarına getirdiği hediyeler ile ün kazanmıştır. Yine böyle bir yolculuğa çıkarken Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya "*-Rusya'dan bir isteğiniz var mı? Size oradan ne getireyim Paşa hazretleri*" demiş, Fuad Paşa sükûnet ve ciddiyet ile "*Rusya'dan bana yeni bir mesele getirmeyin hiçbir şey istemem*" diyerek karşılık vermiştir.

Sultan Abdülaziz, İngiliz Kraliçesi Victoria'nın davetlisi olarak Londra'da bulunduğu sırada, kraliçe kulaklarındaki küpeleri göstererek bunları vaktiyle Abdülmecid'in hediye ettiği bir broşun elmaslarından saray

[792] BAYAT:*a.g.e*, 22.
[793] BAYAT:*a.g.e*, 23.
[794] ABDURRAHMAN ŞEREF:*a.g.e*, 84.

kuyumcusunun tavsiyesi üzerine yaptırmış olduğunu ve padişahın buna gücenip gücenmeyeceğini sorduğunda Fuad Paşa "-*Haşmetmeab Türkiye'den gelen şeylere daima kulak vermekte olduğunuzu ispat ettiği için buna pek ziyade memnun olmuşlardır*" diyerek cevap vermiş, kraliçe de bu zarif cevaba pek memnun olmuştur.

Fuad Paşa, III. Napolyon'un eşi Kraliçe Eugenie ile sohbet ederken bir ara Fuad Paşa; "-*Dünyada elde edilemeyecek kadın yoktur*" demiş bunun üzerine Kraliçe Eugenie "-*Pekâla beni elde edebilir misiniz? Beni ne ile elde edeceksiniz? Saltanat, para, mücevher hepsi bende var*" dediğinde Fuad Paşa "-*Herşeyin daha fazlası teklif edilebilir. Daha fazla saltanat daha fazla para*" deyince Kraliçe "-*Meselâ kaç para?*" diye sormuş, Fuad Paşa "-*Yüz milyar frank*" deyince imparatoriçe dayanamayıp *"-Paşa, insanı güldürmeyin. Bu kadar parayı nerden bulacaksınız*" deyince Fuad Paşa "-*İşte anlaştık, iş parayı bulmaya kaldı*" diyerek karşılık vermiştir.

Fuad Paşa, Şam hadisesinde bulunan Hurşid Paşa'yı maliye nezaretine tayin ettiysede de halinden memnun olmadığından "*Cenâb-ı Hakk ahirette bana ef'alimden sual edince her birine kulp bulabilirim. Fakat Hurşid Paşa'yı niçin maliye nazırlığına getirdin? derse ona cevap bulmakta acizim*" demiştir.

Fuad Paşa Madrid'de bulunduğu sırada birgün bir kiliseyi ziyaret etmek isteyince papazlar fesinin çıkarması için kendisini uyardıklarında; "*İsterseniz çıkarayım fakat bizde bu, terbiyeye muhalif bir harekettir. Ne camilerde ne de padişah huzurunda fes çıkarmayız*" demiştir.

Uzun süre dahiliye kitabetinde bulunmuş olan Saip Bey'le hariciye kitabetinde bulunan Billûri Mehmed Efendi'nin kitabetle alışverişi olmadığından Fuad Paşa " *Bunlar kirâmen kâtibin gibidir. Yazdıklarını gören yoktur*" dermiş.

Söz söylemeyen çocukları vaktiyle Çarşamba günleri sadrazamlara götürürler, elinin tersiyle ağzına vurdururlarmış. Fuad Paşa sadrazam iken – söz söylememekle maruf olan- Abdülkerim Nadir Paşa'dan bahs olunarak "*ağıza el vurmakla söz söyletmek kudretine haiz olsam Abdülkerim Paşa'nın ağzına elimin tersiyle değil, tekme ile vururdum*" demiştir.

Her zaman boş işlerle Bâbıâli'yi meşgul eden Fransa sefareti tercümanı Dölaport hakkında Fuad Paşa şu beyiti söylemiştir;

"*Kapu kapu olalı görmedi böyle Dölaport*
İş ider kendisine bulsa bir eski pasoport"

Fuad Paşa, ilminin hafif olduğunu bildiği ve aralarının açık olduğu Şeyhülislâm Sadeddin Efendi öldüğünde "*başıma sarık sarsam Sadeddin Efendi'den âlâ şeyhülislâm olurum*" demiştir.

1271 senesi Cemâziyelahirinde ve Recebinde Bursa'da mükerreren meydana gelen ve memleketi mahv eden zelzeleden sonra Fuad Paşa "*Osmanlı tarihinin dibâcesi*[795] *zayi' oldu*" demiştir.

Avrupalıların esirler hakkındaki fikirlerini Fuad Paşa'dan sorduklarında Paşa "*Avrupalılar, esirlerimizin hür ve belki evlerimizde hâkim olup bizim onlara esir olduğumuzu bilmezler de beyhude itiraz ederler*" cevabını vermiştir.

Fuad Paşa, Hocapaşa büyük yangınından sonra sokakların düzeltilmesine ve caddelerin genişletilmesine ön ayak olmuş ve yola rastlayan bazı türbe ve medreslerin yıkılması da gündeme gelmiştir. Halk söylenmeye ve Paşa'ya lânet okumaya başlayıp, Divanyolu'nda türbeleri yıkılan "*Köprülü Mehmed Paşa ile Firuz Ağa'nın ululuğundan korkmalıdır*" uyarılarında bulunulmuştur. Fuad Paşa bu uyarı karşısında "*Köprülünün*

[795] Dibâce: Başlangıç.

gönlünce hareket ettiğimden onun ruhunun şad olacağından eminim. Firuz Ağa'ya gelince, onun gibilerini benden evvel gelen sadrazamlardan katledenler olduğundan ondan da çekinmem" cevabını vermiştir.

Yine yol genişletmeleri sırasında kabri, yol üzerinde kalan Sünbül Ağa isminde birinin mezarına dokunulup dokunulmaması hakkında Fuad Paşa'nın fikri sorulduğunda; "*Sünbül Ağa'yı başka bir yere dikin ki daha ziyade gelişsin*" demiştir.

Fuad Paşa'nın sadrazamlığı sırasında ölen zengin bir Ermeninin, Katolikler ve Protestanlar kendi mezheplerinden olduğunu iddia etmişler ve bu ihtilâf kavgaya kadar varmıştır. Son olarak Fuad Paşa'dan ihtilâfın hallini istemişler, Fuad Paşa Katoliklere "-*Ölenin Katolik olarak öldüğüne emin misiniz?*" diye sormuş; "*Tamamen eminiz*" cevabını almıştır. Bunun üzerine "-*Demek ki ruhuna siz sahip bulunuyorsunuz. O halde insaf edin, cesedi de Protestanların olsun*" demiştir.

Fuad Paşa'nın sadrazam bulunduğu sırada, vezirlerden Hamdi Paşa haksız bir işinden dolayı mahkemeye çağrılmıştır. Fakat bir vezirin mahkemeye çağrılmasını o zamanın anlayışına göre bir türlü hazmedemeyip, sadrazamlık makamına gitmiştir. Bir vezirin başka bir vezir gelirken onu kapıdaki binek taşında karşılaması âdetten olduğundan ve Fuad Paşa'da kendisini burada karşılamadığından daha da sinirlenerek "-*Paşa hazretleri unuttular galiba, vaktiyle vezirlerden biri geldiği zaman, sadrazamlar onları binek taşında karşılarlardı*" demiştir. Fuad Paşa; "-*Gerçekten seleflerim vezirleri binek taşında karşılarlardı. Ama kanuna aykırı hareketleri görüldükte de o binek taşında boyunlarını vururlardı*" diyerek gerekli cevabı vermiştir.

Fuad Paşa, kardeşinin oğlu Macit Bey'den bahsederken; "*Ben bizim Macit Bey'i tariften âcizim. Mecnun desem değil, âkîl desem değil, Âlim desem değil, câhil desem değil*"der imiş.

Paris'te Fransız bakanlarından biri sigorta hizmetleri ve faydalarından bahsederken Fuad Paşa'ya, İstanbul'da sigorta kumpanyalarının bulunup bulunmadığını sorunca Fuad Paşa; "*Sigorta kumpanyalarının en büyüğü İstanbul'dadır. O kumpanyanın müşterisi olmadık hiçbir mülk sahibi yoktur*."cevabını vermiş, Fransız bakan şaşkınlıkla; "-*Bu kumpanyanın adı nedir?*" diye sorunca cevaben de; "-*Ya Hâfız" (Ey Koruyan Allah) kumpanyası*"demiştir.

İstanbul'da büyük tahribata neden olan 1282 (1865) kolera salgını sırasında Fuad Paşa sadaret ve seraskerlik makamında bulunuyordu. Koleradan ölenlerin listesini gözden geçirdiği bir sırada yanında bulunan müsteşarına şaka yollu; "*Bu mel'un hastalık bu kadar tahribat yaptı. Bâri bizim şişmanı da götürse, beni de elinden kurtarsa*" diyerek çok şişman olan eşini kastetmiştir.

Fuad Paşa'ya tanıdıklarından biri; "-*Bir albüm yapmak için devlet adamlarımızın fotoğraflarını topladım. Sizin de imzalı bir fotoğrafınızı rica edebilir miyim*"demiş, Fuad Paşa'da delikanlının hatırını kıramayıp fotoğrafı imzalayarak altına "*A evladım, beni dinlersen resim toplayacağına para topla, bunu beceremezsen aklını başına topla*" yazarak vermiştir.

Fuad Paşa Livadya'da Rus İmparatoru'nun sarayında çaya devet edilmiş ve çayına şeker koymaması İmparator'un dikkatini çekerek; "-*Şekeri sevmez misiniz?*"diye sormuş. Paşa'da hemen "-*Bilakis haşmetmeab, şekeri pek severim, yeter ki bu bahsettiğiniz şeker olmasın*" demiştir. İmparator gülerek "-*İnanınız Paşa, burada size Girit'ten söz edilmeyecektir.*" demiştir. (Fuad Paşa burada zarif bir cinas yapmıştır. Fransızlar Kandiye'ye "*candie*" dedikleri gibi nebat şekerine de "*sucre candi*" demektedirler.)

Devrin ileri gelenlerinin bulunduğu bir mecliste İstanbul Şehremini, Avrupa şehirlerinin çoğunda olduğu gibi İstanbul sokaklarının da geceleri aydınlatılmasının gereğini savunmuş ve bunun nasıl yapılabileceğini

toplantıda bulunanlara sormuştur. Sıra Mahşer Midillisi olarak anılan Kâmil Bey'e geldiğinde, o şöyle bir teklifte bulunmuş: "*Avrupalılar herşeyin kolayını bulmuşlar. Fransa'da gördüğüm bir şehirde çok büyük bir kule yapılmış. Kulenin tepesinde bulunan büyük havuz kandil yağı ile doldurulmuştur. Bu yağ dolu havuzun ortasına dikilen halattan daha kalın bir fitil yakıldığı zaman şehir gündüz gibi aydınlanıyordu. Kulenin tepesindeki yağ dolu havuz o kadar genişti ki görevliler tamirat gerektiğinde bu işi kayıkla yapıyorlardı*." Bu sözler üzerine dinleyenlerden birisi merakla "-*Peki ama Kâmil Bey, böylesine büyük bir kandile bunca yağ nereden temin edilir?*" diye sorunca Fuad Paşa dayanamayarak "-*Nereden sağlanacak efendim? Kâmil Bey öylesine yalan söyler ve bizler de kendisini çaresiz dinlerken, öfkeden yüreklerimizin yağları erir. Bu eriyen yağlar da işte o kandile yollanır*" demiştir." [796]

Bu örneklerde de görüldüğü üzere Fuad Paşa önemli meseleleri bile nükteleriyle çarpıcı ve akıldan çıkmayacak hale getirmekte aynı zamanda önemli mesajlar da vermektedir. Karşısındakileri etkilemeyi ve zihinlerinde yer etmeyi başaran Fuad Paşa bu alanda oldukça başarılıdır. En zor ve karmaşık meselelerin altından bile bu yolla kolayca çıkarken insanları güldürürken düşündürmeyi başarmaktadır. Avrupalıların karşısında Osmanlı değerlerini savunmak ve içeriden aldığı tenkitleri hafifletmek için de bu yolu ustalıkla kullanan Fuad Paşa bu yönüyle takdire değerdir.

III.1.4. Söz Söyleme ve Yazma Ustalığı

Fuad Paşa rahat kişiliğiyle de bağlantılı olarak iyi bir hatiptir. Türkçe ve Fransızca söz söyleme kabiliyeti oldukça yüksektir. Konuşma tarzıyla karşısındakileri etkilemeyi başarabilen Fuad Paşa daha öncede değindiğimiz gibi özellikle Şam olaylarında bunun çok büyük faydasını görmüştür. Sadrazamlık ve seraskerliği birlikte yürüttüğü dönemde Levent Çiftliği'nde ki ordugâh açılışında yaptığı konuşmada buna güzel bir örnek olarak verilebilir;

[796] Bu nükteler için bkz.BAYAT:*a.g.e*, 26-81; ABDURRAHMAN ŞEREF: *a.g.e*, 86

"*-Asker! Ordunuzun kuruluşunu ve icrâ ettiğiniz manevraların noksansız ve kusursuzluğunu velinimet-i bi-nimetiniz padişahımız efendimiz hazretleri tahsin buyurdular. Ne bahtlı askerleriz ki, eyyâm-ı ömrümüzde böyle günler görürüz. Zâbıtan ve neferat cümleniz saye-i şahanede askerlikte yüz ağartmış adamlarsınız. Bugün cümlenize tebşir ve tebliğine memur olduğum iltifat-ı hazret-i padişahiye bir kat daha layık ve müstehak olmak için bu uğurda çalışıp, çabalamağa devam edeceğinize şüphem yoktur*."[797] Görüldüğü üzere Fuad Paşa bir taraftan kendisini askerle bir tutarak duygularını paylaşırken, bir taraftan da çok çalışmaları konusunda onları teşvik etmiştir.

Fuad Paşa bu başarılı hatipliği ile Reşid Paşa'ya benzetilmektedir. Âlî Paşa ise devlet adamı şuuruyla çok düşünüp az konuşan bir kişidir. Fuad Paşa bazen bu şuurla davranmadığı için eleştiriler almıştır. Kötü niyetle olmasa da düşündüğünü tartmadan hemen söylemesi bazen zararına olmuştur. Ne olursa olsun Fuad Paşa'nın bulunduğu meclisler çok renkli geçmektedir ve Kayseri Mutasarrıfı Mehmed Veysi Paşa Fuad Paşa'nın bulunduğu meclislerdeki fikir zenginliğine telmihen şu mısraları söylemiştir;

"*Gözüm kaldı Fuad'ın meclîsinde*
Hayâtü'l-kalb var İsa deminde"[798]

Fuad Paşa konuşurken çok net bir üslûb kullanmasına rağmen yazı dilinde bazen çok ağır ve süslü ifadeler kullanır. Bunu kendisinin imzasının bulunduğu belgelerde görmek mümkündür. Özel mektupları[799]nda ise nisbeten daha kolay anlaşılır bir dil kullanır. Örneğin Mısır'dan oğluna yazdığı mektupta şöyle der;

---

[797] AHMET LÜTFÜ:*Tarih*, a.g.e, 122.
[798] BAYAT: *a.g.e*, 21-22.
[799] Fuad Paşa'nın mektuplarından ancak basılı kaynaklarda yer alanlara ulaşabildik. Bu kaynaklarda da mektupların Salih Keçeci'nin özel koleksiyonunda olduğu belirtilerek dipnot verilmiştir. Araştırmalarımız sırasında bu mektupların Murat Bardakçı'nın eline geçtiği öğrenilmiş, ancak kendisi bunları yayınlamadan vermek istemediğinden bizim bu mektuplardan faydalanmamız mümkün olmamıştır.

"*Nûr-ı aynım oğlum efendim*

Her ne kadar biraderiniz bey sıhhat haberinizi teblîğ eylemiş ve selâm-ı mahsûs dahi yazmış ise de bi'l-hâssa gözlerinden öptüğümü iş'âra mübâşeret eylerim. Vâlideniz hanımın mahsûsen hâtırını su'âl edip selâm eylerim. Mahsûs mektûb yazacak idim. Yorgun olduğum cihetle muvaffak olamadım. Vücûdum pek afiyette olup elem-i iştiyâkınızdan başka kederim yoktur. Biraderinin ve senin gözlerinden öperim ve cümleye selâm ederim. Mehmed Efendi'ye dahi selâm eylerim. Hemîşe sağ ve var ol efendim oğlum. Birâderiniz yazmaya unutmuş bugün İskenderiye'ye vâsıl olduk. Yani Cuma günü geldik. Pazar günü inşallâh oraya vâsıl oluruz. İskenderiye'de pek ziyâde ikrâm ve ri'âyet görmüş olduğumuzdan hiç korkacak şey yoktur. Burasını validenize ifâde ederim"[800]

Fuad Paşa'nın mektuplarında dikkat çekici bir husus da Türkçe yazılan mektubun hem Türkçe hem de Fransızca olarak imzalanmasıdır. Fuad Paşa bunu neredeyse bir gelenek haline getirmiştir. Bunun yanısıra Fuad Paşa'nın Fransızca olarak yazdığı özel mektuplar da vardır.

Daha önce birinci bölümde de belirttiğimiz üzere Fuad Paşa, Bursa'da Cevdet Paşa ile beraber Şirket-i Hayriyye Nizamnamesi'nin yanısıra bir dilbilgisi kitabı mahiyetinde olan *Kavâid-i Osmaniyye*'yi kaleme almıştır. Kavaid-i Osmaniyye'nin takdimi dolayısıyla Cevdet Paşa ile birbirlerine karşılıklı olarak şu kıt'aları da söylemişlerdir;

"*Hâk-i pây-i Fuad Paşa'ya* *Göstere cümle ıslâhât*
Bu eser-i âcizân-ı tekaddümedir *Eser-i himmet-i Cevdet'tir bu*
Gerçe şâyân değil kabûle fakat *Arz-ı ihlâs ile şükr eyle Fuad*

[800] KUNTAY: *a.g.e*, 221.

Bâb-ı ihlâsa bir mukaddimedir. Sanma bir başka inayettir bu."[801]

Fuad Paşa bazen beyitler ve gazeller söyleyip bazı olaylara gönderme yapmış veya tarih düşürmüştür. Öyle ki "*Fatin Tezkiresi*"[802]ndeki şairler arasına bile girmiştir. Tezkire'de yer alan gazeli de şöyledir;

"*Sanma sen zülf-i siyâhın ey gönül tumâr mâr*
Eylemiş her târını hak kûy için dildâr dâr
İki ebru kıblesiydi secde-gâh-ı âşıkân
Hattı geldi ol bütün şimdi olur nâçâr çâr
Meyve-i vaslın geh-i izhâr ider ol nev-nihal
Rû- nümûde olmıyor âlemde her bâr bâr
Sen terahhum etmedin ey gül-figân-ı âhıma
Nâle-i bülbül için olmuş bütün gül-zâr zâr
Zehr-i merdûm kûşden ümmîd-i şifâ itme abes
Olma mümkin mi Fuada sana hiç ağyâr yâr"[803]

Fuad Paşa bir başka gazelini de Mısır'da iken yazmıştır;

"*Tâ süveydâ-yı dilimden akarak hemçun Nil*
Karelerden geliyor gözyaşı manende-i Nil
Çok Züleyhâ bulunur dâmenine el uzadır
Yoktur ey Yusuf-i Mısrı dil ü can sana adîl
Ümm-i dünyanın adı Kahire'dir âlemde
Kahrı ebnâ-yı zemâne bu da bir başka delîl
Cahe düşse dahi cahe çıkarır Yusuf veş
Rıf'ate var mı tenezzül gibi bir doğru sebîl
Ateş-i fırkate yandıkça Fuade gönlüm

[801] *BOA: Y.E.E* 32/33
[802] 1855 yılında Şinasi'nin destekleriyle devrin şairlerini tanıtma amacıyla hazırlanmış olan bir eserdir. Asıl adı "*Tezkire-i Hatimetü'l-eş'ar*"dır. Bkz. ZİYAD EBUZZİYA: *a.g.e*, 252.
[803] İNAL: *a.g.e*, 192-193.

Mısrı zindâne değil görmede niyrâne delil" [804]

Fuad Paşa, Sultan Abdülaziz Bursa'ya gidip yeni ihdas edilen Osmani nişanının birinci rütbesini Sultan Osman'ın sandukasına çaktığında da şu mısraları söylemiştir;

"*Bu nişân-ı Hazreti Osman-ı Gazi nâmına*
Necli Hân Abdülaziz icâdü te'sîs eyledi
Vaz'-ı ta'lîk eyleyüp kendü eliyle kabrine
Şan-ı rûhi ceddini i'lâ vü takdîs eyledi"[805]

Fuad Paşa bazı olaylara da tarih düşürmek için gazeller söylemiştir. Bunlardan birisi Sadrazam ve serasker iken Uzunçayır'da top talimi yapıldığı sırada Sultan Abdülaziz'in "*Merih*" ve "*Utarid*" isimli gemileri denize indirttiği haberini aldığında söylediği şu mısralardır;

"*Karada seyr ediyorken asker Bu haber verdi safâ bendenize*
Bir nefer geldi dedi târîhin İndi Merihle Utarid denize (1281)"[806]

Levend Çiftliği sahrasında asker tarafından bulunan suya yaptırdığı çeşmeye de şu tarihi yazmıştır;

"*Bu mülkün mefhari Osmaniyânın âb-ı rûyidir*
Şehinşâhi zaman Abdülaziz Han-ı himem-küster
Refîki hızr olup bekâ-yi devleti buldu
Yeniden verdi cân mülke olup tevfîk-i Hak-yaver
Boşalmıştı hazâ'in iş çıkub mecrâ-yi aslîden
Düzeltti her birin sarf eyledi emmâ ne himmetler

[804] İNAL: *a.g.e*, 192
[805] İNAL: *a.g.e*, 193.
[806] İNAL: *a.g.e*, 193.

Hayâtı tâze verdi cünde ezcümle nizâmıyla
Bu davaya inan kim şâhid-i âdil bütün asker
Levend sahrâsına bir ordugâh-ı dâ'imi yapdı
Usûl-i fenn-i harbi etmek için asker ezber
Bu yerde himmeti Sultan Selim-i sâlisi mazlûm
Büyük bir kışla yapmış eyleyüp tanzîm-i nev-leşker
Yazık kim yeniçeriler eylemişler hâk ile yeksan
Yine ma'mûr kıldı şâh-ı devrân şimdi ser-taser
Bu menba' zâhir oldu zemzem-âsâ s'ây-i askerle
Ederken herbirisi cüst ü cu orduya su yer yer
Sebîl etti şehîdân-ı cünûdun rûhuna dâ'im
Yapup bu çeşme sarı âcizane sadr ü serasker
Zülâli lütfudur akdıkça Yarab şâh-ı devrânın
Ola eyyâm-ı ömrü şevketlü iclâl-i efzûnter
Fuada bir nefer geldi dedi menkût târîhin
Şehîdânı asâkir yâdına nûş eyle gel kevser (1281)"[807]

İstanbul'da Büyükçekmece ile Küçükçekmece arasında bulunan Haramideresi'nde Sultan Abdülmecid'in Varna'ya seyahatinde bir yemek verilmiş ve Fuad Paşa yol kenarında inşa ettirdiği çeşme için şu tarihi söylemiştir;

"*Ab-ı rûy-i saltanat Abdülmecid Hâne hudâ*
Her ne sûye gitse tevfîkin eder dâ'im-pedîd
Hızr ile birliktedir ol şah çünkü vermede
Âleme ab-ı hayâtı himmeti rûh-ı cedîd
Kası i'mârı memâlikle seyâhat eyleyüb
Mazhar-i feyz-i kudûmı oldu bu mülk-i reşîd
Mesken etmişken harâmîler bu cay-i bir vakit
Makdem-i teşrîfi ile oldu vadi-i sa'îd

[807] İNAL: *a.g.e*, 193-194.

Sadrazam bendesi şükrâne-i lütfu için
Zemzem icrâ etti bu suye kılup sa'yi ekîd
Fahr eder su başısı olsa bu vadîde eğer
Yol bulup nuşiverân olsa o hakâne abîd
Eylesün cârî zülâl-i lütfunı tâ haşre dek
Şevketü iclâlini te'yîd ede Rabb-i Mecîd
Teşnegâne eyledim işrâb târîhin Fuad
İç bu âb-ı tâbı icrâ kıldı Han Abdülmecid (1262)"[808]

Görüldüğü üzere Fuad Paşa babası İzzet Molla gibi güçlü bir şair olmasa da şiire meraklı bir kişidir. Fırsat buldukça gazeller söylemiş ve tarih düşürmüştür. Kuleli Askeri Kışlası'nın tarih kıtasının da Fuad Paşa'ya ait olduğu bilinmektedir.[809] Daha önce de belirttiğimiz gibi ölümünden önce "*Ehl-i imân rûhuna geçme oku bir fatihâ*" tarihini düştüğü de rivayet edilmektedir.

Fuad Paşa'nın bu özelliği ile ilgili olarak Fransız asıllı bir Ulah Prensi "*Fransız dili ve esprisinin bütün inceliklerine vâkıf. Kendi dilinde şair, bizimkinde de küçümsenmeyecek yetenekte*"[810]demektedir. Görüldüğü üzere Fuad Paşa'nın söz söyleme ve yazma ustalığı yabancıların bile dikkatinden kaçmamıştır.

III.1.5. Eğitimci Kişiliği

Fuat Paşa eğitime ayrı bir önem vermiş ve bu yolda her zaman elinden gelen desteği sağlamıştır. 1845'de ilmiye, seyfiye ve kalemiye sınıfından bazı bilgili kişilerden kurulan geçici maarif meclisinde yer almış, meclis de sıbyan mekteplerinin ıslahı ve açılacak olan rüştiye mekteplerinin düzenlenmesi ve yatılı olmak üzere bir Darülfünun açılması konuları görüşülmüştü. Bu karar üzerine Ayasofya yanındaki eski Cephane kışlası ile Sultan sarayı arsaları

[808] İNAL: *a.g.e*,194
[809] Mehmet YENEN: "Kuleli Kışlası" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, 117.
[810] UBUCINI: *a.g.e*, 141.

Darülfünun'a yer olarak gösterilmiş ve İtalyan mimar Fosati'ye üç katlı bir bina ısmarlanmıştı. Binanın inşası yıllar sürmüş ve açılış gecikmişti. Ancak problem sadece bina yokluğu değildi, Darülfünun'a gidecek öğrenci de yoktu. Bunun için ilk olarak rüştiyelerin açılıp sayılarının çoğaltılması gerekliydi. Bu amaçla 1849'da rüştiyelerden üstün bir de Darülmaarif'de açılmıştı. Öte yandan orta öğrenimini tamamlamış, daha fazla bilgi sahibi olmak isteyen kişiler de bulunmaktaydı.[811] Bu durumda Sadrazam Fuad Paşa'nın öncülüğüyle Darülfünun'da konferans şeklinde dersler verilmeye başlanmış ve Fuad Paşa bizzat kendisi de bu dersleri takip etmişti. Ancak bir süre sonra yeni bir problem ortaya çıkmıştı. Burada dersleri rütbe ve nişan sahibi devlet adamlarının vermesi bazı kesimleri rahatsız etmiş ve eleştiriler başlamıştı. Cahil ve mutaassıp halkın getirdiği bu eleştirilerden rahatsız olan Fuad Paşa Darülfünun'a giderek Derviş Paşa'nın verdiği fizik dersini dinledikten sonra: "*Burada tedrîs olunan fenne hikmet-i tabiiye denir ise de hakikatte hikmet-i ilâhiyedir. Zira bizim aczimizin bile bilemeyeceği mertebede ma'rifet-i ilâhiyeyi gösterir. Hikmet buna bir alet ve vâsıta olup hikmet-i kadîme ile hikmet-i cedîdenin farkı ise yelken gemisiyle vapurun farkı gibidir. Sonraki ile menzil-i maksûda daha az zamanda muvasalat olunur. Bunu tedrîse himmet eden şahsa dahi mahsûs teşekkür ederiz. Kendileri merâtib-i aliyyeyi devletten bir derece-i refi'ada bulundukları halde "rütbe'il ilim ale'r-rüteb" (Rütbelerin en büyüğü ilimdir) fikrini fiilen göstermişlerdir*." diyerek güzel bir açıklama getirmiştir. Eski ve yeni bilgiler için yelkenli ve vapur benzetmesini kullanan ve ilim öğrenmenin manevi yönüne de değinerek en büyük rütbenin ilim olduğunu söyleyen Fuad Paşa bu işi yapanlara teşekkür etmeyi de ihmal etmemiştir. Fuad Paşa'nın duyarlı bir devlet adamı olarak cahilliğe karşı sarfettiği bu sözlerine *Tasvir-i Efkâr*'da, Avrupa'da da vükelâdan bilgili ve yetenekli olanların bu tür dersler verdiklerini söyleyerek destek vermiştir.[812] Bu örneklerde Fuad Paşa'nın kendi çağının ruhuna uygun olarak bilimin hakikatin aynası olduğu görüşünü taşıdığı görülmektedir. Aynı zamanda Avrupa'nın aydınlanmış ve ileri olduğuna da inanmaktadır.

---

[811] Osman ERGİN: *Türk Maarif Tarihi* 1-2 (İstanbul, 1977), 545-550
[812] ERGİN: *a.g.e*, 552.

Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi)'nin açılışında da kendisinin büyük rolü olmuştur. Sultan Abdülaziz ile çıktıkları Avrupa seyahatinden dönüşte İstanbul'da da Fransız liseleri ayarında bir okulun açılarak burada Fransız diliyle öğretim yapılması düşünülmüştü. Devletin her kademesinde hizmet edecek gençleri yetiştirmek üzere açılacak bu okulda Avrupa liseleri ve Fransız okullarının programlarına uygun bir müfredat izlenecekti. Dersler esas itibarıyla Fransızca olacak, fakat bazı dersler de Türkçe okutulacaktı. Okulun müdürü ve hocaları da Fransız olacaktı. Okulun programı üzerinde Fuad Paşa ve Fransız Elçisi Bouree birlikte çalışmışlardı. 20 Ağustos 1284(1 Eylül 1868)de Galatasaray binasında açılışı gerçekleştirilen *Mekteb-i Sultani* için hükümet de elinden geleni fazlasıyla yapmıştır.[813] Kendisi de Fransızca tıp öğrenimi yapmış olan ve daha sonra Fransızcası yardımıyla çok işler başaran Fuad Paşa bu tür okulların açılarak Avrupa'nın bilim ve teknolojisini almak gerektiği düşüncesindeydi. Ancak devletin Batılılaşmasına karşı olanlar, Fuad ve Âlî Paşaların muhalifleri bu projenin gerçekleşmemesi için ellerinden geleni yapmışlardı. Rusya Elçisi de Fransa'nın etkisiyle böyle bir okul açılmasından duyduğu rahatsızlıkla programda kendi dillerine çok az yer bıraklıdığından şikayet eden Rumların okula devam etmemelerini teşvik etmiştir. Fuad Paşa ise " *Yolumu kaybettiğimden korktuğum zaman Rusların düşmanlığı doğru yolda bulunduğumu bana gösterdi*" diyerek ezelî Rus düşmanlığına dikkat çekmiştir. Bu arada kendisinin en büyük muhalifi olan *Hürriyet* gazetesi de bu liseyi açmaktaki amacın "*evrak-ı resmiyede neşredilen menafi-i milliye olmayıp yalnız Fransız elçisini susturmak*"[814] olduğunu iddia etmekten geri kalmamıştır.

Alınan bütün eleştirilere rağmen Fuad Paşa yeni okullar açılması ve eğitimin ilerlemesi düşüncesinden hiçbir zaman vazgeçmemiş ve bu yolda mücadele etmiştir. Bâbıâli'deki bir toplantı sırasında yeni okulların açılışını eleştirerek, mezunlarının ne yapacağı sorusunu yönelten kişiye "*Adam*

[813] ERGİN: *a.g.e*, 481-484.
[814] *HÜRRİYET* 9 (24 Ağustos 1868)

olacaklardır" [815]cevabını vermesi de bu türden bir mücadeleydi. Bu cevap kendisinin bu işe gerçekten inandığının da bir göstergesiydi.

Fuad Paşa'nın Encümen-i Daniş üyeliği ve Kavâid-i Osmaniye'deki payı da onun eğitimci kişiliğinin örnekleri arasındadır. Tanzimat'tan sonra kurulan ilk ilmî cemiyetlerden birisi olan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye[816] de Fuad Paşa'nın himayesi altında çalışmalarını sürdürmüş ve 1862'de ilk bilim dergisi olan Mecmua-i Fünun[817]'u çıkarmıştır. Fuad Paşa cemiyetin çalışmalarını daha rahat sürdürebilmesi için Çiçek Pazarı'ndaki Taş Mektebi de onlara tahsis etmiştir.[818] Öte yandan Fuad Paşa'nın öncülüğüyle Batı tıp çalışmalarını tercüme edecek bir komisyon kurulduğu gibi tercümelerde kullanılan dilin basit olmasını kesinleştirmek için yeni tercümelerin Bâbıâli tarafından kontrol edilmesine dair talimatlar da verilmiştir. Ancak bu iş sonuçlanmadan vefat ettiğinden istenen sonuç alınamamış ve yeni tıp terimlerinin bu kez de Arapça'yla doldurulduğu görülmüştür.[819]

Fuad Paşa'nın vasiyetnamesinde ise eğitimle ilgili olarak şu görüşler yeralmaktadır; "*Zannolmasın ki İslamiyetin emrettiği ilim başka, sair milletlerin tahsil eylediği ilim başkadır. İlim alem-i akıl ve izan için ışık saçan tek parlak*

---

[815] Carter V.FINDLEY: *Kalemiyeden Mülkiyeye* (çev. Gül Çağalı Güven) (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 147.

[816]Tanzimat döneminde Osmanlı aydınlarının kişisel gayretleriyle kurulan ilk cemiyet Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye 24 Mayıs 1861'de Petersburg Sefiri Halil Bey'in başkanlığında ve Münif Efendi'nin önderliğinde açılmıştır. Kitap te'lif ve tercümesi ve umuma açık dersler vermek üzere kurulan Cemiyet bir de Mecmua-i Fünun isimli bir dergi çıkarmıştır. Cemiyetin çalışmalarına bakıldığında Mecmua-i Fünun dışında Avrupa dilleri ve çeşitli fenlere dair cemiyet merkezinde meraklılara ücretsiz dersler verildiği ve bazı konferanslar düzenlendiği, halka açık bir kütüphane ve kıraathane(okuma salonu) açıldığı görülür. Halk eğitimi açısından önemli bir adım atan cemiyet daha sonra bir de matbaa kurmuştur. Daha geniş bilgi için bkz. ATILGAN: a.g.t, 48-69.

[817] Ülkemizde çıkarılan ilk bilimdergisi olarak kabul edilen Mecmua-i Fünûn tarih, dil, eğitim, kozmografya, coğrafya, jeoloji, ahlâk, ekonomi, antropoloji gibi konularda ilgiyle okunacak makaleler yayınlamıştır. Gazete, dergi tanıtım ve tenkitlerine de yer veren insan portleri ve manzara resimleri de yayınlayan dergi ilk iki yıl düzenli olarak 12 sayı çıkmış, üçüncü yıl kolera salgını nedeniyle 33. sayıda yayına ara verilmiş, 14 sayı daha çıktıktan sonra haziran 1867'de 47. sayı ile sona ermiştir. 15 yıl sonra ocak 1882'de tekrara yayınlanmaya başlanan dergi daha 1. sayıda "Bir Yıldız Böceği İle Bir Yolcu" başlıklı fıkrada II. Abdülhamid'e atıf yapıldığı gerekçesiyle kapatılmıştır. Bkz. ATILGAN: a.g.t, 57-62.

[818] *MECMUÂ-İ FÜNUN* I (5 Cemâziyelevvel 1279/ 28 Ekim 1862).

[819] Agâh Sırrı LEVEND: *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları* (Ankara, 1949), 121-122.

güneştir. Ve mademki bizim itikadımızca İslamiyet bütün hakayiki, bütün maarifi camidir, o takdirde faydalı keşifleri ve yeni ilimleri geldikleri yer her neresi olursa olsun ve herhangi millet nezdinde bulunursa bulunsun anı almalı ve kabul etmeliyiz."

"*Önemini tariften aciz kaldığımız bir sorun daha var: Kamu eğitimi yani toplumsal gelişmenin yegâne esası ve her maddi ve manevi büyüklüğün tükenmez kaynağı. Ordu, donanma, devlet yönetimi hepsi aynı soruna bağlı. Bu esasa temel atılmış olmaksızın ilerisi için ne güç kazanmak, ne bağımsızlık, ne hükümet, ne de bir gelecek düşünemiyorum* "[820]

Özellikle modern bilimin İslamiyete aykırı olmadığının üzerinde duran ve okuyup öğrenmenin temel bir görev olduğunu savunan Fuad Paşa bu konuda da çağının ilerisinde olduğundan eleştirilmekten kurtulamamıştır.

III.2. Çevresi İle İlişkileri

Fuad Paşa farklı ve renkli kişiliğinden dolayı çevresi ile ilişkileri de zengin bir kişidir. İnsanlarla kolay iletişim kurabilmesi ve kin tutmayan yapısı dolayısıyla çevresi her zaman kalabalık olmuştur. Hakkında pek çok anektod bulunan Fuad Paşa, sonraki devirlerde de kendinden sıkça bahsettirmiştir.

III.2.1. Padişah İle İlişkisi

Fuad Paşa, Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerine tanıklık etmiş ancak daha ziyade Sultan Abdülaziz ile muhatap olmuştur. Sultan Abdülmecid zamanında Fuad Paşa aldığı görevlerin niteliğiyle de ilgili olarak daha çok Mustafa Reşid Paşa ile ilişkide bulunduğundan padişah ile yakın bir ilişkisi olmamıştır. Ancak 1267-1268 yıllarında yaşanan malî buhran sonucu Fuad Efendi'nin öncülüğüyle Fransa'dan borç alınması kararlaştırıldığında Sultan Abdülmecid, Fuad Efendi'ye "*Ben bu devleti selefimden nasıl buldum*

[820] AKARLI: a.g.m, 131, 137.

ise halefime öylece terk edeceğim. Eğer bu istikraz bozulmaz ise saltanattan istifa ederim" diyerek karşı çıkmış ve borç anlaşması fesh edilmiştir. Fuad Efendi burada henüz kariyerinin başındadır. Abdülmecid'in kararlı tutumu karşısında ve alışık olmayan bir durum sözkonusu olduğu için itiraz edememiştir. Nitekim daha önce değindiğimiz gibi benzer bir olay Sultan Abdülaziz zamanında yaşandığında Fuad Paşa, kendinden emin, güçlü bir şekilde padişaha karşı çıkabilmişti.

Sultan Abdülmecid ile Fuad Paşa arasında geçen şu diyalog da oldukça ilginçtir. Sultan Abdülmecid, fikrî gelişmesiyle yakından ilgilendiği kardeşi veliahd Abdülaziz'in İstanbul'u ziyarete gelen Rus Grandükü Nikola ile görüşmesini sağlamış ve bu görüşmelerde Fuad Paşa'da tercüman olarak bulunmuştur. Bir süre sonra da Sultan Abdülmecid, Fuad Paşa'ya kardeşini nasıl bulduğunu sormuştur. Fuad Paşa veliahdı meth veya kötülemenin tehlikeli olduğunu bildiği için düşüncesini açıklamaktan çekinince Sultan Abdülmecid; "*-Ben biraderimden hoşnudum*" demiş, Fuad Paşa'da "*-Efendimizi hoşnud etmeyip de ne yapacak? O da bizim gibi bir bendenizdir. Fakat tebaa-i aliyeniz defterinin en başındadır. İşte bizden farkı budur*" diyerek cevap vermiştir. Bu arada Sultan Abdülmecid Fuad Paşa'yı hem denemiş hem de dehasının farkında olduğundan fikrini öğrenmek istemiştir. Aldığı bu ustalıklı cevap Paşa'yı daha yakından tanımasına fırsat vermiştir. Bir başka zaman Fuad Paşa, Sultan Abdülmecid'e Mustafa Reşid Paşa'yı şikayet etmiş ve Abdülmecid de bunu Reşid Paşa'ya aktarmıştır. Aynı gün vekiller toplantısına Reşid Paşa'nın asık yüzle gelmesi üzerine Sultan'ın söylediklerini aktardığını anlayan Fuad Paşa, karşısında oturan Âlî Paşa'ya "*Bî hûrûf-ı lafz u savt ol padişah / Mustafa'ya söyledi bî iştibâh*" mısralarını yazarak olayı değerlendirmiştir.[821] Böylece Fuad Paşa içinde bulunduğu zorlu ruh halini şiir düzlemine taşıyarak kendisine bir çıkış yolu bulmuştur.

[821] BAYAT: *a.g.e*,37, 50.

Fuad Paşa, Sultan Abdülmecid vefat edip yerine Abdülaziz geçerek kendisini sadarete getirdiğinde daha aktif bir rol oynamaya başlamıştır. Hem sadrazam olarak hem de sadrazamlığı bıraktığında hariciye nazırlığı dönemlerinde Sultan Abdülaziz ile sürekli irtibat halinde olmuştur. Fuad Paşa, padişah ile ilişki kurma noktasında, teşrifat kurallarına sıkı sıkıya bağlı olan Âlî Paşa'dan farklı olarak daha yakın olabilmektedir. Âlî Paşa'nın padişah ile bir şey konuşabilmesi, Fuad Paşa'ya göre çok daha güçtür. Fuad Paşa özellikle Mısır ve Avrupa seyahatleri sırasında padişahı tam anlamıyla idare etmiş ve devlete söz gelmemesi için büyük bir çaba harcamıştır. Sultan Abdülaziz'in daha seyahatin başında denizden, dalgalardan korkarak geri dönmeye kalkışması hep Fuad Paşa'nın kararlı tutumu sayesinde aşılmıştır. Fuad Paşa ziyaret ve kabullerde de padişahın usûle uygun davranması için adeta rehberlik etmiştir. Bu konuyla ilgili çeşitli örnekler vermek mümkündür. Örneğin; Sultan Abdülaziz, Paris'te iken ziyarete gelecek olan imparatorun gecikmesi üzerine hiddetlenerek söylenmeye başladığında Fuad Paşa, saraya koşup uygun bir dil ile imparatora beklenmekte olduğunu arz ettirir. İmparator uygunsuz bir kelime söyler. Kapının dışında bekleyen Fuad Paşa'nın bu kelimeyi duyduğunu anlayınca da "-*Rica ederim işittiğiniz sözü zât-ı şahaneye söylemeyiniz*."der. Fuad Paşa "-*Aman efendim, ondan işittiğimi size söylüyor muyum ki sizden işittiğimi ona söyleyeyim*" cevabını verir."[822] Görüldüğü üzere Fuad Paşa incelikle hem padişahı hem de imparatoru idare ederek bir tatsızlık çıkmasını engellemiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi iki tarafı da idare eden bu tarz tutumları onun bütün hayatını biçimlendirmiştir.

Fuad Paşa'nın padişahı kızdırdığı zamanlar da yok değildir. Özellikle arkadaşlarıyla birlikte sadaretten istifa kararı aldığında padişah, Âli Paşa ile birlikte kendisini vali olarak İstanbul'dan uzaklaştırılmayı bile düşünmüştür. Ancak ısrarlar üzerine sadareti kabul eden Kâmil Paşa "*Lütfu merhamet buyurunuz, vükelâ ve ricâl-i devlet arasında onların yerini tutacak bir*

[822] İNAL: *a.g.e*, 707.

bendeniz yoktur. İkisi de Efendimizin abd-i sâdıkı ve devlet ve milletinizin hâdim-i muktediridir. Onlar def' edilirse umûr-u devlet kimlerle idâre olunur? Âlî Paşa kulunuzun istifâsının reddiyle hariciye nezâretinde ibkâsı elzemdir. Fuad Paşa kulunuzu afv ile karîben istihdâm buyuracağınız derkârdır"[823] diyerek karşı çıkmıştır. Sultan Abdülaziz, İsmail Paşa'nın kızıyla evlenmek istediğinde de Fuad Paşa karşı çıkarak kendisinin kızmasına sebep olmuş fakat sonuç devlet için hayırlı olmuştur. Ahmed Saib Bey *Vakı'a-i Sultan Abdülaziz* isimli eserinde padişahın "*Fuad Paşa'nın sadaretinden ve melhuz olan mukavametinden ürktüğünü ve bu yüzden onu hiç sevmediğini*"[824] kaydetmiştir.

Fuad Paşa'nın Sultan Abdülaziz'le aralarında geçen şu diyaloglarda aralarında nasıl bir ilişki olduğunu görmek açısından önem taşımaktadır; Fuad Paşa birgün Sultan Abdülaziz'e karşı sarfetmiş olduğu cüretkârane bir sözden Sultan'ın yüzünde bir değişiklik meydana geldiğini görünce durumu kurtarmak için: "-*Efendim, eslâf-ı vüzerâ Orta Kapı'da celladın beklediğini gördükleri halde, hünkâra doğruyu söylemekten çekinmezlerdi. Sizin sayenizde bizim böyle bir korkumuz yoktur. Hakikati söylemekte tereddüd bize vebâldir*"[825] diyerek çıkış yolu bulmuştur. Padişahı etki altında bırakıp hakkında kötü düşünmesinin önüne geçtiği gibi zekice bir manevra ile durumu da kurtarmıştır.

Fuad Paşa, hazırcevaplılığı ve nükteleri ile Sultan Abdülaziz'i genellikle eğlendirmiş ve rahatlatmıştır. Hatta Sultan Abdülaziz bazen canının sıkkın olduğu zamanlarda Fuad Paşa'ya müracaat etmeye başlamıştır. Örneğin bir gün Sadrazam Fuad Paşa'ya memleketin başındaki iç ve dış problemlerden söz ederken üzüntüye kapılıp: "-*Bu memleket için artık harp ile sulhun ne farkı var*" demesi üzerine "-*Aman efendim sulh bekârlık, harp ise evlilik demektir*" diyen Fuad Paşa kendisini güldürmeyi başarmıştır. Sultan

[823] İNAL: *a.g.e*, 216.
[824] AHMED SAİB: *Vakı'a-i Sultan Abdülaziz* (Mısır, 1326), 32.
[825] BAYAT: *a.g.e*, 34.

Abdülaziz devletin mali problemleri ile ilgili Fuad Paşa ile konuşurken; "*-Ah harcamakla tükenmeyen bir para olsa da şu sıkıntılardan kurtulsak*" demiş Fuad Paşa "*-Harcamakla tükenmeyecek paraya geçmez akçe derler hünkârım. Harcanamayacağı için hiç tükenmez*" cevabını vermiştir. Sultan Abdülaziz'in sıkıntılı olduğu konular Fuad Paşa ile bu şekilde eğlenceli hale gelebilmektedir. Sultan Abdülaziz bazen de Fuad Paşa'yı tanıdığından ve değişik cevaplar alacağını tahmin ettiğinden onu sıkıştırmıştır. Örneğin bir gün Fuad Paşa'ya aralarının iyi olmadığını bildiği Şeyhülislam Sadeddin Efendi'yle ilgili olarak "*Paşa!Sen şeyhülislam efendiyi sevmezsin*" der. Fuad Paşa; "*-Niçin sevmeyeyim efendim ikimiz de devlet bendesi ve kapı yoldaşıyız*" cevabını verince Sultan; "*-Hayır sevmezsin*"diye tekrar edince "*-Sevip de şeyhülislam efendiyi bağrıma basacak değilim ya. Sözüm bu kadar*" diyerek karşılık verir. Sultan Abdülaziz bu cevaba oldukça güler. Bir başka gün Sultan Abdülaziz, Fuad Paşa'ya Ahmed Vefik Efendi'nin nasıl bir adam olduğunu sormuş Fuad Paşa da "*-Ahmed Vefik Efendi, değirmen taşı büyüklüğünde bir pırlantadır. Ondan ne bir yüzük ne de bir binek taşı yapılabilir. Ama bir pırlantadır*" cevabını vermiştir.[826]

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Sir H.Elliot'tan naklen: "*Âli Paşa'nın vefatı haberini alır almaz andan biraz müddet evvel Fuad Paşa dahi teslim-i rûh etmiş olduğundan Abdülaziz'in memnun olarak "işte şimdi serbest oldum" diye feryâd etmiş olduğunu*" yazmıştır.[827] Bütün bunlar Fuad ve Âlî Paşaların Sultan üzerinde ne kadar etkin olduğunu gösteren örneklerdir.

III. 2.2. Mustafa Reşid Paşa İle İlişkisi

Tanzimat fermanının mimarı olarak kabul edilen Mustafa Reşid Paşa'ya bu başarısından dolayı *koca* ve *büyük* ünvanları da verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin geleneksel kurumlarının ve işleyişinin değişmesinin zamanının çoktan geldiğini farkeden ve bu yolda çalışan Mustafa Reşid Paşa

[826] BAYAT: *a.g.e*, 31, 45-47.
[827] İNAL: *a.g.e*, 28.

kendisinden sonraki reformcuların da öncülüğünü yapmıştır. Çalışmaları sırasında Bâbıâli bürokrasisini güçlendirmeye önem vermiş ve yetenekli gençleri desteklemiştir. Fuad ve Âlî Paşa da desteklenen bu gençler arasında yer almıştır. Ancak Âlî Paşa'nın Reşid Paşa'nın mevkiine geçmesi, Fuad Paşa'nın da Âlî Paşa'nın yanında yeralmasıyla araya rekabet girmiş ve zamanla araları bozulmuştur. Reşid Paşa'nın koyu bir İngiliz taraftarı iken, Âlî ve Fuad Paşa'nın daha ziyade Fransa'nın desteğine başvurmaları da aradaki ayrılığı iyice güçlendirmiştir. Bütün bunların bir sonucu olarak Islahat Fermanı başta olmak üzere pek çok icraatları Reşid Paşa tarafından acımasız bir şekilde eleştirilmiştir. Islahat Fermanı'nı yabancı müdahalesine yol açacağı için eleştiren Reşid Paşa, kendisi bizzat İngiliz sefirinin desteğini kullanarak yabancı müdahalesini davet ettiği günleri unutmuş görünmektedir. Öyle ki Reşid Paşa o sırada kendisi sadarette olsaydı büyük ihtimalle bu fermanı kendisi de kabul edecekti. Çünkü Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nın bir devamı niteliğindeydi.

Öte yandan Reşid Paşa "*Âlî ve Fuad Paşalara gücendikten sonra onların yerine koymak üzere bazı müstaid gençleri himayesi altına almak ve bu miyanda Şinasi Efendi'yi ve zaptiye müşiri Pepe Mehmed Paşazade Said Beyi ve Ahmed Vefik Efendi'yi ve Yusuf Rıza Bey'i terakki ettirmek istemiş ise de bunlarda umduğu mertebede ve ötekiler derecesinde liyâkat görememesinden dolayı epeyce apışmış ve yine Âlî ve Fuad Paşalarla birlikte çalışmağa mütemayil olmuş ise de ömrü vefa etmemiştir.*"[828]

Cevdet Paşa , Âlî ve Fuad Paşa'nın aralarına Rüştü Paşa'yı da alarak *ekânim-i selâse* (baba, oğul, ruhü'l-kudüs) gibi bir birlik kurarak Reşid Paşa aleyhine döndükleri iddiasındadır.[829] Bu benzetmeyi Fuad Paşa'da şu şekilde kullanılır; "*Ekânim-i selâse bizde de mevcuttur. Reşid Paşa eb, Ali Galip Paşa ibn, Lord Stratford'da ruhü'l- Kudüs'tür*"[830] Fuad Paşa, Reşid Paşa'nın

[828] İNAL: *a.g.e*, 706.
[829] AHMED CEVDET :*Tezâkir II*, a.g.e, 61.
[830] BAYAT: *a.g.e*, 59.

oğlunu kayırdığı ve İngiliz elçisinin sözünden çıkmadığı için böyle bir benzetmede bulunmuştur.

Reşid Paşa'nın ulaşmak istediği amacı bilgiçlikle gözüne kestirdikten sonra güvenle ve cesaretle işe giriştiği söylenirdi. Fuad Paşa ise Reşid Paşa gibi bilgiç düşüncelere ve arkadaşı Âlî Paşa gibi yavaş ve ağır adımlara iltifat etmeden hedefe süratle giderdi. Yolunu iyice incelemediği, engelleri ayıklamadığı için bu yolda sendelediği de olurdu. Ancak ırsî kalp rahatsızlığının da etkisiyle ilerisini fazla düşünmeden yoluna devam ederdi. Neşeli konuşması, ataklığı ve becerikliliği ile Reşid Paşa'dan üstün olduğu kabul edilen Fuad Paşa en son söyleyeceği sözü en önce söyleyebilmekteydi. Bu özelliğinden dolayı da rakiplerini uzaklaştırma konusunda Reşid ve Âlî Paşalar gibi yeni yollar aramak zorunda kalmamıştır.[831] Reşid Paşa söylediğini yazan, yazdığını söyleyebilen, kitabet ve nutuk konusunda oldukça yetenekli bir kişiydi. Fuad Paşa'nın daha ziyade nutku kuvvetli iken, Âlî Paşa'nın da kitabeti kuvvetliydi. Bu durumda öğrencileri Fuad ve Âlî Paşa, Reşid Paşa'nın birer yönünü temsil etmekteydiler. İyi bir diplomat olan Reşid Paşa'nın büyüklüğünün bir göstergesi de bu özelliği olsa gerektir.

III.2.3. Âlî Paşa İle Birlikteliği

Fuad ve Âlî Paşa aynı yıl doğmuş, aynı ortamda yetişmiş ve hemen hemen aynı görevlerde bulunmuş iki kişidir. Herşeyden önce iki iyi arkadaş olan bu ikilinin birlikteliği ile ilgili olarak kaynaklarda genellikle şu yorum yapılmaktadır. "*Bunların her ikisi de Reşid Paşa mektebinden yetiştiğinden ve siyaset işlerinde olgunlaştığından Avrupa'da çok iyi tanınmakta idiler. Bu bakımdan bunlardan biri sadarette bulununca diğeri hariciye nazırlığını*

[831] ABDURRAHMAN ŞEREF: *a.g.e*, 84, 92-95.

üzerine almaktaydı. Âlî ve Fuad Paşalar devletin siyâsi hukukunu on sene kadar bu şekilde mahirane idare etmişlerdi."[832]

Fuad Paşa ise Âlî Paşa ile ilişkisini kendi tarzıyla şöyle anlatmaktaydı; "*Âlî Paşa ile ben muhallebiciye benzeriz. O, nefis muhallebi yapar, fakat satmasını bilmez. Ben, yapmasını bilmem, lâkin satmasını pek iyi bilirim. O, muhallebiyi satmak için sokağa çıkıp da korkunç bir sada ve edâ ile "muhallebi" deyince çocuklar –umacı görmüş gibi- kaçarlar. Ben tablayı başıma koyup –çocukların hoşuna gidecek- bir sada ve eda ile "küçük beylerim, küçük hanımlarım! güzel muhallebim var" diye sokak aralarında dolaşmaya başlayınca çocuklar –oyuncakçı geçiyormuş gibi- telaşla koşup etrafıma dizilirler. Kadınlar pencereden seslenirler, tablanın üstünde ne varsa alırlar*."[833] Fuad Paşa son derece sade bir şekilde iki tarafın halini tasvir ederken, birbirlerini nasıl tamamladıklarına vurgu yapmayı da ihmal etmemiştir. Fuad Paşa bir başka benzetmeyi ise şu şekilde yapar; "*Biz Âlî Paşa ve Rüştü Paşa ile birlikte yola çıkıp da önümüzde bir çaya tesadüf etsek, ben derhal paçalarımı sıvar, suya dalarak bata çıka geçerim. Âlî Paşa tereddüd ve teenni göstererek ve araya araya yol bularak, üstünü ıslatmadan geçer. Rüştü Paşa ise buradan geçersem suya batarım, bu taraftan geçsem üstümü ıslatırım diyerek çok tereddüdden sonra dönüp gider. İşte aramızdaki fark budur*."[834] Mehmed Memduh ise şu tesbitte bulunurak son nokyayı koyar; "*Reşid Paşa birşeyi ortaya koymada, Âlî Paşa ortaya konulmuş şeyi yürütmeye kâdir, Fuad Paşa ise her ikisine de zamîr*."[835]

Fuad Paşa "*Âlî Paşa gibi yer ve zamanın uygun olup olmadığını uzun uzadıya düşünmek ve ezilip büzülerek ince eleyip sık dokumak*"[836] yerine hemen harekete geçmeyi tercih etmektedir ve bu özelliği ona çoğu zaman başarılar da getirmiştir. Ancak Fuad Paşa'nın girişkenliği ve Âlî Paşa'nın

[832] MAHMUD CELALEDDİN:*a.g.e*, 57.
[833] İNAL: *a.g.e*, 48-49.
[834] *SERVET-İ FÜNUN* 1263-149 (22 Eylül 1927), 298.
[835] MEHMED MEMDUH: *a.g.e*, 43.
[836] ABDURRAHMAN ŞEREF: *a.g.e*, 84.

çekingenliğinde ailevî sebepleri de gözönünde bulundurmak gerekir. Fuad Paşa, babası Keçecizâde İzzet Molla'dan dolayı vezirler ve kazaskerler arasında büyürken, Âlî Paşa mütevazi ve sıkıntılı bir çocukluk dönemi geçirmiştir. Fuad Paşa bu tür çevrelere alışık iken Âlî Paşa daha sonra girmiştir. Bu durum Âlî Paşa'nın suçu değil iken Âlî Paşa, "*kapıcının oğlu*" olarak anılmaktan maalesef bir türlü kurtulamamıştır. Özellikle Yeni Osmanlıların bu yoldaki eleştirileri çok çirkindir. Kendi yeteneği ile sadrazamlığa kadar yükselen bir kişiyi babasının mesleğinden dolayı eleştirmenin doğru bir tutum olmadığı açıktır. Bu arada sadece ailevî sebepler ve yetişme tarzı değil hatta daha yüksek bir oranla insanların mizacları da bu konuda etkilidir. Fuad Paşa'nın rahat kişiliği ve biraz laubaliği tarzına insanın istese bile ulaşması mümkün değildir. Öyle ki Fuad Paşa'nın karakterindeki bu laubalilik ve politikasındaki cüret, Âlî Paşa'nın karakterindeki ihtiyat ve politikasındaki hesaplılık ile çelişse de onlar gayet iyi anlaşmaktaydılar. Bu arada tehlikeli olan bir nokta Âlî Paşa'nın kindarlığıdır. Fuad Paşa, kendisiyle uğraşanlarla uğraşmaz, iyi veya kötü bir duygu beslemeden mümkün olduğunca az görüşüp, af dilerlerse hemen affedebilir iken Âlî Paşa tam tersi bir tutum izlemektedir. Âlî Paşa fırsat kollayıp, hata yapmalarını bekler ve onları derhal cezalandırırdı. Üstelik Âlî Paşa'yı kandırmak da çok zordu. Önceden de belirttiğimiz gibi Fuad Paşa'nın kin tutmayan bu tutumunun temelinde de en zor durumlardan bile bir espri ile çıkabilme becerisi bulunmaktadır. Âlî Paşa bu şekilde dışa vuramadığı için içinde saklamakta ve bunlar zamanla kine dönüşmektedir.

Ahmed Cevdet Paşa dönemin tanığı olarak kaleme aldığı eserleriyle devlet adamları arasındaki ilişkileri ve diyalogları da bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. Örneğin bir gün Fuad Paşa'ya Reşid Paşa'dan sonrasını ve Âlî Paşa ile beraberliğini kastederek "-*İşte iş ikinizin elinde kalacak. Bakalım siz de birbirinizle uğraşacak mısınız?*" demiş ve Fuad Paşa'dan "-*Biz birbirimizden ayrılmayız. O benden ayrılacak olsa , yakasını elimden*

kurtaramaz" cevabını almıştır.[837] Ahmed Cevdet Paşa'nın rahatsız olduğu bir diğer konu da Fuad Paşa'nın Âlî Paşa'yı gereğinden fazla övmesiydi. Bu konu ile ilgili olarak kendisinin ve vükelânın da bulunduğu bir ortamda Fuad Paşa'nın şu sözleri sarfettiğini söyler; " *Reşid Paşa yevmiyye zuhûr eden müşkilâtı hallederdi. Efendimiz ise şu kadar sene sonra gelecek şeyleri düşünüp tedbir alırsınız. Sokullu ve Köprülü gelip de şu zamanı görseler, onların zamanlarında iş görmek kolaydı. Marifet şimdiki zamanın müşkilâtını halletmektir*."[838] Fuad Paşa, daha sonra kendisi sadrazam, Âlî Paşa hariciye nazırı olduğunda yükselen itiraz sesleri üzerine yine sözlerinin arkasında durarak Ahmed Cevdet Paşa'ya "-*Ben sana mukaddema dediğim gibi, onlar ne derlerse desinler, ben Âlî Paşa'dan ayrılmam ve ayrılamam. Zira umûr-ı hariciye gav'a'ili de başıma kalır. Şu zamanda umûr-ı dahiliye ve maliye ile beraber umûr-ı hariciyeyi de yüklenemem. Bilirsin ya, onu Reşid Paşa'da başa çıkaramadı*"[839] diyecektir. Âlî Paşa ile iyi bir ikili olduklarının ve birbirlerini tamamladıklarının farkında olan Fuad Paşa burada işi biraz nükteye vurarak durumu geçiştirmeye çalışmıştır. Nitekim Fuad Paşa'nın vefatından sonra bütün yük üzerine kalınca Âlî Paşa'da sadaret ile dahiliye işlerini birbirinden ayırarak Dahiliye Nazırlığı'nı tesis edecek ve Fuad Paşa'nın düşüncesini doğrulayacaktır.

Dönemin bir başka tanığı olan Charles Mismer'de bu konuyla ilgili olarak şunları söyler;" *Âlî Paşa Fuad Paşa gibi derhal karar vermezdi. Ancak uzun hesaplardan sonra verdiği kararı azimle uygulardı. Fuad Paşa, bizlerle her bahsi konuşurdu. Âlî Paşa'nın ağzından laf almak ise zordu. Konuşmayı istediği gibi idare ettiğinin neden sonra farkına varırdınız. Birgün İstanbul'daki büyükelçilerden biri bana, Âlî Paşa ile tam iki saat konuştuğunu, kendisinin söylediklerini aynen tekrar edebileceğini, Paşa'nın ise konu üzerinde fikrini açıklayabilecek tek kelime bile sarfetmeden konuştuğunu söyledi. Şüphesiz büyükelçi hangi konu için gelmişse, Türk diplomatı tarafından mâhirane*

[837] AHMED CEVDET: *Ma'rûzât*,a.g.e, 49.
[838] a.g.y
[839] AHMED CEVDET :*Ma'rûzât*,a.g.e,50.

şekilde atlatılmıştı."[840] Âlî Paşa, diplomatlığı ve üstelik az konuşarak amaca ulaşması ile Avrupalıları bile kendisine hayran bırakmıştır. Bu kadar az konuşan bir kişinin Fuad Paşa gibi konuşmayı çok seven bir insanla beraberliği merak konusu olmuştur. Ancak birbirine benzer olmaktan ziyade birbirlerini tamamlayan vasıflar taşıyan Fuad ve Âlî Paşaların bu özellikleri de esasında biribirini tamamlamaktadır. Konuşmayı seven insanların az konuşan ve dinlemesini bilen kişilerle daha uyumlu bir bütün oluşturacakları bir gerçektir. Burada hassas olan bir nokta daha vardır ki Âlî Paşa padişah dahil kimseye taviz vermez iken sadece Fuad Paşa onun süzgecinden geçebilmiştir. Fuad Paşa'yı olduğu gibi ve hatta hakkında yaptığı espriler ile kabul eden Âlî Paşa ondan hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Âlî Paşa'nın, Fuad Paşa'nın yaver kordonu ile sadarete gitmesini uygun bulmayıp yakınlarına "*Paşa, makam-ı sadaretin haysiyetini ihlâl ediyor*"[841]diyerek şikayette bulunması dışında bilinen bir eleştirisi de yoktur.

Fuad ve Âlî Paşa'nın siyasi görüşlerine baktığımızda, Âlî Paşa'nın herhangi bir meşrutiyetçilik veya temsili hükümet fikrine kesinlikle karşı iken Fuad Paşa'nın bu konuda daha ılımlı olduğu görülecektir. Nitekim Tuna Vilayet Nizamnamesi bunun bir göstergesiydi. Âlî Paşa ise Nizamname-i Âlî ile bu konudaki düşüncesini açıkça göstermişti. Âlî Paşa, Paris elçisi Cemil Paşa'ya yazdığı bir mektupta *"Bizde henüz meşrutiyetin zamanı gelmediği görüşündeyim"*[842] derken mevcut şartların uygun olmadığını ifade etmekteydi. Âlî Paşa, devlet yönetiminde beş-altı kişilik bir zümrenin yeterli olduğunu düşünürken, Fuad Paşa'nın bu kadar *"despotik eğilimli olmadığı"*[843] bilinmekteydi. Âlî Paşa'nın önderlik ettiği bu yeni bürokrasi daha sonra özellikle Yeni Osmanlıların hedefi haline gelecekti. Yeni Osmanlıların tartıştıkları bir diğer kavram "*hürriyet*" konusunda ise Fuad ve Âlî Paşa'nın görüşü ortaktı. Fuad ve Âlî Paşa'ya göre hürriyet, çok uluslu imparatorluğun

[840] Yılmaz ÖZTUNA: *Âli Paşa* (Ankara, 1988), 130.
[841] İNAL: *a.g.e*, 50.
[842] Enver KORAY: *Türkiye'de Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat* (İstanbul, 1991), 176-177.
[843] Ebulula MARDİN: *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa 1822-1895* (İstanbul, 1946), 10.

parçalanmasına fırsat vereceği için olumsuz bir anlam taşımaktaydı. Devletin içinde bulunduğu şartlar gözönüne alındığında böyle düşünmemeleri için de hiçbir sebep yoktu. Hatta gayri müslimlere eşitlik getiren Islahat Fermanı'nı ilan etmeyi bile göze almışlardı. Farklı etnik unsurları aradaki farklılıkları gidererek birarada tutabileceklerini düşünmüşler ise de bu planları sonuç vermemişti.

Fuad ve Âlî Paşalar benzerlik ve farklılıkları ile daima birlikte çalışmışlar ve zaman zaman da birbirlerinin duygularını paylaşarak destek olmuşlardır. Örneğin; Avrupa seyahati sırasında merasimden asla hazzetmeyen Sultan'ı baştan sona merasimle örülü bir hayatın içine sokmanın ne kadar güç olduğunu bilen Âlî Paşa, Fuad Paşa'yı teselli etmeye çalışmış, Fuad Paşa ise; "-*Gam çekmeyin, kendimiz istedik, peşinde koştuk. Şimdi neden mükedder olalım? Su testisi su yolunda kırılır*"[844] diyerek arkadaşını rahatlatmıştır.

III.2.4. Devlet Adamları Arasındaki Yeri

Fuad Paşa kendisi nüktedan bir kişi olmasına rağmen devlet işlerinde laubalilikten hoşlanmazdı. Âlî Paşa ile birlikte hafif meşreb ve çıkarcı kişilerin padişahın çevresinde bulunmasını hem Saltanatın hem de Bâbıâli'nin siyasetine uygun görmediklerinden bu kişileri saraydan uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Örneğin Fuad Paşa sadareti sırasında kendisinin sakalını okşamaya kalkan Muhtar Bey'i hemen saraydan uzaklaştırmıştır.[845] Ziya Bey, Bebekli Saip Bey'e "*Fuad Paşa'nın sadrazamlığı kendisinin tertibi ile elde ettiğini ve elele vermeleri gerektiğini*" söyleyerek bunu Fuad Paşa'ya bildirmesini istediğinde, Fuad Paşa "-*Saib Bey, bu teklifi kabul etmek için evvela insan deli olmalıdır ve sonra isminin Ömer bulunması lâzımdır*" cevabını vermiştir. Saib Bey isminin Ömer olması konusunu açıklamasını

[844] BAYAT: *a.g.e*, 83-84.
[845] ALİ RIZA-MEHMED GALİP: *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız* I (İstanbul:Tercüman 1001 Temel Eser), 77.

istediğinde ise Paşa "-*Yani kendime çocuklar başı Deli Ömer dedirtmek için*" cevabını vererek aynen Ziya Bey'e iletmesini istemiştir. Saib Bey, Ziya Bey'e Fuad Paşa'nın sözlerini tekrar ettiğinde Ziya Bey hiddetlenerek "-*Saib Bey, beceremedin desene*" demiştir.[846] Fuad Paşa Ziya Bey'e de fırsat vermeyerek onu saraydan uzaklaştıracak ve böylece bir muhalif daha kazanacaktır. Bir başka örnekte ise; Sultan Abdülaziz'in Berat gecesine tesadüf eden doğum gününü kutlamak için Âlî ve Yusuf Kâmil Paşalarla birlikte huzurda bulunan ve bir cümle ile padişahı tebrik eden Sadrazam Fuad Paşa, Rüştü Paşa'nın "-*Bu leyle-i mübareke, velâdet-i hümayununuzla teşerrüf etti*."demesi üzerine dışarı çıktıklarında Rüştü Paşa'ya "-*Bu kadar huluskârlık olur mu?*" demiştir. Fuad Paşa böylece Rüştü Paşa'nın dalkavukluk etmesinden rahatsız olduğunu açıkça dile getirmiştir. Bütün bu örneklerde ortak olan nokta, Fuad Paşa'nın dalkavukluktan ve kişisel çıkar ilişkilerinden hiç hoşlanmadığı ve bunlara fırsat vermediğidir. Onun için önemli olan devletin çıkarlarıdır ve bu yolda da bildiğinden hiçbir zaman vazgeçmemiştir.

Fuad Paşa'nın hoşlanmadığı konulardan birisi de kararsızlıktır. Örneğin kararsız bir kişi olan Mahmud Nedim Paşa için "*Bizim mektupçu bey cıvık sabuna benzer, anınla ne el yunur, ne çamaşıra gelir*"[847] diyerek şikayetini dile getirmiştir. Daha önce verdiğimiz kendisinin dereye çekinmeden atılması örneği de bu görüşü teyid etmektedir.

Fuad Paşa'nın hariciye nazırı iken çoğu dil bilmeyen ve eş-dost marifetiyle memuriyet almış olan üstelik görevlerini de ciddiye almayıp geç gelip, erken giden personel için en göze çarpan yere "*Memurların vazifeye gelmeden geri gitmelerini özellikle rica ederim*" levhasını astırdığı söylenmektedir.[848] Fuad Paşa iş konusunda ciddiyetten ve liyakatten yana olup işe yaramaz kişilerin makam-mevkii sahibi olmalarından da son derece

[846] ALİ RIZA-MEHMED GALİP: *a.g.e*, 77.
[847] Fuad Paşa âmedci iken, Mahmud Nedim Paşa mektupçu olduğundan Fuad Paşa ondan bu şekilde bahsetmiştir. Bkz. AHMED CEVDET: *Ma'rûzât*,a.g.e, 4-5.
[848] BAYAT: *a.g.e*, 49.

rahatsızdır. Örneğin Beyoğlu'nda gezinmeyi âdet edinmiş devrin ileri gelenlerinden birinin oğlunun bir makama getirilmesi sebebiyle, makamının gereği olarak münasib bir rütbeye tâltifi görüşülürken, toplantıda bulunanlardan biri "-*Şimdi bu çocuğa hangi rütbeyi vermeli?*" deyince Fuad Paşa "-*Bence münasib olan Beyoğlu Beylerbeyi pâyesidir*"[849] diyerek durumun vehameti ile dalga geçmiştir. Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu Ali Galip Paşa'nın istediği insanları tayin, istemediklerini azlettirdiği ve bu yüzden ziyaretçilerinin de çok olduğunu bilen Fuad Paşa;

"*Her ki bu gün Veled'e*
İnanuben yüz süre
Yoksul ise bay olur
Bay ise sultan olur"[850] beyitini okuyarak bu konuya dikkat çekmiştir.

Fuad Paşa'nın en fazla ilişkide bulunduğu devlet adamlarından birisi de Ahmed Cevdet Paşa'dır. Eflâk-Boğdan memuriyeti sırasında Bükreş'te 1 ay birlikte bulunduktan sonra Bursa'da ve Mısır'da da da bir süre birlikte kalan ikili 1267 senesinde maliyedeki sıkıntılar dolayısıyla yaşanan durumu dile getirmek için "*crise*" kelimesi yerine "*buhran*" kelimesini de ikisi birlikte bulmuştur. Fuad Paşa'nın aynı zamanda serasker de olduğu ikinci sadareti döneminde Ahmed Cevdet, Bosna'ya teftişe gönderilmiş ve buradan sürekli olarak Fuad Paşa ile yazışmıştır. Birlikte yaptıkları işlerde büyük bir uyum içinde çalışırlarken konu batılılaşma meselesine geldiğinde Ahmed Cevdet, Fuad Paşa'ya eleştiriler getirmiştir. Örneğin 1864 'de Fransız departman sistemine uygun olarak hazırlanan vilâyet Nizâmnâmesine muhalefet ederek şöyle demiştir; "*Osmanlı Devleti çeşitli eyaletlerden meydana gelir. Ama Balkanlardaki eyaletlerle, Anadolu'daki veyahut Arabistan'daki eyaletler aynı vasıfta değildir. Halkı başkadır, insanları başkadır, âdetleri başkadır, idare*

[849] BAYAT: *a.g.e*, 45.
[850] BAYAT: *a.g.e*, 41.

tarzı başkadır. Onun için bu Fransız taklidi, bize zararlı olur"[851] Medreseden yetişmiş ve ilmiyeden mülkiye sınıfına geçmiş olan Ahmed Cevdet için bu kadar muhafazakârlığı tabiî bir husus olarak görmek gerekir. Nitekim kendisi Tanzimat rejiminin ikiliğinin de gerçek bir temsilcisi olarak kabul edilmektedir. Ne olursa olsun Ahmed Cevdet, Fuad Paşa'yı her zaman bir adım önde tutar, onun ismini Âlî Paşa'dan önce zikreder ve onu Âlî Paşa kadar eleştirmezdi. Bursa'da beraber kaldıkları süre içerisinde Fuad Paşa'nın gönlünü hoş etmek için bir Bahâriye kaleme alarak;

"*Diyâr-ı mağribe dek söylenir bütün nâmı*
Cenâb-ı sadr-ı kerem-kâr müsteşârî kim
Anâ sezâ vü revâdır bu pâye-î sâmî
Fuad Efendi-i ferruh-likaa ki ehl-i dile
Ziyâdedir kerem ü iltifat u ikrâmı"[852] mısralarıyla seslenmiştir. Sonraki yıllarda Fuad Paşa'ya en çok Âlî Paşa'nın etkisinde kaldığı için kızan Ahmed Cevdet Paşa ayrıca alafrangalığı, Fransız taraftarlığı ve borçlanma konusunda çeşitli eleştiriler getirmiştir. Kavaim-i nakdiyenin kaldırılması için kurulan komisyonda da yeralan Ahmed Cevdet, Fuad Paşa'nın savunduğu 100 kuruşa karşılık %40 nakit, %60'ın konsolid usulüne karşı çıkarak 100 kuruşa ellilik altın verilmesini savunmuştur. Böylece faiz karşılığı borç para almaktan da kurtulmuş olunacaktır. Ancak daha önce de değindiğimiz gibi Fuad Paşa'nın önerisi kabul görecek ve devlet yeni bir borç yükü altına girecektir.

Fuad Paşa devlet için faydalı olacağına inandığı kişileri desteklemekten geri durmazdı. Fuad Paşa'nın desteklediği kişilerden birisi Hüseyin Avni Paşa'dır. Nitekim Âlî Paşa ile birlikte Girit'e giden Şarl Mismer'e Hüseyin Avni Paşa ile ilgili olarak şu tavsiyede bulunmuştu; "*Bence asıl Girit'e yarayacak olan Teselya ordusu kumandanı Müşir Hüseyin Avni*

[851] Ercüment KURAN: "Devlet Adamı Olarak Cevdet Paşa", *Ahmet Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1997), 4.
[852] AHMED CEVDET: *Tezâkir 40*, a.g.e, 30-31.

Paşa'dır. Bu zât nezareti (seraskerliği) sadaretle müctemi'an i'fâ ettiğim zamanda benim mu'temed ve müşâvirim idi. Fikrimce birinci derecedeki kumandanlardandır. Tealii şanını icâb eden bir fırsat zuhûr ederse sakın onu hatırdan çıkarmayınız. Şayed Âlî Paşa, Avni Paşa'nın bir kadın meselesinden dolayı nazar-ı şâhâneden düştüğünü vesîle ederek itiraz ederse deyiniz ki: Bu hal, şimdiye kadar Girit'de ifâ-yı hüsnü hizmet etmiş olan müşarün-ileyhin yine orada istihdâm olunmamasını icâb eden bir sebep değildir."[853] Âlî Paşa'da Fuad Paşa'nın bu tavsiyesini gözönüne alarak Hüseyin Avni Paşa'yı Girit kumandanlığına tayin etmiştir. Fuad Paşa İstanbul'a döndüğünde Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerliğe getirilmesinde de ısrarcı olmuş bu tayin ancak kendisinin vefatından 4 gün sonra gerçekleşmiştir. Fuad Paşa'nın Hüseyin Avni Paşa'yı bu kadar desteklemesi ve onun tavsiyelerine uyan Âlî Paşa'nın onu seraskerliğe kadar getirmesi de eleştiriler almıştır. Eleştirilerin dayanak noktası Hüseyin Avni Paşa'nın Cuma selamlığında araba içinde alayda bulunan Harem-i hümayun mensuplarından bazılarına söz atması ve bu gibi uygunsuz haraketleridir. Dolayısıyla Fuad ve Âlî Paşa "*namusa karşı riayetsizlik*"le suçlanır.[854] Paşaların bu konudaki açıklaması da Hüseyin Avni Paşa'nın askerî liyakatının inkâr edilemeyeceği olsa gerektir. Nitekim bu konuda kendisini uyarmakla yetinmişlerdir.

Fuad Paşa'nın desteklediği şahıslardan birisi de "*Şirvanizade*" namıyla tanınan Mehmed Rüştü Paşa'dır. Fuad Paşa, Suriye'ye giderken ilmiyeden de aklı başında bir kişiyi yanında götürmek isteyip devrin Şeyhülislâmı Sadeddin Efendi'den bu konuda yardım istemiş, Sadedin Efendi de Evkaf kassamlığında bulunan Rüştü Paşa'yı tavsiye etmiştir. Hoşsohbet bir kişi olduğundan Fuad Paşa kendisinden hoşnut kalmış ve kendisine mahrec mevleviyetlerinden birinin tevcih buyurulmasını istemiştir. Ancak Sadeddin Efendi bu isteği kabul etmemiştir. Âli Paşa araya girmiş olsa da Sadeddin Efendi ikna olmamış bunun üzerine Âli Paşa, Rüştü Efendi'yi Meclis-i Vâlâ azalığına getirmiştir. Bu olay Fuad ve Âli Paşalar ile Sadeddin Efendi'nin

[853] İNAL: *a.g.e*, 488.
[854] İNAL: *a.g.e*, 488.

aralarının açılmasına sebep olmuştur. Fuad Paşa Suriye dönüşünde Sadeddin Efendi'nin mahrec payesi vermediği Rüştü Paşa'yı rütbe-i vezaretle Suriye valiliğine getirmiştir.[855] Bu aynı zamanda Sadeddin Efendi'ye verilen bir cevap ve Fuad Paşa'nın bu konudaki hırsının bir göstergesi olmuştur. Fuad Paşa, Rüştü Paşa'yı daha sonra da Maliye Nazırı yapacaktır. Böylece elinden tuttuğu bir kişiyi sonuna kadar destekleme kararlılığında olduğunu herkese göstermiş olacaktır.

Esad Paşa, oğlu Kâzım Bey'e ders verirken, Fuad Paşa'nın dikkatini çekmiş ve Suriye'ye giderken kendisini de beraberinde götürmüştür. Dönüşte sadarete geldiğinde de Esad Paşa'yı Paris sefareti ateşemiliterliğine ve Paris'deki Osmanlı müdüriyetine tayin etmiştir. Ayrıca kendisine binbaşılık da tevcih edilmiştir. Paris seyahati sırasında da takdir edilerek, mirlivalıkla taltif edilmiştir.[856] Bu ve bunun gibi örnekler Fuad Paşa'nın "*adam yetiştirmeme*" konusunda aldığı eleştirilere birer cevap olmalıdır. Fuad Paşa bu konuda bencil davranmayıp elinden geldiğince yetenekli gördüğü kişileri desteklemiştir.

III.2.4.1. Yabancı Devlet Adamları İle İlişkisi

Fuad Paşa daha önce de işaret ettiğimiz gibi Rusya İmparatoru Nikola ve Fransa İmparatoru III. Napolyon başta olmak üzere İspanya, Portekiz, Avusturya ve Belçika kral ve kraliçeleri ile temaslarda bulunmuş, gittiği yerlerde derin izler bırakmıştır. İşlek derecedeki Fransızcası, Avrupalı gibi davranması ve kibarlığı ile karşısındakileri etkilemeyi başarmıştır. Katıldığı balo ve ziyafetlerde de hiç yabancılık çekmeyen rahat tavırları ile ilgi uyandırmıştır. Ubucını de "*O ulah kadınlarıyla danseder, Boyarlarla ziyafet masasına oturur, Bükreş'teki sarayında Alfred de Musset'in "Kapı ya açık durmalı ya kapalı" komedisini temsil ettirir*" [857]derken buna işaret etmektedir.

---

[855] İNAL: *a.g.e*, 438.
[856] İNAL: *a.g.e*, 415-416.
[857] UBUCINI: *a.g.e*, 141.

Fuad Paşa'nın ilişkide bulunduğu bir başka grup da yabancı elçilerdir ki kendisi bunu çok manidar bir şekilde şöyle anlatmaktadır; "*Bir devlette iki kuvvet vardır. Biri yukarıdan biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette aşağıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeye imkân yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetlerde sefaretlerdir*." Fuad Paşa'nın açık sözlülükle belirttiği bu husus o dönemdeki devlet adamlığının sırrını da ortaya koymaktadır. Zamanında Mençikof ve Stratford Canıng yüzünden hariciye nazırlığını bırakmak zorunda kalan Fuad Paşa elçilerin devletlerin gidişatındaki rolünü iyi bilmektedir. Nitekim padişah dahil herkes elçiliklerden gelecek tepkilerden çekinerek hareket etmektedir. Örneğin Sultan Abdülaziz'in bir gün sinirlenerek Âlî Paşa için "*Allah şu ademi başımdan kaldırsın da kurtulayım*" dediğinde kendisine azledebileceğini söyleyen Baş Mabeynci Hasan Bey'e "-*Çık dışarı, ben onu azletmeyi senin kadar bilmiyor muyum? Azl edip de Avrupaca bu kadar tanınmış bir ademin yerine kimi getireceğim*" diyerek öfkesini dile getirdiği bilinmektedir. [858]Ahmed Cevdet'de bu durumu şu şekilde izah etmektedir; "Devletin eski saffeti kalmadığı gibi erkânının dahi evvelki şan u şerefleri zail oldu. Herbiri kendisine bir melce bulmak üzere sefaretlerden birine dehalet ve iltica ettiler."[859] Bu noktada Mustafa Reşid Paşa'nın İngiliz, Âlî ve Fuad Paşaların Fransız taraftarı olduklarına dair yaygın bir görüş bulunmaktadır. "*Âlî Paşa'nın siyasette Fransız siyasetine karşı eğilimi vardı. Reşid Paşa'nın kafadarı olan İngiltere elçisini İstanbul'dan aldırtmıştı*"[860] Fakat Fuad Paşa için bu kadar kesin konuşmak mümkün değildi. Örneğin Paris Konferansı'na giderken Viyana'ya uğraması, konferans sırasında da İngiltere ve Avusturya'nın görüşlerini benimsemesi Fransa'yı çok şaşırtmıştır. Devletinin çıkarları için Fransa'nın karşısına geçerek kendisine bağlanan umutları boşa çıkaran Fuad Paşa'nın "*şahsında yeni bir Reşid Paşa zuhuruna mâni olmak için*" Paris'den dönüşünde kendisine birinci

[858] İNAL: *a.g.e*, I, 20.
[859] AHMED CEVDET:*Tezâkir* 13-20, a.g.e, 15.
[860] ABDURRAHMAN ŞEREF: *a.g.e*, 64-67.

rütbeden *Lejyon Donör* nişanı verilmiştir.[861] Bu ve bunun gibi örnekler Fuad Paşa'nın körü körüne bir devlete bağlı kalmayıp XIX. Yüzyılın genel karakteristiği olan denge politikasını ustaca izlediğini göstermektedir.

Fuad Paşa Avrupa'da katıldığı bir davet sırasında "*Osmanlı Devleti en güçlü devlettir öyle ki biz içerden siz dışardan bu devleti yıkamadık*" derken de acı bir şekilde yaşananlara vurgu yapmaktadır. Başka çıkar yol bulunamadığı için kendilerinin de bu çark içinde yerlerini aldıklarının, Avrupa'ya bağımlı ve istediğini yapar hale geldiklerinin farkında olan Fuad Paşa farkındalığını böyle bir espri ile onlara da göstermiştir. Bir yandan da Avrupa'nın gerçek niyetini gözler önüne seren Fuad Paşa "iğneyi kendine çuvaldızı başkasına batırmaktadır".

Bu arada bir de elçiliklerin işlerini ve Bâbıâli ile ilişkilerini yürüten baştercümanlar mevcuttur ki bunlardan birisi olan Revelaki ile ilgili olarak Ebuzziya Tevfik şunları söylemektedir; "*Mösyö Revelaki, Âlî ve Fuad Paşaların samimiyetini kazanmış bir zat olduğundan ve vaktiyle Paşaların çevirmek istedikleri politika fırıldaklarına bir nev'i zemberek vazifesi gördüğünden onların yanına özellikle de gayet alçak gönüllü ve nükteli sözlerden zevk alan , hoşsohbet olan Fuad Paşa'nın konağına ulu orta girip çıkardı. Bu iki zat (Âlî-Fuad) Revelaki'nin huyunu suyunu bildikleri için şayi olmasını istedikleri bazı mesele ve konuları "gayet mahremdir" diyerek ona sır olarak söylerlerdi. Ve iki gün sonra Beyoğlu yabancı muhitlerinde yayılan bu rivayeti , bu gizli tutulan sırrı, başkalarının ağzından işitmekle hayretler içinde kalmış gibi bir tavır takınır , şaşırmış görünürlerdi.*" [862] Fuad ve Âlî Paşalar bazen kendi çıkarları için kullanmış olsalar da yabancılar ile kurmuş oldukları yakın ilişkilerde genelde zararlı çıkmışlar, en azından kendilerine duyulan güveni zedelemişlerdir.

---

[861] İNAL: *a.g.e*, 160.
[862] EBUZZİYA TEVFİK: a.g.e,

III.2.5. Yeni Osmanlılar İle İlişkisi

1865 yazında Namık Kemal, Nuri, Reşad ve Ayetullah Bey'in biraraya gelerek ileride "*Yeni Osmanlılar*" olarak anılacak bir cemiyet kurdukları ve daha sonra Ali Suavi ve Ziya Paşa'nın katılımıyla daha da güçlendikleri herkes tarafından bilinmektedir. İlk önce "*Meslek*" ismini alan bu cemiyet mensuplarından bazılarının 1867 Haziran'ında Bâbıâli'yi basmak üzere harekete geçtikleri sırada bir ihbar üzerine amaçlarına ulaşamadan yakalandıkları ise sonradan ortaya çıkarılmıştır.[863] İngiliz elçiliği Dragomanlarından Pisani, büyükelçiliğe sunduğu 5 Haziran 1867 tarihli raporunda teşebbüsün bir gün önce Zaptiye Nazırı İsmail Paşa tarafından ortaya çıkarıldığını ve Fuad Paşa'nın da komplonun cemiyete mensup bir kişi tarafından ihbar edildiğini açıkladığını belirtmiştir.[864] İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Lord Lyons'da 13 Haziran 1867 tarihli raporunda komplocuların içinde Fuad ve Âlî Paşa'nın da bulunduğu "*Heyet-i Vükelâ*"yı öldürmeyi planladıklarını bildirir. Rapora göre Reşid Paşa olayı fazla önemsememiş ve komplonun Mustafa Fazıl ile bağlantılı olduğunu söylemiştir.[865] Böyle akıl dışı bir planı uygulayamayacaklarını anlayan cemiyet mensupları mücadelelerine basın-yayın yoluyla devam etmişlerdir. Yazdıkları yazılarla zaman zaman kapatma cezası alsalar da yılmadan muhalefete devam etmişlerdir. Bazen de "*gördükleri rüyaları!*" anlatarak düşündüklerini anlatmışlardır. Ziya Paşa'nın meşhur "*rüya*"sı dışında Ayetullah Bey de Fuad Paşa'yı da içine alan bir rüya nakletmiştir. Ayetullah Bey'in ahiret gününü tasvir ettiği rüya şu şekildedir; " Büyük bir meydana insanlar doluşmuştur. Alanın başındaki bir

---

[863] Kaya BİLGEGİL: "Türkiye'de Bazı Yeni Osmanlılarla Yeni Osmanlı Taraftarlarının Bir Millet Meclisi Kurma Teşebbüsü" *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı* (Erzurum, 1974), 369-401.

[864] Ebuzziya'ya göre muhbir Ayetullah Bey'dir. Ancak 14 Haziran 1867 tarihli *Gazette d'Ausbourg*'a göre ise, Ayetullah Bey, Veli Efendi Çayırı'ndaki toplantıyı darbeden sonra göreve getirilecek kişiler üzerinde çıkan anlaşmazlık üzerine terketmiş ve eve gelince bütün planı babasına anlatmıştır. Babası Suphi Paşa'da konuyu Reşid Paşa'ya bildirince komplo gerçekleşemeden önlenmiştir. Daha sonra gıyablarında 15 yıl Akka'da kal'abendlik cezası verilen Mehmed, Nuri ve Reşad Beyler Mustafa Fazıl'ın yardımyla Paris'e kaçmışlardır. Bkz. Hüseyin ÇELİK: *Ali Suavi ve Dönemi* (İstanbul, 1994) 27-28, 32.

[865] ÇELİK: *a.g.e*, 28. Konu ile ilgili İngiliz arşivinden alınan vesikalar Çelik'in adı geçen eserinin 701 ve 702. sayfalarında yeralmaktadır.

kapının üzerine terazi asılmış ve iki tarafına da *"kemâl-i heybet ü temkîn üzre iki derbân konulmuş"*tur. Ayetullah *"zât-ı rûhâni"* ile kapıdan geçer ve mahkeme-i kübrâya varırlar. O sırada Fuad Paşa, Âlî Paşa ve Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın sorgulamaları yapılmaktadır. Âlî Paşa'nın sorgusu bittikten sonra hâkim, Fuad Paşa'ya hitaben *"sizden de millet-i Osmaniyyenin davası vardır."* der. Kıbrıslı Mehmed Paşa, Fuad Paşa'yı suçlar:

"*-Devletin maliyesini harap etmiştir. Hazinenin perişanlığı ortada iken her istikrazda komisyon almış ve aldırmıştır. Devlet malını "define bulmuş" gibi paylaşmıştır. Şam vakasında devletin ödediği tazminatın "mahall-i sarfını tamamıyla göstermemiştir. Şam'da Ahmed Paşa ve adamlarının kurşuna dizilmesi olayına karışmıştır.*"

Bu suçlamalar karşısında Âlî ve Fuad Paşaların cevabı "*Bizim maksadımız hıyanet değildi. Ancak hata ettik affınızı rica ederiz*" olur. Hülâsa-i meâli rûz-ı haşrde icâbına bakılmak üzre o vakte kadar Âlî Paşa ile Fuad Paşa'nın cennet-mekân Sultan Mahmud Han zamanında idam olunan Halet Efendi'nin yanında tevkif olunmasını emretmekten ibaret idi. Bundan anlayışım "*rûz-ı haşrde millete müracaat olunup eğer affetmez ise, müddet-i mücâzâtları o vakit tayin olunacaktır*"."[866] Ayetullah Efendi, aklından geçenleri rüya gibi göstererek birbir aktarmış hatta idam kararına kadar bu yolu uzatmıştır.

Yeni Osmanlılar aralarında görüş ayrılıkları olmakla birlikte temelde Tanzimat aristokrasisi ve Tanzimatın yüzeysel saydıkları "*Batılılaşma*"sına karşı çıkıyorlardı. Tanzimat'ın dayandığı temel bir felsefe, ahlâki değerlerin kökünü oluşturacak bir zemin olmadığından onu yüzeysel buluyorlardı. Tanzimat devlet adamlarının Batılı siyasetçilerin sözünden çıkmayarak, ülkenin kaderini belirleyecek siyasi sorunlarda yeteri kadar aktif olmadıklarından ve devleti çöküşe doğru götürdüklerinden şikayetçiydiler.

[866] Metin Kayahan ÖZGÜL:*Türk Edebiyatında Siyâsi Rüyalar* (Ankara, 1989), 47-51.

Tanzimatçıları yüksek hayat standartına sahip olmak için servet peşinde koşan kişiler olarak nitelendiriyor[867] ve Sultan Abdülaziz'in Fuad ve Âlî Paşa'nın adeta esiri haline geldiğini söylüyorlardı. Birleştikleri bir diğer nokta da Osmanlı Devleti'nde bir anayasanın ilanı ve parlamentonun açılmasıydı. Âlî ve Fuad Paşa'nın ıslahatı Reşid Paşa'nın başlattığı şekilde, *kameralizm*[868]in bir uzantısı şeklinde uygulamaları da onları rahatsız ediyordu. Devleti ayakta tutmak için hürriyet karşıtlığını kabul etmiyor ve anayasalı bir düzen istiyorlardı. Bir de Islahat Fermanı ile Fuad ve Âlî Paşaların iktisâdi emperyalizmi pekiştirerek, Müslümanları Avrupa'nın büyük devletlerine siyasi bakımdan peşkeş çektiğini savunuyorlardı.[869] Genelde bu fikirleri taşımakla birlikte Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa tek tek ele alındığında farklı söylemlerinin de olduğu ve farklı eleştiriler getirdikleri de görülmektedir. Ne olursa olsun Yeni Osmanlılar, Osmanlı yönetimini ilk defa böyle açıkça, sert bir dille ve kitle iletişim araçlarını da kullanarak eleştiren bir *aydın grubu* olarak anılmaya layıktırlar.

III.2.5.1. Namık Kemal [870]

---

[867] Şerif MARDİN: "Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri"*TCTA*, VI (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985),1700.

[868] Kameralizm, Batı'da "aydın despotizmi" adı verilen siyasal görüşün siyasal teorisini oluşturuyordu. Kameralistlere göre güçlü bir devlet aynı zamanda güçlü ve problemsiz bir orta sınıfa dayanan bir devletti. Eğitim ve ticareti kolaylaştırarak tebaayı üretici hale getirmek ve bu yolla elde edilen vergilerle yeni tipte bir orduyu ve genel anlamda devlet kurumlarını güçlendirmekti. Bkz. Şerif MARDİN: "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti" *TCTA*, I (İstanbul:İletişim Yayınları, 1985), 342-351.

[869] MARDİN: *a.g.m*, 346.

[870] Asıl adı Mehmed Kemal olup 1840 yılında Tekirdağ'da doğmuştur. Dedesinin memuriyetleri nedeniyle memleketin pekçok yerini gezen Namık Kemal bu arada şiir ve edebiyetle ilgilenmeye başlamıştır. Encümen-i Şuara'ya giren Tercüme Odası'nda çalışan Namık Kemal bir süre de gümrük katipliği yapmıştır. Tasvir-i Efkâr ile gazetecilikle tanışan Namık Kemal daha sonra İbret, Hadika, Diyojen, İttihad ve Hürriyet'te de yazılarıyla yer almıştır. 1865'de kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne katılan Namık Kemal özellikle Âli ve Fuad Paşalara getirdiği şiddetli eleştirilerle tanınmış sık sık kapatma ve sürgün cezaları da almıştır. Meşrutiyet ve millet meclisi fikirlerini savunan vatan, millet, hürriyet kavramalarının üzerinde duran Namık Kemal "vatan şairi" olarak tanınmaktadır. Vatan Yahut Silistre, Gülnihal, Zavallı Çocuk, Vâveylâ, Renan Müdafaanamesi gibi eserlerinin yanı sıra pek çok tiyatro eseri, tarih ile ilgili çalışması ile tercümeleri bulunan Namık Kemal 2 Aralık 1888'de Sakız'da vefat etmiştir. Bkz. Ömer Faruk AKÜN: "Namık Kemal" *İ.A*, IX, 55-72.

Temel felsefesi İslâmi öğelere dayanan, "*terakki*", "*vatan*" ve "*hürriyet*" kavramları üzerinde ısrarla duran Namık Kemal, bazen tutucu bazen de modernist bir İslamî çizgiyle karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin iç ve dış sorunları, savaşlar, Avrupa devletleri, XIX. yüzyılın genel sorunları ve iç politika ile ilgili yüzlerce makale yazmıştır. Başlangıçta *Tasvir-i Efkâr*, *Mir'at* ve *Tercüman-ı Ahvâl*'de halkı aydınlatmak için yazdığı yazılar ile takdir toplayan Namık Kemal daha sonraları *Hürriyet*, *İbret* ve *Diyojen* gazetelerinde muhalefete ağırlık vermesinden dolayı hükümet çevrelerinde daima anlayışsızlık ve tepkiyle karşılanır olmuştur. Öyle ki haklı olduğu eleştirilerinde bile tepki almıştır.[871] Bu durumu klasik bir *iktidar-muhalafet çekişmesi* olarak nitelendirmek mümkündür.

Namık Kemal'in Fuad Paşa ile ilişkisine baktığımızda bunun daha muhalefete başlamasından öncesine dayandığı görülür. Fuad Paşa, o sırada *Tasvir-i Efkâr*'da yazan Namık Kemal'e selam göndererek Mısır'da eğitimin ilerlemesi için kararlar alan ve güzel işler yapan Millet Meclisi *Şura-yı Nüvvab*'dan bahsetmesini istemiştir. Namık Kemal'de bu isteği yerine getirerek *Tasvir-i Efkâr*'ın "*Eyalât*" kısmında Şura-yı Nüvvab'dan övgüyle bahsetmiştir.[872] Bu arada Namık Kemal'in geceleri Fuad Paşa'nın ve Yusuf Kâmil Paşa'nın konaklarına giderek hoş sohbeti ile onları eğlendirdiği de bilinmektedir.[873] Namık Kemal'in bu sırada gündemde olan Erzurum sürgününe gitmemek için böyle bir yol izlediği sanılmaktaydı. Fakat hem Fuad Paşa hem de Yusuf Kâmil Paşa bu oyuna gelmeyecek kadar kurnazdır. Namık Kemal'in bir başka hesabı da borçlarını ödemek için akrabası Siyavuş Paşa'dan kendisine kalacak parayı beklemesiydi. Erzurum'a gitme işini bunun için de geciktirmeye çalışıyordu. Fuad, Kâmil ve Âlî Paşalar bu parayı vermeyi teklif ettiyseler de Namık Kemal yazdığı hakaret ve alay içeren mektupla bunu kabul etmemiştir.[874] Namık Kemal nasıl kendi kafasından hesaplar yapıyorsa muhtemelen Paşalar'da onu bir an önce

[871] Şükran KURDAKUL: *Namık Kemal* (İstanbul, 1991), 71.
[872] Midhat Cemal KUNTAY: *Namık Kemal* (İstanbul, 1944), 272.
[873] KUNTAY: *a.g.e*, 273.
[874] KUNTAY: *a.g.e*, 275.

uzaklaştırabilmek için kendi hesaplarını yapmışlardır. Ancak olaylar beklendiğinden farklı gelişecek ve Namık Kemal Avrupa'ya kaçarak açıkça muhalefete başlayacaktır.

Namık Kemal Avrupa'da muhalefetin ve eleştirilerinin dozunu arttırmıştır. *İbret*'de yayınlanan "*İstikraz*" başlıklı yazısında özellikle Fuad Paşa'yı eleştirirken şöyle demektedir;

"*Müteveffa Fuad Paşa, "bu devlet istikrazsız yaşamaz" diye bir hikmet icat etmişti. Ölüleri hayır ile anmakla yükümlü olduğumuzdan ve kendini savunmaya hazır olmayanları eleştirmek gazeteciliğin adâbına yakışmayacağından onun hakkında eleştiri değil yalnız düşüncesinin yanlışlığını göstermek için ufak bir mütalâa beyan etmek isteriz.*

İstikrazsız yaşayamayacağı iddia olunan devlet, kuruluşundan beri, tabiatında olan bir hastalık üzerine istikraz ilacı ile mi yaşıyor? Yoksa devlet, beş altı yüzyıl sağ salim yaşadıktan sonra mı istikraz ilacına muhtaç olcak hastalığa uğradı?

Tarihlerin vatanımız hakkında verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre bu devlet yakın zamana kadar istikraz ilacına filana gereksinme duymamış. Ya, bunun tabiatını bozan, kimdir? Doğuşundan büyümüş olduğu zamana kadar istikrazsız yaşamış olan bir devleti istikrazsız yaşayamaz hâle, kim getirdi? Sağlıklı bir vücudun sağlığında devam edebilmesi için bu ödevi üstlenip sonra hemen sırf yaşamakta bir ilaca muhtaç olmasından yararlanmak için "bu hasta artık filan ilaçsız yaşayamaz"demek politika hekimliğine yakışır mı?

Vakıa iş o dereceye gelince hekimin düşündüğü ilaç belki yararlı olabilir. Ancak o hekime "Pek iyi doktor, bu halde şu ilacın yararlı olduğunu kabul edelim. Fakat devamını sağlamağa memur olduğunuz sağlıklı bir vücudu ilâca muhtaç olmak derecesine niçin getirdiniz?" sorusu yolsuz mu olur? Ve bu soru o hekimlere yöneltilse acaba ne cevap verirler?

Evet. Devlet istikrarsız yaşayamaz. Çünkü istikrazsız yaşayamamak hastalığına uğratmışlar. Devleti o hastalığa uğratmaya çalışanlar o hastayı yatakta bıraktılar. Kendileri mezara gittiler. Hastalığı onarmak başka ellere geçtiyse de işin önemi gözönüne alınırsa ilaçsız yaşayamayacak bir vücudu üç dört günde, beş altı ayda ilaçtan kurtarmak, pek kolay olmayacağını kabul etmekten başka çare yoktur." [875]

Görüldüğü üzere Namık Kemal, her ne kadar ölen kişilerin arkasından konuşmanın doğru olmadığını söyleyerek giriş yaptıysa da Fuad Paşa'yı açıkça hedef almıştır. Fuad Paşa'yı devletin yapısını bozarak, borçsuz yaşayamayacak hale getirmekle suçlamıştır. Hatta Fuad Paşa bu işe çare bulmadan öldüğünden, neredeyse öldüğü için bile suçlanmıştır. Bunlar oldukça ağır ithamlardır. Sonuçta Fuad Paşa tek bir kişidir ve bütün suçu onun üzerine yüklemek insafsızlıktır. Osmanlı Devleti güçlü olduğu devirleri geride bırakmış ve zor bir süreçten geçmektedir. Hem devleti bir arada tutmak hem de yenilikler yaparak çağa ayak uydurabilmek için çaba harcandığı bir devirdir. Bir yandan da devletin bozulan çarklarını yürütebilmek için çaba harcanmaktadır. Hazine de doğal olarak bu zor şartlardan en fazla etkilenen birim olmuştur. Ancak borç alarak bir kurtuluş yolu bulunmuş maalesef bir daha da arkası kesilmemiştir. Nitekim Fuad Paşa daha önce de belirttiğimiz gibi 1862 yılında padişaha sunduğu raporda, devletin son 10 yılda bu noktaya geldiğini ve borçlanmada Kırım Savaşı'nın payını dile getirmiştir. Uygulanan yanlış mali politikalara ve israfa da vurgu yapan Fuad Paşa, kağıt parayı kaldırmak gibi radikal bir değişiklik de yapmıştır. Kağıt paranın kaldırılması aşamasında gerekli olan açığı kapatmak için Londra'dan borç alınmasını önermiş ve bu önerisi kabul edilmişti. Fuad Paşa Avrupa'dan borç alınmasından korkulmaması gerektiğini savunurken bu borçların faizlerinin bile ödenemez hale gelinebileceğini elbette düşünmemiştir. Kendisi durumu düzeltip düze çıkmak için borçlanmayı savunmuştur. Yoksa devleti borcun dolayısıyla Avrupalı devletlerin tutsağı haline getirme gibi bir

[875] *İBRET* 19 (27 Haziran 1288)

düşüncesinin asla olmadığını hayatını ve icraatlarını gözönüne alarak rahatlıkla söyleyebiliriz.

Fuad Paşa'nın yabancı devlet adamları ile fazla anlaşacak kadar Avrupalı olması da Namık Kemal'i rahatsız etmektedir. Namık Kemal, Fuad Paşa'nın tarzını da beğenmeyerek onu "*yerli değil*" diyerek "*frenk*" olarak tanımlar. Ölümünden sonra da ona karşı soğukluğunu göstermek için Fuad Paşa'dan "*merhum*" değil "*müteveffa*" olarak bahsetmiştir.[876]

Namık Kemal bu kişisel eleştirilerinin yanısıra Fuad Paşa'yı bir de Âlî Paşa ile birlikte eleştirmiştir. *İbret*'te çıkan "*Şark Meselesi*" isimli makalesine göre "*İkisi de Reşid Paşa'nın kafa mirasyedisidir. Yalnız bir eksikleri, bir de artıkları vardır: Eksiklikleri, devlet işindeki metanet ve hünerleri ; artıkları da, yerlerinde kalmak için yabancı devletlere Reşid Paşa'dan ziyade dayanmalarıdır*" dedikten sonra Fuad ve Âlî Paşa birlikteliğini 3 bölüme ayırır;

"*1.Reşid Paşalı Âlî ve Fuad Paşalar (Bunların yüzleri hocalarında kaybolur)*

2. Reşid Paşa'nın sağlığındaki Reşid Paşasız Âlî ve Fuad Paşalar (Namık Kemal burada üç şeyi eleştirir. Birincisi Karadağ'a Osmanlı ordusunun diktiği bayrağı, Âlî ve Fuad Paşaların Avusturya'nın sözüyle geri almaları; ikincisi, Kırım Savaşı'ndan beklenen faydaları Paris Anlaşması'nda alamamalarıve üçüncüsü imtiyaz fermanını Paris Anlaşması'na koymalarıydı. Bu suçların bir de içyüzü vardı ki; o da bu üç işi yaparak Avrupa'nın gözüne Reşid Paşa'dan daha fazla girmeyi düşünmeleriydi.)

3. Reşid Paşa'nın ölümünden sonraki Âlî ve Fuad Paşalar (İngiliz politikasını şahsî emelleri için kullanamayacaklarını anladıkları için İngiliz taraftarlığından vazgeçip III. Napolyon'a bağlanmaları ve bu yüzden

[876] KUNTAY: *a.g.e*, 228-230.

Memleketeyn, Sırbistan, Karadağ, Suriye ve Girit felaketlerinin yaşanması)"[877]

Bu makaleden de açıkça görüldüğü gibi Namık Kemal tam bir Reşid Paşa taraftarıdır. Âlî ve Fuad Paşalara olan muhalefetinde de bunu kendisine dayanak noktası yapmıştır. Namık Kemal bir başka yerde de "*Reşid Paşa bir makinenin çalışması için bütün âletlerinin kemâl-i intizam ile çalışması lüzumunu bildiğinden evvelâ müstait gençleri yetiştirmeyi hikmet-i hükümetten addetmiş ve buna gayret sarfetmiştir. Âlî Paşa, Fuad Paşa ve Şinasi Efendiler bu himmetinin eseridir. Şahsî menfaatlerini devlet menfaatlerinin fevkında tutan Âlî ve Fuad Paşalar, Reşit Paşa'nın vefatından sonra matlûbun tamamen aksini yapmışlardır. Onlar garezkârlıkları ve kıskançlıkları saikasıyla müstait gençleri tutmak şöyle dursun, bilâkis ezmişler bir alay nâ-ehillere rütbeler, nişanlar, memuriyetler vermişlerdir. O devirde adam yetiştirmemek bir moda şeklini almıştı. Bu hâl tâ Midhat Paşa'nın sadaretine kadar devam etti ve memlekete telâfisi olmayacak derecede zararlar ikâ etti*"[878] Namık Kemal bu şekilde Reşid Paşa'yı göklere çıkarırken onun *çırakları* olarak nitelendirdiği Fuad ve Âlî Paşalar için bir de şu yorumu getirmektedir; "*Çırakları ise Tanzimat ve ona müteferri' olan yalan yanlış nizâmât ve ca'li ve hakiki bir takım ıslahat namıyla Avrupa'yı tatyib etmekten başka hiçbir şey düşünmediler. Hatta meşhurdur ki mazmûn-furuşlukta, nükte-gûlukta, adam eğlendirmekte bayağı pederinin şöhretine halel vermek derecesine varmış olan Fuad Paşa "Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hâsıl etmeğe ihtimal yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmağa muhtacız. O kuvvetlerde sefaretlerdir"der idi*."[879] Namık Kemal, Reşid Paşa'dan sonra Âlî ve Fuad Paşalar döneminde şark meselesinin yine sarpa sardığını söyleyerek şöyle devam eder; "*Teessüf olunacak nokta şark politikasında ,*

[877] *İBRET* 28 (28 Eylül 1288)
[878] Enver Ziya KARAL: "Namık Kemal ve Şark Meselesi" *Namık Kemal Hakkında* (İstanbul,1942), 208.
[879] *İBRET* 46 (25 Teşrinievvel 1288)

şahsi rekabetlerin münakaşat-ı düveliyeden ziyade sui tesiri görülmüş olmasıdır. Reşid Paşa ölünce İngiltere'nin nüfuzunu amâli şahsiye yolunda istendiği kadar istismar edebilmek kabil olmadığı için Napolyon'a döndüler ve ara sıra Avusturya'ya da müracaat ettiler."[880] Namık Kemal'e göre Âlî ve Fuad Paşa'nın gözettiği tek nokta şahsî menfaatleridir. Hatta bunun için dış politikada İngiltere'yi bırakıp Fransa tarafına geçmişlerdir. Böyle bir iddiayı kabul etmek mümkün değildir. Eğer sözkonusu şahsî menfaatler olsaydı İngiltere onlara daha çok menfaat sağlayabilirdi. Gelişen olaylar ve elde bulunan imkânlar ölçüsünde durumu dengeleyebilecek adımlar atılmaya çalışılmıştır. Nitekim Fuad Paşa'nın bazen İngiltere tarafında durduğu da görülmüştür.

Namık Kemal'in sahibi olduğu *Hürriyet* gazetesi de Fuad Paşa'nın en büyük muhaliflerinden birisi olmuştur. Fuad Paşa'nın *Hürriyet*'te sayılan suçlarından birincisi "*frenkliği"*dir. Fuad Paşa'nın Kanlıca'daki yalısında verdiği balolara gönderme yapılarak kötü sözler sarfedilmektedir.[881] Bir diğer makalede Fuad Paşa'nın Sultanî Mektebi'ni açmaktaki amacının "*evrak-ı resmiyede neşredilen menafi-i milliye olmayıp yalnız Fransız elçisini susturmak*"[882] olduğu savunulur ve Fuad Paşa'nın mektebe herkesten önce torunlarını kaydettirdiği belirtilir.[883] Gazete, Fuad Paşa'nın bu icraatlarıyla Fransız elçisi tarafından korunduğunu iddia etmekten de çekinmez. *Hürriyet*'in ileri sürdüğü bir başka husus da Fuad ve Âlî Paşaların şeriatın karşısında yer almalarıdır. "*Bu millet Âlî ve Fuad Paşaların şahsından mı ibarettir? Bu zâtlar haksız işler yapıyorlarsa, şeriat-i islâmiyenin muktezası üzere mi icra ediyorlar? Bunlara şeriatın reyü rızası olduğunu nerden biliyor. Bizim şeriatımız idare-i umur-u ammede meşrutiyet üzere mevzu olup keyfe mâ yeşa tasarrufun hilâfındadır*"[884] denilerek Fuad ve Âlî Paşaların şeriatı hiçe sayarak keyfî hareket etmelerini eleştirir. *Hürriyet*'e göre Fuad Paşa'nın

[880] KARAL: *a.g.m*, 290.
[881] *HÜRRİYET* 35 (22 Şubat 1869).
[882] *HÜRRİYET* 9 (24 Ağustos 1868).
[883] *HÜRRİYET* 13 (21 Eylül 1868).
[884] *HÜRRİYET* 20 (9 Teşrinisâni 1868).

bir başka suçu, daha önce de bahsettiğimiz gibi Fuad Paşa'nın borç almak istemesiydi. "*Devlet borçsuz yaşayamaz sözünü biz Fuad Paşa'dan ziyade Rusya Hariciye Nazırı Gorçakof'un ağzından işitmek isterdik*"[885] denildikten sonra Fuad Paşa'nın borçlardan 200.000 lira komisyon aldığı iddiası ortaya atılır.[886] *Hürriyet*'te Fuad Paşa'ya yöneltilen suçlamalardan birisi de İsmail Paşa ile olan ilişkisidir ki bu konuda şöyle denir; "*Hasılı, o zamana kadar Fuad Paşa gibi mesnedi infiratta mutlakul-inan olan bir müteneffizi iane-i nakdi vakı ile kola alarak her neye teşebbüs ettiyse cümlesini istihsal*"[887] etmişti. Burada Fuad Paşa başıboş para harcayan bir kişi olarak tasvir edilip, İsmail Paşa'nın onu para ile yanına çektiği iddia edilmektedir. Son olarak Fuad Paşa'nın suçlandığı konu Şam meselesesidir. Fuad Paşa burada haksız yere kan dökmek ve hesapsız para harcamakla suçlanır. Gazeteye göre Fuad Paşa gereksiz yere bir müşir ve 165 Müslümanı idam ettirmiş ve Hıristiyanlara tazminat olarak da 800.000 kese para vermiştir. Hatta " *yirmi otuz cedlerine varıncaya kadar emlâk ve eşyalarına fahiş kıymetler farz olunsa*" bile bu kadar para tutmayacağı iddia edilmiştir.[888] Bütün bu iddialarla Fuad Paşa'ya karşı bir karalama politikasına girişildiği anlaşılır. Bir kişi frenkliği ve verdiği partilerden dolayı bu şekilde kötülenemeyeceği gibi din ve devlet düşmanlığı ile de itham edilemez. Yine bir kişi hakkında çok kolay bir şekilde "*rüşvet alıyor*" demek yanlıştır. Fuad Paşa Mısır'ın daha Abbas Paşa zamanında yıllık vergisini arttırmış böylece devlete gelir sağlamıştır. Bu arada kendisine hediyeler verildiği de doğrudur. Ancak bu hediyeleri devlete zarar verecek bir iş uğruna kabul etmemiştir. İsmail Paşa zamanında da padişah başta olmak üzere pekçok kişi İsmail Paşa'nın hediyelerini kabul etmiştir. Bu arada İsmail Paşa'nın durumunu güçlendirdiği doğrudur. Ancak unutulmaması gereken bir husus da gerçekleşmesi halinde İsmail Paşa'nın devlet üzerindeki etkisini iyice arttıracak olan Sultan Abdülaziz-Tevhide Hanım evliliğine Fuad Paşa'nın karşı çıkmasıdır. Fuad Paşa burada sadaretin elden gideceğini bile bile devletin çıkarları için karşı çıkmıştır. Eğer

[885] *HÜRRİYET* 22 (23 Teşrinisani 1868).
[886] *a.g.y*
[887] *HÜRRİYET* 56 (19 Temmuz 1869).
[888] *HÜRRİYET* 12 (14 Eylül 1868).

bu konuda padişaha olur ve destek verseydi muhtemelen İsmail Paşa'dan da ummadığı kadar çok para ve hediye alabilirdi. Ancak Fuad Paşa usta bir devlet adamı olarak gerekli siyasi manevraları yapmasını ve bu arada devletinin çıkarlarını da her zaman ön planda tutmasını bilmiştir. Çok eleştirildiği Şam olaylarında da işin daha fazla büyümesini ve yabancı devletlerin olaya bizzat müdahalelerini önlemek için sert tedbirler almak zorunda kalmış ve Hıristiyanların haklarını istemek bahanesiyle gerçekleşebilecek muhtemel müdahalelerin önüne geçmek için de tazminatı verip kurtulma yolunu tercih etmiştir. Verilen paranın çokluğundan şikayet edilirken, buraların tamamen elden çıkması ihtimalinin düşünülmediği bir gerçektir. Fuad Paşa kişisel masraflarından ve yaşam tarzından dolayı eleştirilebilir ancak devletini temsil ettiği zamanlarda ciddiyetini koruduğundan bu noktada devlete zarar verecek büyük bir hatası olmamıştır.

Namık Kemal ve Ziyâ Paşa, *Hürriyet*'te Fuad Paşa'nın iki özelliğini diğerlerinden farklı bulduklarından bahsederek bunları şöyle açıklamaktadırlar; Birincisi "*padişah aşkı*"dır, Bu özellik Fuad Paşa'nın terekesi paylaşılırken Şirvanizade Rüştü Paşa'ya miras kalmıştır ki nezaret odasının duvarına astığı padişahın portresine bakarak "-*Şu zâtâ alâkam var ne yapayım, bir an onsuz olamam*" dediği rivayet edilmektedir. Fuad Paşa'nın ikinci farklı özelliği ise "*yevmün cedit, rızkun cedit*" yani "*yeni gün, yeni rızık*" üslubunda kalender bir maliye siyasetini benimsemesidir.[889] Fuad Paşa'nın padişaha bağlılığı hoşlarına gider ki bu doğrudur. Fuad Paşa padişahı özellikle seyahatleri sırasında hiç yalnız bırakmamış ve onu adeta idare etmiştir. Fuad Paşa'nın *"alaturka bir kusur*" olarak gördükleri kalender maliye siyaseti de frenglikten uzak olduğu için onlara hoş görünmektedir.

Namık Kemal *Hürriyet*'te yayınlanan "*Hasta Adam*" makalesindeki şu mısralarıyla da Fuad Paşa'ya göndermede bulunur;

"*Ağlamaz mı bakıp ahvâl-i perişânımıza*

[889] *HÜRRİYET* 47 (17 Mayıs 1869).

Dil-ü cânıyla seven devletini, milletini?
Nasıl âh etmeyelim milletin hÂline kim
Ne zamandır çekiyor sadr-ü Fu'ad illetini"[890]

Namık Kemal burada "*illet*" kelimesini tevriyeli yani en uzak anlamıyla kullanarak Paşa'nın muzdarip olduğu kalp rahatsızlığına atıfta bulunmuştur. Halkın Fuad Paşa iktidarında azab çektiğini iddia eden Namık Kemal bir başka yerde de benzer şekilde şöyle demektedir;

"*Zamanında mahvoldu âsar-ı dâd*
Dutub gökleri dud-i âh-i 'ibâd
Dedi kâbız-î rûh-i mu'ciz-nihâd
Bitirmiş Fu'ad'ı fesâd-i fu'ad"[891]

Namık Kemal gerek makaleleri gerekse bu tür mısraları ile Fuad Paşa'yı hayli eleştirmiştir. Namık Kemal'in bir de yayınlanmış mektupları vardır ki bunlarda da çoğu kez eleştirel bir dil kullanmıştır. Magosa'dan gönderdiği bir mektupta "*güya ki fesâd-ı fu'ad-ı Fuad tecessüm etmiş ve alnına bir de damga-yi lânet veya nokta-i siyâh-i iştibâh vaz'olunmuş da nâmına Magosa denilmiş*"[892] diyerek hem içinde bulunduğu devri hem de Magosa'yı kötülemekten kaçınmamıştır. Avrupa mektuplarından birisinde de "*gördüğümüzü, işittiğimiz, mazmunlarla, kafiyelerle zinetlendirip de öve öve göklere çıkarmak elimizden gelmez; ne Keçecizâde familyasındanız, ne de dalkavukluğa intisâbımız vardır*." [893] diyerek Fuad Paşa'ya gönderme yapmıştır.

[890] *HÜRRİYET* 24(7 Aralık 1868).
[891] KUNTAY:*a.g.e*,II, 514.
[892] Fevziye Abdullah TANSEL: *Namık Kemal'in Mektupları,* I (Ankara, 1967),462.
[893] TANSEL:*a.g.e*, 146.

III.2.5.2.Ziya Paşa[894]

Ziya Paşa, temelde Tanzimat'ı beğenmekle birlikte uygulamada yanlışlar olduğunu ileri sürmektedir. Şahsi menfaatlerini kamu menfaatlerinin üstünde tuttukları ve işbaşına geldiklerinde eskiyi kötülemeye başladıkları için yöneticileri suçlamakta isim vermekten çekinmeyerek Fuad ve Âlî Paşa'yı eleştirileriyle yerden yere vurmaktadır. Ziya Paşa, *Hürriyet*'te çıkan "*Karınca Kanatlandı*" isimli makalesinde şöyle demektedir; "*Devlet bu zatların eline düşmezden evvel bir akçe deyn-i haricîsi yoğ idi. Şimdi yüz milyon lira kadar haricî ve dahilî borca girip varidatının hemen hemen nısfını bunların faiz ve re'sülmallarına veriyor…Bu zatlar değil midir ki bir yandan varidat-ı devleti ve bir yandan devlet namına ettikleri istikrazatı yağmaya verip memurin ve asakirin vezaif ve muhassenatını vakit ve zamanıyla vermediklerinden nice erbab-ı hamiyyet ve namus dilenciler gibi sarrafların ellerini öpmeğe ve babalarından ve analarından kalma ufak ve tefeklerini yok bahasına satıp evlad ve ıyalleriyle geçinmeğe ve buna dahi muktedir olamayanlar bakkaldan bakkala, ekmekçiden ekmekçiye nakl-i hesab ederek dolandırıcılık etmeğe mecbur oldular…Velhasıl halka zaruretten kanlar kusturdular. Kendileri sandıklarını sepetlerini doldurup yönlerini tuttular. Ve kadınlarının başlarını ve çekmecelerini mücevherat ve evrak-ı esham ile doldurduktan sonra Avrupa bankalarına milyonlar yatırdılar. Yalnız müteveffa Fuad Paşa'nın Fransa*

[894] 1829'da İstanbul Kandilli'de doğmuş, önce mahalle mektebine sonra da Edebi İlimler Mektebi'ne devam etmiştir. 1845 yılında Vilayet Mektubi Kalemi'ne memur olarak giren Ziya Bey burada divan edebiyatına ilgi duymaya başlamıştır. 1856'da Reşit Paşa'nın yardımı ile Saray'a alınarak Mabeyn-i Hümayun beşinci kâtibi olmuştur. Burada Fransızcayı öğrenen Ziya Bey 1861'de görevinden uzaklaştırılarak Zabtiye Müsteşarlığı'na tayin edilmiştir. 1862'de Kıbrıs 'a mutasarrıf olurken "paşa" ünvanını da almış daha sonra da Bosna müfettişliği ve Amasya mutasarrıflığı yapmıştır. Gittiği yerlerde imar faaliyetlerine de önem veren Ziya Paşa İstanbul'a döndüğünde Meclis-i Vâlâ üyeliğine getirilmiştir. Bu arada gazeteciliğe de başlamış olan Ziya Paşa'nın Muhbir'de çoıkan yazıları İstanbul'dan uzaklaştırlmasına sebep olmuştur. 1865'de kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti2nin içinde yeralan Ziyâ Paşa Avrupa'da da muhalefete devam etmiştir. Hürriyet'te Tanzimat ve Âli-Fuad Paşaları eleştirmeye devam eden Ziya Paşa İstanbul'a döndüğünde İcra Heyeti Reisliği ve Tercüme Heyeti Reisliği görevlerinde bulunduktan sonra Suriye, Konya ve Adana valiliklerine gönderilmiş ve 17 Mayıs 1880'de Adana'da vefat etmiştir. Eş'ar-ı Ziya, Tercî-i Bend, Terkîb-i Bend, Harâbât, Zafer-nâme, Şiir ve İnşâ, Veraset-i Saltanat-ı seniyye gibi eserlerinin yanısıra pekçok tercümesi de bulunan Ziya Paşa Türk Edebiyatı'nın önemli isimlerinden birisidir. Bkz. Önder GÖÇGÜN: *Ziya Paşa* (İzmir: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987)

bankasında halen otuz milyon frank (takriben üç yüz bin kese) nakdi durduğu mervîdir."[895]

Ziya Paşa borçlanmaya ilişkin olarak Fuad Paşa'ya başka yerlerde de göndermeler yapmaya devam ederken; "*Biz "Devlet-i aliyye istikrâz etmeyince yaşayamaz" sözünü Fuad Paşa'dan ziyâde Rusya hariciye nazırı Gorçakof'un ağzından işitmek istediğimizden istikraz-ı hariciyenin esasen aleyhinde ve bunlar bizi birgün tahtıye-i iflasa oturtur zannındayız ve zaruret-i haliyeye karşı batakçılar gibi yalan dolan ile halkı iğfal ile paralarını alıp yemekten ise kendi mülkümüzün müstaid olduğu esbab-ı serveti istimal etmeği akıl ve hikmete ve namus ve hamiyete daha muvafık görüyoruz*."[896]demektedir.

Ziya Paşa'nın Fuad Paşa ve Âlî Paşa hakkındaki bir başka eleştirisi de, gayri müslim tebaaya fazla rağbet edilmesi ve onlara Islahat Fermanı'yla verilen imtiyazlardır. Bu konuda şöyle der; "*Evet Fuad Paşa müslim ve gayrimüslimin müsavatını ol derece iltizam etmiş idi ki Baltacı İspiraki'yi kendi oğlu Kâzım Bey'in yerine koymuş idi. Lâkin Âlî Paşa süfera-yı ecnebiyyeye karşı müsavat göstermek için meclislere ve memuriyetlere birçok tebaa-i gayrimüslime koydu ve rütbeler ve nişanlar verdi. Fakat bunlar mensub oldukları milletlerin emniyet ve itimadını kazanmış takımından olmayıp kimi sarraflıktan ve tababetten ve kimi dahi tüccar ve simsarlıktan gelmiş olduklarından hakikatte her milletin namusuna halel getirdi.*"[897]

Ziya Paşa, Âlî Paşa'yı hicvettiği " *Zafernâme*" isimli ünlü eserinde Fuad Paşa'yı da unutmamıştır. Daha çok Âlî Paşa ile ilişkileri yüzünden hicvedilen Fuad Paşa'nın ismi eserin manzum kısmında 18. ve 32. bentlerde olmak üzere iki kez, Şerh kısmında ise daha sık geçmektedir. 18. Bentte;

---

[895] *HÜRRİYET* 35 (22 Şubat 1869)
[896] *HÜRRİYET* 22 (29 Kasım 1868)
[897] *HÜRRİYET* 71 (1 Kasım 1869)

"*Yazdığı şeylere Mümtâz ü Fu'ad alkış-hân*
Gördüğü işlere Takvim ü Cerîde dellâl"[898] denilerek Fuad Paşa'nın Âlî Paşa'nın icraatlarına alkış tuttuğu ve desteklediğinden bahsedilmiştir. Âlî Paşa'nın hicvedildiği bir eserde ona alkış tutmak da suç olarak görüldüğünden Fuad Paşa bu dizelere konu olmuştur. Burada ayrıca *Takvim-i Vekâyi* ve *Ceride-i Havadis* gazetelerine gönderme yapılmaktadır. 32. bentte ise Fuad Paşa'nın Şam'daki icraatları ile ilgili olarak şöyle denilmektedir;

"*Şam'da nam bırakmasa Fuad'ın kâmı,*
Katliâm etmeğe hacet ne idi İslâmı?
Etse taklit yetişmez mi o nîk-encâmı!
Böyle iş görmeli ibka ise maksad nâmı,
Ne revâ şöhret için Zemzem'e olmak bevvâl." [899]

Bu dizelerin açıklaması da şu şekildedir; "Eğer Fuad Paşa'nın amacı Şam'da bir nam bırakmak idi ise, bu kadar müslümanı katl ve idam etmeye hacet olmayıp, fakat Âlî Paşa'nın harekâtını taklit edivermeliydi. Zira eğer maksat bu âlemde nam bırakmak ise işte Âlî Paşa Efendimizin Girit'te gördüğü gibi iş görmeli. Yoksa şöhret kazanacağım diye Zemzem kuyusuna işemek layık değildir." Şam olaylarını ayrıntılı olarak ele alan Ziya Paşa, Fuad Paşa'nın 168 Müslümanı ve Ahmed Paşa'yı Avrupa'yı tatmin etmek için öldürdüğünü iddia ederken ayrıca Ahmed Paşa'ya Fuad ve Âlî Paşaların şahsî kinleri olduğunu ve Hıristiyanlara vali olabilme hakkının verilmesi için idamının uygun bulunduğunu söylemektedir.[900] İkinci bölümde bu meseleyi ayrıntılı olarak incelerken de belirttiğimiz gibi Fuad Paşa, müdahale fırsatı kollayan yabancı devletlere bu fırsatı vermemek için böyle sert tedbirler almak zorunda kalmıştır. Üstelik cezalar da keyfî değil muhakemeler sonunda verilmiştir.

---

[898] ZİYA PAŞA: *Zafer-nâme* (Tarihsiz), 2.
[899] ZİYA PAŞA: *a.g.e*, 15.
[900] ZİYA PAŞA: *a.g.e*, 71-72.

Fuad Paşa'nın *Zafernâme*'de hicvedilen bir özelliği de Âlî Paşa karşısında yeterli çıkışlarda bulunmaması, hatta onun bendesi haline gelmesidir. Daha önce de değindiğimiz gibi Ziya Paşa, Sultan Abdülaziz tahta çıktığında sadaret için Âlî Paşa'nın yerine Fuad Paşa'yı önermiş, fakat Fuad Paşa, Âlî Paşa ile işbirliği yaparak Ziya Paşa'yı saraydan uzaklaştırmıştı. Ziya Paşa işte bu sebeple Fuad Paşa'yı suçlamaktadır. Yine *Zafernâme*'de Fuad Paşa dinsizlikle suçlanmaktadır. Buna bir delil olarak da "*Çörçil gazetesinin Fuad Paşa'ya tekâbül etmesi*" gösterilmektedir. Ziya Paşa, dinsizlik temasını Fuad Paşa'ya yönelik diğer yazılarında da kullanmıştır. Fuad Paşa'nın devrine göre alafranga bir yaşam tarzının olduğu doğrudur. Ancak buradan onun dinsiz olduğu sonucuna varmak yanlış olacaktır. Ziya Paşa ve muhaliflerin bunu dinsizlik olarak yorumlaması bir tür sosyal tepkidir. Hatta Ziya Paşa bunu daha da ileri götürerek Fuad Paşa'nın Nice'a giderken Roma'ya uğrayıp Papa'yla görüşerek duasını aldığını, katolik usullere göre gömülmek istediğini ve son sözünün Fransızca olduğunu iddia etmiştir. Bunları Ziya Paşa'nın iftiraları olarak kabul etmek gerekir. Çünkü bunların belgeleri ve gerçek payı yoktur. Ziya Paşa, Fuad Paşa'nın vefat ettiğinde Nice patriği tarafından ve katolik usullerine göre defnedildiğini de iddia etmiştir. Müslüman olarak tanınan ve ölen bir kişinin ardından üstelik Fuad Paşa'nın gasl ve tekvin işlemleriyle Hoca Tahsin Efendi'nin ilgilendiğinin bilinmesine rağmen bu tarz yakıştırmalar yapmakta gerçeği dile getirmekten başka niyetler olduğu anlaşılmaktadır. Zaten defin işlemi İstanbul'da yüzbinlerce kişinin gözü önünde gerçekleşmiştir. Burada Fransızların müdahalesi sadece beylik vapuru ile naaşı İstanbul'a getirmek olmuştur. Ünlü bir devlet adamı için yapılan bu işlem tuhaf görmemek gerekir. Nitekim bu İstanbul'da ölen bir Fransız devlet adamı için Osmanlı Devleti tarafından da yapılması muhtemel bir işlemdir.

Ziya Paşa bir başka eseri olan "*Veraset-i Saltanat-ı Seniyye Mektupları*"nda veraset usulünün değişmesinden Mısır seyahatinde padişaha refakat eden Fuad Paşa'yı sorumlu tumaktadır. Fuad Paşa'nın İsmail

Paşa'dan rüşvet aldığı için bu yola gittiğini ve Mustafa Fazıl Paşa'nın haklarının gasbedildiğini savunur. Bu yazılarda Ziya Paşa'nın Fuad Paşa için çizdiği imaj "*güvenilmez, rüşvetçi bir sadrazam*" olduğudur. Mısır konusunda Fuad Paşa'nın İsmail Paşa'dan hediyeler kabul ettiği doğrudur. Ancak bu hediyeleri padişah başta olmak üzere pek çok devlet adamı da kabul etmiştir. Fuad Paşa, devletin zararına olacağını düşünseydi padişahın evlilik meselesinde olduğu gibi bu isteği de geri çevirmesini bilecek donanımda bir kişidir. Mısır'ın devlete olan bağlılığı ve desteğini arttırmak için mevcut vali İsmail Paşa'nın isteği yerine getirilmiştir. Zaten son sözün padişaha ait olduğu düşünülürse bütün yükü Fuad Paşa'nın üzerine atmak yanlış olacaktır. Fuad Paşa'nın Ziya Paşa'nın dediği gibi güvenilmez ve rüşvetçi bir sadrazam olmanın çok ötesinde kendisini siyasi yaşamında başarılı kılacak donanımlara sahip olduğu defalarca ispatlanmış bir gerçekti.

Ziya Paşa, *Veraset-i Saltanat-ı Seniyye*'de Fuad Paşa'nın istifa olayına da değinerek şöyle demektedir; "*Fuad Paşa'nın ilk sadaretinden çekilmesi rüfekâsı olan Âlî ve Rüştü ve Kâmil Paşalar ile cümlesi birden istifâ etmek ve bu tahrîb ile yerlerine adem bulmakta padişahı âciz bırakıp mu'ahheren minnet ve isriğnâ ile mukbilen ve müstakilen meydana gelmek üzere beynlerinde verdikleri bir karar-ı müttefikâneye mebnî idi*."[901] Fuad Paşa ve arkadaşları padişahı zor durumda bırakıp, daha sonra daha güçlü olarak iktidara gelmeyi düşünerek istifa etmekle suçlanır. Ancak bu yorumun doğru olma ihtimali diğer Paşaların göreve devam edip sadece Fuad Paşa'nın açıkta kalması ile ortadan kalkmıştır. Ziya Paşa'nın verdiği haberler ve yaptığı yorumlardaki açık yanlışlar onun söylediklerine karşı ihtiyatlı olmayı gerektirmektedir.

[901] ZİYA PAŞA: *Verâset-i Saltanat-ı Seniyye* (İstanbul, 1326),21.

III.2.5.3. Ali Suavi

Kendisinden "*sarıklı ihtilâlci*" olarak bahsedilen Ali Suavi, ilk önce Şehzade Camii'ndeki dersleri ve va'azları ile tanınmıştır. Fuad Paşa'nn da zaman zaman onun va'azlarını dinlemeye gittiği bilinmektedir. Bu konuyla ilgili olarak kendisi de " *Ben Fuad Paşa'dan ne zarar gördüm, cami'e derslerime gelirdi. Sofrasında beraber yemek yedik, birlikte oturup muhabbet ettik*"[902]demektedir. Ancak icraat noktasında Fuad Paşa'ya karşı olduğunu, muhalefete geçtiğinde özellikle yazdığı yazılarla açıkça gösterecektir. Öte yandan Fuad Paşa da Londra'ya gittiklerinde Crystale Palace'da fesleriyle padişahın ilgisini çekerek kim olduklarını sorduğu Ali Suavi, Namık Kemal ve Agâh Bey hakkında " *Mustafa Fazıl Paşa kulunuzun teşkil eylediği fırka-yı muhalife*" yorumunu yapacaktır.[903]

Gazeteciliğe Ocak 1867'de *Muhbir*'de başlayan Ali Suavi'nin en fazla rahatsız olduğu konu Hıristiyanlara verilen ayrıcalıklardır. Özellikle de Girit, Mısır ve Belgrad Kalesi'nin Sırplara verilmesi üzerinde duran Ali Suavi, Girit için gazetesi yoluyla bir yardım kampanyası başlatmış fakat 31. sayıda "*Belgrad Tarihi*" ve "*Şehir Postasıyla Bir Varaka*" başlıklı yazılarında hükümetten sert bir şekilde hesap sorunca gazetesi 1 ay süreyle kapatılmıştır.[904]

Ali Suavi, *Muhbir*'in 34. Sayısında ise Fuad Paşa ve devletin durumuyla ilgili olarak şu hikâyeyi anlatmıştır;

"Geçenlerde Londra kibarından bir zatın konağına davetli gitmiştim. Bu zat ta'accübümü celb etti. Gerçi elbisesi sade ve ebnâ-yı zemâne ziynetlerinden azâde idi. Fakat bir alim-i muciz-beyan idi ki pek kısa ve

---

[902] ÇELİK:*a.g.e*, 66.
[903] ÇELİK:*a.g.e*, 96.
[904] Hükümeti en çok kızdıran sözler; "Eğer kal'a heyetiyle teslim olunacak ise acaba hediye olunacak kadar ucuz mudur? Öyle bir kal'a-yı metine ki şu günde 90.000 keseye yapılamaz. Ve hâlâ içinde bulunan hükümet konağı 4.000 keseye çıkmaz" Bkz. *MUHBİR* 31(2 Zilkâde 1283)

cem'iyyetli kelâm söyler ve kal ü halinden, hususen asârından istidlÂline göre zihnini yalnız bir sınıfın maslahatına hasr etmeyip bütün alemin hayrını düşünür.

Bu zat yukarı katta evrak ile kapısına kadar dolu bir odayı gösterip gözleri yaş ile dolu olarak bana dedi ki: "-*Şu evrakı gördün mü işte otuz beş seneden beri Osmanlı hayrına yazmış olduğum kitab ve mekatibin müsveddeleridir.*"

O aralık refakatimde bulunan İngiliz ulemasından biri kulağıma dedi ki "*Şimdiye dek Osmanlı uğruna yalnız kendi kesesinden kırk bin lira sarf etti*."

Aşağı misafir odasına indik, esna-yı sohbette zevcesi olan hanım bir küçük oğlunun yüzüne bakarak ve göğsünü çekerek "-*Oğlum seni Türkistan'a göndereceğim. Osmanlıları göresin. Ama korkarım ki Osmanlılar bitmezden evvel yetişemeyeceğim*."dedi. Bu kelimeyi haileyi işitince tüylerim ürperip "-*Osmanlılar bitecek mi zannediyorsunuz?*" dedim. Gözlerini küçülterek kaşlarını çatarak , yüzüme acı acı bakarak dedi ki : "-*Osmanlılar kendileri yine kendilerini bitirecekler*", "-*Ne ile?*"dedim. "-*Taklitle*" dedi. Şu taklit ile Türkler kendilerini bitirecekler tabirinin gûş-ı hûşuma darbesinden hasıl olan ra'şa-ı ıztırarıyyeme malik olarak ve kendimi zapt ederek dedim ki "-*Bu taklit meselesinin izahını isterim*"

Ol vakit zevci mûmaileyh yüzüme bakıp "-*Fuad Paşa nasıl adamdır?*"deyü sual etti. "-*Mâla işe karıştırılmazsa iyidir*."dedim. "-*Yok yok nasıl adamdır, diye sual ediyorum*"dedi. Habt oldum. Tarif için bir kelime-i câmi'a ityanına muktedir değilim gibi bana bir sükût ârız oldu. Mumaileyh dedi ki: "-*Fuad Paşa Osmanlı gibi bir adam değil, Fransız gibi bir adamdır*." Şu kelâm ile taklit manası bana izah olunduğunu görünce "-*Sahih sahih Osmanlıları işte bu hâl bitirecek*"dedim."[905] Fuad Paşa'nın taklitçilik ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin yıkılışı ile suçlandığı bu konuşma Ali Suavi'nin hoşuna gitmiş bu nedenle aynen gazeteye aktarmıştır.

[905] *Le Mukhbir* 34 (13 Mayıs 1868)'den naklen ÇELİK: *a.g.e*, 114-115.

Ali Suavi bu taklit meselesini daha sonra kendi yazılarında da dile getirerek şöyle demiştir; "*Bugünkü zafiyete bir sebep dahi taklittir. Şu taklit marazı Osmanlıların anâsır-ı milliyesini tebdil edecek dereceye dek tesir etti. Hazır olan vezirlerimiz Avrupa'yı taklit edeliden beri milletimizin ahlâk ve adât ve ayin ve rüsûmu başkalaştı. Şiâr-ı milliyet bütün bütün unutulmaya yüz tuttu*"[906] Buradan da anlaşıldığı üzere Fuad Paşa ve Tanzimatçıların Avrupalılığı Ali Suavi gibi bir muhafazakârı rahatsız etmektedir. Avrupalılığı taklitle ve yüzeysel değil, değişmesi gereken kurumlar açısından ele almak ve bundan fayda sağlamak gereklidir. Fuad Paşa'nın gerçek düşüncesi devletin aksayan yönlerini değiştirmektir. Fakat yaşam tarzı ve giyim kuşamı ile fazla dikkat çektiği ve Osmanlının en Avrupalı siması olarak gözüktüğü de doğrudur. Bu nedenlerle hakkında çoğu zaman bu çeşit spekülasyonlar yapılmıştır. Hatta Petersburg'da Rus İmparatoru ile olan ile görüşmesinde İmparator kendisine "*-Askerinizi epeyce tanzim ve kıyafetinizi tebdil ettiniz. Şimdi Fransız vesair lisanlarını öğrenmeye çalıştığınızı haber alıyorum. Bu sizin için lüzumsuz bir şeydir. Siz kendi lisanınızı öğreniniz kâfidir*" demiştir. Burada da İmparator'un bir önceki olayla benzer bir şekilde Fuad Efendi'nin şahsında Osmanlıyı taklitle suçladığı ve hatta aşağıladığı görülmektedir. Fuad Efendi kendisinin yabancı dil bildiğinden dolayı bu mülâkatı gerçekleştirebildiği gibi gayet güzel bir cevap vermişse de yabancıların gözündeki bu imajı değiştirmek pek mümkün olmamıştır.

Bâbıali'yi eleştirileriyle tanınan *Muhbir* bir süre sonra yayın hayatına Avrupa'da devam etmeye başlar ancak bir yolunu bulup düzenli olarak İstanbul'a ulaşmayı da başarır. Bu durumda Fuad ve Âli Paşa, *Muhbir*'in yurda girişini engellemek için İngiliz makamları nezdinde çeşitli girişimlerde bulunmayı ihmal etmezler. Fuad Paşa, 5 Ekim 1867'de İstanbul'daki İngiltere Büyükelçiliği'ne bir yazı göndererek devlet adamlarına isnad ve iftiralarda bulunan *Muhbir*'in İngiliz Postasınca dağıtılmayacağına dair ümidini dile

[906] *Le Mukhbir* 20 (18 Ocak 1868)

getirir.[907] Fuad Paşa'nın bu isteği İngiliz Hükümeti tarafından kabul görür ve Büyükelçi Henry Elliot İngiliz Hükümeti'nin kararını 21 Aralık 1867'de Bâbıâli'ye bildirir. Fuad Paşa da 8 Ocak 1868 tarihinde Elliot aracılığıyla İngiliz Hükümeti'ne kendi hükümeti adına teşekkürlerini iletir.[908] Bütün bu gelişmelere rağmen Ebuzziya Tevfik farklı bir görüş ileri sürerek "*Âlî ve Fuad Paşalar, Suavi'nin neşriyât-ı avâmkâranesine kat'a ehemmiyet vermiyorlardı. Çünkü şimdiki zamanımızla mukayeseye girişilecek olsa, o zamanda okuyup yazanlar değil, yalnız okuyabilenler yüzde onu teşkil edemezdi. Fakat Ziya ve Kemal Beylerin şiir ve inşadaki iktidar ve iştiharları erbâb-ı kalemi meftûn ve hayran edegeldiğinden ve bahusus her ikisi de Hürriyet efkâr ve güftarıyla meşhur bulunduklarından onlardan birinin yazıp neşredeceği şeylerin ehemmiyeti müsellem idi*"[909] demektedir. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi *Muhbir* hükümeti son derece rahatsız etmiş ve dağıtılmaması için İngiltere nezdinde girişimlerde bulunulmuştur. Bu durumda Ebuzziya Tevfik'in fikrini kabul etmek mümkün değildir. Muhalefet ne şekilde olursa olsun karşı tarafı etkilemektedir ki bu kadar güçlü bir muhalefeti görmezden gelmek de mümkün değildir. Hatta Fuad Paşa *Hürriyet*'te de yayınlanan *Muhbir*'in 27. sayısındaki "*Müslümanların Padişah Hakkında Zannı*"[910] başlıklı yazıyı Fransızcaya tercüme ederek İngiltere dışişleri bakanlığına göndermiştir. Suavi bu yazıda, Müslümanların padişaha bakışı ile Osmanlı vatandaşı olan gayri müslimlerin padişaha bakışını karşılaştırmakta ve cevabı kendi içinde herbiri uzun bir paragraf olan 15 soru sormaktadır. Bu sorularda Hıristiyanlara tanınan imtiyazlari padişahın halife sıfatıyla Müslümanları koruması gerektiği, Girit'teki Müslümanların durumu, Âlî Paşa'nın tutumu, ondan yaptıkları için hesap sorulup sorulmayacağı gibi konular yer almaktadır. Fuad Paşa büyük ilgi uyandıran bu yazıyı şikayetlerine bir delil olmak üzere çevirip göndermiş ve aynı zamanda gayrimüslimlere verilen imtiyazların uyandırdığı tepkilere dikkat çekmek istemiştir. Fuad Paşa, Avrupalı devletlerin bitip tükenmek bitmeyen istekleri karşısında içte de bir

[907] ÇELİK: *a.g.e*, 710-711.
[908] ÇELİK.:*a.g.e*, 171,715.
[909] EBUZZİYA TEVFİK: *a.g.e*, nr.135, tefrika 68.
[910] *HÜRRİYET* 42 (12 Nisan 1869).

muhalefetle uğraştıklarını göstermek isterken bu muhalefete verilecek desteği de önlemek istemiştir. Devletin çıkarları, Avrupa'nın istek ve baskıları ile muhalefet üçgeninde durumu idare etmeye çalışan Fuad ve Âlî Paşalar gerçeklerin görülmesi için sürekli mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Ali Suavi suçlamalarına devam ederken, vükelânın devlet işlerini yürütürken bile "*ihsan*" adı altında padişahtan rüşvet aldığını ve bu bağlamda Fuad Paşa'nın da Şam'a giderken hazineden 480.000 kese senetsiz para aldığını iddia eder.[911] Bu tamamen asılsız ve haksız bir iddiadır. Devletin kendi memuruna rüşvet verdiğini iddia etmek muhalefetin diline bile yakışmaz. Padişahın baştan beri göreve yeni atanan veya görevini başarıyla yerine getiren mensuplarına ihsanda bulunduğu, onları taltif ettiği bilinen bir gerçektir. Bu "*Tanzimat döneminde ve Tanzimatçılar tarafından yapıldığı için mi rüşvete girer?*" sorusunu akla getirmektedir. Zaten bu dönemde Fuad Paşa'ya bu kadar para verilmesinin imkânı da yoktur. Şam'dan binbir güçlükle para isteyen ve çoğu zaman da isteği karşılanamayan veya geciken Fuad Paşa'nın böyle zor bir durumda bu tür bir insafsızlık yapması mümkün değildir.

Ali Suavi, Fuad ve Âlî Paşa'ya hitaben "*Hukuk-ı millete dokunan ecnebilere kılıç göstermek lâzım gelen yerde dahi güler yüz, tatlı dil hediye, behiye gösterildi*"[912] diyerek tavizci ve uysal politikalarından dolayı eleştirirken *satranç* benzetmesini kullanır. Avrupalı diplomatların Osmanlı ülkesini satranç tahtası, Fuad ve Âlî Paşa'yı da satranç taşı gibi kullandığından bahsederek taşların yeri değişse de bir şey ifade etmediğini iddia eder. Dolayısıyla tavizin teslimiyete dönüştüğünü söyler.

Tanzimat'ın iyi uygulanamadığı ve isabet kaydedilemediğini savunan Ali Suavi, "*Hâlâ halkımızın Tanzimat dendikçe tüyleri ürperir*"[913] demektedir.

---

[911] *Le Mukhbir* 12 (14 Kasım 1867) den naklen ÇELİK: *a.g.e*, 612-613.
[912] *Le Mukhbir* 14 (28 Kasım 1867)'den naklen ÇELİK: *a.g.e*, 678.
[913] *Le Mukhbir* 27 (20 Zilkâde 1284/ 14 Mart 1868).

Ali Suavi'nin asıl hedefi her zaman Âlî Paşa olmuştur. Sağlığında *Hürriyet* gazetesinde onu "*zalim*" ve "*kâfir*" ilan edip Osmanlı maliyesini iflasa sürüklediği için katline fetva[914] verdiği gibi, ölümünden sonra da *Defter-i A'mal-ı Âlî Paşa* ismiyle kendince bir günah defteri yapmıştır. Ali Suavi'nin bu Âlî Paşa düşmanlığının yanında Fuad Paşa'ya aleyhtarlığı düşük oranda kalmaktadır. Fuad Paşa, Âlî Paşa'nın icraatına ortak olmakla birlikte Ziyâ Paşa örneğinde olduğu gibi Ali Suavi tarafından da Âlî Paşa kadar hırpalanmamıştır.

III.2.5.4. Şinasi[915]

Türk gazeteciliğinin ve Türk edebiyatının öncülerinden olan Şinasi'nin Fuad Paşa ile ilk kez karşı karşıya gelişi meşhur *sakal hikâyesi*[916] ile olmuştur. Ebuzziya Tevfik'e göre Şinasi, Fuad ve Âlî Paşalara rağmen Reşid Paşa'nın yetiştirmek istediği takıma dahil olduğundan ve o takımda da kendisinden başka yazı yazmaya muktedir kimse olmadığından Meclis-i Maarif'teki görevine sakalını kesmiş olarak gelmesi bahane edilerek uzaklaştırılmasına çalışılmıştır.[917] O zamanın geleneğinde saygısızlık ve hakaret olarak görülen bu olay Âlî Paşa'yı iğneleyici sözler söyleyen Şinasi'nin azli için bir sebep olmuştur. Âlî Paşa azledilip yerine Reşid Paşa geçince Şinasi ona övgü dolu üçüncü bir kaside daha yazmış ve affını talep etmiştir. Sultan'ın izniyle memuriyetine geri dönen Şinasi yazdığı kasidelerin satır aralarında Âlî ve Fuad Paşalara da yüklenmekten vazgeçmemiştir;

---

914 *HÜRRİYET* 78 (17 Ramazan 1286).

915 Asıl adı İbrahim Şinasi olup 1826 yılında İstanbul'da doğmuştur. Küçük yaşta yetim kalan Şinasi Sıbyan Mektebi'nden sonra Tophane Müşirliği'ne girmiştir. Burada çıraklıktan sonra kalem memurluğuna yükselmiş ve bu arada Paris'e gönderilerek Fransızcayı da öğrenmiştir. Daha sonra Meclis-i Maarif azalığı, yapan Şinasi sakal meselesi yüzünden azledilmiştir. Bu arada yaşanan Kuleli Vak'ası ile ilişkilendirilen Şinasi ilk özel gazete olan Tercüman-ı Ahvâl'i çıkararak gazeteciliğe de başlamıştır. Daha sonra ilk ciddi siyasi gazete olan Tasvir-i Efkâr'ı çıkaran Şinasi daha serbest yorumlarla 1865'de Paris'e kaçışına kadar yoluna devam etmiştir. Şair Evlenmesi isimli eseriyle meşhur olup, 1871'de İstanbul'da vefat etmiştir. Bkz. Ziyad EBUZZİYA: *Şinasi* ,Yay.Haz. Hüseyin Çelik, (İstanbul, 1997)

916 Şinasi Paris'de iken sakalına kırkayak(saçkıran) hastalığı düşmüş ve saçlarına da yayılmasını önlemek için doktorların tavsiyesiyle sakalını traş ettirmiştir. Bu bahane ile "rütbesinin def'i, memuriyetinden def'i ve maaşının kat'ı"na karar verilmiştir. Bkz. EBUZZİYA TEVFİK: *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye* (H.1329/ M.1911), 228.

917 EBUZZİYA TEVFİK: *Numune*, a.g.e, 216-217.

"Kavukla Arif-i billâh olur mu şeyh-i cuhûl
Cenab-ı humku ganîdir zavallı aklı fakir
Yalan dolanla çıkarmaktadır sudan keçesin
Fuad ehl-i riyadır mazanna-i tezvir."[918]

Fuad Paşa'yı yalancılık, dedikoduculuk ve hilekârlık ile suçlayan Şinasi'nin burada Âlî Paşa'dan bahsetmemesinin sebebinin de onun ne kadar kinci olduğunu bilmesinden kaynaklandığı sanılmaktadır. Aslında Fuad Paşa'nın onu engelleme gibi bir düşüncesi yoktu. Öyle ki *Tasvir-i Efkâr*'ın ilk sayısını görüp beğenen Sultan Abdülaziz'in 500 altın lira ihsanını kabul etmek istemeyen Şinasi'yi razı eden Fuad Paşa olmuştur.[919]

Fuad Paşa ile Şinasi'nin ikinci karşılaşması 1864 Basın Yasası'nın çıkışından sonra Şinasi'nin "*Maarif'e Dair*" yazısı dolayısıyla gazetesinin 12 gün süreyle kapatılması olmuştur. Böylece Türk basın tarihindeki ilk gazete kapatma olayı yaşanmıştır. Ancak burada hedef Şinasi değil daha ziyade memleketteki ayrılıkçı hareketlerin, başıboş davranışların önüne geçilmek istenmesiydi. Şinasi'nin hedef olmadığı gazetesinin imtiyaz hakkını Raşit isimli bir dostunun üzerine geçirmesine ses çıkarılmamasından da anlaşılmaktaydı. Yasaya bir madde ilave edilerek bunun önüne geçmek çok kolay olmasına rağmen böyle bir yola gidilmemişti. [920] Hatta Fuad Paşa kendisinden ordunun güçlenmesi ve modernleştirilmesine verdiği önemden dolayı *Ceride-i Askeriye* isimli bir mecmua çıkarmasını veya hiç olmazsa ilk bir iki nüshanın çıkışına nezaret etmesini istemişti.[921] Fuad Paşa'nın Şinasi'den böyle bir ricada bulunması ona verdiği kıymeti göstermesi aşısından önemliydi. Görüldüğü üzere Şinasi'nin gazeteciliğine Fuad Paşa hep destek vermiştir. Şinasi de Fuad Paşa'nın bu isteğini geri çevirmemiş ve

[918] EBUZZİYA TEVFİK: *Numune*, a.g.e, 228.
[919] ZİYAD EBUZZİYA:*a.g.e*, 266.
[920] ZİYAD EBUZZİYA:*a.g.e*, 238.
[921] ZİYAD EBUZZİYA:*a.g.e*, 275.

Ceride-i Askeriye için bir makale yazdığı gibi yayınlanmadan önce Fuad Paşa'ya tashihe göndermiştir.[922]

Öte yandan Şinasi'nin arkadaşı olan Sait Sermedi[923]'nin Âlî Paşa'ya karşı bir suikast hazırlığında olduğunun Sadrazam Fuad Paşa tarafından öğrenilmesiyle Akka'ya sürülmesine karar verilmişti. Bu suikast planının kendisi ile ilişkilendirilmesinden çekinen Şinasi de Paris'e kaçmıştı. Daha sonra Paris'e gelen Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyeleri kendisini davet etmişlerse de Şinasi politikadan uzak durmakta kararlı olduğundan bu davete icabet etmemiş, verdikleri mücadele de hoşuna gitmediğinden onlara soğuk bile davranmıştır. Nitekim Sultan Abdülaziz'in ziyareti sırasında Yeni Osmanlılar Paris'den çıkarılırken kendisine dokunulmamıştır. Bu seyahat sıarasında Fuad Paşa Şinasi ile görüşerek İstanbul'a dönmek üzere ondan söz almıştır. Şinasi Mustafa Fazıl Paşa ile beraber İstanbul'a dönmek üzere Sultan'ın maiyetinde Viyana'ya geçmiş[924] ve bir süre Peşte'de kaldıktan sonra 6 Aralık 1867'de yurda dönmüştür. Ebuzziya'ya göre Fuad Paşa Şinasi'ye İzmir valiliğini teklif etmiştir. Ancak bu teklifin kabul görmediği veya ertelendiği Şinasi'nin birkaç gün kalıp geri Paris'e dönmesinden anlaşılmaktadır. Şinasi'nin Paris'deki işlerini, halledip geri gelme sözü verdiği de ileri sürülen bir iddiadır. Öte yandan Ebuzziya bir başka iddia daha ileri sürerek Şinasi'nin eşinin Fuad Paşa'ya başvurarak kocasının dönüşü için yardım istediğini belirtmektedir. Fuad Paşa'da bu isteği geri çeviremediğinden Şinasi'ye ısrar etmiş ancak karısı bu durumu ağzından kaçırınca Şinasi birkaç gün içinde eşinden boşanmıştır.[925] Şinasi Paris'de

[922] EBUZZİYA TEVFİK: *Numune*, a.g.e, 247.
[923] Arnavut asıllı bir kişi olan Sait Sermedi Avrupa'da tahsilini tamamladıktan sonra 1851'den itibaren birkaç yıl Paris elçiliğinde çalışmıştır. Daha sonra Arnavutluk'da devletin emniyeti için karakollar yaptırmış, Tiran'a rüştiye mektebi, İşkodra-Tiran arasına telgraf hatları çektirmiş bütün bunları da kendi cebinden yaptırarak memleketseverliğini göstermiştir. Birkaç Arnavut arkadaşı ile birlikte "Arnavut Kültür Cemiyeti" kurmak için yıllarca çalışan Said Sermedi ateşli bir hürriyet taraftarı olarak tanınmıştır. Meşruti idarenin önünde en büyük engel olarak gördüğü Âli Paşa'yı ortadan kaldırmak için bir plan kurduğu ve bu iş için Arnavutluk'daki çiftliğinden adam getireceği söylentisi üzerine sürgüne gönderilmiştir. Bkz. ZİYAD EBUZZİYA: *a.g.e*, 247-252.
[924] TANSEL: *a.g.e*, I,103.
[925] ZİYAD EBUZZİYA: *a.g.e*, 285-286.

iken Fuad Paşa vefat etmiş böylece Şinasi'nin ona verdiği sözün hükmü kalmamıştır. Ancak Fuad Paşa'nın vefat haberini aldığında çok üzüldüğü ve ağladığı görülmüştür. Fuad Paşa ile aslında yakın denilebilecek bir ilişki içerisinde olan Şinasi onun isteklerini yerine getirmeye çalışırken, Fuad Paşa da kendisini koruyup kollayan bir tutum içerisinde olmuştur. Fuad Paşa hakkında yazdığı iki eleştirel mısrayı da muhtemelen çok kötü bir ruh hali içerisinde kaleme almıştır ki bu da zaten onun gençlik yıllarına aitir.

SONUÇ

Tezimize konu olan ve Tanzimat'ın unutulmaz devlet adamlarından birisi olan Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa'nın hayatı, yaşadığı dönemi de aydınlatması açısından önemlidir. 1815-1869 yıllarını kapsayan bu hayat hikâyesi aynı zamanda Tanzimatın hemen öncesi, Tanzimatın ilanı ve uygulanışına da tanıklık etmektedir. Fuad Paşa bu tanıklığı elçilik, nazırlık, komutanlık ve sadrazamlık gibi farklı ve önemli görevlerle yerine getirmiştir. Üzerine aldığı büyük veya küçük her görevi hakkıyla yerine getirirken temsil ettiği devletini asla unutmamıştır. Nitekim hakkında ileri sürülen iddialarla ilgili hüküm vermeden önce dönemin şartlarını ve zorluklarını gözönünde bulundurmak gereklidir. Örneğin Mısır valisinden rüşvet aldığı ileri sürülürken aynı valinin kızının Sultan ile evliliğine karşı çıkarak asıl rüşvet alabileceği zaman olumsuz tutum takındığı gözardı edilmemelidir. Şam'da insanları boşuna idam ettirdiği söylenirken kapıda müdahale için bekleyen Fransızlara karşı sert tedbirler alma zorunluluğu içerisinde bulunduğu unutulmamalıdır. Bugünden bakıldığında 167 kişinin idamı acıklı ve gereksiz görünmektedir fakat o günün şartlarında Suriye'nin elde kalması için böyle bir tedbirin gerekli görüldüğünü unutmamak lazımdır.

Günümüzde bile kendisinden söz edilmesini başaran bu büyük devlet adamını layıkıyla anlayabilmek için önce hayatını ve yaşadıklarını bilmek gerekmektedir. Ailesi, yaşadığı çevre, okuduğu okullar ve ilk memuriyetinden başlayan çizgide Fuad Paşa üzerine oldukça önemli sorumluluklar almış ve 54 yaşında vefat etmiştir. Doktorluktan Tercüme Odası aracılığıyla diplomasiye geçerken asıl ününe bu alanda kavuşmuştur. Avrupalıları bile kendisine hayran bırakacak keskin zekâsı, güzel Fransızcası ve diplomatlığı ile tarihte ki yerini almıştır. Fuad Paşa'nın *Mülteciler Meselesi* ile başlayan süreçte çözüme kavuşturduğu önemli meseleler devlete büyük kazançlar sağlamış ve kendisine de problem çözme misyonu yüklemiştir. Nitekim Yanya ve Tırhala'da başlayan Yunan İsyanı ile Lübnan'da başlayan Dürzî-Marûni kavgasına son vermek için de devlet kendisini göndermeyi

tercih etmiştir. Buralarda gerektiğinde bir komutan gerektiğinde güçlü bir idareci bazen de askerlere arkadaş gibi davranarak meseleleri çözümlemeyi başarmış ve bu bölgelerin devlete bağlılıklarını devam ettirmiştir. Beş kez hariciye nazırlığı ve iki kez sadrazamlık yapan Fuad Paşa sadaret dönemlerinde devletin iç meselelerine de eğilmiş, kaimenin kaldırılması gibi köklü değişikliklerin yanısıra *Tuna Vilayet Nizamnamesi* ve *Matbuat Nizamnamesi* gibi idarî düzenlemelerle de ilgilenmiştir. Sivil bir kişi olarak Seraskerlik de yapan Fuad Paşa, Osmanlı Tarihi'nde ilk defa "yaver-i ekrem" ünvanını almıştır. Meclis-i Tanzimat, Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye başkanlıklarını da yürüten Fuad Paşa birçok yeni kanun ve düzenlemeye de imza atmıştır. Sultan Abdülaziz'e Mısır ve Avrupa seyahatlerinde eşlik ederek bu gezilerin bütün yükünü üzerine aldığı gibi karşılaşılan problemleri ataklığı ve hazırcevaplığı ile çözerek devletin itibarını her zaman korumuştur.

Çözüme kavuşturduğu önemli meseleler ile tarihte yerini alan Fuad Paşa gösterdiği performans ile daima dikkatleri üzerine çekmiştir. 1848 İhtilâlinin etkisiyle Eflâk-Boğdan'da çıkan ayaklanmayı bastırmak üzere bölgeye gönderilen Fuad Efendi önce asayişi sağlamayı başarmış sonra da gerekli düzenlemeleri yapmıştır. Bu arada halkı sömürmeye ve kendi isteklerini gerçekleştirmeye çalışan Rus kuvvetleriyle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bölgedeki memuriyeti büyük bir güven havası estiren Fuad Efendi metropolit, kaymakam ve boyarlar ile sürekli irtibat halinde olarak sağlanan asayişin devamına çalışmıştır. Halkın bir an önce işinin başına dönmesini sağlamak için çaba sarfetmiş bu arada halk ile yönetimin kaynaşmasına da büyük önem vermişti. Ayaklanma bastırılıp düzen sağlandığında Avusturya ve Rusyanın önünden kaçan Macar ve Lehlilerin ilticalarıyla yeni bir sorunla karşı karşıya kalınmıştı. *Mülteciler Meselesi* olarak tarihte ki yerini alan bu sorunu çözmek de yine kendisine düşmüştür. Osmanlı Devleti'nin şanına yakışmayacağı için mültecileri iade etmeme kararı alınırken olay giderek büyümüş ve uluslararası bir hâl almıştı. Sorunun Rus İmparatoru ile bizzat görüşülerek çözüme kavuşturulması

kararlaştırılırken bu iş de Fuad Efendi'ye havale edilmişti. Fuad Efendi cesareti, sabrı ve kararlı tutumu ile kızgın İmparator ile görüşmeyi başarırken hazırcevaplılığı ve ikna gücünü de kullanarak meselenin çözümüne büyük katkı sağlamıştır. Başarılı bir diplomat olacağının ilk işaretlerini bu görevde verdikten sonra artık zor ve karmaşık görevlerin aranan adamı olmuştur. Tanzimatı uygulamak ve mevcut meseleleri çözüme kavuşturmak için Mısır'a gönderilen Fuad Efendi arka planda da Abbas Paşa-Mustafa Reşid Paşa gerginliği ile karşı karşıya kalmıştı. Bu gerginliğe rağmen sağduyulu tavrıyla ortayı bulmaya çalışan Fuad Efendi Mısır'ın devlete bağlılığını ve vergi miktarını arttırdığı gibi miras ve kısas meselelerini da çözüme kavuşturmuştu. Bu arada Kırım Savaşı'nı fırsat bilen Epir ve Teselya Rumlarının çeteler kurarak Yanya ve Tırhala bölgesinde başlattıkları isyanda da iş yine Fuad Efendi'ye düşmüştü. Fevkalâde komiser olarak bölgeye giden Fuad Efendi bir ordu kumandanı gibi çalışarak askeri harekâtı yönetmiş ve eşkıyaya gerekli dersi vermiştir. Bütün sorumluluğu üzerine alan Fuad Efendi bölgenin kuvvetlendirilmesi ve sağlanan asayişin devamı için çalışırken hep ilerisini düşünerek hareket etmiştir. Bu arada af ve merhamet müessesesinin Osmanlı Devleti'nde nasıl işlediğini de defalarca gözler önüne sererek devlete duyulan güveni ve bağlılığı arttırmıştır. Bölge halkının sevgisini ve güvenini kazanmayı başardığından kendisine valilik teklifi dahi getirilmiştir. Daha sonra Lübnan'da çıkan Dürzî-Marûni kavgasına son vermek ve müdahale için fırsat kollayan yabancı güçlere engel olmak işini üzerine alan Fuad Efendi bu işi de alnının akıyla yerine getirmiştir. Yabancı güçlere müdahale imkânı vermemek için büyük bir cesaretle sert tedbirler alan Fuad Paşa 167 kişinin katl ve idamından çekinmemiştir. Müslüman-hırıstiyan ayrımı yapılmadığı ve eşitliği her fırsatta dile getiren Fuad Paşa müdahale için kapıda bekleyen Fransız ve İngilizleri de güzel bir şekilde idare etmiştir. Hırıstiyanlara verilecek tazminat üzerinde ısrarla duran Fuad Paşa böylece şikayet konusu olabilecek herşeyi ortadan kaldırmaya ve Fransızların tazminat adı altında bölgeyi sahiplenmelerinin önüne geçmeye çalışmıştır. Bölgedeki çalışmalarıyla Suriye ve Lübnan'ın devlete bağlılığını sürdürmeyi

başaran Fuad Paşa devletin çıkarlarını ön planda tuttuğundan aldığı ve alacağı eleştirileri hiçe saymıştır.

Fuad Paşa'nın kişiliği ise işin incelenmeye değer ayrı bir boyutudur. Çok yönlü bir kişiliği olan ve insanlarla kolay ilişki kurabilen Fuad Paşa'nın kin tutmak gibi kötü bir huyu da bulunmamaktadır. Bazen laubaliliğe kaçan ve geleneksel Osmanlı terbiye anlayışına ters düşen söz ve davranışları ile dikkat çekmekle birlikte erken dönem çocukluğundan gelen bu huyunu değiştirmemiştir. Bu huyu dolayısıyla eleştiriler alan hatta dinsizlikle itham olunan Fuad Paşa gerektiğinde dine hürmetkâr olduğunu da göstermiştir. Kanaatimizce onun espritüelliği ve şaşırtıcı söz ustalığının bu kadar öne çıkmasının sebebi, temsil ettiği Tanzimat'ın uyumlu bir bütünlükten yoksun olarak bir arada barındırdığı eski-yeni çatışmasının zorluklarını bu şekilde aşma eğilimi içerisinde olmasıydı. Aynı zamanda açık sözlü ve pervasız olabilen Fuad Paşa istediklerini çekinmeden söyleyebilen bir yapıya da sahipti. "Biz içerden siz dışardan bu devleti yıkamadık" sözüyle içine düştükleri durumun ve Avrupa'nın gerçek niyetinin bilincinde olduğunu anlatırken hem özeleştiri hem de tenkit yapmaktadır. *"Bir memlekette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeye imkân yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetlerde sefaretlerdir"* derken de aynı tür bir gerçeğe vurgu yapmaktadır. Elçilerin müdahalelerin kaçınılmaz hale geldiği bu dönemde devletin dağılmasını engellemek için bir taraftan *Osmanlıcılık* politikası izlenirken bir taraftan da yabancı devletlerin aralarındaki çıkar çatışmalarından faydalanılmaya çalışılmıştır. Bu arada yabancı devletler Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma fırsatı elde ederken bu müdahaleleri engellemek için bazı tavizler verilmek zorunda da kalınmıştı. Ancak Fuad Paşa iddia edildiği gibi hiçbir zaman bir devlete tamamıyla bağlı kalmamış ve devletin çıkarları için zaman zaman taraf değiştirmiştir.

Padişah ve yabancı hükümdarlar dahil herkesle kolayca ilişki kurabilen Fuad Paşa gerektiğinde karşı çıkabilme cesaretine de sahip olmuştur. Padişahın evliliğine bile devlet menfaatleri gereği karşı çıkabilmiş, denizden korkup geri dönmeyi isteyen padişahı yola devam ettirip uzun Avrupa seyahatini tamamlatmayı da yine o başarmıştır. Padişaha sözünü dinletebilmek her kişinin yapabileceği bir şey değil iken Fuad Paşa gerektiğinde yabancı hükümdarlara bile sözünü dinletebilmiştir. III. Napolyon, Fuad Paşa'nın *"-Aldığımız fiyata!"* veririz dediği Girit'ten bir daha söz açamamıştır. Osmanlı Devleti'ni Avrupa'yı örnek alarak yaptığı yeniliklerden dolayı eleştiren Rus İmparatoru'na *"-Siz bizi Frenklerin kucağına ittiniz"* diyerek karşılık veren Fuad Paşa sözünü sakınmayan tavrını her zaman canlı tutmuştur. Karşı tarafa söz bırakmayan bu tarz cevapları ile Fuad Paşa diplomasi tarihindeki yerini almıştır.

Fuad Paşa Fransızcası ve ona göre daha az iyi olan İngilizcesi ile aracısız ilişki kurduğu Avrupa'yı da kendi döneminde en iyi tanıyan ve bilen kişilerden birisi olmuştur. Rahat tavırları, giyim-kuşam tarzı ve kibarlığı da işin içine girdiğinde Avrupa ile ilişkilerde hiç yabancılık çekmemiştir. Kanlıca'daki yalısı, bahçesindeki heykeller ve burada verilen partiler ile tam bir Avrupalı imajı çizen Fuad Paşa bu yönüyle Tanzimat'ın bir prototipi olmuştur. Tanzimat'la birlikte İstanbul'da etkisini arttıran Fransız etkisini kendisinin şahsında izlemek mümkündür. Yenilikten hoşlanan ve bunu hayatına taşıyan Fuad Paşa'nın bu özelliğinden dolayı da dinsiz olduğu sonucuna varmanın yeterince itinalı düşünülmemiş bir çıkarım olduğu kanaatindeyiz. Nitekim dinsiz olduğunu açık bir şekilde ortaya koyacak ne bir ifade ne de bir olaya rastlanmamıştır.

Bugün bile dillerden düşmeyen nükteleri ile insanları güldürürken kimi zaman da akıldan çıkmayacak dersler veren Fuad Paşa *"Bu kaldırımları bize atılan taşlarla döşedik"* derken de bir gerçeğe vurgu yapmaktadır. Gerçekten de kendilerine çok taşlar atılmış ancak Âlî Paşa ile birlikte onlar bu taşları bir devri bina etmek için kullanmışlardır. Eleştirilerden Âlî Paşa kadar

etkilenmeyen Fuad Paşa çoğuna gülüp geçmiş gerekenlere de cevabını eksik etmemiştir. Mizaçları çok farklı olmakla birlikte Âlî Paşa ile yolun sonuna kadar arkadaşlıklarını devam ettirmiş ve bunu bozmak isteyenlere fırsat vermemişlerdir. Karşılaştıkları en ciddî muhalefet olan Yeni Osmanlı hareketi de bu nedenle onları çok fazla etkilememiştir.

Bütün bunların ışığı altında şunu söyleyebiliriz ki Fuad Paşa devlet adamlığı, icraatları ve kişisel özellikleriyle tarihteki müstesna yerini daima koruyacaktır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

1.1.1. Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi 8671,16473, 23083.

1.1.2. İrade Tasnifi

1.1.2.1İrade/Hariciye 716, 805, 1102, 1170, 1175, 1180, 1235, 1244, 2548, 5216, 8237, 8322, 8545, 8636, 13449, 13505, 13939.

1.1.2.2 İrade/ Dahiliye 6634, 14793, 17578, 17716, 18298, 18680, 18957, 19859, 20692, 21118, 25515, 23944, 29908, 31506, 31803, 31898, 31958, 32464, 32470, 32695, 32866 /2, 32954 /1, 33851, 34246, 34615, 40453, 40457, 40887.

1.1.2.3 İrade/ Mesâil-i Mühimme 46, 950, 1885, 1889, 1891, 1892, 1893, 1895, 1901, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1911, 1912, 1915, 1916, 1917, 1918, 1920, 1921, 1922.

1.1.2.4 İrade/ Meclis-i Mahsus 79, 457, 851, 851/3, 851/4, 851/5, 851/6, 864/2, 864/3, 872/2, 872/3, 894/3, 894/1, 894/4, 901, 928/2, 935/6, 942/1.

1.1.2.5 Dosya Usûlü İradeler (DUIT) 87/9, 75-1/2, 75-1/3, 75-1/4, 75-1/5, 75-1/7, 75-1/9, 75-1/11, 75-1/13, 75-1/17, 75-1/18, 75-1/19, 75-1/23, 75-1/24, 75-1/26, 75-1/39, 75-1/40, 75-1/42, 43, 75-1/59, 89/45, 89/42.

1.1.2.5.1. Yunanistan İradeleri 215, 245, 251, 266, 276, 280, 284, 285,

276, 277, 291, 302, 303.

1.1.2.5.2. Cebel-i Lübnan İradeleri 142

1.1.2.5.3. Mısır İradeleri 504, 506.

1.1.3. Sadaret Evrâkı

1.1.3.1. Sadaret Divan (Beylikçi) Kalemi(A.DVN) 101/3,

1.1.3.1.1. Sadaret Divan-ı Hümayûn Mühimme Kalemi (A.DVN. MHM) 33/37, 35/94.

1.1.3.2. Sadaret Mektûbi Kalemi (A.MKT)

1.1.3.2.1. Sadaret Mektûbi Kalemi Umum Vilayet (A.MKT.UM) 152/97,

153/7, 179/30, 261/79, 455/65, 480/98, 498/42, 505/87.

1.1.3.2.2. Sadaret Mektûbi Kalemi Mühimme (A.MKT. MHM) 26/63, 216/39, 221/49, 438/49, 471/46.

1.1.3.2.3. Sadaret Mektûbi Kalemi Nezaret (A.MKT.NZD) 211/89, 346/37, 352/41, 367/76, 377/80, 426/6.

1.1.3.3. Sadaret Âmedî Kalemi (A.AMD) 63/23, 64/89, 90/6, 93/28, 94/74, 94/97, 179/30, 372.

1.1.3.4. Sadaret Teşrifat Kalemi (A.TŞF) 36/22.

1.1.4. Hariciye Nezareti Evrâkı

1.1.4.1. Hariciye Mektubî Kalemi (HR.MKT) 8/1, 25/34, 48/36, 72/8, 81/86, 91/99.

1.1.4.2. Hariciye Siyâsi (HR. SYS) 836/14, 917/1, 1520/3, 1521/1, 1528/26, 1528/29, 1528/32, 1875/5.

1.1.5. Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E) 15/155, 15/161, 31/31, 32/33, 78/85, 91/47.

1.1.6. Cevdet Tasnifi

1.1.6.1 Cevdet/ Hariciye 408, 4177

1.1.6.2. Cevdet/ Askeriye 3034.

1.1.7. Defter Tasnifleri

1.1.7.1. Ayniyat Defteri 603,779.

1.1.7.2. Nişan Defteri 11, 13, 20.

2.Süreli Yayınlar

2.1. Düstur II

2.2. Takvim-i Vekâyi 436 (2 Muharrem 1267 / 4 Kasım 1850)

523 (26 Şaban 1271 / 9 Mayıs 1855)

636 (23 Ramazan 1278/ 23 Mart 1862)

616 (17 Muharrem 1278 / 25 Temmuz 1861)

884 (22 Safer 1284 / 25 Haziran 1867)

885 (Gurre-i Rebiülevvel 1284 / 3 Temmuz 1867)

886 (9 Rebiülevvel 1284 / 11 Temmuz 1867)

887 (19 Rebiülevvel 1284 / 21 Temmuz 1867)

963 (2 Muharrem 1285 / 25 Nisan 1868)

1061 (19 Zilkâde 1285 / 4 Mart 1869)

2.3. Tasvir-i Efkâr 26 (1 Rebiülahir 1279 / 25 Eylül 1862)

55 (16 Receb1279 / 6 Ocak 1863)

58 (25 Receb 1279 / 15 Ocak 1863)

488 (30 Muharrem 1284 / 3 Haziran 1867)

496 (28 Safer 1284 / 14 temmuz 1867)

500 (12 Rebiülevvel 1284 / 14 Temmuz 1867)

2.4. Tercüman-ı Ahvâl 62 (29 Muharrem 1278 / 7 Ağustos 1861)

98 (24 Rebiülahir 1278 / 29 Ekim 1861)

109 (21 Cemaziyelevvel 1278 / 25 Kasım 1861)

124 (27 Cemaziyelevvel 1278 / 1 Aralık 1861)

284 (23 Receb 1279 / 13 Ocak 1863)

298 (27 Şaban 1279 / 16 Şubat 1863)

331 (17 Zilkâde 1279 / 5 Mayıs 1863)

2.5. Hürriyet 9 (24 Ağustos 1868)

12 (14 Eylül 1868)

13 (21 Eylül 1868)

16 (24 Ekim 1868)

20 (21 Kasım 1868)

22 (5 Aralık 1868)

24 (7 Aralık 1868)

35 (22 Şubat 1869)

38 (15 Mart 1869)

42 (12 Nisan 1869)

47 (17 Mayıs 1869)

56 (19 Temmuz 1869)

71 (1 Kasım 1869)

78 (20 Aralık 1869)

2.6. İbret 19 (27 Haziran 1288 / 9 Temmuz 1872)

28 (28 Eylül 1288 / 10 Ekim 1872)

46 (25 Teşrin-i evvel 1288 / 6 Kasım 1872)

2.7. Muhbir 26 (7 Mart 1868)

2.8. Servet-i Fünun 1263-149 (22 Eylül 1927)

2.9. Mecmua-i Fünun I (5 Cemaziyelevvel 1279 / 28 Ekim 1862)

2.10. Ceride-i Havadis 1114 (24 Rebiülahir 1279 / 19 Ekim 1862)

1117 (19 Cemaziyelevvel 1279 / 8 Kasım 1862)

2.11. Ruznâme-i Ceride-i Havadis 1103 (19 Zilkâde 1285 / 4 Mart 1869)

2.12. Vakit 463 (11 Şubat 1877).

3.Kaynak Eserler

ABDURRAHMAN ŞEREF. *Tarih Musahabeleri*, Yay. Haz. Enver KORAY. İstanbul,
1885.

ABDURRAHMAN ŞEREF. "Fuad Paşa'nın Konağı Nasıl Maliye Dairesi Oldu? ", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, I, İstanbul, 1326.

ACAR, İrfan C. *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*. Ankara, 1989.

AHMED CEVDET PAŞA. *Tezâkir*. Ankara,1991.

AHMED CEVDET PAŞA. *Marûzât*, Yay. Haz. Yusuf HALAÇOĞLU. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

AHMED LÜTFÜ: *Ahmed Lütfü Efendi Tarihi*, Yay. Haz. Münir AKTEPE. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

AHMED REFİK. *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, İstanbul,1926.

AHMED REFİK. "Fuad Efendi'nin İmparator Birinci Nikola İle Mülâkatı I",*Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, 12,89 (Teşrin-i sani 1341), 361-386.

AHMED REFİK. "Fuad Efendi'nin İmparator Birinci Nikola İle Mülâkatı II" , *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, 13, 90 (1 Kanun-u sani 1926), 1-41.

AHMED SAİB. *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*. Mısır, 1326.

AKARLI, Engin Deniz. "Tanzimat Dönemiyle İlgili Bir Belge: Fuad Paşa'nın Siyasî Vasiyetnamesi, *Toplum ve Bilim*, 4, (Kış 1978). 126-138.

AKARLI, Engin Deniz. *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyâsi Vasiyetnameleri*. İstanbul.

AKSÜT, Ali Kemali. *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*. İstanbul,1944.

AKŞİN, Sina. "1864 Matbuat Nizamnamesi Basın Özgürlüğünü Kısıtladı mı, Geliştirdi mi?" , *XIII. Türk Tarih Kongresi* (4-8 Ekim 1999), 979-983.

AKÜN, Ömer Faruk. "Namık Kemal", *İslam Ansiklopedisi*, IX, 54-72.

AKYILDIZ, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*. İstanbul,1993.

AKYILDIZ, Ali. *Para Pul Oldu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

ALİ FUAT. *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*. İstanbul,1928.

ALİ FUAT. *Mesâil-i Mühime-i Siyâsiyye*, Yay. Haz. Bekir Sıtkı BAYKAL. Ankara, 1987.

ALİ RIZA-MEHMED GALİP. *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.

ALİ SUAVİ. *Âli Paşa'nın Siyaseti*. İstanbul, 1907.

ARMAOĞLU, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Ankara, 1997.

ATILGAN, Emine. *Tanzimattan Sonra Kurulan İlmî Cemiyetler* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya,1998.

AUTHEMAN Andre. *History of Ottoman Bank*. İstanbul,1988.

AYDIN, M. Akif. "Divân-ı Ahkâm-ı Adliye", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, IX, 387-388.

BAYAT, Ali Haydar. *Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı,1988.

BAYKAL, Bekir Sıtkı. "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Bâbıâli", *Belleten*, XXIII (Nisan 1959), 241-260.

BERINDEI, Dan. " Osmanlı Devleti Ve Eflâk'taki 1848 İhtilâli", *XIII. Türk Tarih Kongresi* , III, I, 33-138.

BERKES, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul,1978.

BİLİM, Cahit. "Tercüme Odası", *Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, I, (1990), 29-43.

BİLGEGİL, Kaya. "Türkiye'de Bazı Yeni Osmanlılarla Yeni Osmanlı Taraftarlarının Bir Millet Meclisi Kurma Teşebbüsü", *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*, Erzurum,1974, 369-401.

ÇAKIR, Coşkun. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. İstanbul,2001.

ÇELİK, Hüseyin. *Ali Süavi ve Dönemi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

ÇETİN, Atilla. "İsmail Paşa", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XXIII, 117-119.

ÇİZGEN, Engin. “Abdullah Biraderler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I, 14-16.

ÇOKER, Fahri. “Tanzimatın Getirdiği Hukuk Kurumları Ve İşlevleri”, *Tarih ve Toplum*, XII, 70 (Kasım 1989), 272-276.

DAĞCI, Şamil. “Kısas”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXV, 488-495.

DANİŞMEND, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul,1955.

DAVISON, Roderıc. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876)*. İstanbul, 1997.

DAVISON, Roderıc. “The Questıon of Fuad Paşa’s Political Testament”, *Belleten*, XXIII / 89, (Ocak 1959), 119-136.

DOĞAN, İsmail. *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa Ve Ali Suavi*. İstanbul,1991.

DRAGANOVA, Slavka. “Tanzimat Reformlarının Tuna Vilayetinde Uygulanması”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, III, II, 191-193.

DUMONT, Paul. “Tanzimat’ın Küçük Evreni Olarak Osmanlı Masonluğu”, Çev. Server TANİLLİ, *Tarih ve Toplum*, XII,73 (Ocak 1990), 401-403.

EBUZZİYA TEVFİK. *Yeni Osmanlılar Tarihi*. İstanbul,1973.

EBUZZİYA TEVFİK. *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye*. 1911.

ELDEM, Erdem. *Osmanlı Bankası Tarihi*. İstanbul,1999.

ENGELHARD. *Tanzimat Ve Türkiye*, Çev. Ali Reşat. İstanbul,1999.

ERDOĞAN, Esra. “Kasım Çavuş Camii”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV 480.

ERGİN, Osman. *Türk Maarif Tarihi*, V. İstanbul,1997.

ERTUĞ,Nejdet. *Osmanlı Döneminde Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar*. Ankara,2001.

ERTUĞ, Hasan Refik. *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*. İstanbul,1970.

EYİCE, Semavi. “Tarihi Mezarlardan Notlar IV-Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa’nın Mezarı”, *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, 4-5 (Ağustos 1973-1974), 304-313.

FARLEY, J. Lewıs. *The Declıne of Turkey*. London, 1875.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri. “Tanzimatta İçtimâi Hayat”, *Tanzimat II*. İstanbul,1999, 619-659.

FINDLEY, Carter V. *Kalemiyeden Mülkiyeye*, Çev. Gül Çağalı GÜVEN. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

GENCER, Ali İhsan. “Hüseyin Avni Paşa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XVIII, 526-527.

GERÇEK, Selim Nüzhet. *Türk Matbaacılığı I*. İstanbul, 1939.

GOLDFRANK Davıd M. “ Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Savaşı’nın Çıkış Nedeni Kaynaklar ve Stratejiler”, Çev. Mustafa ÇUFALI, *Türkler*, XI, 826-839.

GÖÇGÜN, Önder. .*Ziyâ Paşa*. İzmir: Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

GÖKBİLGİN, Tayyip. “Midhat Paşa”, *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, 270-282.

GÖKBİLGİN, Tayyip. “1840’tan 1860’a kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler”, *Belleten*, X, 40 (Ekim 1946), 641-703.

GÖKTAŞ, Uğur. “Boğaziçi’nde Deniz Ulaşımı ve Şirket-i Hayriye”, *Türkler*. Ankara.1992.

GÜLSOY, Ersin. *Girit’in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*. İstanbul, 2004.

HALAÇOĞLU, Yusuf. *Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*. Ankara, 1995.

HAYREDDİN. *Vesâik-i Tarihiye ve Siyâsiye*. İstanbul, 1326.

HÜSEYİN HIFZI. *Sultan Abdülaziz Devri*. İstanbul, 1336.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin. “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun YILDIZ. Ankara,1992, 335-396.

İHTİFALCİ MEHMED ZİYA BEY. *Yenikapı Mevlevihanesi*, Yay. Haz. Murat A. Karavelioğlu. İstanbul,2005.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Sadrazamlar*, I-IV. İstanbul,1955.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul,1930.

JORGA, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. Çev. Nilüfer EPÇELİ, V. İstanbul,2005.

KARAER, Nihat. *Paris, Londra ve Viyana: Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*. Ankara,2003.

KARAL, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, V. Ankara, 1989.

KARAL, ENVER Ziya. "Namık Kemal Ve Şark Meselesi", *Namık Kemal Hakkında*. İstanbul,1942.

KAYNAR, Reşat. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ankara, 1991.

KAZGAN, Haydar."Fuad Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e Sunduğu 1862 Tarihli 1861 Bütçe Gelir Ve Giderleri Gerekçesi Ve Yorumu", *Dünü Ve Bugünüyle Toplum Ve Ekonomi*, 3 (Nisan 1992),175-188.

KIRAY, Emine. *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*. İstanbul, 1995.

KODOMAN, Bayram. "Günümüzden Tanzimata Bakış", *Türk Yurdu*, 9, 28 (Aralık 1984), 5-8.

KOLOĞLU, Orhan. "Osmanlı Basını:İçeriği ve Rejimi", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1985.

KORAY, Enver. *Türkiye'de Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*. İstanbul, 1991.

KORAY, Enver. "Yeni Osmanlılar", *Belleten*, XLVII, 185-188 (1984) 563-582.

KÖPRÜLÜ, Orhan. "Fuad Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, IV, 202-205.

KÖPRÜLÜ, Orhan. "Fuad Paşa", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XIII, İstanbul,1993.

KÖPRÜLÜ, Orhan. "Fuad Paşa'nın Sadarete Yazılmış Bir Tezkiresi", *Türk Kültürü*, XIV, 161 (1976), 280-290.

KÖPRÜLÜ, Orhan. " Sadrazam Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa Hakkında Yeni Notlar", *Türk Kültürü*, 150-151-152 (Nisan-Mayıs-Haziran 1975), 215-219.

KURAN, Ercüment. "Devlet Adamı Olarak Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan,* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1997, 3-7.

KURAT, AKDES Nimet. *Türkiye Ve Rusya*. Ankara,1990.

KURDAKUL, Şükran. *Namık Kemal*. İstanbul,1991.

KUNTAY, Midhat Cemal. *Namık Kemal*. İstanbul, 1944.

KUTAY, Cemal. *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*. İstanbul,1991.

KÜÇÜK, Yalçın. *Aydın Üzerine Tezler I (1830-1980*). İstanbul, 1984.

LAKOR, Şamel. *Türkiye Ricâl-i Devleti*. İstanbul, 1326.

LEVEND, Agâh Sırrı. *Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Safhaları*. Ankara, 1949.

LEWIS, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin KIRATLI. Ankara,1988.

MAHMUD CELALEDDİN PAŞA. *Mir'at-i Hakikat*. İstanbul, 1979.

"Mahmud II'nin Bir Hattı", *Tarih Vesikaları*, I, 3 (Birinci Teşrin 1941), 162-183.

MANNEH, Abu B. "The Roots of The Ascendancy of Âli And Fuad Paşa's At The Porte (1856-1871)", *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* (Ankara:31 Ekim-3 Kasım 1989), 135-144.

MARDİN, Ebulula. *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*. Ankara, 1996.

MARDİN, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul, 1996.

MARDİN, Şerif. "Yeni Osmanlılar Ve Siyasî Fikirleri".*Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, VI, 1698-1703.

MARDİN, Şerif. "19. Yüzyılda Düşünce Akımları Ve Osmanlı Devleti", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, I.

MEHMED GALİP. "Tarihten Bir Sahife: Âli Ve Fuad Paşaların Vasiyetnameleri", *Türk Tarihi encümeni Mecmuası*, I (1329), 72-81.

MEHMED GALİP. "Leh Ve Macar Mültecilerine Ait Vesâik", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 40, 22 (9 Temmuz 1909).

MEHMED MEMDUH. *Mir'at-ı Şuûnat*. İzmir, 1328.

MEHMED MEMDUH. *Esvât-ı Sudur*. İzmir, 1328.

MEHMED SELAHADDİN. *Bir Türk Diplomatının Evrâk-ı Siyasiyyesi*, İstanbul, 1306.

MEHMED SÜREYYA. *Sicil-i Osmani*, Çev. Seyit Ali KARAMAN, İstanbul,1996.

MEHMED SÜREYYA. *Nuhbet'ül-Vekâyi*. İstanbul,1922.

MELIKOFF, İréne. "Namık Kemal'in Bektaşiliği ve Masonluğu", *Tarih ve Toplum*, X, 60 (Aralık 1988), 337-339.

MILLINGUEN, Frederick. *La Turquiesousu Le Rénge D'Abdul-Aziz* (1862-1867). Paris, 1868.

MİDHAT PAŞA. *Tabsıra-i İbret*. İstanbul,1997.

MUTLUÇAĞ, Hayri. "Düyûn-u Umûmiye ve Reji Sorunu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 2 (Kasım 1967), 33-39.

MORDTMANN, Andreas Davıd. *İstanbul Ve Yeni Osmanlılar*, Çev. Gertraude Songur-Habermann. İstanbul, 1999.

MUHARRERAT-I NADİRE, İstanbul, Tarihsiz.

MÜMTAZ, Semih. *Tarihimizde Hayâl Olmuş Hakikatler*. İstanbul, 1948.

OCAK, Ahmed Yaşar. "Din ve Düşünce", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi I*, İstanbul,1999.

OKUR, Vedad. *Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları*. Tarihsiz.

ORTAYLI, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul, 1989.

OESTRUP, j. "Abbas I", *İslam Ansiklopedisi*, I, 10-11.

ÖNSOY, Rıfat. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler Ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi), *Belleten*, XLVIII, 185-188 (1984), 195-235.

ÖZ, Mustafa."Dürzîlik", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, X, 39-48.

ÖZGÜL, Metin Kayahan. *Türk Edebiyatında Siyasî Rüyalar*. Ankara, 1989.

ÖZKAN, Nevzat. *Ahmed Cevdet Paşa- Fuad Paşa-Kavâid-i Osmaniyye*. Ankara,2000.

ÖZTUNA, Yılmaz. *Tanzimat Paşaları: Âli ve Fuad Paşalar*. İstanbul,2006.

ÖZTUNA, Yılmaz. *Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa*. İstanbul, 1988.

ÖZTUNA, Yılmaz. *Âli Paşa*. Ankara, 1988.

PAKALIN, Mehmed Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III. İstanbul, 1993.

PAKALIN, Mehmed Zeki. *Tanzimat Maliye Nazırları*, II, İstanbul.

POOLE, Stanley Lane. *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*. Çev. Can YÜCEL. Ankara, 1988.

RIFAT. *Verd'ül Hadaik*. İstanbul, Tarihsiz.

SAKAOĞLU, Necdet. "Keçecizâdeler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 514-516.

SANER, Turgut. "Fuad Paşa Türbesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, 341.

SANER. Turgut. "Fuad Paşa Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, 341-342.

SHAW, Stanford-Ezel Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. Mehmet HARMANCI, II. İstanbul,2000.

SHAW, Stanford J. "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezî Yasama Meclisleri I", *Tarih Ve Toplum*, 13, 76 (Nisan 1990), 203-208.

SHAW, Stanford J. "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezî Yasama Meclisleri II", *Tarih Ve Toplum,* 13, 77 (Mayıs 1990), 296-303.

SERTOĞLU, Midhat. *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*. İstanbul,1958.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet. *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ*. Ankara,1999.

SİLER, Abdurrahman. "1867 Paris Milletlerarası Sergisi ve Osmanlı İmparatorluğu", *Türk Kültürü*, 330 (1990), 622-634.

ŞAHİN, İlhan. "Abbas Hilmi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, I, 25.

ŞEHSUVAROĞLU, Bedii. "Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1 (1967), 41-55.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. *Sultan Aziz, Husûsi, Siyasi Hayatı, Devri Ve Ölümü*, Yay. İbrahim Hilmi Çığıraçan. İstanbul: Hilmi Kitabevi

ŞENTÜRK, Hüdai. *Bulgar Meselesi*. Ankara,1992.

ŞEREF, Abdurrahman. *Tarih Söyleşileri*. İstanbul, 1980.

ŞİRİN, Veli. *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ve Seraskerlik*. İstanbul,2002.

TANÖR, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul,1992.

TANSEL, Fevziye Abdullah. *Namık Kemal'in Mektupları I*. Ankara,1967.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal. "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat I*. İstanbul, 1999, 289-320.

TİMUR, Taner. "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati I" , *Tarih Ve Toplum*, 2, 11 (Kasım 1984), 330-336.

TİMUR, Taner. "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati II" , *Tarih Ve Toplum*, 2, 12 (Aralık 1984), 376-385.

TURHAN, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri*. İstanbul,1997.

TUTEL, Eser. "Şirket-i Hayriye" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII.

UBUCINI, F.H.A. *1855'de Türkiye*. İstanbul,1977.

UÇAROL, Rıfat. *Siyasi Tarih*. İstanbul, 1995.

ULAŞ, Bahri. "Tarihimizde Kitap ve Gazete Sansürü", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XV, I (Ankara, 1996), 28-34.

VELDET, Hıfzı. "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*. İstanbul,1999, 139-209.

YENEN, Mehmet. "Kuleli Kışlası", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, 116-117.

ZİYA PAŞA.*Verâset-i Saltanat-ı Seniyye*. İstanbul,1326.

ZİYA PAŞA. *Zafernâme*. Tarihsiz.

ZİYAD EBUZZİYA. *Şinasi*, Yay. Haz. Hüseyin ÇELİK. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

ZURCHER, Erıc Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev. Yasemin Saner GÜVEN. İstanbul, 1993.

EKLER:

EK.1.Fuad Paşa'nın Portresi

EK.2.Yaver-i Ekrem Kordonu İle Fuad Paşa

EK.3. İspanya'ya sefir olarak gönderilen Fuad Efendi'ye bir aylık maaşının ödenmesine dair (Cevdet / Hariciye 4177)

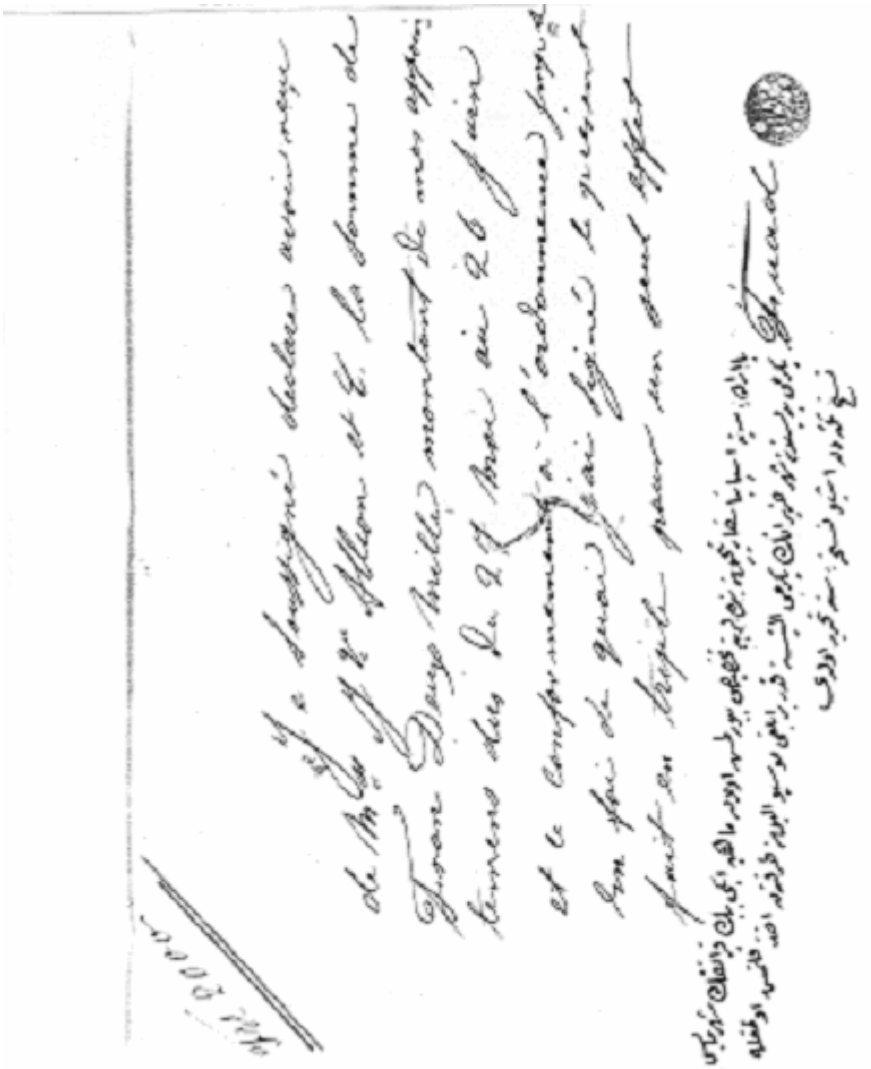

EK.3 (Transkripsiyon)

Bâ-irâde-i seniyye İspanya sefâreti için bendelerine tahsîs buyrulmuş olan mâhiye iki bin frangın şehr-i Mayısın yirmi yedisinden şehr-i Haziranın yirmi altısına kadar bir aylığı Mösyö Elyon tarafından ahz kılınmış olmağla nesh-i selâseden işbu nüsha-i sened tahrîr olundu.

Mehmed Fuad

EK.4 Fuad Paşa'nın Suriye halkına hitabı (İrade / Meclis-i Mahsus 851/3)

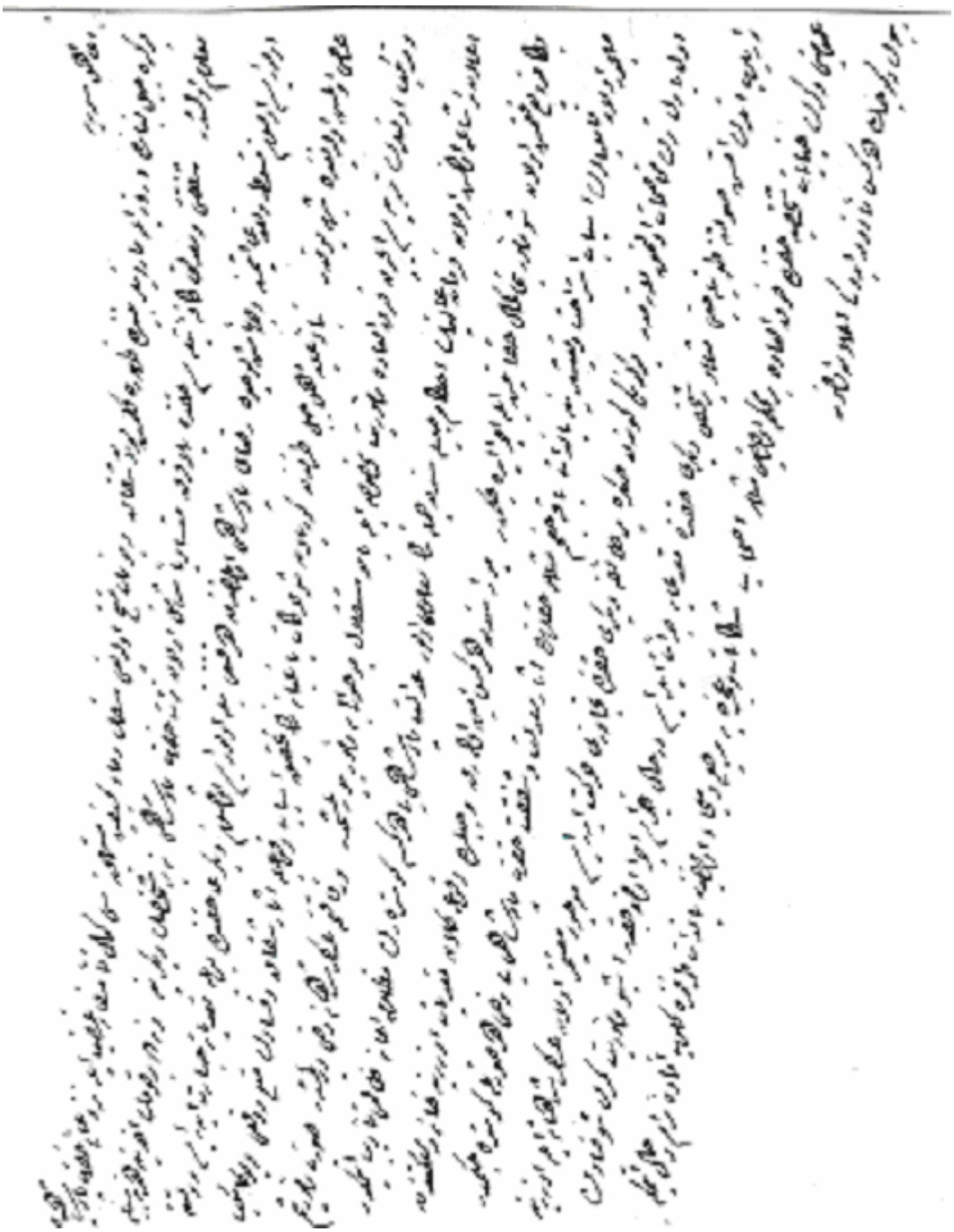

EK.4 (Transkripsiyon)

"*Ey ehl-i Suriye!*

Bu kere Cebel-i Lübnan'da Derûz ile Marûniler beyninde zuhûra gelmiş olan şikâk ve bunun müntec olduğu sefk-i dimağ-ı keyfiyet-i müttehimesini kemâl-i te'essüf ve gadâb ile nezd-i âlî-i hazret-i padişâhîde ma'lûm olmuştur. Şefkati ve ma'deleti kâffe-i teba'ası hakkında bilâ-fark mütesâviyen şâmil olan zât-ı hazret-i pâdişâhî ne bir şahsın diğerine ve ne de bir kavmin ahârına her ne sebeple olur ise olsun tasallut ve te'addî etmesine vechen mine'l vücûh rızâ-yı pâdişâhî olmadığından her hangi teba'a olur ise olsun diğeri hakkında böyle te'addiyâta cesâret eder ise devletine âsî olmuş olduğunda şüphe yoktur. Binaenaleyh ehl-i Cebel tarafından görülen şu harekât-ı bağiyânenin tahkîk-i esbâb-ı vukû'uyla asâr-ı şikâk ve fesâdı men' ve def' ve buna sebep ve mürtekib olanların terbiyesi için fevkalâde me'mûriyet-i mahsûsa ile bi'l istiklâl bu havâlîye me'mûr buyrulmuştur. Ve refâkatime asker-i şâhâne dahi verilmiştir. Sûret-i me'mûriyetim i'lân ve işâ'a olunmuş olan fermân-ı âlînin ahkâm-ı celîlesinden cümlenin ma'lûmu olur. Adalet-i padişâhîyi herkese göstererek mazlûma i'âne , zâlimi te'dîb etmektir. Bana tevdi' kılınmış olan şu me'mûriyetimi kemâl-i hakkaniyet ile icrâ edeceğimdir. Burasından herkes emin olarak ve Cebel'de vukû'a gelen te'addiyat üzerine hâne ve memleketinden mehcûr olan familyaların esbâb-ı istirâhat ve ta'îşlerine bizzat bakacağım misillü haklarında âsâr-ı ma'delet ve şefkat-i hazret-i padişâhîyi dahi her sûrette göstereceğimdir. Evvel be-evvel terk-i muhasamat olmak lâzımdır. Bugünkü günden sonra bir tâ'ife diğeri hakkında tecâvüzî hareket eder ise mevcûd ma'iyetimiz olan asker-i şâhâne ile üzerine varılıp ondan ateş savletine tutulacağı misillü bir şahıs diğeri hakkında te'addîye cür'et eder ise derhâl cezâsı icrâ olunacaktır. İşbu me'mûriyeti gerek şu fesâdın umûmiyeti ve gerek cinâyât-ı şahsiye hakkında fevkalâde bir mahkeme olacağı misillü eshâb-ı şikâyet ve âcizeye merci' ve melce' olduğundan bizzat tarafımıza gelip ifâde-i merâm ve hal' etmeye büyük ve küçük herkes me'zûn idiğü i'lân olunur."

EK.5 Fuad Paşa'nın sadarete tayininden duyulan memnuniyet (A.MKT.UN 519129)

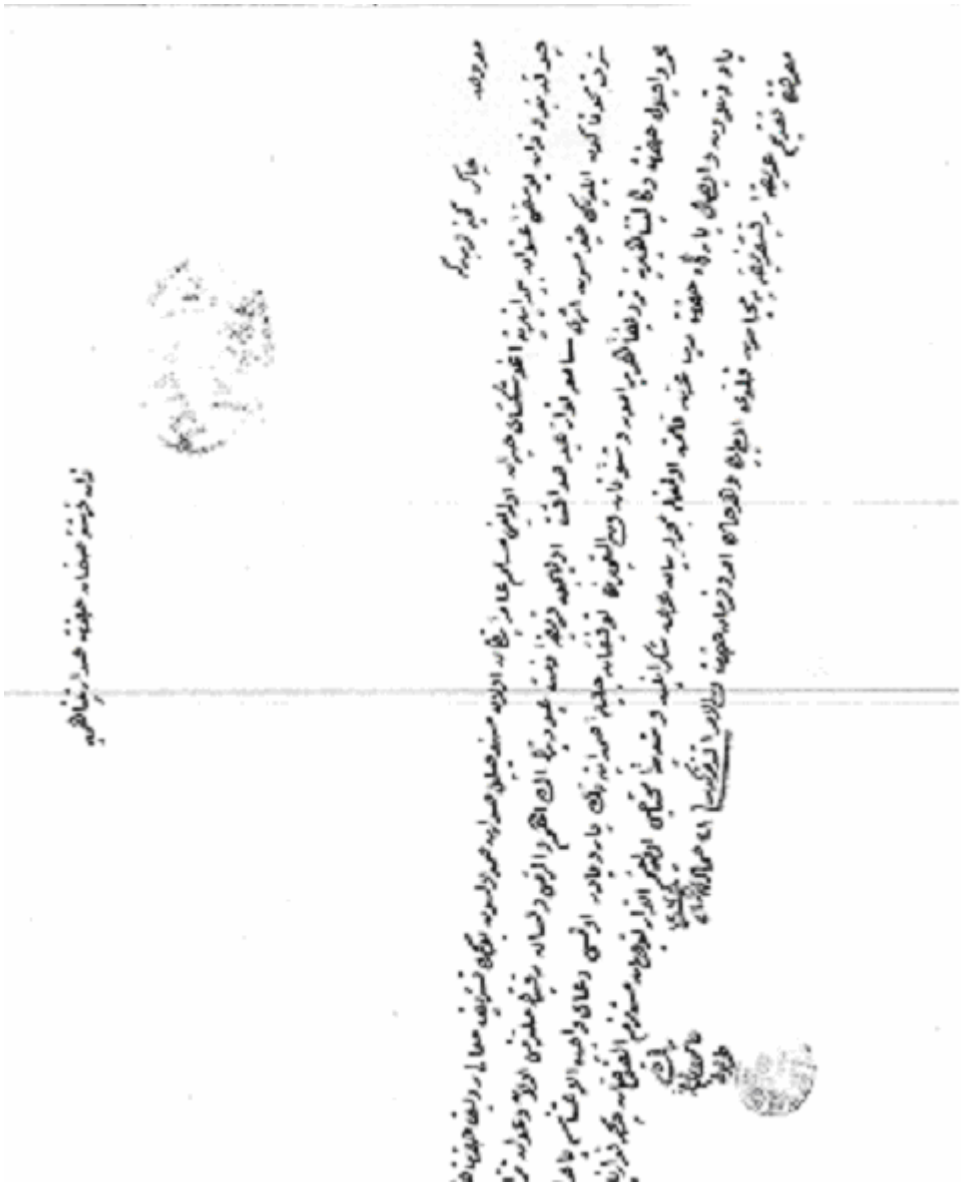

EK.5 (Transkripsiyon)

Zât-ı firişte-i sıfât-ı hazret-i sadâret-penâhiye

Ma‘rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Çokdan beri zât-ı yusûfî-i unvân-ı bî-müdânîlerine âğuş-küşâ-yi hayrân olduğu müsellem-i âmme-i bende-gân olan mesned-i celîl-i sadâret hamd olsun bu kere teşrîf-i me‘âlî –redîf-i hazret-i hidiv-i ekremleriyle şeref-i gûnâ-gûn eylediği hayr-ı meserret eseri sâmi‘a-nüvâz-ı abd-i sadâkat olacak farîza-i zimmet-i ubûdiyyetin en ehemm ve elzemi ve lisân-ı rıkkıyyetin mültezimi olan da‘vât tezâyüd-i eyyâm-ı ömr ve iclâl-i hazret-i vekâlet-penâhilerine terdîfen her bir umûr ve şu’ûnât-ı veliyyü’n-ni‘amîlerinde tevfîkât-ı celîle-i samedâniyyenin yâr ve yâver olması du‘â-yı vâcibü’l i‘tinâsı bâ-sıdk-ı hulûs yâd ve tilâvet ve isâl-i bâr-gâh-ı hazret-i Rabb-i izzet kılınmış olmağla mücerred beyân-ı arz –ı şükrâniyyet ve şedîden muhtâcı olduğum envâr-ı teveccühât –ı müstelzimü’l- fuyûzât-ı çâker-nevâzilerine istihsâl makâmında takdîm-i arîza-i rıkkıyyet-farîzaya mücâseret kılındı. Ol babda ve her halde emr ü fermân hazret-i veliyyü’l-emr efendimizindir.

Fî 21 Cemâziye’s-sâni sene 1278

Bende
Kâ’im-makâm-ı evvel-i
Tırnovi

EK. 6 Fuad Paşa'nın oğluna yazdığı bir mektup

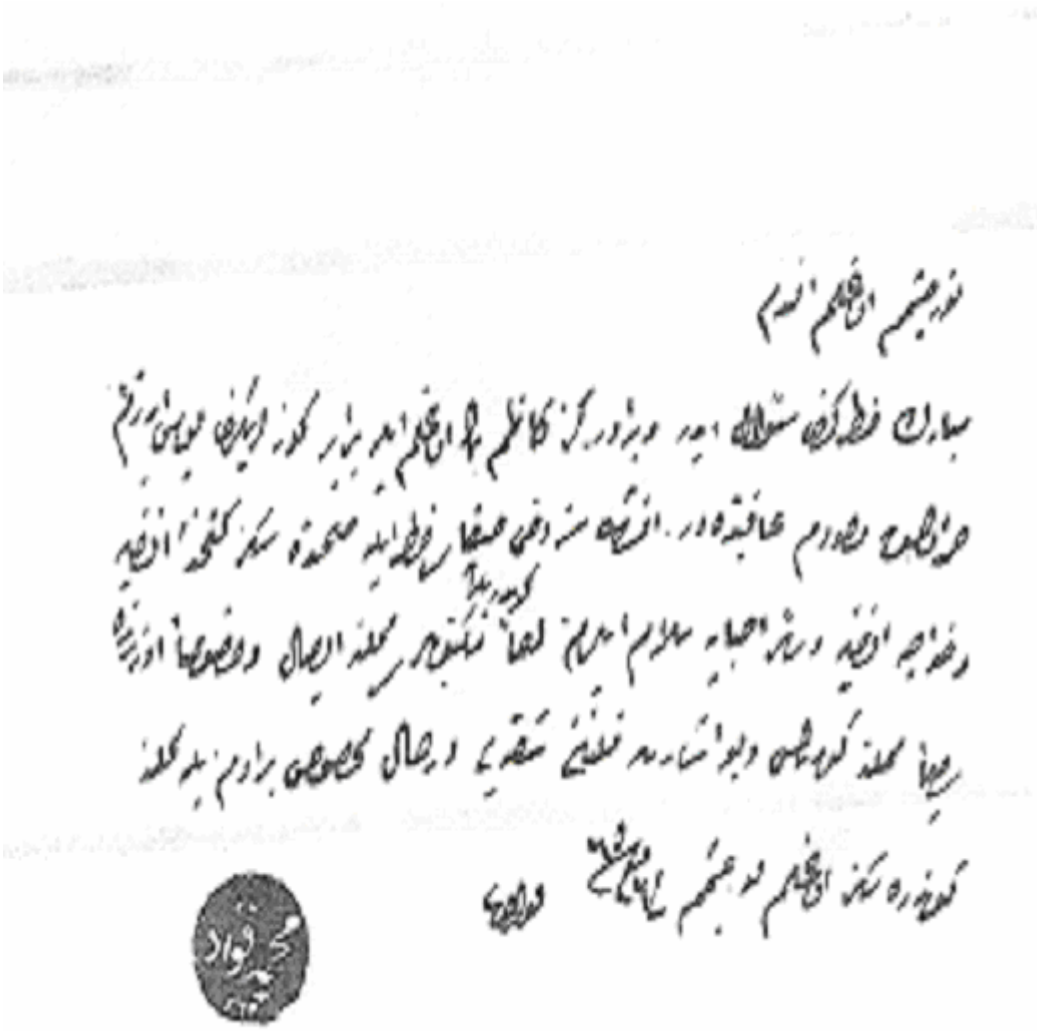

EK.6 (Trankripsiyon)

Nûr-ı çeşmîm oğlum efendim

Mübârek hâtırınızı su‘âl eder ve birâderiniz Kâzım Bey oğlum ile berâber gözlerinizden bûs ederim. Hamd olsun vücûdum afiyettedir. İnşallah siz dahi safâ-yı hâtır ile sıhhattesiniz Kethüdâ efendiye ve Hoca efendiye vesa’ir ehibbâya selâm eyleyesin. Leffen mektupları mahalline îsâl ve husûsen üzerimizde seri‘an mahalline gönderilmesi ve bu işâret kılınan şukkayı derhal mahsûs birâderim ile mahalline gönderesiniz oğlum dû-çeşmîm

6 Muharrem 1285

Fuad

EK.7. Fuad Paşa'nın cenaze töreni ile ilgili Ilustration'da yayınlanan gravür

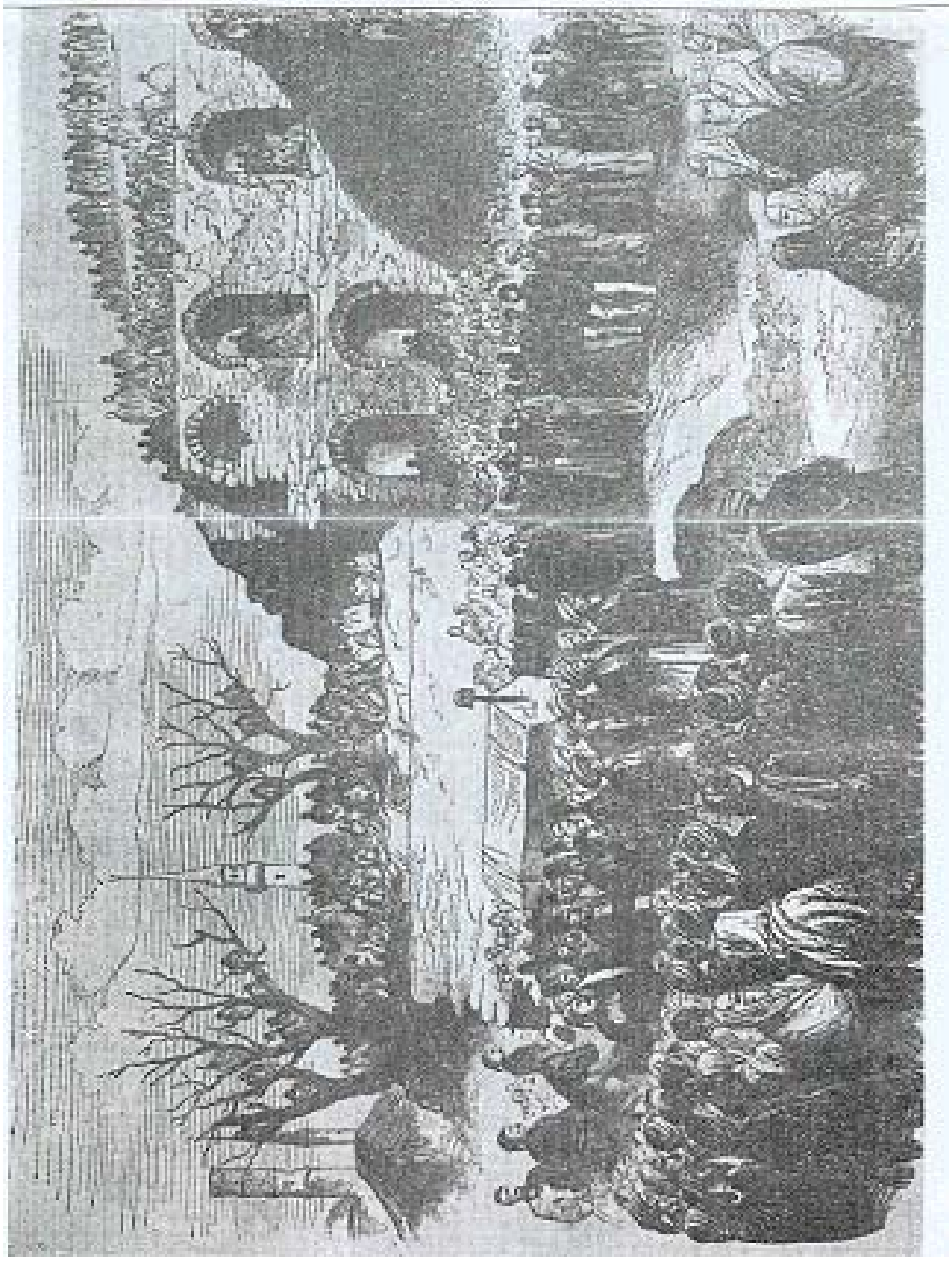

EK.8. Fuad Paşa Türbesi

EK.9. Fuad Paşa Camii

EK.10. Fuad Paşa'nın Siyasi Vasiyetnamesi

Haşmetmeab Efendimiz:

Şunda yaşayabileceğim ya birkaç gün ya da birkaç saat kalmıştır ki onları kutsal bir görevin yerine getirilmesine hasr etmek, uzun yılların ve çok acı tecrübelerin semeresi olan son fikir ve görüşlerimi dile getirerek ayaklarınız önüne sermek isterim.

Elimdeki yazı sizin göz gezdirmeniz için sunuldukta, ben bu âlemi terk etmiş olacağımdan, arz edeceğim hususları tam bir güven ile değerlendirebilirsiniz. Mezar derinliklerinden yükselen ses, sadece sadakatten söz açar.

Cenab-ı Hakk sizi onurlu olduğu kadar da tehlikeli olan bir görevle yükümlendirmiştir. Bu görevi hakkıyla yerine getirmek için Osmanlı Devleti'nin tehlikede olduğu acı fakat önemli gerçeğini etraflı olarak mutlaka düşünmelisiniz.

Komşularımızın hızlı gelişmeleri ve atalarımızın akıl erdirilemeyecek hataları, bugün şu son derece vahim durumda bulunmaklığımıza yol açmakla, böyle dehşetli bir tehlikeden korunmak için Zat-ı Şahanenizin geçmiş ile ilgiyi keserek, bizi yeni gelişme ufuklarına yöneltmeniz zorunludur.

Vatansever geçinen bazı cahiller, eski usullerle de Osmanlı'nın geçmişteki heybetinin canlandırılmasının mümkün olabileceğine sizi inandırmak isterler. Affolunmaz bir hatalı görüşün bir sonucudur bu düşünce. Gerçi komşularımız, atalarımızın zamanındaki durumda bulunsalardı, eski usullerimiz Zat-ı Şahanenizin bütün Avrupa'ya sözünü dinletebilmesine

yeterdi. Ne yazık ki komşularımız bundan iki yüzyıl önceki durumlarından pek çok ileri gidip, gelişmişler ve hepsi de bizi geride bırakmışlardır.

Gerçi biz de ilerledik. Şu anda hükümetimiz atalarımızınkinden daha fazla kaynağa sahip ve gelişmeye açıktır. Ancak bu göreli üstünlük, yüzyılımızın gereksinimleri karşısında hiç hükmünde kalır. Bugünkü günde Avrupa'da söz sahibi olarak yaşayabilmemiz için gereken şey, seleflerimizin düzeyini tutturmak ya da onlardan ileri gitmek değil, gelişme yolunda şimdiki komşularımıza yetişmek ve onlarla bu yolda gururla yarışmaktır. Düşüncemi gereğince açıklayabilmek için şöyle söyleyeyim: ihmaller yüzünden mahvolma felâketinden kurtulabilmekliğimiz, İngiltere kadar paraya, Fransa kadar bilgi aydınlığına ve Rusya kadar askere sahip olmaklığımıza bağlıdır. Bizim için artık önemli olan **çok terakki etmek** değil, fakat kesin olarak **Avrupa'nın öteki ülkeleri kadar terakki etmektir**.

Görkemli ülkeniz, herhangi bir Avrupa devletinden ileri gitmekliğimizi sağlayacak bütün gerekli unsurlara sahiptir. Ama böyle ilerlemek için bir şey, bütün siyasi ve idari kurumlarımızı değiştirmek mutlaka gereklidir. Geçmiş yıllarda yararları görülmüş birçok yasa ve düzenlemeler, bugünkü durumumuzda toplum için zararlı olmaktadır. Yaradılıştan kendini aşmak eğiliminde olan insan, kendi eserini kusursuzlaştırmak üzere sürekli çaba harcamak ihtiyacındadır.

Ne mutlu ki insan tabiatının şu belirttiğim özelliği, Müslümanlık dininin özüyle tam bir uyum içerisindedir. Çünkü dinimiz dünyanın ilerlemesini ve insanlığın kusursuzlaşmasını amaçlayan bütün akideleri içermektedir. Toplumumuzun gelişme yolunda ilerlemesini İslamiyet adına engellemeye kalkışanlar, Müslümanlıktan hiç nasibini almamış, anlayışsız, bilinçsiz cahillerdir. Bütün öteki dinler insan kafasının gelişmesini engelleyici bir yığın dogma ve değiştirilmez kurallar ile bağlıdır. Esrarlı perdeler ve kilisenin yanılmazlığı kavramı gibi bukağılardan arınmış olmakla, yalnız İslâmlık, bize aklımızı iyi kullanıp dünyanın terakkisi yolunda ilerlemekliliğimizi emretmekte

ve değil Arabistan'da ve Müslüman ülkelerde, hatta yabancı yerlerde, Çin'de, dünyanın en ırak köşelerinde bile bilim ve beceri ışığını aramaya bizi yöneltmektedir.

İslamlığın emrettiği bilim, başkalarının tahsil ettiği bilimden farklıdır sanılmasın. Katiyen. Bilim tektir. Akıl ve idrak dünyasını her yerde aynı güneş ışıtır ve ısıtır. Ve madem bizim inançlarımızca İslamlık, evrensel gerçekçilik ve bilginin bir ifadesidir, o halde yararlı bir buluş, yeni bir bilgi kaynağı, nerede bulunmuş olursa olsun, ister putperest ister. Müslüman arasında, ister Medine ister Paris'te olsun, her zaman İslâm'a aittir.

Dolayısıyla, Avrupa'nın buluşu olan yeni yasa ve gelişme araçlarını bizim de benimsemekliğimize bir engel görülemez. Dinimizi gerçek özünü kavrayacak derecede iyi bilirim. Bilincim de dile getirdiğim düşünceleri tartacak kadar yerinde ve berrak. Evrenin Mutlak Hakimi'nin kutsal huzuruna çıkmak üzere ölümlü dünyayı terk etmekte olduğum bir zamanda padişahıma, ülkeme ve dinime karşı nankörlük etmeye kalkışmayacağım apaçıktır. Bu bakımdan, sözlerime itimad buyurunuz: Avrupa'dan örnek aldığımız kurumların hiçbirinde dinimizin özüne aykırı görülebilecek herhangi bir yan katiyen yoktur. Sizi yeminle temin ederim ki**, herhangi bir devletin artık Avrupa'da varlığını sürdürebilmesi için gerekli ve zorunlu olan** bu önemli kurumları İslâmlığın güvenliği için bir an önce mutlaka benimsemeliyiz. Şunu da yeminle ederek eklerim ki, Devlet'inizin yönetimini bu doğrultuda değiştirerek ıslahla dinimizin kutsallığına aykırı bir şey yapmış olmayacağımız bir yana, bütün Müslümanlara şimdiye kadar en şanlı atalarımızın düşlerinde bile akıllarından geçmemiş, en yasal ve adaletli, en övgüye yaraşır ve onurlu bir hizmette bulunmuş olacaksınız. Böyle yeniden hayat bulmamız gibi büyük bir iş, birçok sorunu içerir.

Bunlar üstünde ayrıntılı olarak durmaya ne gücüm ne de yaşamak için kalan zamanım yeter. Ama kendisiyle dost ve kardeş olarak yaşadığım büyük bir adam sizin yanınızda olacaktır. Cenab-ı Hakk onu size bağışlasın!

Osmanlı Devleti'nin güvenlik ve refahına hizmet edecek bütün yolları herkesten iyi bilir. Ben, önce onun sayısız tecrübelerinden kaynaklanan olgun bilgi ve dirayetine başvurarak emin olmaksızın Zat-ı Hümayununuz'a hiçbir öneri ve öğütte bulunmamışımdır. Sizden rica ediyorum, Efendim, ondan güveninizi esirgemeyiniz. Güveniniz mutlak olsun, çünkü büyük nazırların devlet işlerindeki üstün başarıları, Büyük hükümdarları kesin itimadları sayesinde gerçekleşir. Zat-ı Şahaneniz'e vermeye kalkıştığım öğüd o sadık bendeleriniz Devlet'in ihtiyacı olan hizmetleri yerine getirirken, eşsiz yeteneklerinin cahil meslektaşlarca sekteye uğratılmasına fırsat vermemenizdir. Onun emek ve çabalarına en çok zararı dokunacak şey, kendisini anlamaktan aciz birtakım adamlarla beraber çalışmak zorunluluğunda kalması olacaktır.

Şimdi de dış ilişkilerimiz hakkında bir iki söz söylemek isterim. Esas bu bâbda Devlet'imizin işi büsbütün güçtür. Düşmanlarımızı kendi başımıza uzaklaştırmaya iktidarımız yetmediğinden, dışardan dost ve müttefik aramağa mecburuz. Düşmanlarımızın haksız ve kasıtlı birçok çıkarlarının ağır baskısı altında tarihi olanaksız bir zor yere sıkıştık. Haklarımızın en önemsizini bile korumak için atalarımızın ülkeler fethine sarf ettiklerinden fazla güç, beceri ve cesaret göstermemiz gerekiyor.

Yabancı müttefiklerimiz içinde en önemlisi İNGİLTERE'dir. Dış politika ve dostluğu, siyasî kurumları denli metindir. İngiltere'nin bize çok büyük hizmet ve yardımları dokunduğu gibi, bundan böyle yapacağı yardımlardan da vazgeçemeyiz. Her ne olursa olsun, dünyanın en sabırlı ve metin milleti olan İngilizler, bizim en önde gelen ve en son vazgeçeceğimiz müttefiklerimiz olacaklardır. Bendenizce, Bab-ı Âli'yi İngiltere'nin dostluğundan mahrum görmektense birkaç vilayetimizi elden çıkmış görmek daha iyidir.

Fransa, son derece iyi idare etmeye zorunlu olduğumuz bir müttefiktir. Bu zorunluluk, Fransa'nın etkin desteğini sağlamaktan çok, varlığımızın devamını tehlikeye koyabilecek iktidara sahip bulunmasındandır. Bu şövalye

ruhlu millette duygusallık ince hesaptan fazla olduğundan, düşmanlarında bile olsa, gelişme isteği taşıyan ve haşmetli fikirlere karşı sevgi ve saygı duyarlar. Bu gönlü yüce insanların dostluğunu korumak için onların fikirlerinden geri kalmayarak, hem hayal güçlerine hem de özbenliklerine (esprit) hitab eden gelişme girişimlerinde bulunulmalı. Fransa, hakkımızdaki olumlu görüş ve umudların boşa çıktığını gördüğü gün, bizi zararlı çıkartacak ve sonumuza sebep olacak birtakım düzenlemelere bizzat kalkışacaktır.

AVUSTURYA, Avrupa'daki özel çıkarları yüzünden düştüğü güç durum karşısında Doğu siyasetinde ölçülü davranmak zorunda kalmıştır. Kırım Savaşı sırasında işlediği büyük hatanın ve Almanya'dan sürülüp çıkarılmasının sonucunda, kendisine yöneltilecek tedbirlerin bundan böyle Kuzey'den geleceğini görmektedir. Aynı tehlike hiç kuşkusuz bizi de tehdit ettiğinden, Viyana'ca akıllı ve uzak görüşlü bir politika izlendiği sürece Avusturya, Bâb-ı Âli'nin doğal bir müttefiki olarak kalacaktır. Bir yüzyıldan aşkın Doğu'da asayişi ihlâl edip duran bu büyük bir tehlikenin tam olarak ortadan kaldırılması, Bâb-ı Âli ile Avusturya'nın ittifakı ve bu ittifakın da bütün Batılı müttefiklerimizce desteklenmesine bağlıdır.

PRUSYA'ya gelince, şimdiye kadar Doğu sorunlarına karşı kayıtsız durmuşsa da, Alman birliğini gerçekleştirme siyaseti gereğince bizi feda edivermesi hiç de olanak dışı değildir. Ama, bu birliği bir kere sağladıktan sonra, Almanya'nın kendisinin de en az öteki büyük Avrupa devletlerinin ki kadar doğu Sorunu'yla yakından ilgili çıkarları olduğunu anlamakta gecikmeyeceği muhakkaktır. Yine de Cenab-ı Hak muhafaza buyursun, Almanya, Avusturya topraklarını Avrupa vilayetlerimize düşmanlarımızın el koymasına göz yummak karşılığında zaptetmiş olmasın.

Sonunda, RUSYA'ya, Devletimizin ısrarlı düşmanına geldi söz. Rusya'nın Doğu'ya doğru yayılması Moskova'nın kaderinin kaçınılmaz bir yasası. Bendeniz de bir Rus nazırı olsam İstanbul'u zapt için dünyayı altüst ederdim. Dolayısıyla, Rusya'nın saldırgan hareketleri karşısında ne

şaşkınlığa düşmeli ne de şikayetçi olmalıyız. Bugün aleyhimize ilerliyorsa, bu bir zamanlar bizim Bizans'a karşı hareketimize benzer, aradaki biçimsel ayrılığa rağmen. Bu bakımdan, Moskova istilâsına karşı salt mevcut haklarımıza dayanmaya kalkmak çocukça bir iş olur, bize gerekli olan hak , kuvvettir. Yeniden canlandırmaya boşuna çabalayacağımız eski, tarihî kuvvetimiz değil, fakat çağdaş bilim ve fikirlerin bütün Avrupa halklarına bahşettiği o dayanılmaz kuvvettir. Büyük Petro'dan beri Rusya muazzam bir gelişme kaydetti, pek yakında demiryolları sayesinde gücü bir kat daha artacak. Ama beni en çok ürküten şey, Rusya'nın yayılmacı siyasetine karşı Avrupa'da kitlelerin giderek takındığı teslimiyet ve umursamazlık havasıdır.

Orta Asya olayları karşısında İngiltere'nin kayıtsızlığı beni ham şaşırtıyor, hem de korkutuyor. Ama beni daha da telâşlandıran husus, Kafkas isyanının bastırılmasıyla Rusya'nın durumunda ortaya çıkan değişikliktir. Hiç kuşkum kalmadı; ilerde bir çatışma koptuğunda Rusların en şiddetli saldırıları Anadolu üstüne yönelecektir. Bu bakımdan Haşmetmeab, silahlı kuvvetlerimizi düzenlemeye aralıksız gayret göstermelisiniz. Belki müttefiklerimiz yardımımıza zamanında yetişebilmek için serbest bulunamazlar Avrupa'da bir iç mücadele, ya da Rusya'da bir Bismac'ın ortaya çıkması dünyanın çehresini değiştirebilir.

Bütün devletlerin işleyebilecekleri birçok budalaca hata düşünebiliyorum; hatta böyle hatalar işlemek bir bakıma onların hakkıdır. Ama dünyanın en korkunç baskı düzeninin, yüz milyar barbarın başına geçip, onları uygarlığın bütün olanaklarıyla silahlandırarak, her adımda Fransa genişliğinde iller ve ülkeler yutmasına ve bir yanda Asya'yı silahlarıyla kuşatıp, Panslavizm aracılığıyla Avrupa'yı sinsi sinsi zayıflatırken, ilkinin biri barış sevgisi namına giriştiği protestolarla ve artık gerçekten yeni fetihlere kalkışmayacağına dair verdiği kesin karar ve sözlerle ileriye atılmasına, son derece garip bir kayıtsızlıkla göz yuman devletlerin hangi ince akla hizmet ettiklerini itiraf ederim ki tam olarak anlayabilmiş değilim.

Rusya'dan açılan söz beni İRAN'dan da biraz bahsetmeye getiriyor. Sürekli kargaşalık içinde Şiîlik taassubu pençesinde bulunan bu ülkenin hükümeti, her zaman bizim düşmanlarımızla birlik ve anlaşma halinde olmuştur. Kırım Savaşı sırasında dahi Rusya'yla anlaşıp, amaç birliği yaptı. Düşmanca hesaplarını gerçekleştirememesi, Batı'nın ihtiyatlı ve uyanık diplomasisi sayesindedir. Bugünkü günde Şah hükümeti Petersburg kabinesinin dümen suyundadır. Bâb-ı Âli, bir yerde meşgul olmadığı sürece acz ve bilgisizlik içinde bulunan ve kendi başına bir işe kalkışamayacak olan itibarsız İran hükümeti bizimle dalaşmaya cesaret edemez. Ne var ki, Rusya ile ilk çatışmamızda, bütün tedbirli ve, daha önemlisi, kör kıskançlığı yüzünden bu uzlaşmaz düşmanlarımız sırasında yerini alacaktır. Bereket versin, Bâb-ı Âli, maddî kaynaklarına ek olarak, böyle barbar bir istibdadın altında ezilen, bir sürü hükümet buhranlarıyla karşı karşıya ve her yandan Sünnî'lerle çevrilmiş bulunan bir ülkeye haddini aştırmayacak manevî olanaklara da sahiptir. Bu konudaki çıkarlarımızı etkileyen, ama tamamıyla ihmal etmiş olduğumuz birçok karmaşık sorun var. Bunlar hakkında yalnız Âli Paşa, Zat-ı Şahanenize bilgi verebilir.

YUNANİSTAN'ı da unutmamalıyız. Gerçi kendi başına kalsa önemsiz bir ülkedir, ama kuvvetli bir düşman elinde fesat aleti haline gelir. Avrupalı şairler, bu krallık hülyasına yattıkları türkülerle bundan iki bin yıl önce yok olmuş bir ulusu yeniden canlandırmayı umdular. Homer ve Aristo'nun ülkesini canlandıralım derken, sadece bir anarşi, fesat ve haydutluk ocağı tutuşturmuş oldular. Bâb-ı Âli, Rumlar arasında dirayetli memurlar bulabilir, ama Yunanlılık ruhu özünde her zaman bizim davamıza düşman kalacaktır. Şanlı bir tarihin anıları, bizim bugünkü Rumlarımızla arasında yüzyıllarca sürmüş, yozlaşmışlık, bilgisizlik ve asalaklık da olsa, bu bencil ırkın içinde daha uzun bir zaman eski Doğu Roma İmparatorluğu'nu her türlü canbazlık kurma umudunu yaşatacaktır; o İmparatorluk ki, Yunanlıların elinde Bizans İmparatorluğu; ya da pek yarışan diğer adıyla, Aşağı İmparatorluk derekesine düşmüştür. Bu içten pazarlıklı ve garezkâr ulusun girişimlerine en etkin

güvencemiz, Yunanların insanı tiksindiren boş gurur ve kendini beğenmişliği karşısında Doğulu bütün ırkların giderek artan bir nefret duymalarıdır.

Bizim izlememiz gereken siyaset, Rumları öteki Hıristiyan tebaamızdan mümkün olduğunca yalıtlamaya çalışmaktır. Katolik papazların ya da Rusların kucağına itmemek kaydıyla, Bulgarları Rum kilisesinin nüfuzundan sıyırmak özellikle önemlidir.

Bâb-ı Âli, Ermenilerin Rus Ortodoks Kilisesi' ne katılmaları yolunda çevrilen dolaplara katiyen izin vermemelidir. İnsanları din adamlarının etkisinden sıyırarak birbirleriyle daha uyumlu ilişkiler kurmalarını mümkün kılan felsefi düşüncelerin Hıristiyan tebaamız arasında gelişmesini teşvik etmek de yararlı olabilir. Ama hemen belirtmeliyim ki, bizim için en basiretli siyaset, hiç kuşkusuz, Devlet'i ne olursa olsun bütün dinî sorunların üstünde tutmaktır.

İçişlerimize gelince, bütün çabalarımızı tek amaca yöneltmek zorundayız: Ülkemizde yaşayan çeşitli halkları kaynaştırmak. Bu kaynaşma gerçekleşmeksizin Osmanlı Devleti'nin sürdürülmesi bana gerçekten olanaksız görünmektedir. Bundan böyle, bu büyük Devlet'i ne olursa olsun bütün dinî sorunların üstünde tutmaktır.

Güçlü bir Almanya, kırk milyon nüfuslu Fransa, coğrafî konumu itibariyle sağlam bir güvenlik içindeki İngiltere, bütün bu büyük milletler daha uzun süre kendi başlarına etkin ve yararlı bir şekilde sürdürebilirler. Ama bir Karadağ ya da Sırp Prensliği, veya bir Ermenistan Krallığı, ne kendilerine ne de hiç kimseye yararı dokunmayan, insanlığın gelişmesine zararlı ve dünya barışını tehdit eden anlamsız devletçikler, insanoğlunun eski çırpınışlarının zavallı kalıntıları ve yeni fetihler için kaçınılmaz birer av olmaktan öte geçemezler.

Çağdaş devletlerin şekil bulmasında kalıcı tek yaklaşım, büyük birlikler oluşturmaktır. Bu bakımdan, bizim Devlet'imizin de mahvını önleyecek yegâne yol, onu, bütün insan unsurlarımızı ırk ve din ayırımı gözetmeksizin kucaklayan, geniş ve sağlam bir temel üstünde yeniden bina etmektir. İşte bu noktada önemli güçlüklerle karşılaşıyoruz. Hıristiyan halklarımız, kendilerini bize bağımlı kılan bağlardan birdenbire kurtuluvermiş olmakla eski efendilerinin yerine geçmeye pek hazır görünmekteler. Özellikle Ermeniler saldırgan bir tutum takındılar. Heyecanlarını yatıştırmak için, içlerinde Devlet'imizin birlikçi ilkelerini içtenlikle benimseyecek olanlarına kamu hizmetlerini açmaktan başka çare yoktur. Bizim bütün Hıristiyanlarımızın genellikle biri manevî, öteki siyasî, iki ayrı dini vardır. Bunlardan manevî olanı hükümetimizi hiçbir şekilde ilgilendirmemelidir. Ama siyasî dinleriyle ilgili her husus yakından izlenmelidir, çünkü bunlar varlığımızla bağdaşmayan, birçok görüşü içermektedir. Bir Paşa'nın Allah'a Musa'nın koyduğu kurallar çerçevesinde ya da Hıristiyanlık usulünce tapınması olgusu, onun hizmetlerinde, bilgi ve becerisinden kendimizi mahrum etmemizi hiç gerektirmez. Ama aynı paşa, ülkemizin birliğini aklından çıkarıp, Bizans İmparatorluğu hülyalarına kapılır, ya da bir Kilikya Krallığı kurulması emeline koşulursa, o zaman sadık bir memur olmaktan çıkar ve yerinden alınması zorunlu olur.

Devleti ve ülkenin herkesin eşitliğine dayandırılan birliği bendenizce, bütün kamu görevlilerinden beklenilmesi gereken tek nas, tek dogma budur.

Bu bereketli ülkenin ürünlerini hakkıyla devşirebilmek için, Zat-ı Şahaneniz, her şeyden önce adalet çarkının yeniden düzenlenip ıslahına himmet buyurmalısınız. Güç, fakat bir an önce hareketi gerektiren kaçınılmaz bir iş. Bütün vatandaşların can ve mal güvenliği yasal güvence altına alındıktan sonra Hükümet-i Seniyye'nizin vazgeçilmez bir görev sayması gereken ilk tedbir yollarımızın yapımıdır. Avrupa ülkeleri kadar demiryollarına sahip olduğumuz gün, Zât-ı Hümayununuz dünyanın en önde gelen bir devletinin başında olmuş olacaksınız.

Bunlardan başka, önemini tariften aciz kaldığımız bir sorun daha var: Kamu Eğitimi, yani toplumsal gelişmenin yegâne esası ve her maddi ve manevî büyüklüğün tükenmez kaynağı. Ordu, donanma, devlet yönetimi, hep aynı soruna bağlı. Bu esas temel atılmış olmaksızın, ilerisi için ne güç kazanmak, ne bağımsızlık, ne hükümet, ne de bir gelecek düşünemiyorum. Dinimizin son derece aydınlık, yol gösterici özüne rağmen, bizde genel eğitim çeşitli sebeplerden çok geri kaldı. Sayısız medreselerimiz ve bunların bir işe yaramadan kullanıp durdukları nice kaynak, esaslı bir millî eğitim düzeni kurabilmekliğimiz için gerekli malzemeyi bize sağlıyor. Eğer bu güzel düşünceyi ben kendim uygulamaya bir türlü girişemediysem, araya birçok talihsiz olayın karışıp, durmuş olmasındandır. Bu girişimi benim yerime gelecek olanlara vasiyet ederim; daha yararlı ve onurlu olacak bir başka girişim düşünmeleri mümkün değildir.

Biliyorum, Müslümanlarımızın büyük çoğunluğu beni gâvurluk ve din düşmanlığı ile suçlayacaklardır. Onları bağışları, zira ne duygularımı ne de konuştuğum dili anlayabilmezler. Bir gün gelecek, benim, yani bir gâvur ve "dinsiz yenilikçinin", beni türlü suçlamalara boğan yobazlardan daha dindar, daha gerçek bir Müslüman olduğumu idrak edeceklerdir. Maalesef çok geç olacak, ama onların elinde kaçınılmaz bir felâkete sürüklenmekte olan din ve devletin kurtuluşu uğrunda herhangi bir şehitten daha az çabalamamış olduğumu teslim edeceklerdir. Dinî ve beşerî bütün kurumlar için geçerli olan birinci yasa, kendini koruma yasasıdır. Giriştiğimiz bütün ıslahat hareketlerinde bendeniz İslâm'ın korunmasından başka neye hizmet etmeye çabaladım. Ne var ki, kurtuluşu geçmiş önyargılara körükörüne boyun eğmek yerine, bizzat Cenab-ı Hakk'ın İslâm önünde ve yeryüzünün bütün ulusları önünde açtığı aydınlık yollarda aradım.

Zayıf ve titreyen elim artık daha fazla devam etmeme izin vermiyor. Sözlerimi tamamlarken, bütün insanca zaafları çerçevesinde gücü yettiğince iyiyi gerçekleştirmeye çalışmış ve insan kardeşlerini her zaman sevmiş olup,

artık sorumluluklarının yükü altında çökerek, vicdanı rahat, dünyayı tam bir teslimiyetle Müslüman olarak terk ederken, ruhunu rahman ve rahim olan Yüce Allah'a teslim etmekte bulunan bu sadık bendenizin ölüm döşeğindeki son sözlerini, Zat-ı Şahanenizin göz önüne almak tenezzülünde bulunmanızı istirham ederim.

Fuad

Nis, 3 Ocak 1869

ÖZET

1815-1869 yılları arasında yaşayan Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa Tanzimat devrinin ünlü devlet adamı ve sadrazamlarından birisidir. Tıbbiye'de okuyan daha sonra Tercüme Odası vasıtasıyla diplomasiye geçiş yapan Fuad Paşa bu arada Fransızcasını ilerletme imkânına da kavuşmuştur. 1840 yılında Londra Sefareti kâtipliğiyle Avrupa ile tanışan Fuad Paşa daha sonra İspanya ve Portekiz başkentlerinde de fevkâlade elçi olarak bulunmuştur. Bu ilk görevlerini başarıyla tamamladıktan sonra 1848 yılında Eflak-Boğdan'da çıkan isyanı bastırıp bu sırada ortaya çıkan Mülteciler Meselesi'ni de başarıyla çözüme kavuşturarak büyük bir ün kazanmıştır. Bu tarihten sonra problem çözücü bir rol üstlenen Fuad Paşa aynı başarıyı Yanya–Tirhala ile Lübnan ve Suriye'de de göstermiştir. Bu görevlerinde hem askerî harekatı hem de diplomatik ilişkileri başarıyla yürütürken devletine önemli hizmetlerde bulunmuştur. Bu arada Mısır'a giderek Tanzimat'ın uygulanması başta olmak üzere problem teşkil eden konuları da çözüme kavuşturan Fuad Paşa vergi miktarını artırarak devlete gelir sağlamayı da başarmıştır. Sultan Abdülaziz'e Mısır ve Avrupa seyahatlerinde eşlik ederek bu seyahatlerin yükünü çekerken, padişahın ve devletin itibarını korumak için de elinden geleni yapmıştır.

Beş kez hariciye nazırlığı, iki kez de sadrazamlık yapan Fuad Paşa birinci sadaretinde devletin mâli durumuyla da yakından ilgilenmiş ve kaimeyi kaldırmıştır. Meclis-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye başkanlıkları da yapan Fuad Paşa sivil bir kişi olmasına rağmen seraskerlik görevini de yürütmüştür. Osmanlı tarihinde ilk defa "yaver-i ekrem" ünvanını alan Fuad Paşa pek çok nişanın da sahibi olmuştur. Şirket-i Hayriye Nizamnâmesi, Tuna Vilâyet Nizamnamesi ve Şura-yı Devlet gibi idarî düzenlemelerle de ilgilenen Fuad Paşa eğitime de ayrı bir önem vermiştir. Encümen-i Daniş ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye gibi ilmî cemiyetlerin üyesi olduğu gibi Darülfünûn açılışı için çalışmış, burada verilen konferanslara katılmış ve Galatasaray Lisesi'nin de kurucularından birisi olmuştur.

Mustafa Reşit Paşa ve Âlî Paşa ile birlikte “Tanzimatın üç rüknünden biri” olarak kabul edilen, Âlî Paşa ile birlikte “İkinci Kuşak Tanzimatçı” sayılan Fuad Paşa devlet adamlığı, farklı kişiliği ve nükteleri ile adından sıkça bahsettirmiştir. Giyim-kuşam tarzı, bahçesindeki heykeller, yalısında verdiği partiler ve rahatlıkla yaptığı espriler ile çok fazla eleştiriler alan Fuad Paşa bu eleştirilere de ustalıkla cevap vermesini bilmiştir. Şahsında Tanzimat’ın yeniliğini temsil ederken devletin birlik ve bütünlüğünü korumak için de elinden geleni yapmıştır. Diplomatlığı ve zekice karşılıklar vermesi ile Avrupalıları bile kendisine hayran bırakan Fuad Paşa Osmanlı tarihinde ilginç bir sadrazam portresi çizmiştir.

ABSTRACT

Keçecizade Mehmed Fuad Paşa (1815 - 1869) is one of the famous statesman of the Tanzimat era. Fuad Paşa first studied et Tıbbiye and than transfering to diplomacy via the Translation Office had the opportunity to develop his French in the meanwhile. Fuad Paşa who first met with Europe in1840 at his Office of London Sefaret Katipliği later was the extraordinary ambassador at Spain and Portugal's Capitals. After completion of these first duties of him with success and surpressing the riot in Eflak- Boğdan in1848 solving the problem of the role of a problem solver after these events showed the same succes at Yanya – Tirhala and Lebanan – Syria. Carriying out both the military expedition and diplomatic relations with succes presented important services to his state. Going to Egypt in the meanwhile and solving some problem including the application of Tanzimat, succeeded increasing the taxes and receiving extra income for the state. Accompanying Sultan Abdulaziz at his Egypt and Europe travels and carriying the burdens of these did his best to Project the credit of the padişah and the state.

Fuad Paşa who was the minister of the foreign affairs 5 times and grandvizier twise was closely interested in the state's economical situation and invalidated banknote. He was the head of Council of Tanzimat, Council of Judicial Regulations and Supreme Council of Judicial Ordinances and in spite of being a civilian was also the commander – in – chief. He received the title of "yaver – i ekrem" for the first time in Otoman history and received many other medals. He also dealt with administrative regulationss such as; Principality Regulation, The Council of State gave great importance to education. He was a member of The Council of Knowledge and Otoman soceity of science and worked for opening of Darülfünun attended the conferences given there and was also one of the founders of Galatasaray Lycee.

Accepted as "one of the three pillars of Tanzimat" together with Mustafa Reşid Paşa and Ali Paşa and counted as Second Generation of Tanzimat together with Ali Paşa had himself off mentioned with his

statemanship, interesting personality and wit. The way he dressed, sitatues in his garden, parties he gave at his waterside residence, the jokes he made with ease made him receive a lot of criticism yet he could also respond these criticism with a theoritical expertise. While he represented the new in Tanzimat he did whatever he could to protect the unity and integrity of the state. Fuad Paşa who received the admiration of even the European with his diplomacy and intelligent responses drew the portrait of an interesting grand vizier in Ottoman history.